

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

АДАБИЙ-БАДИИЙ, ИЖТИМОИЙ-ПУБЛИЦИСТИК ЖУРНАЛ

Муассислар:

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ДАВЛАТ МАТБУОТ ҚЎМИТАСИ

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ЁЗУВЧИЛАР УЮШМАСИ

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
“МАЪНАВИЯТ ВА МАЪРИФАТ”
ЖАМОАТЧИЛИК МАРКАЗИ

Бош муҳаррир:

Озод ШАРАФИДДИНОВ

Таҳрир хайъати:

Неъмат АМИНОВ
Муҳаммадали АҲМЕДОВ
Шароф БОШБЕКОВ
Жамолiddин БЎРОНОВ
Эркин ВОҲИДОВ
Одил ЁҚУБОВ
Неъматулла ИБРОҲИМОВ
Мурод МУҲАММАД ДЎСТ
Мирпўлат МИРЗО
(Бош муҳаррир муовини)
Абдулла ОРИПОВ
Ғайбулла САЛОМОВ
Жавлон УМАРБЕКОВ
Шоир УСМОНХЎЖАЕВ
Рустам ШОҒУЛОМОВ
Ғайзи ШОҲИСМОИЛ
(масъул котиб)
Саидбек ҲАСАНОВ

Июл '98

МУНДАРИЖА

НАСР

РЕМАРК. Уч оғайни. <i>Роман</i>	3
Араб ҳикоялари	92

ШЕЪРИЯТ МИНТАҚАЛАРИ

ГЁТЕ. Ғарбу Шарқ девони	83
ТУРКМАН ШЕЪРИЯТИ. Сароб мисол эрийди умид	100

МАНГУЛИККА ДАХЛДОР

ҲАСАНХЎЖА МУҲАММАДХЎЖА ЎҒЛИ. Фалаклар ёнди оҳимдан ...	104
ФУЗУЛИЙ. Сўрмадинг ҳоли паришоним. <i>Ғазаллар</i>	108

ЁЗУВЧИНИНГ КЎНГИЛ ДАФТАРИ

МУҲАММАД АЛИ. Мен кўрган Америка. <i>Охири</i>	114
--	-----

МОЗИЙДАН САДОЛАР

ПЛУТАРХ. Искандар Мақидунли	136
ТАБАРИЙ. Истило	175

ФАЛСАФА, МАДАНИЯТ. САНЪАТ

НАЗИРА АБДУАЗИЗОВА. Маънавиятимиз сарчашмаси	186
--	-----

КИТОБЛАР ОЛАМИДА

ДОНО ЗИЁЕВА. Туркистон мустақиллиги учун кураш	193
--	-----

САРГУЗАШТ. ДЕТЕКТИВ. ФАНТАСТИКА

АГАТА КРИСТИ. Тилсимли шахмат. <i>Ҳикоя</i>	197
---	-----

СОЛНОМА

Туркияда маданий ҳаёт	205
-----------------------------	-----

Эрих Мария РЕМАРК

Уч оғайни

Роман

I

Хали губор инмаган осмон сарғиш тусда. Айниқса, фабрика томонга қарасангиз, уфқ бамисоли тилла сувига чайилгандай. Ҳадемай қуёш чиқади. Соатимга қарасам — саккиз ҳам бўлмапти. Бугун ишга одатдагидан чорак соат барвақт келибман.

Дарвозани очиб, бензоколонка насосини тахт қилиб қўйдим. Чунки бу пайтда бензин қуйдиргани дастлабки мошиналар кела бошлайди.

Бирдан орқа томонимда бировнинг бўғиқ ихраётгани эшитилди — гўё кимдир зўр бериб занглаган мурватни бураётганга ўхшарди. Тўхтаб, қулоқ солдим. Сўнг ҳовли орқали изимга — устахонага қайтиб, эшикни аста қия очдим. Ним қоронғи бино ичида аллақандай арвоҳ ивирсиб юарди. Бошида исқирт оқ рўмол, белида кўкимтир пешбоғ, оёғида бесўнақай юмшоқ пойабзал. Ўзининг вазни ҳам тўқсон килодан кам эмас. У фаррошимиз Матильда Штосс эди.

*Русчадан
Низом КОМИЛ
таржимаси.*

XX асрнинг биринчи ярмида ўз асарлари билан адабиёт осмонида яшиндек чақнаган буюк немис ёзувчиси Эрих Мария Ремарк (1898—1970)ни ўзбек китобхонларининг ҳозирги авлоди яхши билмаслиги табиий. Бунинг муайян сабаблари бор.

Адибнинг “Фарбий фронтда ҳеч қандай ўзгариш йўқ”, “Қайтиш”, “Уч оғайни”, “Зафар дарвозаси”, “Ҳаёт-мамонт палласи”, “Қора ҳайкал” каби романлари Фарб китобхонларининг қалбини аллақачонлар забт этган.

50-йилларда унинг “Уч оғайни” романи рус тилида биринчи марта чоп этилиши биланоқ катта шов-шовга сабаб бўлди, китоб кетма-кет миллионлаб нусхада нашр этилди. Шунда ҳам талабни қондириб бўлмади. Одамлар романни бир-бирларидан сўраб олиб ўқишга киришдилар. Кутилмаганда расмий доиралар, коммунистик мафкура ҳимоячиларининг пайтавасига қурт тушиб қолди. Улар Ремаркни ғоясизликда айблаб, унинг ижодига шиддат билан тош ота бошладилар. Ҳатто “Ремаркчилик” деган машъум атама ҳам пайдо бўлди. Бу шарпа Ўзбекистонга ҳам етиб келди. Айрим танқидчи ва ёзувчиларимиз, бизга Ремарк асарлари керак эмас, бу асарлар коммунизм кураётган ёшларимизни йўлдан оздиради, деб ғавго кўтара бошладилар. Шу тўғрисида унинг асарларини ўзбек тилига таржима қилишга ҳеч ким журъат этмади.

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

3

Бир муддат уни кузатиб турдим. Матильда лапангланганча узун супурги билан қатор қилиб териб қўйилган автомобиль радиаторлари ён-верини супурар, қандайдир қўшиқни минғирлаб хиргойи қиларди. Дераза ёнига қўйилган столда икки шиша коньяк турарди. Шишаларнинг бири деярли бўшаган. Кечкурун тўла эди.

— Қойилман, фрау Штосс... — дедим мен.

Қўшиқ тинди. Супурги “тап” этиб, ерга тушди. Масъуд табассум тош қотди. Энди мен арвоҳга айланган эдим.

— Ё алҳазар, — деб гудранди Матильда, — бунақа барвақт келасиз деб ўйламагандим.

— Сезиб турибман. Қалай? Мазаси дуруст эканми?

— Чаккimas, лекин кўнглим беҳузур бўляпти. — У оғзини артди. — Алжираб қолдим.

— Йўғ-э, ваҳима қилманг. Андак сархушсиз, ширакайфсиз, холос.

Матильда оёқда зўрға турарди. Оғзи нуқул қийшаяр, кўзларини қари бойқушдай очиб-юмиб қўярди. Бир оздан сўнг сал ўзига келди. Олдинга бир қадам ташлади.

— Жаноб Локамп, бекорга бандаи ожиз, дейишмас экан-да. Аввалига ҳидлаб кўрдим, кейин бир қултум ичдим, ошқозоним ўзи чатоқ, сал ўтмай қарабсизки, шайтон йўлдан урди-қўйди. Қари кампирни васасага соладиган шу шиша ўлгурларни столда қолдириб нима қилардингиз...

Уни шу аҳволда биринчи марта кўраётганим йўқ. Ҳар куни икки соатга устaxonани супуришга келади, даста-даста пулларни қолдириб кетсанг ҳам қайрилиб қарамайди. Аммо ичкиликка келганда...

Мен шишани кўтариб кўрсатдим.

— Мижозларга аталганига тегмасиз, аммо жаноб Кестер ўзига опқўйганини паққос туширибсиз-да.

Матильда мамнун жилмайди.

— Ҳа энди, ичкиликнинг фарқига бораман-да. Аммо-лекин, жаноб Локамп, шўрпешона бевани сотиб қўймайсиз.

Мен бош чайқадим.

Орадан қирқ йил вақт ўтди. Мана, ниҳоят, шу кунларга ҳам етиб келдик. Тарихнинг кудратли ва қайсар чархпалаги ўз ишини қилди...

Хўш, Ремарк асарлари шу даражада зарарлимиди? Мутлақо ундай эмас. Ремаркнинг “айби” шундаки, у коммунистик мафкурага ҳам, буржуа мафкурасига ҳам хизмат қилмади. Гитлер ҳокимият тепасига келиб, адиб Германияни тарк этишга мажбур бўлганидан сўнг, унинг асарлари кутубхоналардан йиғиштириб олиниб, шаҳар майдонларида ёқиб юборилганининг сабаби ҳам шунда. Чинакам катта ижодкорлар давлат тузилиши қандай бўлишидан қатъий назар, ҳар қандай кишилиқ жамиятида юз берган ёки юз бераётган ҲАЁТ ҲАҚИҚАТИНИ рўйи-рост тасвирлашни ҳамиша ўз олдиларига мақсад қилиб қўйишган. Ремарк ҳам ана шундай адиб эди.

Энди, сизга тақдим этилаётган “Уч оғайни” романига келсак, асар қаҳрамонлари жамиятда бирор лавозим ёки нуфузга эга бўлмаган “майда” одамлар. Аммо уларнинг ҳам файласуф олимлар ва назариётчиларниқига ўхшамайдиган ўз фалсафалари ва ўз мантиқлари бор. Қизиғи шундаки, биз уларнинг фикр-мулоҳазалари ёки хатти-ҳаракатларига эътироз билдирилмаймиз, аксинча, асарни ўқиш жараёнида жамият четга суриб ташлаган бу оддий одамларга ҳурматимиз ортиб боради.

Дарвоқе, бу ёғи ўзингизга ҳавола.

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

— Бугун сотмайман.

У липпасига қистириб олган юбкасини туширди.

— Бўпти, мен кетдим. Жаноб Кестер кепқолса пўстагимни қоқди.

Мен жавон ёнига бориб, эшигини очдим.

— Матильда!

У чоққиллаб олдимга келди. Тўрт қиррали жигарранг шишани олиб, юқорига кўтардим.

Матильда зўр бериб ўзини оқлашга тушди.

— Ўлай агар, мен текканим йўқ.

— Биладан, — дедим ва қадаҳни тўлдирдим. — Қанақа ичимлигини биладизми?

— Нега билмас эканман! — У лабларини ялади. — Ром! Узоқ сақланиб, роса етилган ром. Ямайка роми!

— Тўппа-тўғри. Қани, олинг бўлмаса.

— Мен-а? — У орқага тисарилди. — Жаноб Локамп, ортиқчалик қилади. Мени қийнаманг. Коньягингизни ичиб қўйганим ҳам етар, тагин ром билан сийлашингиз нимаси! Ажойиб одамсиз-да! Йўқ, ичмайман.

— Шунақами? — Мен жўртгага қадаҳни бир четга суриб қўймоқчи бўлдим.

— Қўймадингиз-қўймадингиз-да! — У шошиб қадаҳни қўлига олди. — Берганни бегига қарама, деганлар. Ё гапим нотўғрими? Сизнинг соғлигингиз учун! Тўхтанг, туғилган кунингиз бўлмасин тагин?

— Ҳа, топдингиз, Матильда!

— Ростданми? Буни қаранг-а! — У қўлимга ёпишиб, кучининг борица силкий бошлади. — Илойим мингга киринг! Бой-бадавлат бўлинг, жаноб Локамп! — Матильда бир тамшаниб қўйди. — Шундоқ кунда яна битта отмаса хунук бўлар-а? Тилло одамсиз-да. Ўз ўғлимдай яхши кўраман сизни!

— Омон бўлинг.

Мен яна қуйдим. У қадаҳни бир кўтаришда бўшатди-да, мени алқай-алқай устахонадан чиқиб кетди.

Шишаларни олиб қўйиб, стол ёнига ўтирдим. Деразадан офтобнинг заифгина нури тушиб турарди. Гарчи бунга кўпда эътибор бермасанг ҳам, туғилган кунингизда ҳарқалай кўнглингизда ғалати бир ҳиссиёт гимирлаб қўяди. Уттиз ёш... Шундай пайтлар бўлганки, йигирмага кираман, деб ўйламаганман, бир думалаб катта киши бўлиб қолишни орзу қилардим. Кейин...

Ғаладондан бир варақ қоғоз олиб, хаёлга толдим. Болалик, мактаб... Ўҳ-ҳў, орадан шунча вақт ўтипти-я, гўё мен ҳеч қачон бола бўлган эмасман. Ҳақиқий ҳаётим 1916 йилдан бошланди. Ўша йили аскарликка чақирилдим. Чўпдай ориқ, бўйим дароз, ўн саккиз ёшдаман. Мўйловдор унтер-офицер ёт деса — ётаман, тур деса — тураман. Бир куни казармага ойим мени кўргани келди. Лекин дарвоза олдида бир соат кутишга мажбур бўлди. Сафар халтасига нарсаларни жойлашда янглишганим учун ҳожатхонани тозалашни буюришганди. Ойим менга ёрдамлашмоқчи бўлган экан, рухсат беришмапти. Шу қадар чарчабманки, ойим билан гаплашиб ўтириб, ухлаб қолибман.

1917 йил. Фландрия. Мидендорф иккаламиз ертўладаги қаҳвахонадан бир шиша қизил вино сотиб олдик. Бир отамлашмоқчи эдик. Бўлмади. Тонгда инглизлар қаттиқ ўққа тутишди. Тушда Кестер яраланди. Намозгарга яқин Майер билан Петерс ҳалок бўлишди. Тунда шишани очиб, энди бир яйраймиз деб турганимизда газ ҳужуми бошланиб қолди. Блиндажлар заҳарли тутунга тўлди. Ҳартугул, газга қарши ниқобни кийишга улгурдик. Аммо Мидендорфнинг ниқоби йиртилиб кетди. Буни у кеч пайқайди. Бошқасини кийгунча анчамунча газни ютиб, қон қуса бошлади. Эртасига эрталаб жон берди; ранги гезариб кетган эди. Бўйни тилка-пора. Шўрлик, нафас оламан деб, тирноғини бўйнига ботираверипти.

1918 йил. Ҳарбий шифохона. Икки кун олдин ярадорларнинг яна бир гуруҳини олиб келишди. Оғир ярадорлар. Яралар қоғоз бинт билан боғланган. Хонани оҳ-воҳ тутиб кетган. Беморлар ётқизиладиган узун аравачалар уззуқун хонага кириб-чиқиб туради. Баъзан улар бўш қайтади. Ёнимда Иозеф Штоль

ётипти. Оёғи йўқ, лекин ўзи билмайди. Кўролмайди-да, чунки оёқларининг ўрнида устига чойшаб ёпиб қўйилган темир синч бор, холос. Оёғинг йўқ, десангиз, ишонмаслиги аниқ, сабаби — оғриқни сезяпти-да. Кечаси икки киши нобуд бўлди. Биттаси жуда қийналиб жон берди.

1919. Яна уйданман. Инқилоб. Очлик. Кўчадан пулемётларнинг тариллаши эшитилиб туради. Аскар аскарга, жўра жўрасига ўқ узаяпти.

1920. Исён. Карл Брегерни отиб ташлашди. Кестер билан Ленц қамоққа олинди. Онам касалхонада. Рак.

1921. Эслашга уриняпман-у, эслолмаяпман. Бу йил хаёлимдан буткул кўтарилипти. 1922 йили Тюрингияда йўл қурилишида ишладим. 1923 йили эса резина буюмлар фабрикасида реклама билан шуғулландим. Пул қадрсизланаётган пайтлар эди. Ойига икки юз миллиард марка олардим. Пулни кунига икки маҳал беришарди, ҳар гал маошни олгандан сўнг ярим соат танаффус қилиб, дўконга югурардик, чунки долларнинг қуввати ўзгармасдан бурун у-бу нарса харид қилишга улгуриш керак эди. Кечга бориб, пул икки баравар қадрсизланиб қоларди.

Кейин нима бўлди? Кейинги йиллар қандоқ кечди? Қаламни бир четга қўйдим. Бу ёғи эслашга арзимамайди. Қолаверса, кўрган-кечирганларимни тузук-қуруқ эслолмайман. Бари айқаш-уйқаш бўлиб кетган. Охирги марта туғилган кунимни “Интернациональ” қаҳвахонасида нишонлаганман. У ерда бир йил созандалик қилдим. Кейин яна Кестер билан Ленцни топиб олдим. Мана, ҳозир шу ерданман, яъни “Аврем” да — Кестер ва К’нинг автомобилларни таъмирлайдиган устахонасидаман. К’ деганда Ленц иккаламиз назарда тутилади, лекин устахона буткул Кестерга тегишли. У билан мактабдошмиз, кейин рота-мига командирлик қилган. Сал ўтмай, учувчи бўлди, оз вақт талаба бўлиб юрди, кейин автомобиль пойгасига қизиқиб қолди ва ниҳоят, мана шу устахонани сотиб олди. Аввалига бир неча йил Жанубий Америкада санқиб юрган Ленц ёнига кирди, кейин мен қўшилдим.

Чўнтагимдан сигарета кутисини олдим. Тақдиримдан нолимасам бўлади. Турмушим ёмон эмас, ишим аниқ, соғ-саломатман, куч-қувватим бор. Инчунин, ўтмишни эсламаганим маъқул. Айниқса, ёлғиз қолган пайтларимда. Кеч-қурунлари. Аммо-лекин айтишга осонку-я, ўтмиш баъзан шундоқ кўз олдимга келиб, қадалиб туриб олади-да. Шундай пайтларда арақ асқотади.

Дарвоза гийчиллади. Хотираларим ёзилган қоғозни гижимлаб, стол остидаги кажавага улоқтирдим. Эшик очилиб, Готтфрид Ленц кириб келди. Баланд бўйли, озғин, малла сочлари ҳурпайган, бурни... лекин юзига мутлақо бошқа одамнинг бурни ёпиштириб қўйилганга ўхшайди.

— Робби! — деб хитоб қилди у. — Очофат! Қани, тур ўрниндан! Бошлиқларинг сен билан бир гаплашиб қўйишмоқчи!

— Ё парвардигор, — мен ўрнимдан турдим. — Ўйловдимки, лоақал шу бугун... Раҳм қилинглар, оғайнилар!

— Хомтама бўлма! — У столга қоғоз халта қўйди, ичида бир нима шиқирлаб кетди. Орқама-орқа Кестер кириб келди. Ленц рўпарамга туриб олди.

— Робби! Бугун эрталаб биринчи бўлиб кимга дуч келдинг?

Эслай бошладим.

— Рақсга тушаётган кампирга!

— Йўқ. Мусо пайғамбарга дуч келгансан! Бу бехосият нарса. Лекин мучалиннга тўғри келади. Кеча ҳисоблаб чиқдим. Сен Қавс буржида туғилгансан, шунинг учун ҳам беқарорсан, ҳар мақомга йўргалайверасан, сенга бошқа буржлар ҳам салбий таъсир ўтказиб туради. Модомики, Отго иккаламиз сенга ҳам ота, ҳам она ўрнида эканмиз, ҳимоя воситаси сифатида мана бу туморни тақдим этаман. Буни менга инклар авлодидан бўлмиш бир қиз туҳфа қилган эди. Ўзи битлиқи, япасқитовон бўлгани билан аслзода, башоратгўй қиз эди. “Оқтанли муҳожир, — деган эди у. — Буни подшолар бўйинларига осиб юришган, бунда куёш, ой ва заминнинг қудрати бор. Битта араққа пул бергину бемалол тақиб юравер”. Азбаройи бахт занжири узилмаслиги учун шуни сенга топшираман. Бу тумор сени ҳар турли бало-қазою инсу жинслардан асрайди, — шундай деб,

Ленц ингичка занжирли қора туморни бўйнимга осиб қўйди. — Буюрсин! Бу юқоридан келадиган офатларга қарши чора. Ер юзидаги ташвишларнинг кушандаси Оттонинг совғаси! Олти шиша ром, буларнинг ёши сеникидан икки баравар ортиқ!

Ленц қоғоз халтани очиб, шишаларни столга териб қўйди. Кун нурида улар қахрабодай товланарди.

— Ажойиб манзара! — дедим мен. — Қаёқдан олдинг буларни, Отто?

Кестер кулди.

— Боғини суриштирма. Хўш, қалайсан? Ўттиз ёшлига ўхшайсанми, йўқми?

Мен қўл силтадим.

— Э, гапирма. Ҳам ўн олти, ҳам элликка кирганга ўхшайман.

— Зўр-ку! Бундан ортиқ яна нима керак? Демак, сен вақтни тизгинлаб, икки умрни кечираётган экансан.

Кестер менга тикилиб қаради.

— Тинч қўй уни, Готтфрид, — деди у. — Туғилган кунлар киши руҳиятига ёмон таъсир қилади. Айниқса, эрталабдан.

Ленц кўзларини қисди.

— Инсон ўзининг руҳий ҳолати тўғрисида қанча кам ўйласа, демак, у — бутун инсон. Маъқулми гапим?

— Йўқ, — дедим мен, — маъқулмас. Агар бутун инсон десак, у ҳайкалга айланиб қолади. Менимча, дунёда бундан ёқимсиз, бундан зерикарли нарса бўлмаса керак.

— Отто, файласуф бўп кетипти-ку бунинг, — деди Ленц, — демак, қутулипти. Машъум дақиқалар ортада қопти. Бу туғилган куннинг шундай машъум дақиқаларики, киши ўзига четдан қараб, қандай аянчли махлуқ эканини пайқаб қолади. Энди бемалол ишга киришсак бўлади, эски кадиллакнинг ичак-чавоғини мойлаш керак...

Қош қорайгунча роса ишладик. Кейин ювиниб, кийимларимизни алмаштирдик. Ленц терилиб турган шишаларга суқланиб қаради.

— Биттасининг калласини олмаймизми?

— Робби нима деса — шу, — деди Кестер. — Совға қилиб берилган нарсага кўз олайтириш яхшимас, Готтфрид.

— Совға берган кишиларнинг томоғи тақиллаб, ўлиб кетиши ундан ҳам ёмон, — эътироз билдирди Ленц ва шишалардан бирини шартта олиб, очди.

Хонани хушбўй ҳид тутиб кетди.

— О, Мусо пайғамбар! — деди Готтфрид.

— Отто, ҳидини қара. Буни таърифлаш учун шоҳ сатрларга мурожаат қилиш керак.

— Ҳа, бунақа ром хароба кулбамиз учун ортиқча дабдаба! — деди Ленц. —

Шаҳар ташқарисига чиқмаймизми? Йўл-йўлакай овқатланамиз, битта шишани олволсак, табиат бағрида секин майдалардик-да.

— Зўр таклиф.

Кун бўйи атрофида айланганимиз кадиллакни бир четга сурдик. Унинг орқасида тўртта гилдиракка ўрнатилган ғалати нарса турарди. Бу устахонамиз гурури, Отто Кестернинг пойга мошинаси эди.

Бир куни Кестер кимошди бозоридан арзон-гаровга алмисоқдан қолган бир мошинани сотиб олди. Шу ерда ўралашиб юрган мутахассислар ҳеч иккиланмай, бу машина транспорт тарихи музейига ноёб экспонат бўлади, дейишди. Больвис — аёллар кийими фабрикасининг хўжайини ва ҳаваскор пойгачи —

Оттога харид қилган дахмазасини тикув мошинасига айлантиришни маслаҳат берди. Аммо Кестер бу гапларга заррача парво қилмади. У мошинани бамисоли чўнтак соатидай қисмларга ажратиб, бир неча ой кечасию кундузи куймаланди. Бир куни у мошинасини кечкурунлари ўзимиз ўтирадиган қаҳвахонага миниб келганида Больвис кулавериб, ичаклари узилаёзди. Мошина шу даражада тасқара эди. Больвис ҳазиллашиб, ким ўзарга гаров ўйнашни таклиф қилди. Агар Отто унинг янги пойга мошинаси билан мусобақалашингга рози бўлса, йигирма марка эмас, икки юз марка тикишини айтди. Масофа ўн километр.

Оттонинг мошинаси учун бир километр чегириб ташланади. Улар қўл олишдилар. Томошаталаб ишқибозлар кула бошлашди. Шунда Кестер ҳаммани баттар ҳайрон қолдирди — у имтиёздан воз кечди, бу ҳам етмагандай, совуққонлик билан мингга мингни таклиф қилди. Анграйиб қолган Больвис ундан: “Жиннихонага обориб қўяйми?” — деб сўради. Бунга жавобан Отто моторни ўт олди. Икковлари бараварига жойларидан қўзғалдилар. Ярим соатдан сўнг Больвис сўлжайиб қайтиб келди. Индамай Оттого чек ёзиб берди. Кейин яна битта чек ёза бошлади. У Кестернинг мошинасини шу заҳотиёқ сотиб олмоқчи эди.

Отто уни калака қилиб, мошинани энди миллион маркага ҳам сотмаслигини айтди. Аммо мошинанинг қуввати ҳар қанча зўр бўлгани билан кўриниши ниҳоятда хунук эди. Кундалик юриш-туриш учун унга буюғи унниқиб кетган эски кузов ўрнатгандик. Қанотлари ҳам дарз кетган. Тепасига қараб бўлмайди. Тўғри, мошинани бинойидек қилиб олишимиз ҳам мумкин эди, аммо бундай қилмаганимизнинг муайян сабаблари бор эди.

Биз унга “Карл” деб ном қўйгандик. “Карл” — йўлдаги шарпа.

Бизнинг “Карл” катта йўлда ўрмалаб борарди.

— Отто, — дедим мен. — Ўлжа яқинлашяпти.

Орқада баҳайбат буюик сигнал берарди. Мана у бизга етиб олди. Ёнимиздан ўта бошлади. Рулда ўтирган эркак бизга беписанд бир қараб қўйди-да, юзини терс бурди, у бизни тамом унутганди.

Орадан бир оз вақт ўтгач, “Карл” ҳамон ёнбошида кетаётганини пайқади. Ҳалиги киши рулни маҳкамроқ қисиб, бизга ҳайратомуз яна бир кўз ташлади. “Карл” ортда қолмай, ярқираб турган серҳашам машина билан ёнма-ён учиб борарди.

Эркак газни қаттиқроқ босди. У мошинаси нималарга қодирлигини кўрсатиб қўймоқчи эди. Фойдаси бўлмади. Биздан ўзиб кетолмади.

Шу пайт рўпарада бизга қараб келаётган юк мошинаси кўринди. Буюик йўл бўшагишга мажбур бўлди. Шу боис орқада қолиб кетди. У бизни энди қувиб етганда олдимизда ўлик ортган, кузови атрофига гулчамбарлар терилган машина пайдо бўлди. Буюик тагин орқада қолди. Сал ўтмай у бизга яна етиб олди. Аммо ҳарчанд газга зўр бермасин, “Карл” дан ўзиб кетолмади. Рулда ўтирган эркакнинг бояги такабурлигидан асар ҳам қолмаганди. У таажжубда эди. Наҳотки шу тошбақа нусха мошинани қувиб ўтолмаса? Эркак асабийлаша бошлади. Уни пойгачиларга хос бир шиддат туйғуси чулғаб олганди. Кўкрагини рулга тираб, газни охиригача босди. Аммо иккала машина орасидаги масофа ўзгармади.

Биз бўлсак — парвойи фалак. Гўё теварак-атрофда тирик жон йўқдай. Кестер мошинани хотиржам ҳайдаб кетяпти. Мен ўзимни зериккан кишидай кўрсатиб, бир нуқтага тикилиб олганман. Ленцнинг асаблари тобора таранглашиб бораётган бўлса ҳам, газетадан бош кўтармайди.

Бир оздан сўнг Кестер бизга кўз қисиб қўйди. “Карл” киши билмас тезликни пасайтирди, буюик олдинга ўтиб олди. Йигирма метрлар чамаси узоқлашгач, руддаги одам ойнадан бошини чиқазиб, бизга масхараомуз тиржайди, бу ҳам етмагандай “қани, қўлингдан келса, етвол-чи” дегандай ишора қилди. Биз шуни кутиб турган эдик.

— Отто! — деди Ленц сабри чидамай.

Бу ундовга ҳожат йўқ эди. “Карл” шу заҳоти олдинга отилди. Биз буюикни қандай қувиб етиб, ундан қандай ўзиб кетганимизни ҳам сезмай қолдик. Орқага қарасам, ҳалиги машина қўнғиздай кичрайиб, ўрмалаб келаётганга ўхшади.

— Қойил, Отто! — деди Ленц Кестерга мамнун бир қиёфада. — Олифтанинг бурнини ерга ишқадик.

Азбаройи мана шунақа дақиқалар учун ҳам биз мошинанинг шаклу шамойилини ўзгартирмасдик. Йўлга чиққанимизда ҳозиргига ўхшаган воқеалар тез-тез юз бериб турарди. “Карл”нинг ташқи қиёфасини кўрган кексаю ёш шофёрлар бизни масхаралаб ўтишар, аммо унга пойгачи мошиналарнинг қудратли мотори ўрнатилганини хаёлларига ҳам келтиришмасди.

Ленц, “Карл”нинг тарбиявий хизмати беқиёс, дерди. Унинг фикрича, бу машина ҳовлиққан одамларнинг ўпкасини босиб турармиш. Кейин, аксарият ҳолларда кўримсиз парда остига яширинган ижод маҳсулига кишиларда эҳтиром туйғусини уйғотармиш. Ленц шундай дегани билан ўзини ашаддий саргузашт ишқибози деб ҳисобларди.

Биз мўъжазгина бир ресторан олдида тўхтаб, мошинадан тушдик. Оқшом сўлим ва осойишта эди. Эндигина ҳайдалган шудгор эгатлари бинафшаранг, элас-элас кўзга чалинаётган дала этаклари эса сарғиш-жигарранг тусда товланарди. Зангори осмонда вазмин сузаётган пахмоқ булутлар янги ой ўроғини қуршовга олаётганди. Бир туп ёввойи ёнғоқ шохлари орасига шом қоронғуси ва унсиз орзулар яширинган. Ёнғоқ новдалари ҳали барг ёзмаган бўлса ҳам куртакларга жо бўлган ёруғ бир илинж билан тебранарди. Жажжи ресторандан қовурилган жигар билан пиёз ҳиди анқирди. Ҳаммамиз бир энтикиб кўйдик.

Ленц чидаёлмай, ичкарига чопқиллаб кириб кетди. Салдан кейин кўзлари чақнаб қайтиб чиқди.

— Қовурилган картошкани бир татиб кўрганингларда эди! Бўла қолинглар, куруқ қолмайлик тагин.

Шу пайт яна бир машина шиддат билан келиб тўхтади. Анграйиб қолдик. Бу боя биз қувиб ўтган бьюик эди.

— Бошланади! — деди Ленц.

Бунақа ҳолларда муштлашиш кўп бўлган.

Эркак мошинадан чиқди. У барзанги киши эди. Эгнида туя юнгидан тўқилган мошранг узун камзул. “Карл”га гижиниб бир қаради-да, йўл-йўлакай қўлқопини ечиб, ёнимизга келди.

— Қанақа машина бу? — деб сўради у Кестердан, афтини буриштириб.

Биз чурқ этмадик. Табиийки, у бизни бировнинг мошинасида дам олгани чиққан автомеханиклар деб ўйлаётганди.

— Бир нима дедингизми? — Оттонинг сўз оҳангида “сал пастроқ тушсангчи” деган маъно бор эди.

Эркак қизариб кеди.

— Мошинанинг маркасини билмоқчи эдим, — деб гудранди у.

Ленц қаддини ростлаб, бурнини жийириб кўйди. У бетакаллуф муомалани ҳазм қилолмасди. Нотаниш кишига бир нима демоқчи бўлиб оғиз жуфтлаган эди — улгуролмади, кутилмаганда бьюикнинг нариги эшиги очилди. Аввал узун оёқ ва тухумдай силлиқ тизза кўринди. Бир қиз мошинадан тушиб, биз томон кела бошлади.

Таажжубланиб, бир-биримизга қараб кўйдик. Мошинада яна бошқа одам борлигини боя пайқаманган эканмиз. Ленцнинг авзойи дарров ўзгарди. Сепкилдор юзига кулги югурди. Биз ҳам илжая бошладик, сабабини ўзимиз ҳам билмасдик.

Барзанги ҳайрон. У нима дейишини ҳам, нима қилишини ҳам билмасди. Ниҳоят, “Биндинг” деб, ўзини таништирди, гўё бу ном қутқариш чамбараги вазифасини бажарадигандай.

Қиз ёнимизга келди. Биз баттар суюлиб кетдик.

— Мошинани кўрсат буларга, Отто, — деди Ленц Кестерга қараб.

— Жоним билан, — Оттонинг кўзларидан учкун сачради.

— Рост, жа-а қизиқиб қолдим, — Биндингнинг попути анча пасайган эди. —

Ичига шайтон кирволганми дейман, бир зумда кўздан ғойиб бўлди-қолди-я.

Икковлари машина олдига боришди, Кестер сапотни очди.

Қиз биз билан қолди. Хушбичим, камсукум соҳибжамол шом қоронғисидан Ленц икковимизнинг ёнгинамизда турарди. Готтфрид фурсатдан фойдаланиб, қизни аврашга тушармикин, деб ўйлаган эдим. Бунақа ишларга устаси фараанг-да. Аммо ундан садо чиқмасди. Бошқа пайтда булбулигўё бўп кетадиган одам ҳозир негадир, оғзига талқон солволгандай, миқ этмасди.

— Илтимос, кечиринг, — дедим мен ниҳоят. — Мошинада ўтирганингизни кўрмай қолибмиз, акс ҳолда бунақа шўхлик қилмаган бўлардик.

Қиз менга қаради.

— Нега энди? — дея эътироз билдирди. у паст, майин товушда. — Бунинг асло ёмон ери йўқ.

— Тўғрику-я, лекин биз ҳар ҳолда чакки иш қилдик. Ахир, мошинамиз соатига тахминан икки юз километр босади.

Қиз хиёл энгашиб, қўллари палътосининг чўнтагига солди.

— Икки юз километр?

— Аниқроғи, 189,2 километр, — деди Ленц виқор билан.

Қиз хахолаб кулди.

— Биз олтмиш-етмишдан ошмаса керак, деб ўйлагандик.

— Ана, кўрдингизми, — дедим мен. — Сизлар билмагансизлар-да.

— Йўқ, — жавоб берди у. — Ростдан ҳам билмаганмиз. Бьюикнинг тезлиги сизларнинг мошинангизникидан икки барабар ортиқ, деб ишонганмиз.

— Тўғри, ортиқликка ортиқ. — Мен оёғим остидаги чўпни четроққа тепдим. — Лекин мошинамизнинг мотори бошқача-да. Жаноб Биндинг роса хафа бўлгандир-а?

Қиз яна кулди.

— Сал-пал. Лекин тез унутди. Мағлубиятга ҳам чидай билиш керак. Акс ҳолда бу дунёда яшаб бўлмайди.

— Албатта...

Орага сукунат чўкди. Мен Ленцга қарадим. Аммо қизларни кўрганда ипакдай эшилиб кетадиган одам ҳозир без бўлиб турар, мени буткул ўз ҳолимга ташлаб қўйган эди.

Қайинлар шовуллар, уй ортида товуқ қақағларди.

— Бугун яхши кун бўлди, а? — дедим жимликни бузиш мақсадида.

— Ҳа, ҳаво бирам майинки! — қиз фикримни қувватлади.

— Зўр! — деб тўнғиллади Ленц.

— Жудаям зўр! — дедим энсам қотиб. Аммо буни сездирмадим.

Яна жим бўлиб қолдик.

Билиб турибман, қиз бизни қип-қизил галварс деб ўйлапти. Лекин нима қилай, бисотимдаги гапим тугаган эди. Хайрият, Ленцга инсоф бериб қолди.

— Димланган олма! — деди у тўлқинланиб. — Ресторанда жигарнинг ёнига димланган олма ҳам қўйиб беришаркан. Тансиқ таом-да.

— Э, нимасини айтасан, — унинг гапини маъқуллаган бўлдим-у, ичимда иккаламизни ҳам сўқдим.

Кестер билан Биндинг қайтиб келишди. Шу бир неча дақиқа ичида Биндинг бутунлай ўзгариб кетган эди. Автомобиль жинниси бўлса керак-да, бунақалар машина устасини кўрганда ҳамма нарсани унутворишади.

— Бирга овқатланмаймизми? — деб қолди у қутилмаганда.

— Бажонидил, — жавоб берди Ленц.

Ресторанга қараб юрдик. Готтфрид иккаламиз орқароқда борардик. У қизга ишора қилиб, кўзини қисди.

— Бу жонон рақсга тушаётган кампирнинг ҳиссасини ўн чандон чиқзади. Мен елкамни қисдим.

— Эҳтимол. Ўласанми гапирсанг!

Ленц кулиб юборди.

— Сен ҳам ўргангин деяпман-да, хумпар!

— Яна бирор нарсани ўргангизга сираям тоқатим йўқ, — дедим мен.

Ресторанга кириб бордик. Шерикларимиз аллақачон стол атрофида ўтиришарди. Ресторан бекаси жигар билан қовурилган картошка опкелди. Иштаҳа учун қўйилган бугдой арағи столда тайёр турарди. Биндинг ўлгудай сергап одам экан, бир зум ҳам чакаги тинмасди. Автомобиллар тўғрисида билмаган нарсаси йўқ! Кестернинг пойгаларда қатнашганини эшитиб, унга бўлган ҳурмати чунонам ошиб кетди.

Мен Биндингни диққат билан кузата бошладим. Баланд бўйли, тўладан келган, юзи қип-қизил, қошлари қалин; андак мақтанчоқроқ, дали-ғули, афтидан,

ҳамма омадли кишилардай, кўнгли очик. Кечкурунлари ётишдан олдин ўзини кўзгуга солиб, бир соат томоша қилса керак.

Қиз Ленц икковимизнинг ўртамизда ўтирарди. Пальтосини ечиб, кулранг инглиз костюмида қолди. Бўйнида оқ шоҳи дуррача. Чироқ ёруғида майин кўнғир сочлари ялтирарди. Теп-текис елкалари олдинга сал туртиб чиққан, кўллари нозик, бармоқлари узун-узун. Катта-катта кўзлари нафис ва рангпар юзидаги жўшқин ҳирсий эҳтирос ифодасини ошкор қилиб турипти. Хуллас, кетворган қиз, аммо назаримда бунинг менга алоқаси йўқдай эди.

Берганда, Ленцга худо берди. У бир зумда бошқа қиёфага кирган эди. Тўхтовсиз гапирар, ҳазил-хузул қилар, Биндинг иккаласи давра султонига айланишганди. Мендан садо чиқмасди, аҳён-аҳён ўзимнинг борлигимни билдириб кўйиш учун ликопча узатар ёки сигарета таклиф қилардим. Дарвоқе, Биндинг билан қадаҳ уриштирдим. Бу иш бир неча бор такрорланди. Кутилмаганда Ленц пешонасига шап этиб уриб қолди.

— Ром-чи, ром! Робби, туғилган кунингга аталган ромни опкелмайсанми?

— Туғилган кун? Кимнинг туғилган куни? — деб сўради қиз.

— Менинг, — жавоб бердим мен. — Туғилмай ўлай, кун бўйи қулоғим тинчимайди.

— Нега унақа дейсиз? Табриклашса ёмонми?

— Йўқ, нега? Табрик — бутунлай бошқа нарса.

— Ундай бўлса, чин қалбимдан табриклайман, бахтли бўлинг.

Қиз кўлини узатди, унинг илиқ кафтини бир лаҳза қисиб турдим. Кейин ром олиб келиш учун ташқарига чиқдим. Гугурт қутисидек бинони улкан соқов тун қуршаб олганди. Мошинамизнинг чарм ўриндиқлари нам тортиб қопти. Уфққа тикилиб, тўхтаб қолдим: шаҳар чироқларининг қизғиш шуъласи кўкнинг бир четини ёритиб турарди. Яна пича турмоқчи эдим-у, Ленцнинг бетоқат бўлишини эслаб, изимга қайтдим.

Ром Биндингга ўткирлик қилди. Иккинчи стакандан кейиноқ кайфи ошди. Гандираклаганча боққа чиқиб кетди. Ленц иккаламиз ўрнимиздан туриб, баланд пештахта олдига бордик. Ленц бир шиша жин буюрди.

— Ажойиб қиз-а, нима дединг? — сўради у.

— Билмадим, Готтфрид, — жавоб бердим мен. — Унчалик эътибор берганим йўқ.

Ленц менга бир муддат тикилиб тургач, бошини сарак-сарак қилди.

— Бу дунёда нима учун яшаб юрибсан?

— Ҳайронман. Ўзим ҳам шуни билмоқчи эдим.

Ленц кулди.

— Чучварани хом санама. Бу илмни ўрганиш осонмас. Олдин мен бу қизнинг анови бақалоқ мошинапарастга нима алоқаси борлигини аниқлашим керак.

Готтфрид Биндингнинг ортидан боққа чиқди. Сал ўтмай, икковлашиб пештахта ёнига қайтиб келишди. Афтидан, Ленц Биндингдан қизнинг боши очиқлигини билволди шекилли, зўр бериб унга хушомад қила бошлади. Икковлари яна бир шиша жинни паққос тушириб, орадан ҳеч қанча вақт ўтмай, бир-бирларини “сен”лашга ўтишди. Кайфи чоғ пайтларда Ленц теварак-атрофидагиларни шу қадар сеҳрлаб кўярдики, ҳеч ким унинг гапини икки қилолмасди. Шу тобда Биндинг ҳам буткул унинг домига илинганди. Бир оздан сўнг улар шийпончага ўтирволиб, аскарый кўшиқларни бошлаб юборишди. Ичкарида ўтирган қиз ҳам ашаддий саргузашт ишқибозининг хаёлидан тамом кўтарилганди.

Ресторанда уч киши қолдик. Бирдан орага жимлик чўқди. Қадимий соат бир маромда чиқилларди. Пештахта устини артаётган аёл бизга мулоим нигоҳ билан қараб-қараб кўярди. Печка ёнида тарғил този ит чўзилиб ётипти. У уйқусида ора-сира гингшиб кўяди. Ташқарида шамол дераза ойналарини сийпалайди. Унинг товушини узук-юлуқ аскарый кўшиқлар бўлиб турипти. Назаримда, рестораннинг кичкинагина хонаси биз билан бирга юксакликка кўтарилиб, зим-зиё тун оралаб, йиллар ва кўпдан-кўп хотиралар оралаб, чайқала-чайқала сузиб бораётгандай эди.

Вужудимни аллақандай мубҳам кайфият чулғаб олганди. Гүё вақт тўхтаб қолган; у энди зулумотдан отилиб чиқиб, зулумотга қуйиладиган дарё эмас, бутун борлиқ сокин акс этиб турган денгизга айланганди. Қадахимни баланд кўтардим. Ичидаги ром йилтиларди. Эрталаб устахонада ёзган хотираномамни эсладим. Ўшанда андак дилгир эдим. Ҳозир яхшиман. Энди менга бари бир, яшашми — яшаш! Кестерга қарадим. У қизга бир нималарни гапирарди, эшитиб турардим-у, сўзларини илғай олмасдим. Мен илк сархушликнинг қонимни қиздираётган беозор ёғдусини ҳис қилиб турардим. Бу ёғдуни хуш кўраман, чунки унинг нурида барча ноаниқ, барча номаълум нарсалар сирли-сеҳрли саргузаштга ўхшаб кўринади. Боғда Ленц билан Биндинг Аргон ўрмонидаги сапёр тўғрисидаги қўшиқни айтишарди. Ёнгинамда нотаниш қизнинг товуши қулогимга чалиниб турипти; у шошмасдан, жудаям майин, жудаям мулойим оҳангда сўзларди. Қадахни охиригача сипқордим.

Ленц билан Биндинг қайтиб киришди. Очиқ ҳавода анча ўзларига келиб қолишганди. Йўлга отлана бошладик. Қизга пальтосини кийдириб қўймоқчи бўлдим. У елкасини тутиб, бошини орқага ташлаганча хиёл жилмайди, аммо бу табассум кимга аталганини билиб бўлмасди, қиз шифтга қараб турарди. Кўлларим ҳолсизланиб, беихтиёр пастга оғди. Тавба, шу пайтгача ҳеч нарсани сезмай ўтираверибман-а! Шунчалик ҳам ғафлат босадими? Ленц бекорга жиконгламаётган экан.

Қиз менга қайрилиб, савол назари билан тикилди. Дарров яна пальтони кўтардим-у, секин Биндингга кўз қирини ташладим. У стол ёнида турар, юзи баттар қизариб кетган, қарашада бирон-бир маъно йўқ эди.

— Мошинани ҳайдолармикин? — деб сўрадим қиздан.

— Ҳайдаса керак.

Ҳамон ундан нигоҳимни узолмасдим.

— Агар хавотирланаётган бўлсангиз, бирортамиз сизларга ҳамроҳ бўлишимиз мумкин.

Қиз сумкасидан упадонини олди.

— Овора бўлишнинг кераги йўқ, — деди у. — Ичганда қайтанга яхши ҳайдайди.

— Эҳтимол, лекин эҳтиёти шарт-да.

У юзига пардоз бераркан, упадон қопқоғига ўрнатилган кичкина кўзгу устидан менга бир қараб қўйди.

— Ишқилиб, эсон-омон етволинглар, — дедим мен.

Ваҳима қилмасам ҳам бўларкан. Биндинг ўзини анча тетик тутарди. Аммо мен иложи борича вақтни чўзишга уринардим.

— Агар рухсат берсангиз, хотиржам бўлиш учун эртага қўнғироқ қилардим.

Қиз жавоб қайтаришга шошмади.

— Ҳар ҳолда шу баъзи жамшидга биз сабабчи бўлдик, — давом этдим мен, — бунинг устига, менинг туғилган кунимда.

У кулиб юборди.

— Майли, бемалол, телефоним — вестен 27-96.

Ташқарига чиқибоқ рақамларни ёзиб қўйдим. Биндинг йўлга тушди, орқасидан бир муддат қараб турдик. Сўнг “кетар жафоси”га яна бир қадахдан отиб, мошинамизга ўтирдик. “Карл” эрта баҳорнинг енгил тумани оралаб, учиб кетди. Шаҳар, гўё сон-саноқсиз чироқлари ёниб турган улкан кемадай ярқираб ва чайқалиб, биз томонга сузиб келарди. Кўп ўтмай, туман бағрида ғарқ бўлиб ётган Фредди қаҳвахонаси олдидан чиқдик. “Карл”ни қантариб, ичкарига кирдик. Бу ерда коньяк олтин сувидай жўш урар, жин зумурраддай товланар, ром эса баайни ҳаётнинг тенгсиз тимсоли эди. Биз пештахта олдидаги баланд курсиларга яхшилаб ўтирволдик. Мусиқа янграб турар, ён-атрофимизда шоду хуррамлик ҳукм сурарди. Бу муҳит янги куч-қувват бағишлаётганидан бизни кутаётган ғариб кулбамизни ҳам, ночорлик билан кечаётган турмушимизни ҳам тамом унутгандик. Қаҳвахона пештахтаси бамисоли ҳаёт кемасининг капитан кўприкчасию биз ана шу кемада шовқин-сурон ила истиқбол сари сузиб кетаётган эдик.

II

Эртаси куни якшанба эди. Тўйиб ухлаб, кун тепамга келгандагина уйғондим. Сакраб туриб, деразани очдим. Ҳаво тоза ва беғубор эди. Спиртда ишлайдиган примусни курсига қўйиб, қаҳва қутисини излай бошладим. Хўжайиним — фрау Залевски — хонада қаҳва қайнатишимга рухсат берганди. Ўзи қаҳвани суyoқ дамларди. Мен бунақасини ёқтирмасдим, айниқса, ичгандан кейин. Мана, икки йилдирки, фрау Залевскининг пансионида истиқомат қиламан. Кўчамиз ўзимга ёқади. Бу ерда ҳар доим бирор воқеа содир бўлиб туради, сабаби — касаба уюшмасининг биноси, “Интернациональ” қаҳвахонаси ва Қутқариш Армиясининг тўпланиш пункти ёнма-ён жойлашган. Бунинг устига, уйимиз рўпарасида кўҳна қабристон бор, кўпдан буён бу ерга мархумлар дафн қилинмайди. Қабристон, худди истироҳат боғидай, сердарахт — сокин кечаларда ўзингни шаҳар ташқарисида яшаётгандай ҳис этасан. Аммо сукунат анча кеч бошланади, чунки қабристон ёнида ҳар турли чархпалак ва арғимчоқлар ўрнатилган сайлгоҳ бор.

Қабристон билан ҳамсоялик фрау Залевскига жуда кўл келади. Ҳавонинг тозалигини ва манзаранинг кўркамлигини рўкач қилиб, ижара ҳақини кўп сўрайди.

— Қандай жойда яшаётганиларни кўряпсизларми, жаноблар?
У доим шу гапни такрорлайверади.

Шошмасдан кийиндим. Якшанбалигини шунда яхшироқ сезаман. Ювиниб, хонада бир оз айланиб юрдим, газета ўқидим, қаҳва дамладим, дераза олдида турволиб, кўчани юваётганларни томоша қилдим, қабристондаги баланд дарахтларнинг шоҳларида сайраётган кушларнинг нағмасига қулоқ солдим. Оллоҳ яратган кумушранг, жажжи бу найчаларнинг овози сайлгоҳдаги шарманкаларнинг дилгир минғирлашига омукта бўлиб кетаётганди. Кўйлак ва пайпоқ танладим, шунақа узоқ танладимки, гўё уларнинг сон-саногини йўқдай. Ҳуштак чалганча, чўнтақларимни бўшатдим: чақалар, қаламтарош, калит, сигарета... бирдан кеча ўзим ёзиб қўйган телефон рақами чиқиб қолди. Патриция Хольман. Фалати исм — Патриция. Қоғозни столга қўйдим. Наҳотки кеча юз берганди бу воқеа? Назаримда орадан аллақанча вақт ўтгандай. Ростдан ҳам қизиқ-да: сархушликда хаёлинг жойида бўлади, аммо оқшомдан то эрталабгача ўтган вақт бир йилга ўхшаб туюлади.

Қоғозни китоблар орасига яширдим. Кўнғироқ қилсаммикин? Йўқ... Кераги йўқ. Эртасига кайфият бутунлай бошқача бўлади, кечкурунгига ўхшамайди. Аммо-лекин ношукур бўлмаслигим керак. Ҳаётимнинг сўнгги йиллари беҳаловат кечди. “Ҳеч нарсани юрагингга яқин олма, — дерди Кестер. — Яқин олсанг, ўша нарсани асраб қолмоқчи бўласан. Бу дунёда ҳеч нарсани мангу асраб бўлмайди”.

Шу пайт қўшни хонада одатдаги ғиди-биди бошланди. Шляпамни қидириб тополмадим, кечкурун йўқотган бўлсам керак. Беихтиёр жанжалга қулоқ тутдим. Хассе исмли эр-хотин бир-бирининг устидан мағзава тўкарди. Беш йилдан буён улар шу ерда, кичкинагина хонада яшашади. Ўзлари ёмон одамлармас. Агар ошхонаси бор уч хонали уйда яшашганда хотин ўзидан ортмасди, бунинг устига, бирорта фарзанд кўришганда булардан бахтли оила бўлмасди. Аммо бунақа уйга эга бўлиш учун пул керак. Қолаверса, шундоқ нотинч замонда ким бола кўришни хоҳлайди? Мана шунинг учун ҳам улар бир хонага суқилиб олишган. Хотиннинг асаблари чатоқ, эр эса ишсиз қолишдан кўрқиб, юрак ҳовучлаб яшайди. Агар ишдан ҳайдалса — тамом. Хассе қирқ беш ёшларда эди. Бу ёшдаги одамни ким ишга олади? Илгари бунчаликмасди, қоқилган одам ўзини ўнглаб кетарди, ҳозир эса ишдан бўшасанг — умрбод кўчада қоласан.

Энди чиқиб кетмоқчи бўлиб турувдим, эшик тақиллади. Хассе ичкарига кирди-ю, ўзини стулга ташлади.

— Ортиқ чидаёлмайман!

Табиатан юмшоқ, оққўнгил бу одамга ичим ачиб кетди. Елкалари осилиб тушган, кичкина мўйлови бор. Камтарин, виждонан ишлайдиган хизматчи. Ҳозир бунақаларга кун йўқ. Нафсиламбрини айтганда, ҳамма вақт ҳам шу тоифадаги кишиларга қийин бўлган. Камтарлик билан ҳалоллик фақат романларда рағбатлантирилади. Ҳаётда эса бунақа одамларнинг ширасини сўриб, пўстлогини туфлаб ташлашади. Хассе қўлини кўтарди:

— Ўзингиз ўйланг, яна икки кишини ишдан бўшатишди. Навбат менга келади. Мана кўрасиз, мени ҳам ҳайдашади!

У йил — ўн икки ой мана шундай ҳадик билан яшарди. Хассега арақ қўйиб бердим. Унинг бутун вужуди титраб-қақшарди. Бир кунмас-бир кун йиқилиб қолиши турган гап.

— Бунинг устига, хотинимнинг таъналари! — деди у ижирганиб.

Афтидан, хотини, умримга зомин бўлдинг, деб таъна қилса керак. Аёл қирқ икки ёшда, анча сўлиган, ёшлик тароватини йўқотган, лекин эридан тетик эди. Унга яқинлашиб келаётган кексалик ваҳимаси азоб берарди.

Буларнинг орасига тушиб бўлмасди.

— Менга қаранг, Хассе! — дедим мен. — Сиз бемалол ўтираверинг. Мен кетишим керак. Кийим жавонида коньяк бор. Мана ром. Мана газеталар. Кейин, биласизми? Кечқурун хотинингизни олиб, бу гурбатхонадан чиқиб кетинг. Лоақал кинога боринг. Бу қаҳвахонада икки соат ўтирганингиздан қимматга тушмайди. Қайтанга кўпроқ лаззат оласиз. Бугун энг муҳими — унутиш! Ҳеч нарсани ўйламанг! — Мен унинг елкасига қоқиб қўйдим, лекин негадир виждоним қийналаётгандай эди. Ростдан ҳам, кинодан яхшиси йўқ. У ерда ҳар ким хоҳлаганча хаёл суриши мумкин.

Кўшни хонанинг эшиги очиқ эди. Ичкаридан аёл кишининг йиғиси эшитиларди. Тез юриб, ўтиб кетдим. Кейинги эшик қия очиқ. Биров қулоқ соляпти. Бу хонадан доим упа-элик ҳиди анқиб туради. Хона соҳибаси — Эрна Бениг — шахсий котиба. Оладиган маошига нисбатан башанг кийинади, шуниси ҳам борки, ҳафтада бир марта хўжайини кечқурун келиб, эрталаб кетади. Эртасига кун бўйи аёлнинг авзойи бузилиб юради. Рақсга бормаган кунни йўқ. Рақсга тушмасам, яшагим ҳам келмай қолади, дейди. Иккита дўсти бор. Битгаси бунга яхши кўради, доим гул опкелади. Шеригини бу аёл севади, ўзи унга пул бериб туради.

У билан ёнма-ён ротмистр граф Орлов яшайди — рус муҳожир, ресторан хизматчиси, кинода сўзсиз ролларни ижро этади, рақс ўрганаётганларга шерикликка ёлланади, икки чаккасига оқ тушган олифта. Гитарани яхши чалади. Бош официант бўлиш орзусида худого илтижо қилгани-қилган. Ичганда йиғлоқи бўлиб қолади. Унинг ёнида етимхона ҳамшираси фрау Бендернинг хонаси. Эллик ёшда. Эри урушда ҳалок бўлган. Иккита боласи 1918 йили очликдан ўлган. Таргил муштути бор. Шу мушукка суяниб қолган.

Фрау Бендернинг кўшниса — нафақадаги кассир. Почта маркаси ва қоғоз пулларни йиғиб юрадиганлар уюшмасининг котиби. Марка деса жонини беради. Бор-йўқ фазилати шу. Бахтли одам.

Охирги эшикни тақиллатдим.

— Хўш, Георг, бирор янгилик борми?

Георг Блок бош чайқади. У иккинчи курс талабаси. Икки йил маъруза эшитиш учун икки йил конда ишлаган. Йиққан пулларини деярли ишлатиб бўлган, қолгани базўр икки ойга етади. Конга қайтолмайди — у ерда ишсизлар тиқилиб ётипти. Бирор ишга жойлашишга роса уринди — фойдаси бўлмади. Бир ҳафта маргарин фабрикасининг реклама варақаларини кўча-кўйда тарқатиб юрди. Аммо фабрика синди. Кейин газета тарқатувчи бўлди. Орадан уч кун ўтгач, эрта тонгда шапка кийган нотаниш йигитлар уни тўхтатиб, газеталарини йиртиб ташлашди ва бировнинг нонига шерик бўлмасликни тайинлашди. Ўзларида ҳам ишсизлар кўп экан. Эртасига эрталаб яна газета сотишга чиқдию бошига тагин ўша савдо тушди — йиртиб ташланган газеталарнинг ҳақини ёнидан тўлашга мажбур бўлди. Уни қандайдир велосипед уриб кетди. Газеталар лойга қоришди. Яна икки маркага тушди. Учинчи мартасида калтак еб, уйига уст-

Ремарк

боши йиртилган ва башараси кўкарган ҳолда қайтди. Ана ўшандан кейин таслим бўлди. Ҳозир Георг уззукун хонадан чиқмай, дарс тайёрлайди. Кошки фойдаси бўлса. Кунига бир марта овқат ейди. Аслида ўқишни тугатадимийўқми — бари бир. Ҳатто имтиҳонларни топширган тақдирда ҳам ўн йилнинг нари-берисида ишга жойлашолмайди.

Унга бир кути сигарета бердим.

— Кўй шу ишингни, Георг. Мен ҳам бир вақтлар тупурганман ўқишга. Вақт-соати келганда яна бошқатдан бошлайверасан.

У бош чайқади.

— Йўқ. Конда ишлаб билдим: ҳар куни шуғулланмаса бўлмайди. Кейин улдасидан чиқиш қийин.

Мен унинг рангпар юзига, диккайган қулоқларига, ботиқ кўкрагию озғин гавдасига разм солиб чиқдим. Эҳ, бири кам дунё, деб шуни айтадилар-да!

— Хўп, омон бўл, Жоржи. — Кейин ёдимга тушди — унинг ҳам ота-онаси йўқ.

Ошхона. Деворга тулуп — ёввойи чўчқанинг боши илиб қўйилган, мархум Залевскидан қолган мерос. Даҳлизда телефон. Ним қоронғи. Газ ва мой ҳиди анқийди. Кўча эшигига шу ерда истиқомат қилувчиларнинг исм-шарифлари ёзилган. Менинг ҳам номим бор: “Роберт Локамп, фалсафа талабаси. Тугмача икки марта босилсин”. Ёзув сарғайиб кетган. Фалсафа талабаси... Чакки эмас! Лекин бунга анча бўлган. Зинадан “Интернациональ” қаҳвахонасига тушдим.

Қаҳвахона ним қоронғи, тамаки ҳиди уриб қолган, ичакдай узун, икки ёнида қатор хоналари бор залдан иборат. Рўпарада, пештахта ёнида пианино турипти. Бузуқ, баъзи торлари узилган, клавишлари устидаги суюқ қопламалари ҳам кўчиб кетган, аммо мен бу узоқ йиллар хизмат қилган муסיқа сандиғини яхши кўраман. Созанда бўлиб ишлаганимда қарийб бир йил ёнидан жилмаганман.

Қаҳвахонанинг ён хоналарида молфурушлар йиғинларини ўтқазишади; баъзан отўйин ва бошқа сайлгоҳларнинг эгалари ҳам тўпланиб туришади. Залга кираверишда фоҳишалар ўтиришади.

Қаҳвахона ҳозир бўм-бўш эди. Фақат япасқитовон хизматчи Алоис пештахта ёнида турарди. У мени кўриб:

— Ҳар галгидайми? — деб сўради.

Мен бош силкидим. У бир стакан ром қўшилган вино опкелди. Стол ёнига чўкдим. Дераза ойнасига кўш нури қияламасига тушиб турарди. Бу нур тоқчаларга қатор терилган шишаларда жилва қиларди.

Алоис стаканларни юварди. Қаҳвахона эгасининг мушуги пианино устига чиқиб олган, ҳар замонда миёвлаб қўяди. Мен бамайихотир сигарета чекиб ўтирибман. Бу ердаги муҳит одамнинг уйқусини келтиради. Кечаги қизнинг овози галати экан. Сал бўғиқроқ, лекин бирам майин, бирам мулойим...

— Кўришга журнал-пурнал опке, Алоис, — дедим мен.

Эшик гийчиллади. “Темир байтал” лақабли қабристон фоҳишаси Роза кириб келди. Чидамли бўлгани учун унга шундай лақаб қўйишганди. Бир стакан суюқ шоколад сўради. Ҳар яқшанба шундай қилади, кейин Бургдорфга боласини кўргани кетади.

— Салом, Роберт!

— Салом, Роза, қизинг катта бўп қолдими?

— Кўргани кетяпман. Қара, унга нима олиб боряпман?

Роза қорозга ўроғлиқ нарсани очди. Икки юзи қип-қизил кўғирчоқ экан. Қорнини босувди, “О-йи”, — деган овоз чиқди. Роза терисига сифмасди.

— Зўр! — дедим мен.

— Кўриб қўй. — У кўғирчоқни ётқизган эди, қовоқларини юмди.

— Э, қойил, Роза.

У мамнун бўлиб, кўғирчоқни яна ўраб қўйди.

— Бунақа нарсаларнинг фарқига борасан, Роберт! Сен яхши ота бўласан.

— Шуниси етмай турувди!

Роза боласига жуда боғланиб қолган эди. Бир неча ой муқаддам, қизча ҳали йўлга кирмаган пайтда, ўз бағрида эди. Касб-корига қарамай, Роза болани уд-

даларди, чунки қазноқ бор эди. Кечкурунлари бирорта мижозни бошлаб келса, бир нарсани баҳона қилиб, ундан пича кутиб туришни илтимос қилар, ўзи ичкарига кирарди-да, болани аравачага ётқизиб, қазноққа яшириб чиқарди. Аммо қиш яқинлашгач, болани иссиқ хонадан музлаб ётган қазноққа тез-тез олиб киришга мажбур бўла бошлади. Бир куни бола шамоллаб қолди. Айни мижоз билан ётган пайтида чинқираб йиғлашга тушди. Шундан кейин, ҳар қанча оғир бўлмасин, қизчани нархи қиммат етимхонага топширишга тўғри келди. Ўзини баобрў бева қилиб кўрсатди. Акс ҳолда болани қабул қилишмасди.

Роза ўрнидан турди

— Жума куни келасанми?

Мен бош силкидим.

У менга тикилиб қаради.

— Нима гаплигини биласан-а?

— Албатта.

Аммо ҳеч нарсани билмасдим, сўраб-суриштиришни хоҳламадим. Бу ерда созандалик қилиб юрган пайтимда шунга ўрганган эдим. Шуниси қулай эди. Ҳамма қизлар билан “сен”лашиб гаплашардим. Бу масканда бошқача бўлиши мумкин эмас.

— Омон бўл, Роберт.

— Омон бўл, Роза.

Яна бир оз ўтирдим. Лекин бу гал унчалик ёпишмади, яъни мириқиб мизғиёлмадим, аслида “Интернациональ”га якшанба кунлари фақат шу ниятда кираман. Яна бир стакан ром ичиб, чиқиб кетдим.

Кун бўйи саланглаб юрдим. Нима қилишни билмасдим, бир ерда узоқ тўхтамасдим. Кечга яқин устахонага бордим. Кестер ўша ерда экан. Кадиллак атрофида куймаланиб юрипти. Яқинда арзон-гаровга сотволган эдик. Қайтадан таъмирладик, Кестер ҳозир унга пардоз бераётганди. Биз уни дурустроқ пулламоқчи эдик. Тўғри, мен бунга кўпам ишонмасдим. Замон оғир, одамлар ихчамроқ мошинани харид қилишади, бунақа дахмазани бошларига уришадими?

— Йўқ, Отто, сотолмаймиз, — дедим мен.

Аммо Кестер иккиланмасди.

— Ўртамиёна мошиналарни сотиш қийин, — деди у. — Одамлар ё арзон, ёки энг қиммат мошиналарни харид қилишади. Пулдор одамлар кўп. Баъзилар мақтаниш учун ҳам олишаверади.

— Готтфрид қани? — сўрадим мен.

— Қандайдир сиёсий мажлисда.

— Эси жойидами? Нима қиларкан мажлисда?

Кестер кулди.

— Ўзи ҳам билмайди. Баҳор бошини айлантирган-да. Бунақа пайтда тинч ўтиролмайди.

— Бўлса бордир. Ке, ёрдамлашворай.

Қоронғи тушгунча ивирсидик.

— Бўлар, — деди Кестер.

Ювиндик.

— Ичида нима борлигини биласанми? — деб сўради у ҳамёнини чиқазиб.

— Хўш?

— Боксга иккита чипта. Бирга бормаймизми?

Ўйланиб қолдим. Кестер менга ажабланиб қаради.

— Стиллинг билан бора қол, — шундай дедим-у, таклифни рад этганимга ўзим ҳам ҳайрон қолдим. Негадир уйга қайтгим келаётганди, нимагалигини билмасдим.

— Бирор мўлжалинг борми? — сўради у.

— Йўқ.

Кестер менга маъноли қараб қўйди.

— Уйга кетаман. Мактублар ёзаман. Қачонлардир шу иш билан ҳам шуғулланиш керак-ку.

— Иссиғинг йўқми ишқилиб? — деди у безовталаниб.

— Йўқ, соппа-соғман. Эҳтимол, баҳор менга ҳам таъсир қилаётгандир-да.
— Майли, ўзинг биласан.

Уйга жўнадим. Аммо хонамда ўтирарканман, нима қилишимни билмасдим. У ёқдан-бу ёққа юраман. Келишга келдим-у, уйга нима учун талпинганимни идрок қилолмайман. Ниҳоят, Георгдан хабар олиш мақсадида йўлакка чиқдим. Чиқдимму фрау Залевскига рўпара бўлдим.

— Ие, — деди у таажжубланиб, — шу ердამисиз?
— Инкор этолмайман.

У бошини сарак-сарак қилди.

— Сайр қилгани кетмадингизми? Мўъжиза, мўъжиза!

Георгникида кўп турмадим. Чорак соатлардан кейин хонамга қайтиб чиқдим. Ичсаммикин? Тортмаяпти. Дераза тоқчасига ўтириб, кўчани томоша қила бошладим.

Шом қоронғиси қабристон устида кўршапалақдай қанот ёзган. Касаба уюшмалари биносидан нарида осмон ғўр олмадай нимтатир. Чироқлар ёнди, аммо ҳали тун пардаси ёйилмагани учун улар совуқда дийдираб турганга ўхшарди. Бир муддат китоб титкиладим, кейин телефон рақами ёзилган қоғозни олдим. Кўнғироқ қилсам нима бўпти? Ахир, ўзим ваъда берганман-ку. Балки ҳозир уйида йўқдир.

Йўлакка, телефон олдида чиқдим, гўшакни кўтариб, рақамларни тердим. То жавоб бўлгунча гўшакнинг қора тешикчаларидан бесабр бир ҳовур кўтарилаётгандай туюлди. Қиз уйда экан. Унинг паст, андак бўғиқ овози гўё нариги дунёдан бу ерга, фрау Залевскининг йўлагига сизиб келиб, деворга осилган ёввойи чўчка боши остидан аста сирғалганча, мой ҳиди ва идиш-товоқларнинг шарақ-шуруқига сингиб кетаётгандай эди, — қиз шу қадар аста ва майин гапирарди. Бирдан кўнглим аллақандай қониқиш ҳиссига лиммо-лим бўлди. Кеча қандай етиб олганини сўраш ўрнига, индинга учрашишга келишволдим, ана ўшандан кейингина гўшакни қўйдим. Мени қўраб олган дунё у қадар маънисиз эмаслигини ҳис этдим. “Ақлдан озяпман”, — миямдан шу фикр кечди. Кейин яна гўшакни кўтариб, Кестерга кўнғироқ қилдим.

— Чипталар ёнингдами, Отто?

— Ҳа.

— Жуда соз. Боксга бирга борамиз.

Мусобақадан чиқиб, тун забт этган шаҳарда сайр қилдик. Кўчалар чароғон ва бўм-бўш эди. Бино деворларига қоқилган ёрликлар кўзни қамаштиради. Витрина ичидаги чироқлар беҳуда ёниб ётипти. Бир витринага юзлари бўялган мум кўғирчоқлар терилган. Бошқасида қимматбаҳо тақинчоқлар осиеглик. Кейин оппоқ нурга фарқ бўлиб ётган дўкон ёнидан ўтдик. Унинг витриналарига ранг-баранг шоҳи матолар ёйиб қўйилган. Кинотеатр эшиги олдида ранг-рўйи афтода, оч-наҳор одамлар тиз чўкиб ўтиришипти. Рўпарада озиқ-овқат дўкони витринаси ярқирайди. Унга турли-туман консерва банкалари, оппоқ пахтага ўралган олмалар, серёг парранда гўштлари, турли шаклдаги бўрсилдоқ нонлар, дудланган колбасалар ва яна алланима балолар уйиб ташланган.

Хиёбондаги узун курсига ўтирдик. Ҳаво салқин эди. Шаҳар тепасида оппоқ коптоқдай ой осилиб турипти. Тун яримдан оған. Сал нарида шундоқ кўчанинг ўзига брезент чайла тикилган. Ишчилар трамвай изларини таъмирлашяпти. Пайвандлаш асбоблари вишилар, энгашиб ўтирган қора шарпалар олдидан тепага учқунлар сачрарди. Шу ернинг ўзида, худди дала ошхоналаридаги каби, асфальт қозонларидан тутун чиқиб турипти.

Биз чурқ этмасдик. Ҳар ким ўз хаёли билан банд эди.

— Якшанба ғалати кун-а, Отто, нима дединг?

Кестер бош силкиди.

— Кун тугаётганига одам хурсанд бўлади, — дедим мен ўйчан.

Кестер елкасини қисди.

— Афтидан, ишга ўрганиб қолганинг учун озгина бўш вақт ҳам халақит бераётгандай туюлса керак-да.

Мен ёқамни кўтардим.

— Яшашимизга нима халақит беради, Отто?

У менга жилмайиб қаради.

— Илгари халақит берадиган нарса бор эди, Робби.

— Тўғри. Лекин ҳар ҳолда-да?

Автоген олови асфальтга зангори нур таратарди. Темир излар устидаги чай-ла ичида чироқ ёниб турганидан у жажжигина шинам уйни эслатарди.

— Сешанбагача кадиллақдан қутулармикимиз? — деб сўрадим мен.

— Эҳтимол, — деди Кестер. — Нима учун сўраяпсан?

— Шунчаки.

Биз қўзғалдик.

— Бугун сал шаштим пастроқ, Отто, — дедим мен.

— Бўп туради, — жавоб берди Кестер. — Хўп, яхши ётиб тур, Робби.

— Эрталабгача, Отто.

Уйга келиб, яна пича ўтирдим. Кулбам кўзимга бирдан хунук кўриниб кетди. Қандил алмисоқдан қолган, креслоларнинг яғири чиққан, линолеумнинг туси ўчган, умивальник, каравот ва унинг тепасидаги Ватерлоо жанги акс эттирилган сурат — бирортасига қараб бўлмайди. Бу ерга ўзини билган андишали одамни таклиф этиб бўладими! Айниқса, аёл кишини. Фақат “Интернациональ” даги фоҳишани чақириш мумкин.

III

Сешанба куни эрталаб устахона ҳовлисида нонушта қилиб ўтирардик. Кадиллак тайёр эди. Ленц бир варақ қоғозни ушлаганча бизга тантанавор назар ташларди. У реклама бўлимининг мудирини бўлиб, ҳозиргина Кестер иккаламизга машина сотилиши тўғрисидаги эълон матнини ўқиб берган эди. Эълон шундай сўзлар билан бошланарди: “Дам олиш учун жанубга ҳашаматли лимузинда боришга нима етсин!” Матннинг давоми ҳам лирик шеър билан мадҳия оралиғидаги чучмал гаплардан иборат эди.

Кестер иккаламиздан садо чиқмади. Беадад хаёлнинг шаршарасидан сал ўзимизга келволишимиз керак эди. Ленц бизни лол қолдирдим деб ўйлади.

— Хўш, қалай? Бунда ҳам шеърят, ҳам ишбилармонлик мужассам, тўғримасми? — сўради у ғурур билан. — Бизнинг тезкор асримизда удлабурро бўлиш керак, ҳамма гап мана шунда. Бир-бирига зид нарсалар кишиларни ўзига маҳлиё қилади.

— Пул масаласи бундан мустасно, — эътироз билдирдим мен.

— Автомобилни пул жамғариш учун харид қилишмайди, азизим, — деди Готтфрид. — Уни пул харж қилиш мақсадида сотволишади, саргузашт завқи шундан бошланади, хусусан, ишбилармон кишилар учун. Кўпчиликнинг завқи шу билан тугайди. Нима дединг, Отто?

— Биласанми... — деб гудранди Кестер.

— Муҳокама қиладиган жойи йўқ буни! — деб унинг гапини бўлдим. — Бунақа реклама билан курортга йўлланма ёки аёлларнинг мойупасини сотиш мумкин, автомобилга тўғри келмайди.

Ленц эътироз билдиришга чоғланди.

— Шошма, — давом этдим мен. — Бизни инжиқ деб ўйлашинг мумкин, Готтфрид. Шунинг учун Юппдан сўраймиз. У нима деса — шу.

Юпп бизнинг яккаю ягона хизматчимиз, ўн беш ёшли ўспирин, тахминан шогирд мақомида. Бензин қуядиган аппаратга кўз-қулоқ бўлиб туради, бизга нонушта опкелади, кечқурунлари у ёқ-бу ёқни супуради. Паст бўйли, сепкилдор, шунақа шалпангқулоқки, бунақасини умримда кўрмаганман. Мабодо самолётдан қуласа ҳам ерга омон-эсон тушади, дейди Кестер. Уни чақирдик. Ленц эълонни ўқиб берди.

— Шунақа машина сени қизиқтирармиди? — деб сўради Кестер Юппдан.

— Мошинами?

Мен кулиб юбордим.

— Албатта машина-да, — деб тўнғиллади Готтфрид. — От деб ўйлаяпсанми?

— Ўша мошинанинг тезлиги қанақа? Кулачкали вали қандай бошқарилади? Гидравлик тормозлари борми? — суриштира бошлади Юпп.

— Ҷзимизнинг қадиллак устида гап кетяпти, галварс! — деди тутоқиб Ленц.
 — Бўлиши мумкинмас, — эътироз билдирди Юпп тиржайиб.
 — Ана сенга, Готтфрид, — деди Кестер, — ана сенга саргузашт завқи.
 — Жўна, насосингга қара! Йигирманчи асрнинг жинқарчаси!
 Зардаси қайнаган Ленц ўз эълонининг бутун шеърӣй тароватини сақлаб қолиш ва уни айрим техник маълумотлар билан тўлдириш ниятида устахонага қараб кетди.

Орадан сал ўтмай, дарвозадан катта инспектор Барзиг кириб келди. Биз уни иззат-икром билан кутиб олдик. У “Қақнус” суғурта жамиятининг инженери ва инспектори бўлиб, жуда нуфузли одам эди. Шу киши орқали таъмиргач буюртма олиб турардик. Муносабатларимиз яхши эди. Инженер сифатида пихини ёрган Барзигни лақиллатиб бўлмасди, аммо капалак хусусида гап кетса, ҳамма нарсани унутворарди. У капалакларни йиғиб юрарди. Бир куни устахонага қамалиб қолган каттакон капалакни тутиб, унга совға қилдик. Барзиг бу махлуқни кўргач, ҳаяжондан ранги оқариб, энтикиб кетди. Биз тутган капалак ноёб нусха эмиш, коллекциясида айнан шу нусха етишмай турган экан. У бу яхшилигимизни сира унутолмасди, бинобарин, бизга қайси гўрлардан буюртмалар топиб келарди. Биз ҳам ўз навбатида, қаерда капалак кўрсак, орқасидан қувиб тутмагунча қўймасдик.

— Озгина вино кетадими, жаноб Барзиг? — деб сўради Ленц. У анча ҳоврирдан тушиб қолган эди.

— Кундузи бунақа нарсаларни ичмайман, — деди Барзиг. — Бу мен учун қонун.

— Қонунни бузиб туриш керак, бўлмаса ундан нима фойда? — Готтфрид шундай деб, стаканга вино тўлдирди.

— “Товус кўзлари” ва “Садафдор”нинг гуллаб-яшнаши учун ичамиз!

Барзиг кўп таранг қилмади.

— Таклифингизни ерда қолдиришга ҳаддим сиғмайди, — деди у стаканни қўлига олиб. — Бўлмаса, “Бақрайган кўзлар” учун ҳам кўтарамиз. — У ғалати жилмайиб қўйди, бу билан аёл ҳақида гап кетаётганига шама қилган эди. — Яқинда бўғин оёқли жониворларнинг бошларидаги ҳид билиш ва сезиш аъзоларининг янги хислатини кашф этдим.

— Қойил! — хитоб қилди Ленц. — Офарин! Демак, сиз кашшофсиз, номингиз табиатшунослик тарихига зарқал ҳарфлар билан ёзилади!

Биз ҳозир номи тилга олинган ҳайвон учун яна бир стакандан урдик. Барзиг оғзини артди.

— Сизларга хушхабар олиб келдим. Фордни таъмирлайсизлар. Маъмурият рози бўлди.

— Э, яшанг! — деди Кестер. — Зўр иш бўпти. Смета-чи?

— У ҳам тасдиқланди.

— Қисқаришларсизми?

Барзиг кўз қисди.

— Аввалига оёқ тираб туриб олишди, кейин...

— “Қақнус” суғурта жамияти учун яна биттадан отамиз! — деб хитоб қилди Ленц, стаканларни тўлдириб.

Ниҳоят, Барзиг ўрнидан туриб, кетиш тараддудига тушди.

— Фалокат оёқ остида, деб бежиз айтишмаган экан! — деди у хайрлашаётиб. — Фордда ўтирган аёл бари бир ҳаётдан кўз юмди. Лекин жароҳати унча оғир бўлмаган. Кўп қон кетган бўлса керак-да.

— Неча ёшда эди? — сўради Кестер.

— Ўттиз тўртда, — жавоб берди Барзиг. — Қорнида тўрт ойлик ҳомиласи ҳам бўлган. Йигирма минг маркага суғурта қилинган экан.

Биз дарҳол мошинани олиб келиш учун жўнадик. Форд нон дўконининг эгасига тегишли экан. Кайфда рулга ўтириб, деворга бориб урилган. Фақат хотини жароҳатланган, ўзининг бирор ери тирналмаган ҳам. Биз у билан гаражда кўришдик. Нонвой бизга бошдан-оёқ разм солиб чиқди. Хомсемиз, елкалари чиққан, бўйни калта, бошини хиёл эгиб турарди. Ҳамма нонвойлар-

ники сингари юзи заҳил, шунданми, гира-шира қоронғиликда каттакон ун қур-
тини эслатарди.

У аста ёнимизга келди.

— Қачон тайёр бўлади? — деб сўради у.

— Уч ҳафталардан кейин, — жавоб берди Кестер.

Нонвой мошинанинг тепасига ишора қилди.

— Бу ёғи ҳам сметага киритилган, а?

— Нега энди, томи заха емаган-ку?

Бу жавоб нонвойга ёқмади.

— Тўғри. Лекин алмаштирса бўлади-ку. Каттагина буюртма бу. У ёғини келишамиз.

— Йўқ, — деди Кестер.

Отто унинг ниятини сезиб турарди. Нонвой фурсатдан фойдаланиб, моши-
на кузовини янгилаб олмоқчи эди, бунинг учун суғурта жамияти пул тўламас-
ди, у кузов нархини ҳам таъмир харажатларига киритиб юборишни ўйлаётган-
ди. Нонвой билан анча баҳслашдик. Буюртмани сизлардан қайтариб олиб,
бошқа устахонага топширтираман, деб пўписа қила бошлади. Ахийри Кестер
ён беришга мажбур бўлди. Қўлимизда иш йўқ эди, акс ҳолда Отто сўзидан
қайтмасди.

— Ҳа, энди бу бошқа гап, — деди нонвой мамнун қиёфада. — Икки-уч кун-
дан кейин кираман. Ранги сарғиш бўлсин, менга нозик ранглар ёқади.

Биз жўнаб кетдик. Йўлда Ленц ўриндиққа ишора қилди. Унда қон доғлари бор эди.

— Хотинининг қони. У бўлса, янги кузов илинжида юрипти-я. Тагин “сар-
ғиш бўлсин, менга нозик ранглар ёқади”, — дейди-я! Падарингга лаънат! Ик-
кита ўлик учун пул ундиришдан ҳам тоймайди бу. Ахир, хотин ҳомиладор
экан-ку.

Кестер елкасини қисди.

— Бир-бирига алоқаси йўқ, деб ўйласа керак-да.

— Эҳтимол, — деди Ленц, — бошига кулфат тушганда шунақа ишлар би-
лан ўзини овутадиغانлар ҳам бўлади. Аммо-лекин у бизни эллик маркага
туширди.

Тутдан кейин бир нарсани баҳона қилиб, уйга жўнадим. Соат бешда Пат-
риция Хольман билан учрашиш келишилган эди, лекин устахонада бу ҳақда
оғиз очмадим. Яширмоқчи бўлганим учун эмас, қиз учрашувга келадими-
йўқми — мана шунга иккиланаётган эдим.

Патриция қаҳвахонани тайин қилган эди. У ерга сира бормаган эдим, кич-
кина ва шинам қаҳвахона эканлигини билардим холос. Қаҳвахонага кирдим
анқайиб қолдим. Ичкари гала-говур, бунинг устига, фақат аёллар ўтиришар-
ди. Ширинликлар ишлаб чиқарадиган фабрикага кириб қолгандай бўлдим.

Эндигина бўшаган стол ёнига бир амаллаб ўтирволдим. Ўзимни ноқулай
сезиб, нуқул атрофга аланглардим. Мендан бошқа яна иккита эркак бор эди,
лекин улар ҳам жинимга ёқмади.

— Қаҳвами, чойми, шоколадми? — деб сўради қаҳвахона хизматчиси ва қўли-
даги сочиқ билан стол устидаги ушоқларни нақ тиззамга сидирди.

— Бир бокал коньяк, — дедим мен.

Опкелди. Аммо ўзи билан бўш жой излаётган тўртта аёлни ҳам бошлаб
келди. Уларнинг сардори шляпа кийган, басавлат, кексароқ аёл эди.

— Марҳамат, ўтиринглар!

— Узр, — дедим мен. — Стол банд. Ҳозир келишади.

— Мумкинмас, жаноб, — деди хизматчи. — Бу пайтда бизда стол банд қилин-
майди.

Унга анграйиб қарадим. Кейин стулни орқага тортиб, ўтиришга чоғланаёт-
ган басавлат аёлга кўз ташладим. Унинг авзойини кўриб, қаршилиқ кўрсатиш-
дан воз кечдим. Уни замбарак билан ҳам ўз ниятидан қайтариб бўлмасди.

— Лоақал яна коньяк опкелишнинг иложи борми? — деб гудрандим хизмат-
чига қараб.

— Бажонидил. Яна тўла бўлсинми?

— Ҳа.

— Хўп бўлади. — У таъзим қилди. — Кўнглингизга келмасин, жаноб, бу стол олти кишига мўлжалланган, — қўшиб қўйди узр сўрагандай.

— Майли, коньякни тезлаштиринг.

Басавлат аёл, афтидан, ҳушёрлар жамоасига мансуб шекилли, коньяк тўла бокалимга худди ўлган балиққа тикилгандай қаради. Унинг жигига тегиш учун яна коньяк буюрди мен ҳам бақрайиб қараб туравердим. Кейин қилган ишимдан кулгим қистади. Нима учун келдим бу ерга? Ўша қизнинг менга нима кераги бор? Шу гала-говурда уни танийманми-йўқми? Авзойим бузилиб, коньякни бир кўтаришда бўшатдим.

— Салом! — деган овоз эшитилди орқамдан.

Сакраб туриб кетдим. Қиз жилмайиб турарди.

— Бошлаворибсиз-да?

Бўш бокални столга қўйдим. Кейин негадир саросимага тушиб қолдим. Қиз ўша кунгидан бутунлай бошқача эди. Оғзига ширинлик тўлдириб, кавшаниб ўтирган бўрдоқи бу аёллар орасида у ниҳолдай нозик, бениҳоя гўзал, мағрур ва ёнига йўлаб бўлмайдиган фариштадай кўринарди. “Нима иш қилиб қўйдим!” — деган ўй кечди кўнглимдан. Кейин:

— Қаёқдан кела қолдингиз? Эшиқдан кўз узмай ўтирувдим-ку, — деб сўрадим. Қиз қаёққадир, ўнг томонга ишора қилди.

— У ёқда ҳам эшик бор. Сал кечикдим. Анча бўлдим келганингизга?

— Йўқ. Ҳозиргина келдим. Икки-уч минут бўлди.

Столим атрофида ўтирган аёлларнинг нафаси ичига тушиб кетди. Улар қизга синчковлик билан тикилишарди.

— Шу ерда ўтираверамизми? — сўрадим мен.

Қиз стол устига назар ташлади. Хиёл кулимсиради. Сўнг менга қаради.

— Ҳамма жойда ҳам шу-да.

Мен бош чайқадим.

— Йўқ, одам кам жойлар бунақамас. Атрофга қаранг, ит эгасини танимайди. Ресторанга бора қолайлик.

— Ресторанга? Кундузи ресторанлар очиқ бўладими?

— Биттасини биламан. Яхши жой. Агар хўп десангиз...

— Бўпти, кетдик.

Хизматчини чақирдим.

— Уч бокал коньяк! — деб бақирди у худди кулогим гарангдай. — Уч марказою ўттиз!

Қиз анграйиб қолди.

— Уч минутда уч бокал коньякни ичвордингизми? Тезотар экансиз.

— Икки бокалини кеча ичганман.

— Вой, ёлғончи-ей! — деб тўнғиллади басавлат аёл. Шу пайтгача миқ этмай ўтирган эди.

Мен аёлга қуллуқ қилдим.

— Омон бўлинг, хоним!

Биз столдан тез узоқлашдик.

— Уришиб қолганмидингиз? — деб сўради қиз кўчага чиққанимиздан сўнг.

— Йўқ. Ўзим бунақа девқомат аёлларга ёқмайман.

— Мен ҳам, — деди қиз.

Унга қарадим. У гўё бошқа оламдан келиб қолган паризотга ўхшарди. Ким ўзи у, турмуш тарзи қанақа — тасаввур қилолмасдим.

Ресторанга киришимиз биланоқ кўнглим жойига тушди. Пештахта ортида сотувчи Фред коньяк қуйиладиган каттакон бокалларни артаётган экан. У мен билан умрида худди биринчи марта кўраётган кишисидай сўрашди, уч кундан буён уйимга опичлаб олиб бориб қўяётганини сездирмади, албатта. Ана шунақа кўпни кўрган, тажрибали одам эди у.

Ресторан бўм-бўш эди. Фақат битта стол ёнида, одатдагидай, Валентин Гаузер ўтирарди. У билан уруш йилларидан бери танишмиз, бир ротада хизмат

қилганмиз. Бир куни ўқ ёмғирдай ёғилиб турган пайтда хат опкеб қолди; ойимдан деб ўйлапти. Хатни интиқлик билан кутаётганимни, ойим операция қилиниши кераклигини у биларди. Аммо Валентин янглишган эди. Хат деб ўйлагани шлем остидан кийиладиган хол-хол чит ҳақидаги реклама варақаси эди. Қайтишда оёғидан яраланипти.

Урушдан кейин Валентин каттагина меросга эга бўлди. Шундан бери ичади. Тирик қолганимни умрбод нишонлашим керак, дейди. Орадан қанча йил ўтиб кетгани билан иши йўқ. Бу бахтни ҳеч нарса билан ўлчаб бўлмайди, қанча нишонласанг ҳам оз, дейди. Уруш жароҳати кўнглига қаттиқ ўрнашиб қолган. Биз эса кўп нарсани унутвордик, аммо у уруш йилларининг ҳар бир куни, ҳар бир соатини ёдда сақларди.

Кўп ичиб қўйганини сездим. У бир бурчақда ўйга чўмиб ўтирарди. Қўлимни кўтардим:

— Салом, Валентин.

У бошини кўтарди.

— Салом, Робби!

Биз нариги бурчақдаги стол ёнига бориб ўтирдик. Сотувчи ёнимизга келди.

— Нима ичамиз? — сўрадим қиздан.

— Майли, бир қадаҳ мартини ича қолай. Спирт қўшилмаганидан.

— Фред бу соҳанинг билағони, — дедим мен.

Фред жилмайди.

— Менга ҳар галгидай.

Ресторан ним қоронги ва салқин эди. Тўкилган жин ва коньяк ҳиди анқирди. Бу ҳид қора арча билан ноннинг муаттар исини эслатарди. Шифтда елканли қайиқнинг ёғоч нусхаси осилиб турипти. Пештахта ортидаги деворга мис тунука қоқилган. Биттагина чироқнинг майин шуъласи тунукага қизғиш нур таратаётгани учун деворда аланга гуриллаётгандек туюлади. Залда фақат иккитагина чироқ ёқиғлиқ. Бири Валентиннинг столи тепасида, иккинчиси бизнинг тепамизда. Чироқ қалпоқлари эски жуғрофий хариталардан қирқиб ясалгани учун бошимиз узра дунёнинг бир парчаси осилиб турганга ўхшайди.

Мен хижолатда эдим, бинобарин, гапни нимадан бошлашни билмасдим. Ахир, бу қизни яхши танимасам, тикилганим сари у мендан узоқлашаётгандай. Аёл киши билан яккама-якка ўтирмаганимга қанча бўлди-ю! Мен эркаклар билан муомала қилиб ўрганганман. Боя, қаҳвахонада гала-говурдан безор бўлган эдим, мана энди жимжитликдан нима қиларимни билмайман. Шу сукунат туфайли ҳар бир сўз алоҳида салмоқ касб этар, эмин-эркин гаплашишга қийналардим. Бирдан ҳалиги қаҳвахонага қайтгим келиб кетди.

Фред бокалларни келтирди. Ичдик. Ром ўтқир ва беғубор эди. Унинг таъми қуёшни эслатарди. Унда кишига далда берувчи аллақандай куч яширинганди. Бокални бўшатиб, дарров Фредга узатдим.

— Бу ер маъқулми сизга? — сўрадим қиздан.

Қиз бош силкиди.

— Ҳар ҳолда ширинликлар фабрикасидан яхши-да.

— Албатта.

— Бўлмаса, нима учун учрашувга ўша жойни танладингиз? — дедим тааж-жубланиб.

— Қайдам. — У қалпоқчасини ечди. — Эсимга келгани шу бўлди-да.

— Сизга бу ер ёққанига хурсандман. Биз тез-тез келиб тураемиз. Ўз уйимиздай бўлиб қолган.

Қиз кулди.

— Яхшимас-ку унақа бўлса?

— Йўқ, — дедим мен, — замон руҳига мос.

Фред менга яна ром олиб келди. Унинг ёнига бир ўрам шоколад қўйди.

— Жаноб Гаузердан.

Валентин узоқдан кўз қисиб, қадаҳини кўтарди.

— Ўн еттинчи йилнинг ўттиз биринчи июли, Робби! — деб хитоб қилди у дўриллаган овозда.

Унга жавобан мен ҳам бокалимни юқорига кўтардим.

У албатта ким биландир ичиши керак эди. Аллақандай қишлоқ қаҳвахона-сида ой ёки гул бутасига шивирлаб, ичиб ўтирганини кўп кўрганман. Шундай пайтларда у окопда кечган оғир кунларидан бирини эслар ва ҳозир мана шу ерда ором олиб ўтирганига худога шукроналар айтарди.

— Бу киши менинг дўстим, — дедим қизга. — Қуролдош биродарим. Мен билган одамларнинг орасида катта бахтсизликдан ўзига кичкина бахт ярата олган яккаю ягона инсон шу бўлади. Ҳаётини нимага сарфлашни билмайди, шунинг учун тирик юрганига хурсанд.

Қиз менга ўйчан тикилди. Қия тушган нур унинг юзини ёритди.

— Мен бунга яхши тушунаман, — деди у.

— Тушунмайсиз. Ҳали жудаям ёшсиз.

Қиз кулимсиради. Йўқ, фақат кўзлари кулди, холос. Чехраси ўзгармади, лекин ички бир нурдан ёришиб кетди.

— Жудаям ёшсиз? — деди у. — Унақамас. Менимча, жудаям ёш бўлиш мумкин эмас, жудаям қари бўлиш мумкин.

Ўйланиб қолдим.

— Бу узоқ баҳслашадиган масала, — жавоб бердим мен ва бирор нарса келтир, деган маънода Фредга ишора қилдим.

Қиз ўзини эркин ва дадил тутарди. Унинг олдида мен тўнғакка ўхшардим. Бемалол, ҳазил-хузул қилиб ўтиргим келарди-ю, сира гапим қовушмасди. Уч-рашувга келишдан олдин анча-мунча гапларни тўқиб қўйган эдим, қаёққа кетди — ҳайронман. Аммо-лекин Ленц бало-да. Готтфрид мен ҳақимда, суҳбатдош сифатида ундан соқов афзал, дегани деган.

Бахтимга, Фред фаҳм-фаросатли. У кичкина қадаҳ эмас, биратўла каттакон бокал келтирди. Мана энди бўзчининг моксидек ҳадеб қатнайвермайди, бундан ташқари, кўп ичаётганим ҳам сезилмайди. Мен ичишим керак, акс ҳолда аммамнинг бузоғига ўхшаб ўтиравераман.

— Яна бир қадаҳ мартини ичасизми? — сўрадим қиздан.

— Сиз нима ичяпсиз?

— Ром.

У бокалимга кўз ташлади.

— Ўтган гал ҳам шундан ичганмидингиз?

— Ҳа, — дедим мен. — Ромни яхши кўраман.

Қиз бош чайқади.

— Таъми яхшилигини тасаввур қилолмайман.

— Ўзим ҳам таъмини унутворганман, — дедим мен.

У менга таажжубланиб қаради.

— Нимага ичасиз бўлмаса?

Мавзу топилганидан суюниб кетдим.

— Таъмининг аҳамияти йўқ. Ром — шунчаки ичимлик эмас, энг аввало, ҳамиша суянчиқ бўладиган дўст. У дунёни ўзгартиради. Ромни шунинг учун ичишди. — Мен бокални нарироқ сурдим. — Мартини буюраверайми?

— Бир бокал ром ича қоламан, — деди у. — Қани, бир татиб кўрай-чи.

— Бўпти, — жавоб бердим мен. — Фақат бунақасидан эмас. Бирданига ўткирлик қилади. Баккарди коктейлидан опке! — деб қичқирдим Фредга.

Фред иккита бокал ҳамда шўрданак билан қовурилган қаҳва уругини олиб келди.

— Шишани қолдириб кет, — дедим мен.

Аста-секин ўзимни ўнглаб олдим. Бояги журъатсизлик чекиниб, сўзлар куйилиб кела бошлади. Энди нима деётганим тўғрисида ўйламасдим ҳам. Бетиним ичар ва вужудимда ёқимли бир тўлқин қўзғалаётганини, бўм-бўш оқшом сониялари аллақандай мазмун касб этиб, умрнинг яқранг, бесурур осмонда яна орзу каптарлари чарх ураётганини ҳис қилиб ўтирардим. Ресторан деворлари бир четга сурилган, бу энди ресторан эмас — оламнинг сокин, ним қоронғи бир бўлаги эдики, унинг теғрасида ҳаётнинг, алғов-далғов замоннинг узлуксиз жанги давом этарди. Биз бўлсак, — фалакнинг гардиши билан қовушиб қолган

икки жон, — мана шу хилват гўшада бир-биримизга термулиб, бамайлихотир чақчақлашиб ўтирардик.

Қиз стулда хиёл букчайиб ўтирар, гўё қаердандир ўзга дунёдан келиб қолгандай, ҳамон бегона ва сирли-сеҳрли туюларди. Мен тўхтовсиз гапирар ва ўз овозимни ўзим эшитиб турардим, лекин бу овоз меники эмасдай, менинг ўрнимга бошқа одам — мен ўрнида бўлишни истаган одам гапираётгандай эди. Нукул ёлгон сўзлардим, бамисоли етгинчи осмонда парвоз қилардим. Бичиб-тўқиётганимни, ҳақ гапни айтмаётганимни ўзим ҳам сезиб турардим, аммо менга бари бир эди — ахир, ҳақиқат мубҳам ва зимзиё бўлса, нима қилай! Чин ҳаёт фақат орзу-хаёлларда, унинг шуълаларидагина мавжуд.

Ресторан деворига қоқилган мис тунукада аланга ловуллайди. Валентин аҳён-аҳён қадаҳини кўтариб, қайсидир бир кунни эсга олиб, гўлдираб қўяди. Ташқаридан кўча шовқини, автомобилларнинг худди йиртқич кушларнинг овозига ўхшаган сигнали эшитилиб турипти. Бирорта мижоз эшикни очса, кўча бизга қараб қичқириб қўяди. Гўё мижгов, ичи қора ялмоғиздай қичқиради.

Патриция Хольманни кузатиб қўйганимда қоронғи тушиб қолган эди. Аста изимга қайтдим. Бирдан ўзимни ёлғиз ва ночор ҳис эта бошладим. Ёмғир шивалаб ёғарди. Витрина олдида тўхтадим. Шундагина кўп ичиб қўйганимни пайқадим. Чайқалмасдим-у, аммо оёқда зўрға турардим.

Бирдан исиб кетдим. Пальтомнинг тугмаларини ечиб, шляпамни гарданимга сурдим.

— Тавба, нималарни гапирмадим унга!

Ҳатто эслашга ҳам юрагим дов бермасди. Тўғриси, эслолмасдим, мана шуниси чатоқ эди. Мана энди, ёлғиз қолганимда, рутубатли кўчада ҳаммаси ним қоронғи ресторандагига нисбатан бошқача кўринарди. Ўзимни койий бошладим. Қизда яхши таассурот қолдиришим керак эди-ку. Нима бўлди бу ёғи? Мени ким деб ўйладийкин? Ахир ўзи деярли ичмади-ку. Хайрлаша туриб, ғалати қараш қилди.

— Оббо палакат-ей! — шундай деб, бурилиб қарадим. Паст бўйли, бақалоқ бир кишига урилиб кетган эдим.

— Кўзми, пўстакнинг йиртиғими? — деб ўшқирди бақалоқ.

Унга тикилиб қарадим.

— Ҳа-а, одам зотини кўрмаганмисиз?! — деди у паст тушмай.

Менга шуниси керак эди.

— Одам зотини-ку кўрганман, — жавоб бердим мен. — Аммо кўчада сайр қилиб юрадиган пиво бочкасини биринчи кўришим.

Бақалоқ пинагини бузмади.

— Биласизми, — деди у, — ҳозироқ ҳайвонот боғига жўнанг, кенгуруларнинг жойи эмас бу ер!

Рўпарамда учига чиққан сўконғич турганига ишонч ҳосил қилдим. Кайфи-ятим чатоқ бўлишига қарамай, ориятни бой бермаслик керак эди.

— Йўлингдан қолма, чала туғилган овсар!

Бақалоқ жойидан жилмади.

— Ўзингни бир ўқитвор, иттушук маймун!

Мен уни “япасқитовон айиқ” дедим. У мени “тўтиқуш” деди. Мен “ишсиз қолган мурдашў” дедим. У ҳурматимни жойига қўйиб: “Ит ғажиган хум калла”, — деб таърифлади. Мусобақага яқун ясамоқчи бўлдим: “Илон ютган типратикан!”

Бақалоқнинг чеҳраси ёришиб кетди.

— Шошманг, шошманг. Илон ютган типратикан? Зўр! — хитоб қилди у. — Бунақасини эшитмаганман. Ён дафтарга ёзиб қўяман. Хўп, хайр! — У шляпасини кўтарди, биз қадрон дўстлардай хайрлашдик.

Даҳанаки жангдан сўнг сал энгил тортидим. Аммо кўнглим бари бир ғаш эди. Кайфим тарқаган сайин бу ғашлик кучая борарди. Ўзимни ёмон кўриб кетдим. Кейин бутун дунё, шу жумладан, қиз ҳам кўзимга хунук кўрина бошлади. Ахир, шу қизни деб бўкиб ичдим-да. Ёқамни кўтарволдим. Майли, нима деб ўйласа,

ўйлайверсин. Менга бари бир. Қанақа одамга дуч келганини дарров пайқадик-ку. Бўлар иш бўлди. Энди ҳеч нарсани ўзгартириб бўлмайди. Қайтанга яхши. Ресторанга қайтиб, яна босиб-босиб ичдим.

IV

Кунлар илиб, бир ҳафтача сурункасига ёмғир ёғди. Кейин ҳаво очилиб, офтоб чарақлаб кетди. Жума куни эрталаб устахона ҳовлисида Матильда Штоссга дуч келдим. У супургисини қўлтиғига қистирганча нимадандир ҳаяжонланиб турарди.

— Мана бунга бир қаранг, жаноб Локамп, қандай чиройли-я! Бориб турган мўъжиза!

Тўхтаб, донг қотиб қолдим. Бензоколонка ёнидаги бир туп қари олхўри қийғос гуллаб ётарди.

Бугун қиш бўйи қоп-қорайиб, дийдираб турган эди. Биз унинг шохларига эски покришкалар, мойдан бўшаган бонкалар, мошина капотлари, увадаси чиққан латта-путталарни осиб кўярдик. Яқингинада олхўри шохларида бизнинг ювилган, ишда киядиган кўк иштонларимиз ҳилпираб турарди. Кеча ҳам ҳеч нарса сезмаган эдик. Бирдан, бир кечада мана бунақа мўъжиза: олхўри тупи оқ-пуштиранг булутга бурканвопти: гўё минглаб капалаклар бир ерга жам бўлиб, исқирт ҳовлимизга адашиб кириб қолгандай...

— Ҳидини қаранг, ҳидини! — деди Матильда кўзларини сузиб. — Ажойиб-а! Худди сиз ичадиган ромнинг ҳидига ўхшайди.

Мен ҳеч қанақа ҳидни сезмаётган эдим. Дарров ниятини пайқадим.

— Йўқ, Матильда, мижозларга мўлжалланган коньякнинг ҳидига ўхшайди.

У қуйиб-пишиб эътироз билдирди:

— Жаноб Локамп, сиз шамоллабсиз. Ёки димоғингиз битиб қолган. Ҳозир бунақа дардга чалинганлар кўп. Мен ҳидни искович итдан ҳам яхши ажратаман. Ишонаверинг. Ромнинг ҳиди бу, узоқ сақланиб, роса етилган ромнинг ҳиди.

— Қўймадингиз қўймадингиз-да.

Матильдага бир қадаҳ ром қуйиб бериб, бензоколонка томонга қараб кетдим. Юпп ўша ерда экан. Олдида эски консерва банкасига солинган олхўри шохчалари.

— Буни нимага олиб ўтирибсан? — сўрадим ҳайрон бўлиб.

— Аёлларга бу, — деди у. — Бензин қуйдиргани келганларга биттадан шохчани текинга бераман. Бугун ҳар кунгидан тўқсон литр ортиқча сотдим. Олтин дарахт бу, жаноб Локамп.

— Ҳа-а, боқса одам бўласан.

У кулди. Қуёш нури қулоғини тешиб ўтаётгани учун шолғомдай қип-қизариб турарди.

— Мени дарахт ёнида икки марта суратга туширишди.

— Кино юлдузи бўпкетасан ҳали, — дедим мен ва машиналарнинг остки қисми текшириладиган зовур ёнига бордим. Зовурдан, форд остидан Ленд чиқиб келди.

— Робби, — деди у. — Эсимга тушиб қолди, анави, Биндингни ёнидаги қиздан бир хабар олиб қўйсақ бўларди.

Унга тикилиб қарадим.

— Нима демоқчисан?

— Айтяпман-ку. Намунча тикилиб қолдинг?

— Тикилаётганим йўқ.

— Товба. Исми нима эди? Пат... у ёғи нима?

— Билмайман.

Энди у менга тикилди.

— Нега билмайсан? Телефонини ёзиб олувдинг-ку. Кўриб турувдим-ку.

— Йўқотиб қўйдим.

— Ҳе, ўл-э! — У иккала қўли билан бошини чангаллади. — Шунинг учун Биндингни боғда бир соат алахситиб ўтирганмидим! Йўқотипти-я! Балки Отто эслар?

— Эслолмайди.

— Галварс! Қанақа қизлигини наҳотки сезмаган бўлсанг?! Ё парвардигор! — У осмонга қаради. — Олло-таоло шундоқ қизга йўлиқтирса-ю, бу тўнка телефон рақамини йўқотиб ўтирса-я!

— Ҳамма қизларга ўхшаган битта қиз-да.

— Эш-шахсан!— деди у жиғи-бийрон бўлиб. — “Интернациональ”даги бузуқ хотинлардан бошқасини билмайдиган каллаварамсан! Бахт куши эди у! Сен, албатта, бунақа нарсаларнинг фарқига бормайсан. Кўзларини кўрдингми? Кўрмагансан. Сен фақат қадаҳга тикилгансан.

— Бас қил!— дедим, чунки қадаҳни эслатиб, кечаги ярамни тирнаган эди.

— Кўллари-чи!— давом этди у энди менга эътибор бермай. — Нозик, бармоқлари узун-узун. Бунақа нарсани мана мен тушунаман, ишонавер! Бунақа гўзал, соддадил, энг муҳими, атмосфера яратадиган ҳақиқий қизлар камданкам топилади. — У тўхтаб, менга қаради. — Атмосфера нималигини биласанми ўзи?

— Баллонга пуфланадиган ҳаво-да,— жавоб бердим мен.

— Қойил!— деди Готтфрид энсаси қотиб. — Шунақа дейишингни билувдим. Атмосфера, бу — ёруғлик! Нур! Ҳарорат! Сир-синоат! Аёл хуснига мана шу нарсалар жон бағишлаб туради. Эҳ, кимга гапиряпман бу гапларни! Сенинг атмосферанг — ромнинг ҳовури!

— Бўлди энди! Ҳозир бошингни ёриб қўяман!

Аммо Готтфриднинг чакаги тинмади, мен ҳам унинг бошини ёрганим йўқ. Ахир у кеча нима бўлганини, унинг ҳар бир сўзи юрагимни тешиб ўтаётганини билмайди-ку. Айниқса, ичкилик ҳақидаги гаплари. Ўзи эндигина кайфим тарқаб, сал енгил тортиб турганимда яна дардимни янгилаб ўтирипти-я. У қизни шунақа мақтардики, аста-секин ўзим ҳам бебаҳо бир нарсадан жудо бўлганимни ҳис қила бошладим.

Кайфиятим бузилиб, соат олтида “Интернациональ” қаҳвахонасига қараб кетдим. Менинг эски бошпанам ўша ер. Ленц бунга яна бир карра тасдиқлади. Бунга қарангки, каттакон зиёфат устидан чиқиб қолдим. Пештахтада ҳар турли нозу неъматлар уйилиб ётар, япасқитовон Алоис қаҳва чойнақлари қўйилган патнисни кўтариб, орқадаги хонага кириб-чиқиб турарди.

Қотиб қолдим. Чойнақлаб қаҳва ичишяптими? Демак, меҳмонлар бисёр, кайфи ошганлари аллақачон стол остида думалаб ётгандир.

Аммо қаҳвахона соҳиби базми жамшид сабабини тушунтириб берди. Маълум бўлишича, орқадаги хонада Розанинг дугонаси Лиллини тантана билан кузатишаётган экан. Пешонамга шапатилладим. Ахир мен ҳам таклиф этилган эдим-ку. Роза тагдор қилиб айтганидай, яккаю ягона эркак сифатида таклиф этилган эдим; баччавоз Кики ҳисобмас, у сонда бор-у, санокда йўқ. Орқамга қайтиб, бир даста гул, ананас, шақилдоқ ва бир бўлак шоколад харид қилдим.

Роза менга оқсуяк аёлларга хос ним табассум билан бош эгиб қўйди. У кўкси очик қора қўйлақда, тилла тишларини ялтиратиб, стол тўрида ўтирарди. Боласининг соғлигини сўраб, шақилдоқ билан шоколадни бердим. Роза яйраб кетди.

Ананас билан гулдастани Лиллига тақдим этдим.

— Чин қалбимдан бахт тилайман.

— У ҳақиқий эркак эди ва шундай бўлиб қолади,— деди Роза. — Энди, Робби, ўтир биз билан.

Лилли Розанинг яқин дугонаси. У юксак мартабага эришган аёл. Ёш фоҳишалар унга ҳавас қилишади, чунки Лилли меҳмонхонада яшайди. Бунақа аёллар “ов”га чиқишмайди, меҳмонхонада яшаб, мижозни ҳам ўша ердан топишади. Аксарият фоҳишалар учун бу фақат орзу. Чунки бунга эришиш учун яхши кийиниш керак, то мижоз топилгунча меҳмонхонада яшашга тўғри келади. Бу ишлар муллажирингсиз бўлмайди. Лилли кўпинча мундоғроғ меҳмонхоналарда яшаса ҳам, бир неча йил ичида қарийб тўрт минг марка пул жамгарган. Энди эрга тегмоқчи. Бўлажак қаллигининг кичкина таъмирлаш устахонаси бор эмиш, у Лиллининг ўтмишини билади, лекин унга бари бир. Келажак ҳақида қайғурмаса ҳам бўлади. Чунки шунақа қизлардан бири турмушга чиқиб, ўзидан

тинчиб кетган. Саёқ кун кечириш жонига теккан-да. Бунақалар вафодор хотин бўлишади.

Лиллининг тўйи душанбага белгиланган эди. Бугун Роза кузатув дастурхони ёзганди. Лилли билан сўнгги бор ўтириш учун ҳамма жам бўлган. Тўйдан кейин у бу ерга келолмайди.

Роза менга қаҳва қўйиб берди. Алоис устига майиз, бодом мағзи ва бошқа ҳар турли кўк мевалар сепилган каттакон торт кўтариб келди. Роза унинг бир четидан кесиб, менга узатди.

Бундай пайтда нима дейишни биламан. Тортдан бир тишладиму:

— Оҳ-оҳ!— дедим. — Дўконникимас, албатта.

— Ўзим тайёрладим,— деди Роза ғурур билан. Ростдан ҳам у қўли гул пазанда эди, буни ҳамма тан оларди.

Стал атрофида ўтирганларга кўз югуртириб чиқдим. Мана улар — қадимий касб заҳматкашлари, одамларга беҳато қармоқ отадиган муҳаббат сипоҳийлари: соҳибжамол Валли, яқинда, кечаси автомобилда сайр қилиб юрганида оқ мўйна ёқасини ўғирлаб қўйишти; бир оёғи йўқ Лина, ҳозирча ови бароридан келиб турипти; жиззаки Фрицци, япасқитовон Алоисни яхши кўради, лекин аллақачон уй-жой қилиб, бирорта бадавлат ўйнашнинг ҳисобидан ай-шини суриб юрса бўлаверарди; икки юзи қип-қизил Марго, ҳар доим меҳмонхона ходимининг кўйлагини кийиб олиб, башанг мижозларни илантириб юради; энг ёши — Марион, ҳали ҳеч нарсанинг фарқига бормади; Кики — уни эркак қаторига қўшиб бўлмайди, чунки нукул аёлларнинг кўйлагига, лабини бўяб, юзига упу суртиб юради; шўрлик Мими, овга чиқишга қийналади, ёши қирқ бешда, болдирларининг томири кўкариб, бўртиб чиққан. Булардан ташқари, турли ресторани ва қаҳвахоналарга танда қўйган қизлар ҳам ўтиришарди, мен уларни танимайман. Ва, ниҳоят, иккинчи фахрли меҳмон — ушоққина, сочлари оппоқ кампир — “онахон”, барча тунги дарбадарларнинг сирдоши, маслаҳаттўйи ва суянган тоғи. У Николайштрассенинг муюлишида сосиска сотади, тунги буфет ҳам ўзи, пул майдаловчи сарроф ҳам ўзи. Сосискадан ташқари, яшириқча сигарета ва эркаклар ишлатадиган, номини айтишга ҳам киши уяладиган юпқа резина халтачаларни пуллайди, бировларга қарз беради.

Бунақа даврада ўзимни қанақа тутишни биламан. Иш ҳақида гапириш у ёқда турсин, ҳатто унга шама қилиш ҳам мумкинмас: “Темир байтал” лақабига мушарраф бўлган Розанинг фавқуллодда қобилятини унутиш керак. Фриццининг молфуруш Стефан Григоляйт билан қилган хуфиёна суҳбатларини, Кикининг эрта тонгда булочка тўла кажава атрофида рақсга тушишларини — барибарини унутиш керак. Ҳозир бу ерда бўлаётган гурунглари ҳар қандай аёллар йиғинига зеб бериши мумкин.

— Ҳамма нарсанг тайёрми?— деб сўрадим Лиллидан.

У бош силкиди.

— Аллақачон тайёрлаб қўйганман.

— Сепини бир кўрганингда эди!— деди Роза. — Тўр чойшабигача тахт қилиб қўйган.

— Тўр чойшабнинг нима кераги бор?

— Қизиқмисан, Робби! — Роза менга таажжубланиб қаради, шундагина ёдимга тушди. Қўлда тўқилган ва диван ҳамда креслолар устига ёпиладиган тўр чойшаблар — саранжом-саришталикнинг, никоҳнинг, воз кечилган жаннатнинг муқаддас тимсоли-ку. Ахир, бу қизларнинг бирортаси табиатан фоҳиша эмас; улар осойишта ва фақирона турмушлари издан чиққанидан сўнг шу қўйга тушишган. Уларнинг пинҳона орзуси бузуқлик эмас, оила қуриш. Аммо буни бўйинларига олишмайди.

Пианино ёнига ўтдим. Роза боядан бери шуни кутаётган эди. У ўзига ўхшаган ҳамма қизлар каби мусиқани севарди. Аввал Роза билан Лилли ёқтирадиган куйлардан бошладим. Кейин “Қушчанинг тунги қўшиғи”, “Альп тонги”, “Сўнаётган муҳаббат”, “Арлекиннинг миллионлари” ва пировардида “Ватанга қайтмоқ истайман” куйларини чалдим. Сўнгги қўшиқни Роза жуда ёқтирарди. Фоҳишалар — энг тошбағир ва, айти пайтда, энг кўнгли бўш инсонлар. Ҳаммалари биргаликда куйлашди, Кики жўр бўлди.

Лилли йўлга отлана бошлади. Қаллиғининг олдига кириши керак экан. Роза унинг иккала юзидан чўпиллатиб ўпди.

— Омон бўл, Лилли. Унутворма, кириб тур.

У совға-саломларини кўтариб, жўнади. Ўлай агар, чеҳраси бутунлай ўзгариб кетган эди. Қабиҳликка дучор бўлган ҳар бир инсон афтида манаман деб турадиган нуқс унинг юзидан ғойиб бўлиб, бир соатнинг ичида бамисоли ҳур қизга айланиб қолганди.

Ҳаммамиз кўчага чиқиб, Лиллининг орқасидан қўл силкиб қолдик. Бирдан Мими хўнграб юборди. Қачонлардир унинг ҳам оиласи бўлган. Эри уруш йилларида зотилжамдан вафот этган. Агар фронтда ҳалок бўлганида ҳозир у озгина нафақа олиб, бузуқ йўлга кирмасдан, бир кунини кўриб юрган бўларди.

Роза унинг елкасига қоқди.

— Қўй, Мими, обидийда қилаверма! Юр, қаҳва ичамиз.

Худди товуқлар галаси катагига киргандай, яна “Интернациональ”га қайтиб кирдик. Аммо бояги хуш кайфиятдан асар ҳам қолмаганди.

— Хайрлашиш олдидан бирор нарса чалиб бер,— деди Роза. — Сал ўзимизга келволайлик.

— Бажонидил. Келинлар, биргалашиб “Эски дўстлар марши”ни айтамыз.

Кейин мен ҳам хайрлашдим. Роза пишириқлардан апил-тапил қоғозга ўраб берди. Уни “онахон”нинг кўчада сосиска солинган қозончани ўрнатаётган ўғлига бердим.

Энди нима қилсамикин? Ресторанга боргим йўқ, бугунга етади. Кино ҳам юракка сиғмайди. Энг маъқули, устахона. Соатга қарадим. Саккиз бўпти. Кестер қайтган бўлса керак. Ленц унинг олдида анави қиз ҳақида соатлаб гапиролмайди. Устахонага қараб кетдим.

Чироқ ёниб турипти. Фақат бино ичи эмас, ҳовли ҳам ёп-ёруғ. Кестердан бошқа ҳеч ким йўқ эди.

— Нима бўляпти ўзи, Отто?— сўрадим ундан. — Наҳотки кадиллакни пуллаган бўлсанг?

— Йўқ. Ленцнинг бир чароғбонлик қилгиси кеп қолди-да.

Кадиллакнинг иккала чироғи ҳам ёқиб қўйилган, сутранг нур деразадан гуллаб ётган олхўрига тушиб турарди. Тун мўъжизага айланган дарахт атрофида денгиз мавжлари янглиғ шовулларди.

— Гўзал! — дедим мен. — Ўзи қани?

— Егулик бирор нарса топиб келгани кетди.

— Яхши бўпти. Бошим сал айланяпти. Очликдан бўлса керак.

Кестер бош силкиди.

— Овқат ейиш ҳамиша фойдали. Тажрибали жангчиларнинг асосий қонуни шу. Бугун мен ҳам бош айланадиган бир иш қилиб келдим. “Карл”ни пойгачилар рўйхатига ёздириб қўйдим.

— Йўғ-э. Ахир, у ерда бир талай абжир пойгачилар иштирок этади-ку?

— Спорт мошиналари тоифасидан Браумюллер қатнашади, — деди Кестер.

Мен енг шимаришга тушдим.

— Ундай бўлса, ишга киришамиз, Отто. Мошинани яхшилаб мойлаш керак.

— Шошма! — деб ўшқирди шу пайт устахонага кириб келган ашаддий саргузашт ишқибози. — Олдин ўзимизни мойлаволайлик.

У ўроғлиқ нарсани очиб, столга нон, пишлоқ, дудланган колбаса ва қоқ балиқ қўйди. Иштаҳа билан тамалди қилдик, орқасидан муздай пиво ичдик. Кейин икки соатча “Карл”ни кавлаштирдик, зарур қисмларини мойладик.

Готтфрид форднинг чироғини ҳам ёқди. Автомобиль фалокати пайтида тасодифан шу битта чироғи лат емаган эди, лекин у ҳам зарба таъсирида тепага қараб қолганди.

Ленц хурсанд эди.

— Мана энди, Робби, шишаларни опкелавер, “гуллаган дарахт байрами”ни нишонлаймиз.

Столга коньяк, жин ва иккита стакан келтириб қўйдим.

— Ўзинга-чи? — сўради Готтфрид.

— Ичмайман.

- Янгилик-ку! Нима бўлди?
 — Жонимга тегди ичкилик.
 Ленц менга бошдан-оёқ разм солиб чиқди.
 — Оғайнимизнинг эси кирди-чиқди бўп қопти, Отто, — деди у бир оз сукутдан сўнг.
 — Қўй, ичмаса ичмас, — жавоб берди Кестер.
 Ленц стаканига тўлдириб қўйди.
 — Кейинги пайтларда бу йигит ақлдан озяпти.
 — Бу ҳали ҳолва, — дедим мен.
 Каттакон қизғиш ой рўпарамиздаги фабрика тепасига ўрнашволди. Бир оз индамай ўтирдик, кейин Готтфриддан сўрадим:
 — Менга қара, сен севги илмини сув қилиб ичворгансан-ку, тўғрими?
 — Бу соҳанинг гроссмейстериман.
 — Баракалла. Қани, менга айт-чи: севиб қолган одам ўзини аҳмоқона тутиши мумкинми?
 — У нима деганинг?
 — Масалан, ўзини мастликка солиши, ҳазил-ҳузул қилиши, бу ҳам етмагандай, ёлғон гапириши... мумкинми?
 Ленц хахолаб кулди.
 — Вой, болагинам-ей! Севги дегани — алдовдан иборат-да. Она табиат томонидан ўйлаб топилган гўзал алдов. Манови олхўрига бир қара. У ҳам алдаяпти. Ўзини гўзалликка соляпти. Муҳаббатнинг ҳақиқатга бирон-бир алоқаси борлигини тасаввур ҳам қилолмайман. Хайриятки, насиҳатгўйлар ҳамма нарсани изнларига соллолмайдилар.
 Ўрнимдан турдим.
 — Демак, сенингча, севгига озгина бўлса ҳам ёлғон аралашади?
 — Албатта.
 — Лекин одам кулгили аҳволга тушиб қолиши ҳам мумкин-да.
 Ленц кулди.
 — Яхшилаб кулоғинга қуйвол, жигарим: агар азбаройи ўша аёлни деб, астойдил бир нарса қилаётган бўлсанг, ҳеч қачон кулгили аҳволга тушмайсан. Хоҳлаганингни қилавер: хоҳла — ўмбалоқ ош, хоҳла — аравани қуруқ опқоч, хоҳла — деразасининг тагида ашула айт, фақат ўзингни жиддий ва ақлли қилиб кўрсатишга уринма!
 Елкамдан тоғ ағдарилгандай бўлди.
 — Сен нима дейсан, Отто?
 — Тўғри гапиряпти.
 У “Карл”нинг олдига бориб, капотини кўтарди. Мен бир шиша ром билан битта стакан олиб, столга қўйдим. Отто машинани ўт олдириди. Мотор бир маромда ишларди. Ленц дераза токчасида ҳовлини томоша қилиб ўтирарди. Мен унинг ёнига жойлашдим.
 — Менга қара, Готтфрид, аёл киши билан ўтирганингда бўкиб ичган пайтларинг бўлганми?
 — Кўп бўлган, — деди у пинагини бузмай.
 — Хўш?
 У менга кўз қирини ташлади.
 — Бирор ишқал чиқазмаганмисан, демоқчисан-да? Мабодо шундай бўлган тақдирда ҳам кечирим сўрашни зинҳор хаёлинга келтира кўрма, азизим. Гаплашма. Фақат гул жўнатавер. Хат-патсиз. Фақат гул. Гул ҳамма айбни бекитади. Қабрларни ҳам гул кўздан яшириб туради-ку, тўғрими?
 Анграйиб қолдим. Готтфриднинг бир туки ўзгармади. Ҳовлимизни тўлдирган оппоқ нурдан кўзлари йилтирарди. Мотор ҳамон ишлаб турарди, шунданми, оёғимиз остида ер титраётганга ўхшарди.
 — Мана энди бемалол ичаверсам бўлади, — шундай деб, шиша тиқинини очдим.
 Кестер моторни ўчириб, Ленцга юзланди:
 — Қадаҳни кўришга ойнанинг ёруғи ҳам етади. Мошина чироқларини ўчир, Готтфрид. Айниқса, форднинг чироғини. У менга прожекторни, урушни эслатяпти. Тунги парвоз пайтида, айниқса, мана шу прожекторлардан кўрқардик.

Ленц ўрнидан туриб, чироқларни ўчириб келди.

Ой фабрика тепасидан қўзғалиб, энди олхўри устида олтин лагандай ярқирарди. Дарахт шохлари енгил шабадада майин чайқалиб турипти.

— Ажабо! — деб қолди тўсатдан Ленц. — Нима учун ҳар хил одамларга ёдгорлик ўрнатишади-ю, ойга ёки гуллаган дарахтга ҳайкал қўйишмайди?

Уйга барвақт қайтдим. Ўйлақ эшигини очганимда қулоғимга мусиқа садолари эшитилди. Котиба Эрна Бенигнинг патефони айланарди. Бир аёл тиниқ ва майин овозда қўшиқ айтарди. Сўзларини илғаш учун астойдил кулоқ сола бошладим. Аёлнинг мулойим товуши фрау Бендернинг тикув машинаси ва Хасселар оиласининг сандиқлари устида сузиб юрар, кўнгилни жунбушга келтирарди.

Ошхона деворидаги ёввойи чўчка тулупига нигоҳ ташладим, хизматчи аёл шарақ-шуруқ қилиб, идиш-товоқларни юварди.

“Сенсиз қандоқ яшайман?” — икки қадам нарида, эшик ортида ана шу сўзлар янграрди.

Елкамни қисиб, хонамга равона бўлдим.

Қўшнимникида, одатдагидай, жанжал бўлаётганди. Ҳаял ўтмай, эшик тикиллаб, Хассе кириб келди.

— Халақит бермайманми?

— Асло, — дедим мен. — Ичасизми?

— Ўй. Бирпас ўтирсам бас.

У рўпарасидаги бўшлиққа бефарқ тикилди.

— Сизга яхши, — деди у. — Ўзингизга хон, ўзингизга бексиз.

— Э-э, нимаси яхши! — эътироз билдирдим мен. — Ёлғизлик ҳам жонга тегади. Гапимга ишонаверинг.

У стулда букчайиб ўтирарди. Кифтлари салқиган. Кўча чироқларининг ним қоронғи хонага тушиб турган нури унинг маънисиз кўзларига сингиб кетаётганди.

— Ҳаётни бошқача тасаввур қилардим, — деди у андак сукутдан сўнг.

— Ҳаммамиз ҳам шу.

Ярим соатлардан кейин Хассе хотини билан ярашгани чиқиб кетди. Бир нечта газета ва кўпдан буён жавонда чанг босиб ётган ярим шиша ликёрни қўлига тутқаздим. Ўзим ликёр ичмайман — ўлгудай ширин, қуюқ нарса, лекин унга бўлаверади, Хассе ичкиликнинг фарқига бормайди.

У бебилиска, шарпадай сирғалиб чиқиб кетди. Орқасидан эшикни ёпаётган пайтимда йўлақда янграётган қўшиқнинг бир тутами лип этиб хонамга кирволди — “Сенсиз қандоқ яшайман?”

Дераза ёнига ўтирдим. Қабристон ой нурига фарқ бўлиб ётарди. Ранг-баранг реклама чироқлари дарахт учларида илиниб тургандай. Пастда қабрлар устига ўрнатилган мрамар ёдгорликлар совуқ йилтирайди, лекин кўрқинчли эмас. Қабристон ёнидан қатнаётган мошиналарнинг чироқлари қабр тошидаги ёзувларни сийпалаб ўтади.

Анчагача хаёл суриб ўтирдим. Урушдан қайтган пайтларимизни эсладим — ҳаммамиз ёшмиз, қалбимиздаги умид учкунлари буткул сўнган. Биз ўтмишимизга дахлдор барча нарсага қарши — сохталик ва худбинлик, очкўзлик ва шафқатсизликка қарши курашмоқчи эдик; биз бағритош бўлиб қолдик ва яқин ўртоғимиздан бошқа ҳеч кимга, бизни ҳеч қачон алдамаган осмон, тамаки, дарахтлар, нон ва заминдан бўлак ҳеч нарсага ишонмай қўйдик. Хўш, оқибати нима бўлди? Бари емирилди, қалбакилашди ва унутилди. Унута олмаганларнинг улуши эса фақат ночорлик, ноумидлик, лоқайдлик ва ичкилик бўлди. Буюк инсоний ва мардона талпинишлар даври ўтди. Корчалонлик, сотқинлик ва қашшоқлик тантана қилди.

“Ўзингизга хон, ўзингизга бексиз”, — деди Хассе. Бир ҳисобда тўғри — ёлғиз одамни ҳеч ким ташлаб кетмайди. Аммо баъзан, кечкурунлари, бу сунъий фароғат шунақаям силлани қуритадики, ўзингни қаерга қўйишни билмай қола-

сан. Вужудингни аллақандай паришонлик, армон ва ғам-ғусса чулғаб олади. Қанийди бу бемаъни ҳаётдан, анови шарманканинг бетўхтов ғинғиллашидан бир ёқларга қочиб кетсанг — қаёққа бўлса ҳам майли эди. Қанийди жиндайгина оилавий ҳаловат тўғрисидаги дардманд орзу — меҳрибон қўллар ва кўксингга босилган юзларда мужассам бўлса. О, қанийди! Ёки бу ҳам ўз-ўзидан тониш, чекиниш ва хомхаёлмикин? Ёлғизликдан бошқа яна нима бор ўзи?

Деразани беркитдим. Йўқ, бошқа нарса бўлиши мумкин эмас. Бошқа нарсага қўл калталик қилади.

Шунга қарамай, эртасига барвақт туриб, устахонага жўнадим, йўл-йўлакай кичкина гул дўконининг эгасини уйғотдим. Бир даста атиргул танлаб, дарҳол жўнатишни буюрдим. Бир парча қоғозга адресни ёзаётган пайтимда ғалати бўлиб кетдим: Патриция Хольман.

V

Кестер эски кийимларини кийиб, молия бошқармасига кетди. Солиқни камайтиришларини сўрамоқчи эди. Ленц билан устахонада қолдик.

— Энди жангга, Готтфрид, — дедим мен. — Кадиллакка хужум бошлаймиз.

Кеча кечқурун газетада эълонимиз чоп этилган эди. Демак, харидорлар кеп қолиши мумкин, — агар бўлса. Мошинани сотувга тайёрлаш керак.

Аввал бўялган устки қисмларини ювдик. Мошина ярақлаб, нархи камида юз маркага кўтарилгандай бўлди. Кейин моторга қуюқ мой қуйдик. Цилиндрлар шақиллаб қолган эди. Мой қуйилгандан кейин моторнинг овози майинлашди. Тезлик қутиси билан диферга ҳам қуюқ мой урдик, уларнинг ҳам товуши чиқмайдиган бўлди.

Сўнг мошинани ҳайдаб чиқдик. Ёнгинамизда ўйдим-чуқур эски йўл бор эди. Шу йўлдан эллик километр тезликда юрдик. Ғилдираклар сакрай бошлади. Баллонлардаги ҳавонинг тўртдан бирини чиқариб ташлаб, яна юрдик. Сал тузук бўлди. Кейин ҳавонинг яна чорак қисмини чиқазиб ташладик. Энди мошина сувда сузгандай силлиқ юра бошлади.

Устахонага қайтиб, ғийчиллаётган капотни мойлагандан сўнг унга бир нечта резина қистирмалар қўйдик, мотор тез ўт олиши учун радиаторга иссиқ сув қуйдик, мошина тагига керосин сепдик — ости ҳам ялтиллаб турсин, дедик-да. Ана шундан кейин Готтфрид Ленц қўлларини тепага кўтариб, хитоб қилди:

— Келавер, муҳтарам харидор! Кела қолсанг-чи, очиққўл пулдор! Куёв келини кутгандай, йўлингга интизормиз!

Аммо келиндан дарак йўқ эди. Шунинг учун нонвойнинг мошинасини зовур тепасига чиқазиб, олдинги ғилдираклар ўқини еча бошладик. Бир неча соат чурқ этмай ишладик. Бир маҳал бензоколонка томондан Юппнинг машхур бир қўшиқ куйини ҳуштақда чалаётгани эшитилди: “Ҳовлига кирган ким бўлди?”

Зовурдан чиқиб, деразадан қарадим. Паст бўйли, чорпахил бир одам кадиллак атрофида айланарди. Кўринишидан бадавлат кишига ўхшайди.

— Қарагин-а, Готтфрид, — деб пичирладим мен. — Келин келди-ёв.

— Албатта, — жавоб берди у ҳеч иккиланмай. — Афтидан кўриниб турипти. Янги келиндай тортинчоқ. Хужумга ўт! Мен резервда қоламан. Эпполмасанг, ёрдамга бораман. Усулларимни ёдингда тут.

— Хўп.

Мен ҳовлига чиқдим.

Ҳалиги одам менга қоп-қора, ақлли кўзларини тикди. Ўзимни таништирдим:

— Локамп.

— Блюменталь.

Ўзини таништириш — Готтфриднинг биринчи усули. Шундай қилганда ўзaro яқинлик пайдо бўлармиш. Иккинчиси, суҳбат бошида ниҳоятда камгап бўлиш, — олдин харидорнинг сўзларини эшитиш ва зарур пайтда гапни илиб кетиш.

— Кадиллак масаласида келдингизми, жаноб Блюменталь? — сўрадим мен. У бош силкиди.

— Ана у! — дедим мошинага ишора қилиб.

— Кўриб турибман.

Унга тезгина бошдан-оёқ разм солиб чиқдим. “Пихини ёрган одамга ўхшайди”.

Мошина олдида бордик. Эшикни очиб, моторни юргиздим. Блюменталга мошинани кўздан кечириш учун имкон бериш мақсадида жим туравердим. Албатта, у айб қидиради, шунда ҳужумга ўтаман.

Аммо Блюменталь мошинани текширмади. Айб ҳам қидирмади. Миқ этмай тураверди. Ноилож ўзим сайрашга тушдим.

Аввал, худди она ўз боласини мақтагандай, кадиллакни шошмасдан ва бафуржа таърифлай бошладим, мақсадим: мошинага ақли етадими-йўқми, — шуни аниқлаш эди. Агар ақли етса, кўпроқ мотор билан шасси ҳақида, мабодо бунинг акси бўлса, мошинанинг қулайлиги тўғрисида оғиз кўпиртиравериш керак.

Блюменталь ҳамон сир бой бермасди. Мен тўхтовсиз гапирар, у эса жимгина кулоқ соларди.

— Сизга қанақа мошина керак ўзи? Шаҳарда миниш учунми ёки узоқ жойларга бориш учунми? — деб сўрадим, унинг жавобидан таянч нуқтасини топиб олиш мақсадида.

— Униси ҳам, буниси ҳам.

— Шунақа денг! Ўзингиз ҳайдайсизми ёки шофёрингиз борми?

— Вазиятга қараб.

Вазиятга қараб. Қанақа одам бу? Тўтиқушга ўхшайди-я.

Уни сал жонлантириш ниятида, мошинанинг у ер-бу ерига қўл уриб кўришга ундай бошладим, шунда харидорлар одамга анча эл бўлиб қолади.

— Тепаси жудаям энгил очилиб-ёпилади, — дедим мен. — Ўзингиз бир синаб кўринг-а. Бир қўл билан бажарасиз бу ишни.

Аммо Блюменталь, ҳожати йўқ, деди. Шундоқ ҳам кўриниб турганмиш. Эшикни қарсиллатиб ёпиб, қабзасидан тортдим.

— Кўряпсизми, қилт этмайди. Мустаҳкам. Ишонмасангиз, текшириб кўринг...

Блюменталь текширмади. Худди ўзи шундай бўлиши керакдай. Тошёнғоқ экан бу одам.

Ён ойналарни кўрсатдим.

— Ниҳоятда энгил чиқиб-тушади. Хоҳлаган жойингизга қотириб қўйишингиз мумкин.

У ҳатто қайрилиб ҳам қарамади.

— Бунинг устига, синмайдиган, — қўшиб қўйдим мен. — Беқиёс афзаллик бу! Устахонамизда ҳозир бир фордни таъмирляпмиз... — Шундай деб, нонвойнинг хотини қандай нобуд бўлганини гапириб бердим, сал таъсир қилармикин деб, хотиннинг қорнидаги бола ҳам ўлиб кетганини қистириб қўйдим.

Аммо Блюменталнинг кўнгли заррача юшмади.

— Ҳозир ҳамма мошиналарга синмайдиган ойна қўйилган, — деди у. — Бунинг кўз-кўз қиладиган ери йўқ.

— Ялпи чиқарилаётган бирорта мошинада бунақа ойна йўқ, — эътироз билдирдим мулойимлик билан. — Олд ойнаси бўлиши мумкин, лекин ён ойналари эмас.

Кейин сигнални бир чалиб қўйиб, ички қулайликларни таърифлашга ўтдим — юкхона, ўриндиқлар, эшик чўнтақлари — бирортаси қолмади, ҳатто зажигалкани ҳам ёқдим, чекиш баҳонасида гапимиз сал қовушармикин, деб умид қилган эдим, лекин у буни ҳам рад этди.

— Раҳмат, чекмайман. — Шундай деб, сигир қараш қилиб тураверди.

Бирдан шубҳага тушиб қолдим — балки бу одам адашиб келиб қолгандир, балки тикув мошинаси ёки радиоприёмник излаб юргандиру бу ерга киришга кириб қолиб, шошиб чиқиб кетишга ийманаётгандир.

— Мен ёнингизда ўтирай, мошинани бир ҳайдаб кўринг, жаноб Блюменталь, — дедим ниҳоят. Чиқмаган жондан умид, дейишади-ку.

— Ҳайдаб нима қиламан? — деб жавоб берди у, худди мен чўмилишни таклиф қилаётгандай.

— Ҳа-да, бир айланиб келайлик. Мошинанинг зўрлигига ўзингиз ишонч ҳосил қилишингиз керак-ку. Юрганда ерга қапишиб олади, худди темир йўлда кетаётгандай. Моторини айтмайсизми! Оғир кузов ҳам товукнинг парига ўхшаб қолади.

— Ҳайдаб кўрармишман, — деб тўнғиллади у энсаси қотиб. — Ҳозир ҳайдаган билан ҳеч нарсани билиб бўлмайди. Мошинанинг ишкали кейин чиқади.

“Албатта-да, — дедим ичимда гижиниб, — нима, сенга ишқал жойини кўрса тишим керакми? Мингта унақа жойи!”

— Ихтиёрингиз, — жавоб бердим, сўнгги умидим ҳам сўниб. Бу одамдан иш чиқадиганга ўхшамайди.

Кутилмаганда у менга бурилиб қараб, кўзларимга тикилди ва:

— Нархи қанча? — деб сўради жиддий оҳангда.

— Етти минг марка, — дедим ҳеч иккиланмай. Биламан-да: сал ўйлансанг, тамо — савдолашишни бошлайди, нархни пасайтиришга ҳаракат қилади, ўйланишнинг ҳар дақиқаси минг маркага тушиши ҳеч гапмас. — Етти минг марка, жаноб, — такрорладим мен ҳам қатъий оҳангда, лекин ичимда: “Бешта берсанг-ку, машина сеники бўларди-я”, — деб турибман.

Аммо Блюменталь кўнглидаги нархни айтмай, тўнғиллаб қўя қолди:

— Қиммат.

— Албатта, — дедим. Энди менда ҳеч қандай илинж қолмаган эди.

— Нега “албатта” бўларкан? — деб сўради Блюменталь ҳайрон бўлиб.

— Жаноб Блюменталь, — дедим мен. — Сотувчи молининг нархини айтганида, “Э, арзон-ку” деган харидорни кўрганмисиз?

У менга тикилиб қаради. Кейин юзига табассум ёйилди.

— Гапингиз тўғри. Лекин машина бари бир қиммат.

Қулоқларимга ишонмасдим. Мана бу ўғил бола гап! Ҳақиқий харидорнинг гапи! Тўхта, яна найранг қилаётган бўлмасин?

Шу пайт дарвоза олдида башанг кийинган бир олифта кўринди. У чўнтагидан газета чиқазиб, бир нималарни ўқигач, деворга қоқилган рақамга қаради, кейин тўппа-тўғри менинг олдимга келди.

— Сотиладиган кадиллак шу ердами?

Мен бош силкидим олифтанинг кўлидаги сарғиш гаров ҳасса билан чарм қўлқопга тикилиб қолдим.

— Кўрсак бўладими? — деди у бир туки ўзгармай.

— Мошина шу ерда, — жавоб бердим мен. — Лекин бир оз кутасиз, ҳозир бандман. Илтимос, ичкарига кириб тулинг.

Олифта бир муддат моторнинг ишлашига қулоқ солиб турди. Олдин афтини буриштирди, кейин бирдан чехраси ёришиб кетди. Уни тирсагидан ушлаб, устахонага олиб кирдим.

— Аҳмоқ! — деб бақирдим дарров изимга қайтдим.

— Мошинани бир ҳайдаб кўргангизда нархи тўғрисида бунақа демасдингиз, — дедим мен. — Майли, хоҳлаганингизча синаб кўринг. Агар ижозат берсангиз, кечкурун уйингиздан ўзим олиб келаман, кадиллакни эрталабгача миниб юришингиз мумкин.

Аммо Блюменталь яна аввалги ҳолатига қайтди — тош ҳайкалга айланди-қолди.

— Бўпти, — деди у. — Мен борай. Мошина ҳайдагим келиб қолса, кўнғироқ қиламан.

Бозорим касод бўлганини тушундим. Бу одамни гап билан эритиш мушкул экан.

— Яхши, — дедим мен. — Телефон рақамингизни қолдириб кетолмайсизми? Бирорта одам мошинага қизиқиб қолиши мумкин-да, овора бўлмаслигингиз учун... кўнғироқ қилиб қўярдим.

Блюменталь менга ғалати қараш қилди.

— Қизиққан одам ҳали харидор дегани эмас.

У чўнтагидан каттакон сигарета қутисини чиқазиб, менга узатди. Чекаркансан-ку, номард! Сигарета бўлгандаям — “Корона-корона”, демак, пулнинг сас-сиғига ухлаёлмайти. Энди менга бари бир эди. Сигаретасидан бир дона олдим. У қўлимни маҳкам қисдию чиқди-кетди. Орқасидан роса гўрига гишт қаладим. Кейин устахонага қайтиб кирдим.

— Хўш, қалай? — деди олифта — унинг ўзи Готтфрид Ленц. — Қотирдимми? Қарасам — қийналяпсан, ёрдамга шошилдим-да. Яхшиям, Отто молия бош-қармасига эски кийимида кетган экан. Осиглиқ турган яп-янги костюмини шартта кийдим-да, деразадан тушиб, харидор қиёфасида дарвозадан кирдим. Зўр бўлди, а?

— Расво бўлди! — дедим энсам қотиб. — У иккаламиздан ҳам айёрроқ-ку. Манови сигаретани кўриб кўй. Бир донаси бир ярим марка туради. Миллиардерни қочирвординг!

— Йўқ, фирибгарни қочирдим. Миллиардерлар бунақа қиммат сигарета чекишмайди. Улар донаси сариқ чақа турадиганини харид қилишади.

У қўлимдан сигаретани олиб, ҳидлаб кўрди, менга қайтармай, ўзи тутатди.

— Бекор айтибсан, — дедим мен. — Фирибгар ўзини Блюменталь деб таништирмайди. Ҳеч бўлмаса граф Блюменау ёки шунга ўхшаш бир исмни айтади.

— Қайтиб келади, — деди Ленц, ҳар галгидай қатъий ишонч билан, кейин юзимга сигарета тутунини пуфлади.

— Келмайди, — жавоб бердим мен ҳам ўшандай ишонч билан. — Майли, уни кўявер, лекин ғаров ҳасса билан қўлқопни қаердан олдинг?

— Ижарага олдим. Рўпарамиздаги “Бен ва компания” дўконидан. Сотувчи қиз таниш. Аммо ҳассани қайтариб бермайман. Менга ёқиб қолди. — Шундай деб, ҳассани қўлида айлантира бошлади.

— Готтфрид, — дедим мен, — умрингни бу ерда беҳуда ўтказяпсан. Циркка бор. Сенинг жойинг — эстрада ёки цирк.

Кундузи бир зумга уйга келсам:

— Сизга қўнғироқ қилишди, — деди фрау Залевскининг филай хизматчиси Фрида.

— Қачон?

— Ярим соат олдин. Аёл киши.

— Нима деди?

— Кечқурун яна қўнғироқ қилармиш. Овора бўласиз, у киши кечқурунлари уйда бўлмайдилар, дедим.

Анграйиб қолдим.

— Нима? Нега унақа дейсиз? Телефонда гаплашишни қачон ўрганасиз?

— Телефонда гаплашишни биламан, — деди у без бўлиб. — Кечқурунлари ростдан ҳам уйда ўтирмайсиз-ку.

— Нима ишингиз бор! — жоним ҳалқумимга келди. — Яна қўнғироқ қилса, бу одамнинг пайпоғи йиртиқ ҳам дерсиз!

— Нима қипти, айтсам айтавераман, — деди у қизариб кетган кўзларини лўқ қилиб. Фрида билан азалдан чиқишмасдик.

Бошига шўрва қайнаб турган кастрюл билан солгим келди-ю, ўзимни тийдим, чўнтагимдан бир марка чиқазиб, қўлига тутқаздим. Кейин:

— Исмини айтмадимми? — деб сўрадим жаҳлимни ичимга ютиб.

— Йўқ-ўқ, — деди Фрида.

— Овози қанақа эди? Сал бўғиқроқ, мулойим. Шунақамиди?

— Эсимда йўқ, — деди Фрида лоқайдлик билан, гўё бир маркани олмагандай.

— Узугингиз жудаям чиройли экан, бунақаси ҳеч кимда йўқ, — дедим мен. — Яхшилаб эслаб кўринг-чи, балки ёдингизга тушар.

— Йўқ, — деди Фрида чўрт кесиб.

— Падарингга лаънат! — тишимни гичирлатиб шундай дедиму ундан тез узоқлашдим.

Кечкурун роппа-роса олтида уйга келдим. Эшикни очиб, ғалати манзаранинг гувоҳи бўлдим. Йўлакда етимхона ҳамшираси фрау Бендер турар, уни уйимиздаги барча аёллар қуршаб олишганди.

— Бу ёққа келинг, — деб чақирди мени фрау Залевски.

Маълум бўлишича, йигиннинг сабабчиси ҳар турли ипак жиякларга буркаб ташланган чақалоқ экан. Фрау Бендер уни аравада олиб келганди. Ҳамма чақалоқларга ўхшаган бир чақалоқ, аммо аёллар гўё у ёруғ дунёга келган биринчи одамзот зурриётидай, аравача устига ёппасига энгашиб олишганди. Улар бир нималар деб вижиллашар, кўзлари косасидан чиққудай бўлиб, бир-бирларига гап маъқуллашарди. Ҳатто рўдапога ўхшаб кийиниб олган Эрна Бениг ҳам бу мажозий оналик базмидан четда қолмаганди.

— Зўр бола, а? — деб сўради фрау Залевски меҳри товланиб.

— Бу ҳақда йигирма-ўттиз йилдан кейин бир нарса дейиш мумкин, — жавоб бердим мен, телефонга кўз қирини ташлаб. Ишқилиб, ҳамма шу ердалигида чақириб қолишмаса гўрга эди.

— Олдин сиз яхшилаб бир қаранг, — деди фрау Хассе.

Қарадим. Чақалоқдақа чақалоқ. Ҳеч бир ортиқча ери йўқ. Фақат қўллари жудаям кичкина, ахир, ўзим ҳам бир маҳаллар шунақа бўлганман-да.

— Шўрлик чувалчанг, — дедим мен. — Келажакда ўзини нималар кутаётганини билмайди. Улғайганда бу қатнашадиган уруш қанақа бўларкин?

— Тошбағир одамсиз! — деди фрау Залевски. — Наҳотки заррача ҳис-туйғунгиз бўлмаса?

— Ҳис-туйғу кўплигидан шунақа деяпман-да. Акс ҳолда бунақа фикрлар миямга келмасди. — Шундай деб, хонамга кириб кетдим.

Ўн минутлардан сўнг телефон жиринглаб қолди. Мени чақиришаётганини эшитиб, чопиб чиқдим. Аёллар ҳали тарқалмаган эди. Гўшакни олсам — Патриция Хольман. Гул учун раҳмат айтди. Хайрият, оломоннинг ичида энг ақллиги шу чақалоқ экан, катталарнинг бемаъни қилиқлари жонига тегди шекилли, бирдан йигини бошлаб юборди.

— Кечирасиз, — дедим мен гўшакка. — Гапингизни эшитмаяпман, чақалоқ ййглаб қолди... Йўқ, меники эмас.

Аёллар бараварига гўдакни юпатишга тушиб кетишди, аммо қўлларидан ҳеч нарса келмади — ййги баттар авжга чиқди. Шундагина бу боланинг зўрлигига тан бердим: афтидан, ўпкаси киндигигача тушса керак-да, бўлмаса, овози шунақа ўтқир бўлармиди! Жуда танг аҳволга тушиб қолдим, кўзларим ҳамон чақалоқнинг тепасида куймаланаётган аёлларга қаҳр ўтини сочар, оғзимдан эса бол томарди, — гўё пешонамдан бурнимгача яшин чақнаётган тун, бурнимдан иягимгача офтоб чарақлаб турган кун, — қиёфам ана шундай эди. Шу ғала-говурда қиз билан эртасига кечкурун учрашишга қандай келишволдим — ўзим ҳам ҳайронман.

— Телефонни овоз ўтказмайдиган нарса билан ўраб қўйсангиз бўларди, — дедим фрау Залевскига.

Бу аёл сўзни бировлардан қарзга олмайди.

— Нега энди? — жавоб берди у кўзларидан учкун сачратиб. — Биздан яширадиган сиригиз шунақа кўпми?

Индамай, хонамга кириб кетдим. Оналик туйғуси жунбушга келиб турган аёллар билан баҳслашишдан фойда йўқ. Дунёнинг жамики насихатгўйлари шулар томонида.

Учрашув Готтфридникига тайин қилинган эди. Кичкина бир ресторанда овқатланиб, Ленцникига қараб жўнадим. Йўл-йўлакай эркалар кийими сотиладиган ҳашаматли дўкондан бўлажак учрашув шарафига антиқа галстук харид қилдим. Ўтган галги учрашувда қовун туширганимни эслаб, эртага, дафн идорасининг бошлиғидай, жиддий бўлишни кўнглимга тугиб қўйдим.

Готтфриднинг уяси чиндан ҳам диққатга сазовор жой. Уй Жанубий Америкадан келтирилган ёдгорликлар билан тўла. Деворга ранг-баранг бўйралар, ниқоблар, қуритилган одам калласи, фаройиб сопол кўзалар, найзалар осиб қўйилган, энг асосий хазина — бутун бир деворни эгаллаган суратлар кўрғазмаси; ҳиндулар ва европаликлар, бири бирига ўхшамайдиган ғалати жониворлар.

Ленцникида Кестердан ташқари Браумюллер билан Грау ҳам ўтиришган экан. Боши тап-тақир Тео Браумюллер диванга ястанганча девордаги суратларни томоша қиларди. Тео автомобиль фабрикасида пайчи, Кестернинг эски ошнаси. Отто ёзилиб келган пойгада у ҳам қатнашиши керак.

Вазмин гавдали, юзи шишиб кетган, кайфи анча ошган Фердинанд Грау стол ёнида ўтирарди. Мени кўриб, олдига чақирди.

— Робби, — деди у хириллаган товушда. — Нега келдинг мурдаларнинг олдида? Бу ерда қиладиган ишинг йўқ. Тез жўна. Ўзингни қутқар. Ўлгурасан хали!

Ленцга қарадим. У кўзини қисди.

— Кайфи ошиб қолди. Икки кундан бери мархума бир аёл хотирасига бепўхтов ичяпти. Суратини чизиб бериб, пулини нақд олган экан.

Фердинанд Грау рассом. Лекин бир соҳага ихтисослашмаганда аллақачон очликдан ўларди. У вафот этганларнинг расмига қараб, қариндош-уруғларининг буюртмасига кўра, уларнинг суратини чизади. Шундан тузуккина пул топади. Табиат манзараларини ҳам зўр чизади-ю, аммо уларни ҳеч ким харид қилмайди. Шу боис, у анча дилгир бўлиб қолган.

— Бу гал бир ресторан эгаси буюртма берди, — деди у. — Сирка ва ҳар хил мойлар билан савдо қиладиган холаси ўлган экан. — У бир сесканиб олди. — Даҳшат!

— Менга қара, Фердинанд, — деди Ленц. — Нега унақа дейсан? Ахир, сени инсоннинг энг яхши хислатларидан бири — иззат-икромга мойиллик туйғуси боқяпти-ку.

— Бўлмаган гап! — эътироз билдирди Грау. — Мени айбни ҳис этиш туйғуси боқяпти. Ўлганларнинг хотирасига иззат-икром — уларнинг олдидаги гуноҳни англашдан бошқа нарса эмас. Одамлар мархумлар тириклигида уларга етказган озорларини ювмоқчи бўладилар. — Грау асабийлашиб, юзини ишқалади. — Анови ресторан эгаси холасининг ўлимини қанча кутдийкин? Мана энди суратини ишлатиб, диваннинг тепасига осиб қўяди. Унга шуниси маъқул. Иззат-икром! Одамзот ўзининг бир чимдимгина яхшилигини кўпинча вақт ўтгандан кейин эслайди. Сўнгра нақадар олижаноб бўлиши мумкинлигидан тўлқинланиб, ўзини олийҳиммат кишилар қаторига қўшиб юради. Яхши фазилат, поклик, олижаноблик... — У қўл силтади. — Бу хислатларни ҳамма вақт бошқалардан қидирасан, азбаройи уларнинг ўзларини чув тушириш учун қидирасан.

Ленц кулди.

— Сен кишилик жамиятининг илдиэларига болта уряпсан, Фердинанд.

— Кишилик жамиятининг илдиэлари очкўзлик, қўрқоқлик ва сотқинликдан иборат, — эътироз билдирди Грау. — Одамзот ёвуз, лекин эзгуликни яхши кўради... фақат бировлардан чиқадиған эзгуликни яхши кўради. — У қадаҳини Ленцга узатди. — Энди қуй, кейин ҳадеб ўзинг сайрайверма, бошқалар ҳам гапирсин.

Кестернинг ёнига бориш учун дивандан ошиб ўтдим. Миямда бирдан ғалати фикр туғилганди.

— Отто, эртага кечкурун кадиллакни бериб тур.

Ярим яланғоч раққосанинг расмига тикилиб ўтирган Браумюллер менга юзланди.

— Мошинани қайилтиришни ўрганволдингми? — деди у масхараомуз оҳангда. — Фақат тўғри йўлда юрардинг-ку, шунда ҳам рулни сен учун бошқа одам ушлаши керак эди.

— Ўчир, Тео, — дедим мен. — Олтинчи куни пойгада абжағингни чиқамамиз. Браумюллер қотиб-қотиб кулди.

— Бўптими, Отто? — сўрадим тоқатсизланиб.

— Мошина суғурта қилинмаган, Робби.

— Секин ҳайдаман, ўрмалагандай юраман. Озгина шаҳар айланаман, холос.

Кестер кўзларини қисиб, жилмайди.

— Майли.

— Мошина нима учун керак бўп қолди, янги галстугингтами? — деди ёнимизга келган Ленц.

— Ишинг бўлмасин, — шундай деб, уни бир четга итардим.

Аммо Готтфрид хиралигини қўймади.

— Вой-бўй! — у галстугимни ушлаб кўрди. — Жа-а пўрим бўп кетибсан-ку! Ўзингни келинга кўз-кўз қилмоқчисан, шекилли.

— Бугун жаҳлимни чиқазолмайсан, найрангбоз!

— Келин дейсанми? — Фердинанд Грау бошини кўтарди. — Жуда соз. Нима учун келин изламаслиги керак? — У жонланиб, менга гапира бошлади. — Шаштингдан қайтма, Робби. Муҳаббат учун соддалик ярашади. Сенда бу нарса бор. Шунини асраб қол. Оллонинг туҳфаси бу. Бир йўқотсанг, қайтиб тополмайсан.

— Бу гапларга эътибор берма, — деди Ленц тиржайиб. — Аҳмоқ бўлиб туғилиши уятмас, аҳмоқ бўлиб ўлиб кетган ёмон.

— Бас қил, Готтфрид. — Грау уни кетмондай кафти билан нари итарди. — Сен ҳақингда гап кетаётгани йўқ, хотинбоз. Сенга ҳеч ким ачинмайди.

— Опқочавер, Фердинанд, кўнглингни бўшатвол, — деди Ленц. — Гапирсанг — энгил тортасан.

— Сен муғомбирсан, — жавоб берди Грау. — Учига чиққан муғомбирсан.

— Ҳаммамиз шунақамиз, — кулди Ленц. — Ҳаммамиз ҳам хом хаёллар ва бўйиндаги қарзлар билан яшаб юрибмиз.

— Ҳақ гап, — деди Грау ва қалин, тиканак қошларини кўтариб, учовимизга бир-бир қараб чиқди. — Хом хаёллар ўтмишдан қолган, қарзлар эса келажак ҳисобидан. — Кейин у яна менга мурожаат қилди: — Соддалик улуғ нарса, Робби. Фақат ҳасадгўйлар уни аҳмоқлик дейишади. Хафа бўлма. Соддалик қусур эмас, аксинча, истеъдод белгиси.

Ленц бир нима демоқчи бўлган эди, Фердинанд яна сўзида давом этди:

— Нимани назарда тутаётганимни биласан-ку: ҳар хил шубҳа-гумон ва ўта зиёилик булғамангана соддадилликни назарда тутяпман. Парцифаль аҳмоқ эди. Агар ақли бўлганда, ҳеч қачон авлиё Грааль кубогини қўлга киритмасди. Фақат аҳмоқларгина ҳаётда ғалаба қозонишади, ақли одам кўпдан-кўп тўсиқларга дуч келиб, бир ишни бошламасданоқ ҳафсаласи пир бўлади. Оғир пайтларда соддалик — бебаҳо хазина, инсонни турли хавф-хатарлардан асраб қолгувчи сеҳрли ниқоб. — У ароқдан бир хўшлаб, менга бурушган юзига жон бахш этиб турган катта-катта мовий кўзларини тикди. — Ҳеч қачон кўп нарса билишга уринма, Робби! Қанча кам билсанг, ҳаётинг шунча энгил бўлади. Билим одамни дахлсиз, айни пайтда, бебахт қилади. Келинлар, яхшиси соддалик ва аҳмоқлик учун ичамиз; шулар билан боғлиқ ҳамма нарса — муҳаббат учун, келажакка ишонч ва бахт ҳақидаги орзуларимиз учун ичамиз; антиқа аҳмоқлик ва гойиб бўлган жаннат учун ичамиз!

У ҳорғин қиёфада, ўз хаёллари ва сархушликка фарқ бир алфозда буткул ғам-андухдан яралган гумбаздай бўлиб ўтирарди. Унинг ҳаёти чил-парчин бўлган эди, олдинги турмушни қайта тиклаб бўлмаслигини у биларди... Грау ўзининг каттакон устахонасида рўзгорига қараб турадиган аёл билан истиқомат қиларди. Бу аёл қанчалик кўпол, баджаҳл бўлса, Грау унинг акси, баҳайбат қоматига қарамай, жудаям таъсирчан ва ювош одам эди. У аёлдан сира кўнгил узолмасди, афтидан, энди унга барибир эди. Грау қирқ икки ёшга тўлганди.

Гарчи унинг ҳозирги ҳолати ичкилик билан боғлиқ эканини билсам-да, кўнглим бузилиб кетди. У биз билан кам кўришарди, бир ўзи устахонасида ичиб ўтираверарди. Бундай ҳаёт кишини тез нобуд қилади.

Бирдан Граунинг чехрасига табассум ёйилди. У қўлимга бокал тутқазди.

— Ич, Робби. Ўзингни эҳтиёт қил. Гапларим ёдинда турсин.

— Хўп бўлади, Фердинанд.

Ленц патефон қопқоғини очди. Негрча куйлар ёзилган пластинкалари бир талай эди. У бизга Миссисипи ҳақидаги, пахтакорлар, илиқ тун ва мовий тропик дарёлар тўғрисидаги кўшиқлардан анча-мунчасини қўйиб берди.

VI

Патриция Хольман катта кўчани энсизгина, узун майсазор ажратиб турган кўп қаватли сарғиш бинода яшарди. Йўлак қаршисида осма чироқ ёниб турипти. Кадиллакни тўхтатдим. Қора мойга бўялган машина чироқ ёруғида ярқирар, худди қоп-қора улкан филга ўхшарди.

Ясанволгандим: галстукдан ташқари янги шляпа билан қўлқоп сотволдим. Эгнимда Ленцнинг узун пальтоси — нозик шотланд матосидан тикилган қулинг ўргилсин кулранг пальто. Мана шу қиёфа билан кайфим ошиб қолган биринчи учрашув таассуротини тарқатиб юбормоқчи эдим.

Сигнал бердим. Бештала қават йўлагидаги чироқлар бараварига ёнди. Лифтнинг гувуллагани эшитилди. Ҳаял ўтмай, Патриция Хольман эшикни очиб, зинапоядан чопқиллаб тушиб келди. Эгнида жигарранг мўйна камзул, шу рангдаги юбка.

— Салом! — у қўлини узатди. — Келганингиз яхши бўлди. Кун бўйи уйда ўтириб, сиқилиб кетдим.

Кўлимни кутилганидан кўра маҳкамроқ қисгани маъқул бўлди. Кафти ўлган балиқнинг қорнидай илвиллаган одамларни жинимдан баттар ёмон кўраман.

— Нега илгарироқ айтмадингиз? Кундузи келардим.

— Бўш вақтингиз шунақа кўпми?

— Кўпмас-у, бир йўлини қилардим-да.

У энтикиб нафас олди.

— Ҳаво ажойиб-а! Кўкларнинг ҳиди келяпти.

— Агар хоҳласангиз, бундан ҳам ажойиб ҳаводан нафас олишимиз мумкин, — дедим мен. — Шаҳар четига, ўрмонга борамиз — ана мошина. — Мен кадиллакка беписанд ишора қилдим.

— Кадиллакми? — сўради у таажужбланиб. — Ўзингизникими?

— Бугун ўзимники. Умунан устахонамизга тегишли. Таъмирлаб, яп-янги қилиб қўйдик. Сотмоқчимиз. Яхшигина пулласак керак.

Мошина эшигини очдим.

— Олдин “Лоза”га кириб ўтмаймизми? Тамадди қилволардик.

— Тамадди қиламиз, лекин нима учун айнан “Лоза”га?

Қизга гарангсиб қарадим. Мен билган бирдан-бир тузук ресторан шу эди.

— Ростини айтсам, — дедим мен, — бундан яхшисини билмайман. Кейин, кадиллакка ҳам муносиб бўлиш керак-да.

Қиз кулди.

— “Лоза”да нуқул жиддий, расмиятпараст одамлар ўтиришади. Бошқа жойга бора қолайлик.

Иккиланиб қолдим. Ўзимни басавлат кўрсатиш орзуси тутундай тўзғиб кетди.

— Ихтиёрингиз. Лекин баъзан мен кириб турадиган ресторанларга кўполроқ мижозлар тўпланишади. Сизга маъқул бўлармикин?

— Нега унақа дейсиз? — Қиз менга ялт этиб қаради. — Бориб кўрайлик.

— Бўпти. — Мен режани кескин ўзгартирдим. — Агар кўрқмасангиз, Альфонснинг олдига борамиз.

— Альфонс! Бу ном қулоққа ёқимлироқ эшитилади, — деди қиз. — Бугун оқшом ҳеч нарсадан кўрқмайман.

— Альфонс — пивоҳона эгаси. Ленцнинг кадрдон дўсти.

Қиз кулиб юборди.

— Менимча, унинг дўстлари кўп бўлса керак.

Мен бош силкидим.

— Жуда илашимлик. Биндинг билан ҳам дарров тил топишиб кетди-ку.

— Рост, — деди қиз. — Бир зумда апоқ-чапоқ бўп кетишди.

Биз йўлга тушдик.

Альфонс барваста, оғир-вазмин киши эди. Ёноқ суяклари чиққан. Кўзлари кичкина. Қўйлак енглари доим шимарилган. Қўллари одамсимон маймунни эслатади. Фашига теккан мижозни бировнинг ёрдамисиз, бир ўзи пивоҳонадан кўчага чиқариб ташларди, ҳатто “Ватанга садоқат” спорт уюшмасининг аъзоларидан ҳам тап тортмасди.

Ҳаддан ташқари қайсар меҳмонлар учун пештахта остида болғача сақларди. Пивоҳона жуда қулай ерда — касалхона ёнида жойлашганди, бинобарин, боши ёрилган мижозларга йўлкира сарфлаб ўтирмасди.

Альфонс жундор кафти билан очранг қарағай стол устини сидириб ташлади.

- Пивоми?
 — Арақ билан егулик бирор нарса, — дедим мен.
 — Хонимга-чи?
 — Хоним ҳам арақ ичмоқчи, — жавоб берди Патриция Хольманнинг ўзи.
 — Арақ жудаям ўткир, — деди Альфонс. — Ейишга тўқмоқланган чўчқа гўшти билан тузланган карам бор.
 — Чўчқани ўзинг сўйганмисан? — сўрадим мен.
 — Албатта.
 — Хонимга балки енгилроқ таом таклиф қиларсан?
 — Бекорга бунақа деяпсиз, — эътироз билдирди Альфонс. — Олдин бир татиб кўринглар.
 У хизматчига бир ликопча гўшт келтиришни буюрди.
 — Ажойиб жонивор эди, — деди у. — Медаль олганди. Иккита соврини бор эди.
 — Ундай бўлса, бош тортмаймиз! — хитоб қилди Патриция Хольман. Унинг дадиллигига қойил қолдим; ўзини гўё ҳар куни бу ерга келиб турадигандай тутарди.
 — Демак, икки ликопча? — сўради Альфонс.
 Қиз бош силкиди
 — Бу бошқа гап! Ўзим опкеламан.
 У ошхонага қараб кетди.
 — Сизга бу ер ёқмайди, деб бекор ташвишланган эканман, — дедим мен. — Альфонсни бир зумда ром қилдингиз-қўйдингиз. Овқат опкелишга ўзи кетди. Одатда фақат доимий мижозларга ўзи хизмат қилади.
 Альфонс қайтиб келди.
 — Янги колбаса ҳам кўшдим.
 — Яхши бўпти.
 Альфонс бизга хайрихоҳлик билан тикилиб турарди. Арақ билан учта қадаҳ келтиришди. Биттаси Альфонсга мўлжалланган эди.
 — Қани, олдик, — деди у. — Фарзандларимизнинг ота-оналари бой-бадавлат бўлишсин!
 Қадаҳларни бир кўтаришда бўшатдик. Патриция ҳам шундай қилди.
 — Ўткир, ўткир, — деб қўйди Альфонс ва пештахта томонга қараб кетди.
 — Қалай, арақ маъқулми? — сўрадим қиздан.
 У елкасини қисди.
 — Сал ўткирроқ. Лекин Альфонснинг олдида хижолат бўлишни хоҳламадим-да.
 Гўшт ростдан ҳам зўр эди. Икки ликопчасини паққос туширдим. Патриция ҳам иштаҳа билан еди. Менга унинг ўзини табиий ва оддий тутиши ёқарди. У ҳеч қандай ноз-карашмасиз Альфонс билан уриштириб, иккинчи қадаҳни ҳам бўшатди.
 Альфонс сездирмай кўз қисиб қўйди, бу — яхши қиз экан, дегани. У одам танлашни биларди. Инсоннинг ҳусни ёки маданиятига ақли етмаса ҳам, унинг моҳиятига беҳато баҳо берарди.
 — Агар омадингиз келса, ҳозир Альфонснинг табиатидаги заиф жойини билволасиз, — дедим мен.
 — Қизиқ. Заиф жойи борга ўхшамайди.
 — Бор! — Мен пештахта ёнига қўйилган столчага ишора қилдим. — Ана...
 — Ҳа-а, патефонми?
 — Йўқ, патефон эмас. У хор қўшиқларининг жинниси. Рақс-пақс, ҳеч қанақа мумтоз куйларни тан олмайди. Унга хор бўлса бас. Пластинкаларини кўряпсизми? Ҳаммаси хор қўшиқлари. Ана, яна қайтиб келяпти.
 — Қалай, овқат ёқдими? — деб сўради Альфонс.
 — Уйда ойим пиширгандай, — жавоб бердим мен.
 — Хонимга-чи?
 — Бунақасини умримда емаганман, — деди қиз ҳам дангал.
 Альфонс мамнун бўлди.
 — Ҳозир янги пластинка қўйиб бераман. Маза қиласизлар!

У патефон ёнига борди. Олдин игнанинг шиғиллагани эшитилди, сўнг хона эркалар хорининг қудратли овозига тўлиб кетди. Хор жамоаси “Ўрмон сукунати” кўшигини ижро этарди. Бу чинакам баланд сукунат эди.

Ҳамма жим бўлиб қолди. Агар биров хор куйларига беписанд қараса, Альфонснинг жаҳли чиқиб кетарди. Мана у пештахтага серюнг тирсагини қўйганча, тошдай қотиб турипти. Чехраси ўзгариб кетган. Хор кўшиғи унга ниҳоятда таъсир қилган эди. Кўшиқ тинглаётганда у эндигина туғилган кийик боласидай ювош бўлиб қоларди. Агар пивохонада бирор жанжал бўлиб турган пайтда бирдан эркалар хорининг овози янграб қолса, Альфонс шу заҳоти ёқалашишни тўхтатиб, рақиблари билан ярашиш йўлини изларди. Илгари, қони қайноқ пайтларда, хотини ҳар доим у севган пластинкани кўзга кўринадиган жойда сақларди. Мабодо воқеа хавfli тус олиб, эри пештахта ортидан болға кўтариб чиққудай бўлса, дарров ҳалиги пластинкани айлангириб юборарди. Қарабсизки, Альфонс қўйдаи ювош тортиб, қўллари шалвирарди-қоларди. Ҳозир бунга эҳтиёж йўқ — Альфонс кексайиб, эҳтирослари анча сўнган, хотини эса оламдан ўтган. Аёлнинг Фердинанд Грау пивохонада текин овқатлангани эвазига тақдим этган сурати пештахта тепасида осиглиқ турипти.

Пластинка тўхтади. Альфонс ёнимизга келди.

— Зўр! — дедим мен.

— Айниқса биринчи овоз, — қўшиб қўйди Патриция.

— Тўппа-тўғри, — деди Альфонс кўзлари чақнаб, — фарқига бораркансиз! Биринчи овозга етадигани йўқ!

Биз у билан хайрлашдик.

— Готтфридга салом айтиб қўйинг, — деди у. — Қорасини бир кўрсатсин.

Кўчада турибмиз. Бино олдидаги чироқлар тарвақайлаб кетган қари дарахтга титроқ нур сочяпти. Новдалар майин барг ёза бошлаган. Ола-чалпоқ нур орасидан дарахт бениҳоя улкан ва дароз кўринади. Тепа шохлари сурмаранг осмонга илтижо билан қўл чўзиб тургандай.

Патриция андак қунишди.

— Совқотдингизми?

У елкасини хиёл кўтариб, қўлларини камзулининг чўнтагига солди.

— Ҳозир ўтиб кетади. Ичкари жуда иссиқ экан.

— Енгил кийинибсиз-да, — дедим мен. — Кечқурунлари ҳали совуқ.

— Оғир кийимни ёқтирмайман. Кунлар тезроқ илий қолсайди. Совуққа тоқатим йўқ. Айниқса, шаҳарда.

— Кадиллакнинг ичи иссиқ, — дедим мен. — Ҳар эҳтимолга жун рўмол ҳам ташлаб қўйганман.

Патрицияни мошинага ўтқазиб, тиззасига рўмолни ёпдим. У рўмолни юқори-роқ тортди.

— Яхши бўлди, зўр бўлди! Совуқда одам сиқилади.

— Фақат совуқда эмас. — Рулга ўтирдим. — Бир оз айланамизми?

Қиз бош ирғади.

— Жоним билан.

— Қаёққа борамиз?

— Фарқи йўқ, шошмасдан шаҳар кўчаларини томоша қиламиз.

— Майли.

Моторни юргиздим. Биз бемўлжал, бемақсад йўлга тушдик. Ҳаракат тиғиз пайт эди. Машиналар оқимиға кўшилволдик. Мотор бир маромда ишлар, кадиллак гўё ҳаётнинг турли-туман дарёларида сузиб бораётган кемага ўхшарди. Кўчалар, хиёбонлар, ёп-ёруғ йўлаклар, хонадонларнинг чироқлари, тунги ҳаётнинг енгил ҳаяжонию ширин титроғи, ўнгу сўлдаги бино томлари оралигидан шаҳар шуъласи тушиб турган барқут осмон — бари-бари икки ёнимиздан вазмин сузиб ўтарди.

Қиз ёнимда индамай ўтирипти. Ойнадан тушаётган нур ва соялар унинг юзини сийпалаб ўтади. Аҳён-аҳён қизга қараб қўяман; уни биринчи бор кўрганним ўша оқшомни эсладим. Чехраси янада жиддийроқ, мен учун бегонароқ бўп қолпти, аммо жуда очилиб кетипти; бу чехра ўшандаёқ мени ром этган ва

ханузгача тинчлик бермасди. Қизнинг юзида табиатга — дарахтларга, булутларга, жонзотларга, баъзан аёлларга хос бўлган алиақандай сеҳрли сукунат бор эди.

Биз шаҳар четидаги кўчалардан кетиб борардик. Шамол зўрайиб, тунни олдига солиб кува бошлади. Кенг бир майдон атрофида дарахтлар билан қуршалган ихчам-ихчам уйлар кўринди. Мошинани тўхтатдим.

Патриция Хольман, худди уйқудан уйғонгандай, керишди.

— Қандай ажойиб, — деди у. — Мошинам бўлганда ҳар оқшом сайрга чиқардим. Кўчалардан шошмасдан ўтиб бораётганингда ҳамма нарса бошқача кўринади. Бир ўнга, бир тушга ўхшайди. Бундай пайтда ҳамроҳнинг ҳам кераги бўлмай қолади.

Мен сигарета қутисини олдим.

— Умуман, кечқурунлари ёнингда биров бўлгани маъқул, шундай эмасми?

— Кечқурунлари — ҳа... Аммо қоронғи тушганда... Ғалати ҳолат.

Қутини очдим.

— Америка сигаретаси. Сизга ёқадими?

— Ҳа, бошқаларникидан тузук.

Олов тутдим. Гугурт чўпининг илиқ алангаси бир лаҳзага қизнинг юзи ва кафтимни ёритди, шунда миямга, биз кўпдан буён бир-биримизга дахлдор-миз, деган бемаъни фикр келди.

Тутун чиқиб кетиши учун ойнани туширдим.

— Бир ҳайдаб кўрасизми? Буниям гашти бор.

Қиз менга қаради.

— Қанийди, лекин билмайман-да.

— Бутунлай-а?

— Йўқ. Менга ўргатишмаган.

Мана энди хонаси келди, дедим ичимда.

— Биндинг ўргатадими?

Қиз кулиб юборди.

— Биндинг мошинасини шунақа яхши кўрадики, бировни яқин йўлатмайди.

— Аҳмоқ экан-ку, — фурсатдан фойдаланиб, бақалоққа бир ниш урдим. —

Қийин жойи йўқ буни. Келинг, бир уриниб кўрамиз.

Кестернинг барча огоҳлантиришлари ҳавога учиб кетди. Эшикни очиб, қизни рулга ўтказиш учун мошинадан тушдим. Патриция шошиб қолди:

— Ростдан ҳам ҳайдашни билмайман.

— Биласиз, — дедим мен. — Фақат журъат этмаяпсиз.

Қандай қилиб тезликка солиш ва сцеплениени босишни кўрсатдим.

— Бўлди. Энди оёқни секин бўшатиш.

— Ҳозир, ҳозир! — деди у олисдаги бир автобусни кўрсатиб. — Ўтқазворайми?

— Кераги йўқ!

Мен дарҳол тезликка солиб, сцеплениени қўйиб юбордим. Патриция жон ҳолатда рулга ёпишиб олди.

— Жуда тез кетяпмиз-ку!

Тезликни кўрсатадиган асбобга қарадим.

— Соатига йигирма беш километр. Аслида йигирма. Узоққа югурадиган спортчининг тезлиги билан баравар.

— Назаримда саксон километрга ўхшайди.

Орадан бир неча минут ўтгандан кейин дастлабки кўркув тарқалди. Биз кенг, тўппа-тўғри кўчадан пастга қараб борардик. Кадиллак худди унга бензин эмас, коньяк қуйилгандай у ёқдан-бу ёққа чайқаларди. Баъзан гилдирак йўлкага чиқиб кетгудай бўлади. Лекин аста-секин мошина бир изга тушволди. Мен шуни кутган эдим: гўё кадиллакда устоз билан шогирд ўтиргандай. Мен шу устунлигимдан фойдаланмоқчи бўлдим:

— Диққат! Полициячи!

— Тўхтатайми?

— Энди кеч.

— Қўлга тушсам нима бўлади? Гувоҳномам йўқ-ку.

— Унда иккаламиз ҳам турмага равона бўламиз.

— Худо кўрсатмасин! — У оёғи билан тормозни қидира бошлади.

— Газни босинг! — деб буюрдим мен. — Газ! Қаттиқроқ босинг! Унинг ёнидан тез ва бепарво ўтиб кетиш керак. Қонунга қарши курашда сурбетлик энг яхши восита.

Полициячи бизга эътибор бермади. Қиз энгил уҳ тортиб қўйди.

— Йўл назорати ходимлари оғзидан олов пуркаётган аждаҳога ўхшашини билмас эдим, — деди у анча ўтганимиздан сўнг.

— Уларни машина билан туртиб юборилганда шунақа кўринишади. — Мен аста қўл тормозини тортдим. — Анови кўча бўм-бўш экан, ўша ёққа буриламиз. Хоҳлаганча машқ қилишимиз мумкин. Аввалига ўриндан қўзғалишни ва тўхташни ўрганамиз.

Патриция биринчи тезликда мошинани ўрндан жилдираётган пайтда бир неча бор моторни ўчириб қўйди. У камзулининг тугмаларини ечди.

— Исиб кетдим! Лекин ўрганмагунча қўймайман!

У айтганларимни эътибор билан, пишиқ-пухта бажара бошлади. Кейин мошинани ўнгга ва сўлга қайилтириб кўрди, уддалай олганидан қувониб, ҳар қайилганда қийқириб кўярди. Рўпарадан келаётган мошиналар чирогини кўрганда капалаги учиб кетар, улар ўтиб кетгандан кейин эса вужудини гурур ҳисси чулғаб оларди. Шундай қилиб, машина ичидаги чироқлар хира ёритиб кичкина масканда ўзаро яқинлик пайдо бўлди, орадан бир муддат ўтгач, қизни элтиб қўйиш учун рулга яна ўзим ўтирган пайтимда эса биз гўё бир-биримизни минг йилдан буён биладиган қадронларга айланиб қолган эдик.

Николайштрассе яқинида яна тўхтадим. Тепамизда кинореklamанинг қизил чироқлари ярқираб турарди. Унинг шуъласидан асфальт йўл ранги унқиқиб кетган қизил матога ўхшаб кўринади. Йўлка олдида бир парча доғ йилтиллайди — қайсидир мошинанинг мойи тўкилипти.

— Хўш, — дедим мен, — энди бир қадахдан ичишга юз фоиз ҳаққимиз бор. Қаёққа борамиз?

Патриция Хольман пича ўйланиб турди.

— Келинг, яна ўша елканли қайиқ осиб қўйилган қаҳвахонага бора қолайлик, — деди у кейин.

Юрагимга шу заҳоти гулгула тушди. Ўлай агар, ҳозир у ерда ашаддий саргузашт ишқибози ўтирипти. Бизни кўриб, афт-ангори қай аҳволга тушишини кўз олдимга келтирдим.

— Э-э, — дедим шоша-пиша, — у еринг нима қизиғи бор? Яхши жойлар кўп-ку.

— Қайдам... Менга жуда ёққан эди.

— Ростданми? — сўрадим таажжубланиб. — Маъқул бўлганмиди ўша қаҳвахона?

— Ҳа, — деди у кулиб. — Жудаям...

“Ана холос! — ўйладим ичимда. — Мен бўлсам ўзимни койиб юрибман”.

Қизни фикрдан қайтаришга уриндим:

— Менимча, ҳозир у ерда одам кўп бўлса керак.

— Бориб кўрайлик-чи.

— Шунақами... Майли, майли.

Қаҳвахона олдида келганда мошинадан шошиб тушдим.

— Мен қараб келаман. Тез чиқаман.

Қаҳвахонада Валентиндан бўлак бирорта таниш йўқ эди.

— Готтфрид келмадими?

— Отто билан чиқиб кетишди. Ярим соатча бўлди, — деди Валентин.

— Э, аттанг, — елкамдан тоғ ағдарилгандай бўлди. — Кўришим керак эди-да.

Мошина олдида қайтиб чиқдим.

— Таваккал, кираверамиз. Бугун одам камроқ.

Ҳар эҳтимолга мошинани муюлишдан нарига, энг қоронғи жойга элтиб қўйдим.

Ўтирганимизга ўн минут бўлмасдан пештахта олдида Ленц сочини хурпайтириб турибди-да. “Ҳа, палакат! — дедим ичимда, — шу пайтда келасанми!”

Назаримда, Ленц кетишга тарадудланиб турган эди. Бир маҳал қарасам, Валентин мени кўрсатяпти. Оббо, худо урди — чаккига дакки, деганлари шу-да. Готтфриднинг бизни кўрган пайтдаги башараси ҳар қандай актёр учун мимиканинг ноёб намунаси бўлиб хизмат қилиши мумкин эди. Кўзлари товага солинган тухум саригидай бўртиб чиқди, жағи узилиб тушмасайди, деб кўрқиб турибман. Афсус, қаҳвахонада режиссёр йўқ эди-да. Қасам ичиб айтаманки, уни ҳозирнинг ўзидаёқ кинога таклиф қилган бўларди. Мана, масалан, кема ҳалокатга учради, сув сатҳида қалқиб турган денгизчининг бурни остидан лоп этиб сувилон отилиб чиқади — Готтфридга кинонинг худди мана шу жойини ўйнашни топширишарди.

Хайрият, Ленц ўзини тез ўнглаб олди. Мен унга, йўқол, дегандай назар ташладим. Аммо у ишшайганча ёнимизга келди.

Вақтни бой бермай, ҳужумга ўтдим.

— Бомблат хонимни уйига кузатиб қўйдингми? — деб сўрадим уни куролсизлантириш мақсадида.

— Ҳа, — Ленц пинагини бузмади, бунақа исмни биринчи марта эшитаётганини ҳам сездирмади. — Сенга салом айтди, эрталаб кўнғироқ қиларкансан.

Жавоб зарбаси чакки бўлмади. Ноилож бош силкидим:

— Бўпти, кўнғироқ қиламан. Ҳар ҳолда мошинани олса керак.

Ленц яна бир нима демоқчи бўлиб оғиз очган эди, оёғига тепдим, ҳартугул у инсофга келиб, дамани ичига ютди.

Биргалашиб ичдик. Мен кайфим ошиб қолишидан кўрқиб, лимонли шарбат ичиб ўтирдим.

Готтфриднинг кайфияти яхши эди.

— Олдинга кирсам, йўқ экансан, — деди у. — Бир айланамиз, деб ўйловдим. Кейин ўзим сайилгоҳга кирдим. Антиқа чархпалак билан Америкадан келтирилган ажойибхона ўрнатишипти. Ўша ёққа бормаймизми? — У Патрицияга қаради.

— Хозироқ борамиз! — деб хитоб қилди қиз. — Дунёда энг яхши кўрган нарсам — чархпалак!

— Кетдик, — дедим мен. Тезроқ шу ердан жилворсак бас. Очиқ ҳавода одам сал энгил тортади.

Шарманкачилар — сайилгоҳнинг асосий истехкомлари. Бир хил, дилгир оҳанг. Шарманкаларнинг сийқаси чиққан духоба ғилофлари устида тўтиқуш ёки мовут камзул кийдирилган кичкина маймунларни кўриш мумкин. Савдо-сотик қилаётганларнинг жағи жағига тегмайди. Улар чинни елимлари, ойна кесадиган олмослар, турк асали, пуфланадиган шарлар ва кийимбоп матолар сотишади. Ромчилар, фолбинлар, ширинлик дўкончалари, арғимчоқлар, турли-туман кўнгило-чар анжомлар ўрнатилган чодирлар. Ва, ниҳоят, кучли мусиқа садолари остида айланиб турган, чироқлари кўзни қамаштирувчи чархпалак.

— Олға! — деди шамолда сочлари тўзғиб кетган Ленц ва Америка ажойибхоналари томон отилди — энг катта оркестр шу ерда эди. Олтита ялтир-юлтир чодирдан бараварига олтита сурнайчи отилиб чиқиб, қулоқни қоматга келтиришади-да, у ёқ-бу ёққа аланглаб, яна қайтиб кириб кетишади. Бу манзара дам-бадам такрорланаверади.

Биз оққуш бошли каттакон кажавага ўтириб, гоҳ тепага, гоҳ пастга чиқиб туша бошладик. Борлиқ гоҳ чайқалар, гоҳ қийшаяр, гоҳо қоп-қоронғи жаҳаннамга тушиб кетарди. Ер остида учиб кетаётганимизда ноғоралар гумбурлаб турар, тепага чиққанимизда эса бизни сурнай садолари қарши оларди.

— Энди бу ёққа! — Готтфрид дирижабль ва самолётлар ўрнатилган чархпалак томон югурди. Чархпалакда ҳам уч марта айландик.

Ниҳоят, ҳарсиллаб ерга тушдик.

— Навбат шайтон лаганчага! — деди Ленц.

Бу айланиб турадиган ва тезлиги тобора ошиб борадиган каттакон, сипсиллик доира эди. Шунинг устида мувозанатни сақлаб туриш керак. Унга йи-

гирма киши сигади. Готтфрид ҳам лип этиб чиқволди. У тинч турмай, оёғини кўтарганча ўзини минг кўйга солар, томошабинлар қарсак чалишарди. Кўп ўтмай, доирадан ҳамма учиб кетди. Фақат қайдайдир ошпаз аёл билан Готтфрид қолди. Доира роса тезлашганда аёл муғомбирлик қилиб, ўртага ўтирволди, Готтфрид эса унинг атрофида тик турганча айланаверди. Пировардида ашаддий саргузашт ишқибозининг ҳам силласи куриб, ошпазнинг устига кулаб тушди, икковлари ҳам доирадан чирпирак бўлиб учиб кетишди. У аёлни тирсагидан ушлаб, ёнимизга бошлаб келди ва Лина деб таништирди. Аёл хижолатомуз жилмайди. Ленц ундан, бирор нарса ичасизми, деб сўради. Аёл, пиво чанқоқни босади, деди. Икковлашиб бир чодирга кириб кетишди.

— Биз нима қиламиз? — Патриция менга жовдираб қаради.

— Арвоҳлар қасрига борамиз, — дедим маҳобатли чодирни кўрсатиб.

Бу ер тасодифларга тўла эди. Уч-тўрт қадам кўймасимиздан ер тебраниб, кимнингдир кўллари қоронғида оёқларимизни сийпалай бошлади, бурчак-бурчакдан тасқара башаралар тикилиб турар, арвоҳлар увилларди; биз кулардик, аммо Патриция зангори нур тушиб турган бош суягидан кўрқиб кетиб, ўзини орқага ташлади. Уни елкасидан кучоқлаб олдим, ипакдай майин сочлари лабораторимга тегди, зум ўтмай қиз яна кула бошлаганда бағримдан бўшатдим.

Бўшатдим-у, аммо вужудимда ундан бир нима қолди. Биз аллақачон чодирдан чиққан бўлсак-да, унинг елкалари, майин сочлари, шафтоли ҳиди анқиб турган баданини ҳамон ҳис қилиб турардим... Қизга қарамасдим. У мен учун бошқа одам бўлиб қолган эди.

Ленц бизни кутарди. У ёлғиз эди.

— Лина қани? — сўрадим мен.

— Пиво симирапти, — жавоб берди у чодирга ишора қилиб. — Қандайдир темирчи билан.

— Ҳамдардлик билдираман.

— Арзимайди. Яхшиси, эркакча иш қилайлик.

Биз илмоққа резина ҳалқа отиладиган чодирга қараб кетдик.

— Хўш, — деди у Патрицияга ва шляпасини қаншарига сурди. — Ҳозир сизга сеп йиғамиз...

У биринчи бўлиб бошлаб, қўнғироқли соат ютди. Кейин мен ҳалқа отиб, духоба айиқчани кўлга киритдим. Чодир эгаси янги мижозларни жалб қилиш мақсадида ютуқларни бизга шанғиллаб, тантанали равишда топширди.

— Ҳозир попугинг пасаяди, — деди Ленц ва шу заҳоти товага эга бўлди. Менга яна айиқча насиб этди.

— Омадинглар кеп қолди! — деди чодир эгаси ютуқларни бера туриб.

Шўрлик ўзини нималар кутаётганини ҳали билмасди. Ленц ротада кўл гранатаси отиш бўйича биринчи ўринда эди. Қиш пайтлари иш кам бўлгани учун биз ойлаб шляпани илмоққа отишни машқ қилардик. Ҳалқа отиш нима бўпти! Готтфрид осонгина биллур гулдонни кўлга киритди. Мен олтига пластинка ютдим. Чодир эгаси бу гал ўлжани миқ этмай топширди-да, илмоқларни текшириб кўрди. Ленц мўлжаллаб туриб ҳалқани яна отди ва баҳоси бўйича иккинчи ўринда турадиган қаҳва идишлари йиғмасига эга бўлди. Атрофимизга одам йиғилди. Мен апил-тапил битта илмоққа учта ҳалқа отдим. Натижаси: тазарру қилаётган Магдалинанинг зарҳал рамкага солинган сурати.

Чодир эгасининг башараси тиш дўхтирига борган беморникига ўхшаб кетди. У бизга ҳалқа беришдан бош торгди. Ўйинни тўхтатишга рози бўлиб турган эдик, аммо томошабинлар тўполон кўтаришди. Улар чодир эгасининг хонавайрон бўлишини исташарди. Ҳаммадан ҳам қаёқдандир темирчи билан бирга пайдо бўлиб қолган Лина шовқин соларди.

— Нима, ютқазिश мумкин-у, ютиш мумкин эмасми?!

Темирчи маъқуллаб, нуқул бош силкирди.

— Бўпти, — деди Ленц. — Яна бир мартадан отамиз.

Мен бошладим. Ювинадиган тос, ёнида обдастаси ва совундони билан. Кейин Ленц тайёрлана бошлади. У бешта ҳалқа олди. Тўрттасини ҳаш-паш дегунча битта илмоққа илиб кўйди. Бешинчисига шошмади, атайлаб пайсалга солиб, чўнтагидан сигарета чиқазди. Уч эркак бараварига унга гугурт тутишди. Те-

мирчи елкасига қоқиб қўйди. Лина ҳаяжонланганидан рўмолчасини чайнарди. Ленц мўлжаллаб туриб, чапдастлик билан охирги ҳалқани ҳам олдинги тўртта-сининг устига туширди. Оломон ўкириб юборди. Ленц энг катта ютуқ — пуштиранг адёлчаси ва тўр ёпинғичи бор болалар аравачасини қўлга киритган эди.

Хўжайин сўкина-сўкина аравачани гилдиратиб чиқди. Биз ҳамма ўлжани унга солиб, навбатдаги чодирга равона бўлдик. Аравачани Лина итариб борарди. Темирчи унга уят-уят ҳазил қилавергани учун Патриция икковимиз сал орқада қолдик. Кейинги чодирда вино шишасига ҳалқа отдик. Олти шиша ютдик. Ленц винонинг ёрлиғига қараб, биттасини темирчига совға қилди.

Яна битта шунақа чодир бор эди. Аммо хўжайин сезиб қолдими, яқин борганимизда, ишламайди, деб турволди. Темирчи ичкарида пиво шишалари турганини кўриб қолиб, жанжал қила бошлаган эди, биз уни шаштидан қайтардик: чодир эгасининг бир қўли йўқ экан.

Кўпчилик кузатувида кадиллак ёнига келдик.

— Энди нима қиламиз? — деди Ленц бошини қашлаб. — Энг қулайи — аравачани мошинани орқасига тиркаймиз.

— Албатта. Фақат аравачага ўзинг ўтирволасан, бўлмаса ағдарилиб кетади.

Патриция Хольман эътироз билдирди. У ростдан ҳам Готтфрид аравачага ўтиради, деб ўйлаётганди.

— Хўп, — деди Ленц, — ундай бўлса, нарсаларни тақсимлаймиз. Иккала айиқча ўзингизда қолсин. Пластинкалар ҳам. Товани нима қиламиз?

Қиз бош чайқади.

— Унда устахона тасарруфига ўтказамиз. Ол уни, Робби, куймоқ пиширишга устасан-ку. Қаҳва идишларини-чи?

Патриция Линага ишора қилди. Ошпаз қизариб кетди. Готтфрид идишлар йиғмасини бўлиб-бўлиб, худди мукофотлагандай тақдим этди. Кейин аравачадан ювинадиган тосни олди.

— Сополдан ишланган! Буни жаноб темирчига берсак, майлими? Керак бўп қолади. Кўнғироқли соатни ҳам. Темирчиларнинг уйқуси қаттиқ бўлади.

Мен Готтфридга гулдонни узатдим. У буни ҳам Линага илинди. Лина ҳаяжондан дудуқланиб, рад эта бошлади. У Магдалинадан кўз узолмасди. Агар гулдонни олса, сурат темирчига тегишидан ғашланаётганди.

— Санъатни жуда яхши кўраман. — У рўпарамизда қип-қизил бармоқларини тишлаб, очқўзликнинг ажойиб тимсоли бўлиб турарди.

— Сиз нима дейсиз, хурматли хоним? — Ленц Патриция Хольманга виқор билан қаради.

Патриция суратни олиб, Линага узатди.

— Бу жудаям чиройли сурат, — деди у.

— Каравотнинг тепасига осиб қўйиб, илҳомланиб юр, — қўшиб қўйди Ленц. Ошпаз суратга ёпишди. Кўзлари намланди. Қаттиқ севинганидан ҳикичоқ тутди.

— Энди навбат сенга келди, — деди Ленц болалар аравачасига қараб.

Линанинг кўзлари яна чақнаб кетди.

— Келгусида нима керак бўлишини одамзот ҳеч қачон олдиндан билмайди, — деди темирчи. Шундай деб, хахолаб кулган эди, қўлидан вино шишаси тушиб кетиб, чил-чил синди.

— Шошмай турунглар. — Ленц бир ёққа қараб чошиб кетди. Салдан кейин қайтиб келиб, аравачани гилдиратиб кетди. — Ҳаммаси жойида, — деди у аравачасиз қайтиб келиб.

Биз кадиллакка ўтирдик.

— Совға-саломга кўмиб ташладинглар! — деди Лина хайрлашиш учун қип-қизил кафтини узатиб. У олган буюмлари орасида турар, юзи бахтдан ял-ял ёнарди.

Темирчи Готтфрид иккаламизни бир четга чақириб олди.

— Менга қаранглар! — деди у. — Яна бирортасини бопламоқчи бўлсаларинг, — яшаш жойим: Лейбништрассе, ўн олти, орқа ҳовли, иккинчи қават, чап қўлдаги эшик. Сизларга биров қаршилик қилса, йигитларимни бошлаб келаман.

— Келишдик! — шундай деб, биз жўнаб кетдик.

Сайилгоҳдан ўтиб, чапга бурилганимизда ҳақиқий чақалоқ ётган аравачамизни кўрдик. Аравача ёнида рангпар, хижолатдан ҳали ўзига келмаган аёл турарди.

— Зўр бўлди, а? — деди Готтфрид.

— Айиқчаларни ҳам берайлик, — деб қолди бирдан Патриция. — Болага овуноқ бўлади.

— Биттасини берамиз, — деди Ленц. — Биттаси ўзингизда қолсин.

— Йўқ, иккаласини ҳам берамиз.

— Бўпти, — Ленц мошинадан сакраб тушди-да, айиқчаларни аёлнинг қўлига тутқазиб, у эс-хушини йиғиб олмасидан, худди ёв қувгандай, чопиб изига қайтди. — Бўлди, — деди у нафасини ростлаб, — олижанобликдан чарчаб кетдим. Мени “Интернациональ”да қолдириб кет. Озгина коньяк ичмасам бўлмайди.

Ленцни айтган жойида тушириб, Патрицияни уйига олиб кетдим. Бу гал ўтган сафаргидан бошқача бўлди. У эшик олдида тураркан, тебранаётган чироқ нури юзини лип-лип ёритарди. Патриция гўзал эди. У билан жудаям қолгим келди.

— Яхши ётиб тулинг, — дедим мен, — яхши тушлар кўринг.

— Ўзингиз ҳам.

Зинапоядаги чироқ ўчмагунча орқасидан қараб турдим. Кейин кадиллакка ўтириб, йўлга тушдим. Мени галати ҳислар чулғаб олганди. Бу оқшом бирорта қизни кўриб, савдойи бўла бошлаганим бошқа тунларга ўхшамасди. Ҳаммаси ўхшаши йўқ аллақандай назокатга йўғрилгандай. Бир кечада бағрим бутун бўлиб қолгандайми-ей. Қани энди кетаверсанг... Ҳеч тўхтамай, кетаверсанг... кетаверсанг...

Ленцнинг олдига, “Интернациональ”га қайтиб келдим. Қаҳвахона деярли бўм-бўш эди. Бир бурчакда Фрицци дўсти Алоис билан ўтирипти. Улар нима ҳақдадир баҳслашишяпти. Готтфрид Мими ва Валли билан пештахта ёнидаги диванда суҳбатлашяпти. Ленц улар олдида, ҳатто бахти қаро Мими олдида ҳам ўзини жуда сипо тутарди.

Бир оздан сўнг қизлар тарқалишди. Уларнинг ишлайдиган вақти бўлган эди. Мими нуқул қон томирларидан зорланиб, оҳ-воҳ қиларди. Готтфриднинг ёнига ўтирдим.

— Гапира қол, — дедим сабрим чидамай.

— Нима кераги бор? Сен тўғри қиялсан, — жавоб берди у, мени таажжубга солиб.

Анча енгил тортдим.

— Нега шуни олдинроқ айтмадинг? — дедим мен.

У қўлини силтади.

— Ҳечқиси йўқ!

Ром буюрдим. Кейин Ленцга тўғриси айтдим:

— Биласанми, у қиз ким, нима хислати бор — бутунлай бехабарман. Биндинг билан муносабати ҳам менга қоронғи. Дарвоқе, ўшанда бақалоқ сенга ҳеч нарса демаганмиди?

У менга тикилиб қаради.

— Нима фарқи бор?

— Фарқи йўқ.

— Ҳа, баракалла. Аммо-лекин пальто ярашипти.

Мен қизариб кетдим.

— Қизарма. Сен ҳақсан. Қанийди мен ҳам шундай бўлолсам...

Бир оз жим ўтирдим.

— Готтфрид, нега бунақа, а? — дедим ниҳоят.

— Чунки бошқа ҳамма нарса бир тийин, Робби. Бизнинг замонамизда арзийдиган нарсанинг ўзи йўқ. Кеча Фердинанд нималар деганини бир эсла. Марҳумларнинг ҳомийси тўғри гапирди. Энди анови пианино ёнига ўтириб, қадимий аскарний қўшиқлардан айтиб бер.

Мен “Уч нилуфар” ва “Аргон ўрмони”ни ижро этдим. Кейин бу қўшиқларни қаерда айтганимизни эсладим, назаримда, улар бу ерда, бўм-бўш қаҳвахонада бошқачароқ жаранглагандай туюлди.

VII

Орадан икки кун ўтгач, Кестер устахонадан ҳарсиллаб чиқиб келди.

— Робби, Блюменталь кўнғироқ қилди. Соат ўн бирга кадиллакни олиб боришинг керак. Синаб кўрмоқчи. Ажабмас, ишимиз юришиб кетса!

— Мен нима деган эдим? — устида форд турган зовур ичидан Ленцинг овози эшитилди. — Яна қайтиб келади, демаганмидим? Готтфридни гапига ҳамма вақт қулоқ солинглар!

— Э, ўчирсанг-чи, вазият жиддий! — бақриб бердим унга. — Отто, қанчага ён босай?

— Узоғи билан, — икки мингга. Бор, ана, — икки минг икки юз. Сира иложи бўлмаса — икки минг беш юз. Шундаям оёқ тираб туриб олса, майли — икки минг олти юзга рози бўлавер, лекин умрбод қаргаб ўтамыз, деб писанда қилиб қўй.

— Бўпти.

Мошинани ярқиратиб артдик. Мен рулга ўтирдим. Кестер елкамга қўлини қўйди.

— Робби, ёдингда тут — сен жангчи бўлгансан, қийинчиликни кўп кўргансан. Сўнги томчи қонинг қолгунча устахонамиз шарафини ҳимоя қил. Ўлсанг ўлки, Блюменталнинг пулини олмай қайтма.

— Бажарамиз! — дедим кулиб.

Ленц чўнтагидан қандайдир бир нишонни чиқазди.

— Манави туморга қўл теккизиб қўй, Робби!

— Хўп бўлади.

Мен туморга бармоқларимни теккиздим.

Готтфрид фотиҳа берди:

— Абракадабра, улуғ Шива, манови кўрқоққа журъат ато эт! Энг яхшиси — туморни ёнингга солвол. Энди уч марта тупур!

— Яхши бўлди, — шундай деб, оёғининг остига тупурдим-да, жўнаб кетдим. Юпп қўлини силкитиб қолди.

Йўл-йўлакай бир неча боғлам чиннигул харид қилиб, уларни кузов атрофидаги кичкина биллур гулдонларга ҳафсала билан териб чиқдим. Бу гуллар фрау Блюменталга аталган эди.

Бахтга қарши, Блюменталь мени уйда эмас, идорасида қабул қилди. Чо-рак соат кутишга тўғри келди. “Ниятингни билиб турибман, — дедим ичимда. — Мени ийдирмоқчисан”. Қабулхонада котиба қиз билан гаплашиб қолдим, бир дона чиннигул тақдим этиб, хўжайинининг фирмаси тўғрисида сўраб-суриштира бошладим. Маълум бўлишича, фирма трикотаж кийимлар ишлаб чиқараркан, савдоси ёмон эмас, идорада тўққиз киши ишлайди. “Мейер ва ўғли” фирмаси билан қаттиқ рақобатда, Мейернинг ўғли икки ўринли қизил автомобилда харидор қидириб, шаҳарма-шаҳар юради — билганларим шу бўлди. Ниҳоят, Блюменталь хонасига чақиртирди.

У дарров ҳужумга ўтди:

— Йигитча, — деди у. — Вақтим зиқ. Сиз айтган нарх хомхаёл. Бўладиганини гапиринг.

— Етти минг, — жавоб бердим мен.

У шартга юзини терс бурди.

— Тўғри келмайди.

— Жаноб Блюменталь, — дедим мен, — мошинани яна бир кўринг.

— Нимасини кўраман? — гапимни бўлди у. — Яқинда кўрдим-ку.

— Ҳар қанча кўрса ҳам арзийди, — дедим мен. — Синчиклаб кўриш керак. “Фоль ва Рурбек” фирмасида тайёрланган олий навли бўёқ сурилган, таннархи икки юз эллик марка. Резиналари янги, бу ҳам олти юз марка. Шунинг ўзи саккиз юз эллик марка бўп турипти. Ўриндиқ жилдлари пишиқ матодан...

У боши-боши қилди. Мен сайрашда давом этдим. Ярқираб турган асбоб-анжомларни, кузов тепасига чарм қоплангани, радиаторга хром суртилгани, бир жуфти олтмиш марка турадиган бамперларнинг ўта замонавийлиги — барибарини санаб ўтдим. Шу тобда мен, худди чақалоқ онасига талпингандай, ка-

диллакка талпинар ва Блюментални ҳам ўзим билан бирга мошинанинг олдига бошлаб чиқишга уринардим. Ташқарида, Антей мисоли, ердан куч-қувват олишимга ишонардим. Одам буюмни ўз кўзи билан кўриб турганда нарх олдидаги мубҳам қўрқув сал камаяди.

Аммо Блюменталь ёзув столи ортида ўтираркан, ўз кучини яхши ҳис қиларди. У кўзойнагини олиб қўйиб, мен билан ҳақиқий жангга киришди. Биз йўлбарс билан бўғма илонга ўхшардик. Бўғма илон Блюменталь. Ҳаш-паш дегунча у нархни бир ярим минг маркага пасайтиришга муваффақ бўлди.

Тиззам қалтирай бошлади. Кўлимни чўнтагимга солиб, Готфриднинг туморини маҳкам қисдим.

— Жаноб Блюменталь, — дедим мен. — Соат бир бўлди, балки овқатлангани борарсиз?

Нарх-наво қордай эриб кетаётган бу хонадан тезроқ чиқиб кетишни ўйлардим.

— Ҳамма вақт соат иккида овқатланаман, — деди у совуққонлик билан. — Дарвоқе, мошинани ҳозир бир синаб кўрмаймизми?

Елкамдан тоғ ағдарилгандай бўлди.

— Кейин яна гаплашаварардик, — қўшиб қўйди у.

Яна нафасим ичимга тушиб кетди.

Блюменталнинг уйига қараб жўнадик. Мени таажжубга солган нарса шу бўлдики, у мошинага ўтириши билан тамом ўзгариб кетди ва кулиб-кулиб, кайзер Франц-Иосиф ҳақидаги қадимий латифани гапириб берди. Мен унга трамвай кондуктори тўғрисидаги латифа билан жавоб қайтардим; шундан кейин у йўлдан адашган саксониялик ҳақидаги латифани айтди, мен унга шотландиялик ошиқ-маъшуклар тўғрисидаги латифани... Фақат уйига яқинлашганда иккаламиз ҳам жиддийлашдик. У менга, кутиб туринг, деди-да, хотинини айтиб чиқиш учун уйига кириб кетди.

— Қадрдоним қадиллак, бақалоғим, — дедим мен мошинанинг радиаторига шапатилаб. — Бу латифаларнинг замирида яна бир шумлик бор. Лекин сен парво қилма, худо хоҳласа, шу одамнинг гаражида қўним топасан. Сени олади, албатта: яҳудий изига қайтдим, демак, харид қилади. Насроний қайтгани билан аччиқ ичакдай чўзаверади. Таксидан тежаш учун беш-ўн марта миниб кўради, охир-оқибатда, унга мошина эмас, ошхона жиҳозлари кераклигини эслаб қолади. Ана шунақа, яҳудийлар нима қилишини билади. Лекин онт ичиб айтаманки, бақалоғим, нархингни яна юз маркага бўлсаям туширсам, қайтиб ичкиликни қўлимга олмайман.

Фрау Блюменталь кўринди. Ленцнинг ўғитларини эслаб, дарҳол жангчидан хуштор йигитга айландим. Блюменталь буни пайқаб, заҳарханда қилди. Метин одам-да лекин, у газмол эмас, паровоз сотиши керак.

Бир амаллаб, аёлни ёнимга, эрини орқага ўтқаздим.

— Қаёққа олиб борай, бекам? — сўрадим ипакдай эшилиб.

— Ихтиёрингиз, — жавоб берди у оналарга хос табассум билан.

Гапга тушиб кетдим... Очик қўнгил одамлар билан суҳбатлашсанг роҳат қиласан-да. Мен пичирлаб гапирдим. Блюменталь сўзларимни узуқ-юлуқ эши-таётганди. Шундан хурсанд эдим. Аммо унинг орқамда ўтиргани таъбимни хира қилиб турарди.

Тўхтадик. Мошинадан тушиб, рақибимнинг кўзларига тик қарадим.

— Қалай, юриши ёмонмас, а?

— Ёмонмас, лекин бундан нима фойда, йигитча? — эътироз билдирди у англаб бўлмайдиган хушмуомалалик билан. — Ҳаммасини солиқ еб қўяди. Бу мошинанинг солиғи катта, мен сизга айтсам.

— Жаноб Блюменталь, — дедим ўзимни йўқотмай, — сиз ишбилармон одам-сиз, шунинг учун дангал гапираверишим мумкин. Солиқ эмас, сарф-харажат тинкани қурилади. Ўзингиз айтинг, бугунги кунда ишни юрғазिश учун нима керак? Аввалгидай, сармоз эмас, кредит керак. Буни яхши биласиз. Хўш, кредитни қандай олиш мумкин? Бунинг учун одам ўзини кўрсата билиши зарур. Қадиллак — дабдабали, тезюрар мошина, шинам, лекин урфдан қолган эмас. Айнан соғлом буржуйча турмушнинг кўзгуси. Фирма учун тап-тайёр жонли реклама.

Блюменталь кулиб, хотинига мурожаат қилди:

— Калласи яхудийларникидан қолишмайди, а? Йигитча, — кейин менга юзланди, — ҳозирги замонда савлатнинг энг яхши белгиси — эски костюм билан автобусда юриш! Мана сизга реклама! Агар сиз билан менда ёнимиздан ўтиб турган серҳашам машиналарга тўланмаган маблағ бўлганида, бемалол оёғимизни узатиб ётсак бўлаверарди. Мен сизга айтсам.

Унга ишонқирамай қарадим. Нега бирдан мулоийм тортиб қолди? Балки хотини ёнида тургани учун попуги пасайиб қолгандир? Хужумни кучайтиришга қарор қилдим:

— Кадиллакни аллақандай эссекега солиштириб бўладими, бекам? “Майер ва ўғли” фирмасининг кичик хўжайини, масалан, эссекеда юради, мен бунақа шалоқ аравани текинга ҳам олмасдим...

Блюменталь томоқ қириб қўйди, мен давом этдим:

— Дарвоқе, бекам, мошина ичидаги қопламаларнинг ранги сизга жуда ярашди — тўқ кўкранг ва малла сочлар...

Бирдан Блюменталнинг юзига табассум ёйилди. Одам эмас, маймун кулаётгандай эди.

— “Майер ва ўғли” — зўр! Буни зўр топдингиз! Айниқса, тўқ кўкранг билан малла сочлар тўғрисидаги сафсатангиз...

Унга қараб, кўзларимга ишонмасдим: у астойдил куларди. Фурсатдан фойдаланиб, яна авжга чиқдим:

— Жаноб Блюменталь, баъзи бир нарсаларга аниқлик киритишга рухсат берсангиз. Аёл киши учун бу сафсата эмас. Бу мақтов сўзлари, бизнинг аянчли замонамизда, афсуски, тансиқ бўлиб кетган илиқ сўзлар. Аёл — темир буюм эмас, аёл бамисоли гул. У илиқ-иссиқ гапларни хуш кўради. Унинг учун умри бўйи елкангизни яғир қилиб ишлаганингиздан кўра ҳар куни уч-тўрт оғиз ширин сўз айтганингиз минг марта афзал. Мен сизга айтсам. Дарвоқе, мен бу кишига ҳеч қандай хушомадгўйлик қилганим йўқ, фақат физиканинг оддий қонунларидан бирини эслатдим, холос: кўк ранг малла сочли аёлларга ярашади.

— Булбулигўё бўп кет-э! — деди Блюменталь. — Менга қаранг, жаноб Локамп! Мошинангизнинг нархини бемалол яна минг маркага туширишим мумкин...

Орқага тисландим. “Вой, маккор-ей. Шу зарбани кутгандим-а”. Энди оғзимга бир қултум ҳам олмасдан ўлиб кетаман шекилли, деган хаёл билан фрау Блюменталга чавоқланган кўзичоқдай мўлтираб қарадим.

— Дадаси, сал инсоф қилинг, — деди аёл.

— Сен аралашма, ойиси. — Блюменталь уни қайириб ташлади. — Қўлимдан келади... Лекин мен бундай қилмайман. Тадбиркор одам сифатида қандай ишлашингизни қизиқиб кузатдим. Дуруст, лаб-даханли йигит экансиз. Айниқса, “Майер ва ўғли”ни боппадингиз. Онангиз яхудий эмасми?

— Йўқ.

— Тайёр кийимлар дўконида ишлаганмисиз?

— Ҳа.

— Ҳаммаси ана шундан. Қандай кийимлар соҳасида?

— Кўнгил кийимлари, жаноб Блюменталь, — дедим мен. — Мактаб ўқитувчиси бўлмоқчи эдим.

— Жаноб Локамп, — жавоб берди у. — Офарин сизга. Ишсиз қолсангиз, менга кўнғироқ қилинг.

У чек ёзиб, менга узатди. Кўзларимга ишонмасдим. Мўъжиза-ку бу!

— Жаноб Блюменталь, — дедим мен, — рухсат этсангиз, мошинага иккита биллур кулдон билан чиройли резина гиламчани текинга қўйиб берсам.

— Майли, — жавоб берди у, — кекса Блюменталга ҳам совға қиладиган одам бор экан-ку.

Кейин у эртаси кечқурунга кечки овқатга таклиф қилди. Фрау Блюменталь менга оналарча жилмайди:

— Қиймаланган чўртанбалиқ бўлади, — деди аёл мулоийм оҳангда.

— Тансиқ овқат, — дедим мен. — Бўлмаса, эртагаёқ мошинани олиб келаман. Эрталабдан расмийлаштирамиз.

Устахонага қалдирғочдай учиб келдим. Ленц билан Кестер овқатлангани кетишган экан. Севинчимни ичимга ютиб туришга мажбурман. Юпп ўз ўрнида эди.

— Сотдингизми? — деб сўради у.

— Ҳамма нарсани билишинг керак-да, а, зумраша? Мана сенга уч марка. Самолёт қурдирволасан.

— Демак, сотибсиз-да, — тиржайди у.

— Мен ҳам овқатланиб келай, — дедим мен. — Лекин қайтгунимча уларга оғзингдан гуллаб қўйсанг, таъзирингни бераман.

— Жаноб Локамп, — у қўлидаги тангани ўйнаб туриб мени ишонтирди. — Оғзимга талқон солволаман.

— Сендан кўнглим тўқ, — шундай деб, газни босдим.

Устахона ҳовлисига қайтиб киришим билан Юпп мени имлаб чақирди.

— Нима гап? Гапириб қўйдингми?

— Йўғ-э, жаноб Локамп. Соқовман. — У жилмайди. — Фақат... Анови Фордни эгаси келди.

Кадиллакни ҳовлида қолдириб, устахонага кирдим. Нонвой бўёқ намуналари қўйилган альбомга тикилиб ўтирарди. Эғнида белбоғли катак-катак пальто, билагига мотам белгиси сифатида қора мато боғлаб олган. Ёнида кўзлари қоп-қора, қуён мўйнали пальто кийган хушрўйгина жувон. Локланган туфлиси оёғини қисаётгани шундоқ сезилиб турипти. Қора кўз аёл очиқ қизғиш рангга мойил эди, аммо нонвой азадор бўлгани учун сўлғин сарғиш-қулрангни маъқул кўраётганди.

— Топганингни қара-ю! — деб тўнғиллади аёл. — Форд кўзга ташланадиган рангда бўлиши керак, акс ҳолда у ҳеч нарсага ўхшамай қолади.

Нонвой альбомни варақлаётган пайтда аёл, менинг таклифимни маъқулланглар, деган маънода бизга кўзларини қисар, елкасини учирар, ҳар хил имо-ишора қиларди. Ниҳоят, улар қалампиргулни эслатувчи зангорига мойилроқ рангда тўхташди. Бундай кузовнинг очилиб-ёпиладиган тепаси, аёлнинг талаби бўйича, очиқ рангда бўлиши керак эди. Аммо нонвой бўш келмади: азадорлигини рўкач қилиб, қора тусли чармни танлади. Бундан у ютди ҳам; кузовнинг тепасини текинга қилиб беришни бўйнимизга олгандик, чарм эса брезентдан қиммат турарди.

Улар устахонадан чиқиб, ҳовлида тўхтаб қолишди. Қора кўз аёл кадиллакни кўрдию олдига чопиб борди.

— Мана бунга қараб қўй, — деди у нонвойга. — Мошинамисан мошина! Менга шунақаси ёқади!

Шу лаҳзада эшикни очиб, рулнинг олдига ўтирволди.

— Оҳ-оҳ, мана буни ўриндиқ деса бўлади! Зўр! Ҳақиқий ўриндиқ! Сенинг фординг эмас бу!

— Бўпти, кетдик, — деди нонвой энсаси қотиб.

Ленц мени туртди — бу билан, ҳужумга ўт, мошинани нонвойга ишқалаб кўр, демоқчи эди. Готтфридга бошдан-оёқ ижирганиб қарадим. У мени яна туртди. Тескари қараб олдим.

Нонвой жазманини мошинадан аранг тортиб чиқарди, бир оз букчайганча кайфияти бузилиб жўнаб қолди.

Уларнинг орқасидан қараб турдик.

— Удабурро одам экан, — дедим мен. — Мошинасини таъмирлатиб олди, мана аёлни ҳам эргаштириб юрипти... Қойил!

— Ҳа, — деди Кестер. — Бу аёл ҳали уни кўп диконглатади.

Улар кўздан ғойиб бўлиши билан Готтфрид менга ташланиб қолди:

— Эсинг жойидами ўзи? Шундоқ мижозни қўлдан чиқазиб ўтирибсан-а! Биринчи синф ўқувчисининг ҳам ақли етадиган иш эди-ку бу.

— Унтер-офицер Ленц! — жавоб бердим мен. — Унвони катталар билан ғоз туриб гаплашиш керак. Сизнингча мен қўш хотинлилик тарафдориману мошинани икки марта эрга бераманми?

Шу дақиқада Ленцнинг башарасини томоша қиладиган эди. Таажжубланганидан кўзлари шокосадай бўлиб кетганди.

— Бунақа нарсалар билан ҳазиллашма, — деди у дудуқланиб.

Мен унга қарамасдан, Кестерга мурожаат қилдим:

— Отто, фарзандимиз кадиллак билан хайрлашавер! У энди бизники эмас. Бундан кейин у иштон фабрикаси эгасига хизмат қилади. Уникада ҳаёти ёмон бўлмаса керак. Тўғри, бу ердагичалик қаҳрамонона бўлмайди, аммо хотиржам яшаши аниқ.

Чўнтагимдан чекни чиқаздим. Ленц шайтонлаб қолай деди.

— Ахир бу ҳали тўланмаган-ку. Пул йўқ-ку ҳали? — деб тўнғиллади у.

— Сизлар яхшиси қанча пул олишимизни топинглар! — дедим чекни ҳавода силкитиб.

— Тўртга! — қичқирди Ленц кўзларини юмиб.

— Тўрт минг беш юз! — деди Кестер.

— Бешта! — бензоколонка олдиан Юппнинг овози эшитилди.

— Беш минг беш юз! — хитоб қилдим мен.

Ленц чекни қўлимдан тортиб олди.

— Бўлиши мумкинмас! Чек тўланмай қолиб кетса керак!

— Жаноб Ленц, — дедим мағрур туриб. — Сиз қанчалик ишончсиз бўлсангиз, бу чек шунчалик ишончли! Дўстим Блюменталь йигирма баравар кўпроқ тўлашга ҳам қодир. Эртага ўша дўстимникида қиймаланган чўртанбалиқ ейман. Бу сизга ўрнак бўлсин! Дўстлашволиш, закалат олиш ва кечки таомга таклиф этилиш — мана сизга мол пуллашнинг ёрқин намунаси! Энди фоз турмасангиз ҳам бўлаверади.

Готтфрид ҳамон гаранг эди. У охирги далилни ишга солди:

— Газетадаги эълоним-чи? Тумор-чи?

Туморини қўлига тутқаздим:

— Ушла матоҳингни! Эсимдан чиқиб кетипти.

— Робби, мошинани яхши пуллабсан, — деди Кестер. — Худога шукур, бу дахмазадан қутулибмиз. Пул бизга жуда асқотади.

— Хамир учидан патир қилиб элик марка бериб турасан.

— Юз марка. Хизматинг арзийди.

— Эҳтимол, биратўла кулранг пальтомни ҳам оларсан? — деди Готтфрид кўзларини қисиб.

— Эҳтимол, касалхонага тушгинг келаётгандир? — сўрадим мен ҳам ўз навбатида.

— Йигитлар, бўлди! Бугунга етади, — деди Кестер. — Кўп ишлавордик. Худонинг қаҳрини келтирмайлик. “Карл”га ўтириб, машқ қилишга борамиз. Пойга яқинлашиб қолди.

— Жаноб Кестер, демак, вақтинча мен бу ерда хўжайинман-да, а? — деди бензоколонка олдида қўлларини ишқалаб турган Юпп.

— Йўқ, Юпп, — деди кулиб Кестер. — Сен ҳам биз билан кетасан!

Олдин банкка кириб, чекни топширдик. Ленц чекнинг ҳақиқийлигига ишонгандан кейин сал ўзига келди. Банкдан чиқиб, катта йўлдан мошинани учуриб кетдик.

VIII

Уй бекаси қаршисида турардим.

— Нима гап, бирор ерга ўт кетдими? — сўради фрау Залевски.

— Ўт кетгани йўқ, — жавоб бердим мен. — Ижара ҳақини тўламоқчийдим.

Тўлаш муддатиға ҳали уч кун бор эди, бинобарин, фрау Залевски ҳангу манг бўлиб қолди.

— Бу ерда бир гап бор, — деди у шубҳаланиб.

— Ҳеч гап йўқ, — дедим мен. — Бугун кечкурунга меҳмонхонангиздаги иккита кимхоб креслонгизни олиб турсам бўладими?

У ҳужумга ҳозирланиб, қўлларини йўғон белига қўйди.

— Ана холос! Хонангиз ёқмай қолдими?

— Ёқади. Лекин кимхоб креслоларингиз ундан ҳам кўпроқ ёқади.

Мен унга холамнинг қизи кеп қолиши мумкинлигини, шунинг учун хонани сал саришта қилиб қўймоқчилигимни айтдим. Фрау Залевски шунақа хахолаб кулдики, кўзларидан тирқираб ёш чиқиб кетди.

— Холамнинг қизи, денг, — такрорлади у кулгидан ўзини базўр тўхтатиб. — Қачон келиши керак ўша холаваччангиз?

— Келиш-келмаслиги жудаям аниқ эмас. Мабодо келган тақдирда ҳам кеч-қурун келади. Дарвоқе, фрау Залевски, нима учун дунёда холаваччалар бўлмаслиги керак?

— Бўлади, албатта, — деди у. — Лекин улар учун бировдан креслони ижарага олишмайди-да.

— Мен бўлсам оламан, — жавоб бердим дадил. — Қон-қардошлик туйғулари жуда кучли-да менда.

— Бўлмаган гап! Ҳамманглар бодпарракка ўхшайсизлар. Беистисно. Майли, олинг. Меҳмонхонага ҳозирча қизил духоба қопланган креслоларни қўйиб турасиз.

— Э, яшанг. Эртага опчиқиб бераман. Гиламни ҳам.

— Гилам? Қанақа гилам? — деди у ҳайрон бўлиб. — Гилам тўғрисида гап бўлгани йўқ-ку.

— Бўлди. Ҳозиргина гаплашдик.

У менга жаҳл билан қаради.

— Гиламсиз иложи йўқ, — дедим мен. — Ахир, креслоларни гиламнинг устига қўяманми?

— Жаноб Локам! — жавоб берди фрау Залевски жиддий қиёфада. — Ошир-ворманг. Ҳамма ишда меъёр бўлиши керак, дер эди марҳум Залевски. Сиз ҳам шунга амал қилинг.

Мен билардимки, марҳум Залевски шундай дегани билан ўзи арақни бўкиб ичиб, бир кечада ўлган-қолган. Буни хотини кўп гапириб берган. Лекин гап бунда эмас. Аёл эридан баъзилар библиядан фойдалангандай фойдаланарди, яъни кўчирма келтиришни яхши кўрарди. Йил ўтган сайин у эрининг ҳикматли сўзларини тобора кўпроқ эслайдиган бўлиб қолган. Энди марҳум Залевски, худди библиядай, ҳаётда учрайдиган барча воқеа-ҳодисаларга дахлдор.

Хонамни йиғиштириб, ясаган бўлдим. Кундузи Патриция билан телефонда гаплашдим. Тоби қочиб қолгани учун бир ҳафтадан буён кўрмаган эдим. Соат саккизда учрашадиган бўлдик; меникида овқатланиб, кейин кинога тушишни таклиф қилдим.

Кимхоб креслолар билан гилам зўр эди-ю, хира чироқ таассуротни бузиб турарди. Столга қўйиладиган чироқни сўраш учун Хасселар эшигини тикиллатдим. Фрау Хассе дераза олдида маъюс ўтирган экан. Эри йўқ. У ишдан бўшатворишларидан кўриб, ҳар куни бир-икки соат ортиқча ишлаб беради. Хотини негадир касал қушни эслатади. Сўлгин юзида ҳали ҳам гамгин ва ноумид боланинг чеҳрасига хос мулойимлик бор.

Илтимосимни айтдим. У жонланиб, чироқни олиб узатди.

— Ҳа-а, — деди аёл чуқур уҳ тортиб. — Ўша пайтда шу ишлар бўлмаганида...

Бу тарихни биламан. Ўша пайтда Хассега тегмаганимда тақдирим бошқача бўларди, демоқчи. Эри ҳам айнан шу гапни такрорлайди. Баъзан, бўйдоқ ўтганим яхши эди, дейди. Менимча, дунёда энг кўп тарқалган ва айни пайтда, энг чорасиз армон шу бўлса керак.

Гапларини бир оз эшитиб турдим, ҳеч нарсани англамайдиган уч-тўрт оғиз сўз билан тасалли берган бўлдим-да, патефонини олиш учун Эрна Бенигникига чиқдим.

Фрау Хассе Эрнага “ёнма-ён яшайдиган бир кимса” деб қарарди. Уни ёмон кўрарди, чунки ҳасад қиларди. Мен бўлсам, хурматини жойига қўярдим. Эрна ҳар турли хом хаёллар билан яшамас, бахт деб аталмиш нарсадан жиндай бўлса ҳам юлиб қолиш учун ҳаётга маҳкамроқ ёпишиш керак, деб ҳисобларди. У шуни ҳам билардики, бахт учун икки-уч ҳисса ортиқроқ тўлашга тўғри келади. Бахт — дунёдаги энг мавҳум ва энг қимматбаҳо матоҳ.

Эрна чамадон ёнига чўккалаб, уч-тўртта пластинка олди.

— Сизга фокстрот керакми? — деб сўради у.

-- Йўқ, — дедим мен. — Рақсга тушмайман.

У менга ажабланиб қаради.

— Ие, нега? Аёл киши билан бирор жойга борсангиз, нима қиласиз?

— Ичкилик рақсини ташкил қиламан. Ёмон бўлмайди.

Эрна бошини сарак-сарак қилди.

— Рақсга тушмайдиган эркак билан бир кун ҳам турмасдим.

— Сизнинг тартиб-қоидаларингиз жудаям қаттиқ, — эътироз билдирдим мен. — Бошқа пластинкаларингиз ҳам бор-ку. Яқинда эшитувдим — хушовоз бир аёл кўшиги ёзилган пластинка. Гавайя куйларини эслатади...

-- Ҳа-а, зўр кўшиқ! “Сенсиз қандоқ яшайман?” Шунини айтяпсизми?

— Ҳа, худди ўзи! Бунақа кўшиқ муаллифларининг хаёлига нималар келмайди дейсиз! Назаримда, ер юзиде шулардан ортиқ хаёлпарастлар бўлмаса керак.

Эрна кулди.

— Эҳтимол, шундайдир. Илгари альбомларга шеър ёзишарди, энди одамлар бир-бирларига альбом совға қилишади. Патефон ҳам альбомдай гап. Бирор нарсани эслагим келса, дарров керакли пластинкани кўяман, қарабсизки, бари кўз ўнгимда жонланади.

Ерда тахланиб ётган пластинкаларга разм солдим.

— Мана буларга қараганда, хотираларингиз беҳисобга ўхшайди, Эрна.

Аёл ўрнидан туриб, пешонасига тушиб қолган малла сочларини орқага силкиди.

— Ҳа, — шундай деб, оёғи билан пластинкаларни четга сурди, — ундан кўра битта, ҳақиқий хотира билан яшаганим маъқул эди.

Кечки таомга харид қилган нарсаларимни столга жойлаштира бошладим. Ошхонадан ёрдам кутиш бефойда — Фрида билан ит-мушукмиз. У қасддан бир нарсани синдиради. Лекин ўзим эпладим. Кўп ўтмай, хонам таниб бўлмас даражада ўзгағиб кетди. Гилям билан креслолар кўзни қамаштиради, стол бинойидек ясагилган, буларни кўриб, вужудимни кутишнинг бетоқат дақиқалари тимдалай бошлади.

Гарчи ҳали бир соатдан ортиқроқ вақт бўлишига қарамай, уйдан чиқдим. Қаттиқ шамол эсяпти. Кечки чироқлар ёнган. Бинолар оралиғида денгиздай кўм-кўк-нимтағир қоронғилик осилиб турипти. “Интернациональ” гўё елканлари йиғиштирилган ҳарбий кемадай ана шу денгизда сузиб кетяпти. Бирров кириб чиқмоқчи бўлдим.

— Э, қайси шамол учирди, Роберт? — Роза мени кўриб, суюниб кетди.

— Нима қилиб ўтирибсан? Овга чиқмадингми?

— Ҳали барвақт.

Ёнимизда Алоис шарпадай пайдо бўлди:

— Ромми? — деб сўради у.

— Уч ҳисса.

— Ишга астойдил киришасан, — деди Роза.

— Сал ўқланволмоқчиман.

— Куй чалиб берасанми?

Бош чайқадим.

— Бугун кайфиятим йўқ, Роза. Кўча шамол. Дарвоқе, боланг қалай?

Роза тилла тишларини ялтиратиб кулди.

— Яхши. Илойим, кўз тегмасин. Эртага яна олдига бориб келаман. Бу ҳафта тузуккина пул ишладим: қари айғирларнинг иштаҳаси очилиб кетди — баҳор мясига урган-да. Эртага қизимга янги пальто олиб бораман. Қизил юнгдан тикилган.

— Қизил юнг ҳозир урф бўлган.

— Қандай назокатли йигитсан-а, Робби.

— Янглишаётган бўлмагин тағин. Ичасанми?

У бош силкиди. Уриштирдик.

— Менга айтгин-чи, Роза, муҳаббат ҳақида нима дея оласан? — сўрадим ундан. — Ахир, сен бунақа нарсаларнинг фарқига борасан-ку?

У хандон ташлаб кулди.

— Қўйсанг-чи шунақа гапларни! — деди у ўзини тўхтатиб олгач. — Муҳаббат! О, Артурим! Ўша аблаҳни эсласам, ҳозир ҳам тиззаларим қалтираб кетади. Агар жиддий сўраётган бўлсанг, менинг фикрим шу: битта муҳаббат учун инсон умри узоклик қилади. Артур уйдан чиқиб кетаётиб, шундай деган эди. Тўғри гап. Муҳаббат ажойиб нарса. Аммо икки кишидан бирига ҳамиша зерикарли бўлади. Иккинчиси эса қуп-қуруқ қолаверади. Ниманидир кутади... Телбаларча кутади...

— Тушунарли, — дедим мен. — Лекин муҳаббатсиз инсон — таътилга чиққан марҳумдай гап-ку.

— Сен мендан ибрат ол, — жавоб берди Роза. — Бола асраб ол. Муҳаббатингни ўша болага берасан, кўнглинг хотиржам бўлади.

— Раҳмат, — дедим мен. — Шуниси етмай турувди.

Роза бошини сарак-сарак қилди.

— Оҳ, Артур мени шунақа дўппослардики! Лекин ҳозир телпагини қаншарига қўндириб кириб қолса борми... Э, худойим-ей! Ўйласам — этим жунжикиб кетади!

— Ке, Артурнинг соғлиги учун ичамиз.

Роза кулиб юборди.

— Майли, омон бўлсин ўша саёқ ҳам!

Ичдик.

— Хайр, Роза. Овинг бароридан келсин!

— Раҳмат. Хайр, Робби!

Эшик очилди.

— Салом, — деди Патриция Хольман. — Нега хомушсиз?

— Йўқ, унақамас! Узингиз қалайсиз? Тузалиб қолдингизми? Нима бўлди?

— Ваҳима қиладиган жойи йўқ. Озгина шамоллабман, сал ҳароратим кўтарилди.

Ростдан ҳам у бетобга ўхшамасди. Аксинча, кўзлари менга ҳеч қачон бунақа катта-катта ва чақноқ кўринмаганди, икки юзи қип-қизил, ҳаракатлари охуларникидай снгл.

— Кўринишингиз яхши, — дедим мен. — Сираям касалга ўхшамайсиз! Бугун тўйиб сайр қиламиз.

— Қанийди, — жавоб берди у. — Бугун иложим йўқ-да.

Қизга анграйиб қарадим.

— Иложим йўқ?

У бош чайқади.

— Афсуски, шундай.

Мен ҳамон тушунмаётгандим. Патриция меникига келишдан айниган, мен билан бошқа жойда овқатланмоқчи, деган хулоса чиқаздим.

— Қўнғироқ қилсам, йўқ экансиз, — деди у. — Овора бўлманг, деб огоҳлантириб қўймоқчи эдим.

Ниҳоят, тушундим.

— Ростдан ҳам иложингиз йўқми? Бутун оқшом бандмисиз?

— Бугун шунақа бўп қолди. Бир жойга боришим керак. Ўзим ҳам буни ярим соат олдин билдим.

— Бошқа кунга кўчиролмайсизми?

— Афсуски, йўқ, — деди у кулиб. — Иш билан боғлиқ учрашув.

Тепамдан биров муздек сув қуйиб юборгандек бўлди. Ҳамма нарсани таҳмин қилишим мумкин эди, лекин буни эмас. Қизнинг сўзларига ишонмаётгандим. Иш билан боғлиқ учрашув — лекин кўриниши унақа эмас! Балки баҳона қиладигандир. Кечкурун қанақа иш билан боғлиқ учрашув бўлиши мумкин? Кундузи бўлади-да. Кейин, ярим соат илгари билганмиш. Ўзи хоҳламапти — бор гап шу.

Ёш боладай хафа бўлиб кетдим. Бу оқшом мен учун нақадар азизлигини мана энди ҳис этдим. Лекин сир бой бермадим.

— Майли, — дедим қизга. — Зорим бор, зўрим йўқ. Хайр.

Патриция менга синовчан назар ташлади.

— Ҳали вақт бор. Соат тўққизга келишганмиз. Пича айланишимиз мумкин. Бир ҳафтадан бери уйдан чиққанам йўқ.

— Бўпти, — рози бўлдим истар-истамас. Бирдан руҳимни аллақандай ҳорғинлик ва ҳафсаласизлик чулғаб олди.

Кўчадан шошмасдан кета бошладик. Осмон тиниқлашган, томлар тепасида юлдузлар чарақларди. Биз йўлқадан майсазор бўйлаб борардик. Ичкарироқда бир неча бута қорайиб кўринди. Патриция Хольман шартта тўхтади.

— Сирень, — деди у. — Сиреннинг ҳиди келяпти. Наҳотки! Ҳали эрта-ку.

— Ҳеч қандай ҳидни сезаётганим йўқ, — жавоб бердим мен.

— Йўқ, сиреннинг ҳиди келяпти, — у панжара устига энгашди.

— Бу антиқа дарахт, бекам, — қоронғиликдан дағал овоз эшитилди.

Сал нарида дарахтга суяниб, сарғиш нишонли фуражка кийган боғбон турарди. У хиёл чайқалиб, ёнимизга келди. Чўнтагидан шишанинг оғзи чиқиб турарди.

— Бугун кўчириб ўтқаздик, — деди у. — Ана.

— Хурсандман, — жавоб берди Патриция, кейин менга қаради. — Ҳалиям сезмаяпсизми?

— Йўқ, энди сезяпман, — жавоб бердим боягидай беҳафсала. — Тоза бугундан қилинган арақнинг ҳидини сезяпман.

— Топдингиз! — Боғбон шундай деб, қаттиқ кекирди.

Турфа гулларнинг сурмаранг қоронғиликдан сизиб чиқаётган муаттар ҳидини сезиб турардим, албатта, лекин буни тан олгим келмасди.

Қиз кулиб, қоматини ростлади.

— Қандай ажойиб, айниқса, уйда узоқ ўтирганингдан кейин! Аксига олиб, шу бугун иш чиқиб қолганини қаранг! Биндинг-да! Уники доим шошилинич. Учрашувни эртага қолдирса ҳам бўлаверарди!

— Биндинг? — сўрадим мен. — Биндинг билан учрашасизми?

Қиз тасдиқлаб, бош силкиди.

— Яна бир одам ҳам бор. Ҳаммаси ўшанга боғлиқ. Жиддий бир иш. Тасаввур қиляпсизми?

— Йўқ, — дедим мен. — Буни тасаввур қилолмайман.

Қиз яна кулиб, тушунтира бошлади. Аммо мен эшитмасдим. Биндинг! Мени худди чақмоқ ургандай бўлди. Патриция уни мендан кўра яхшироқ билишини ўйламабман. Мен бақалоқнинг жудаям баҳайбат, ярқираб турган мошинасини, қиммат баҳо костюми билан ҳамёнини кўрдим, холос. О, менинг беҳуда ясалтилган шўрлик хонам! Қаёқдан шу фикр миямга урилди-я! Хассенинг чироғи, фрау Залевскининг креслолари! Бу қиз менинг тенгим эмас! Кимман ўзи? Бир кечага қадиллакни сўраб олган ялангоёқ, ночор пиянистаман, бошқа ҳеч нарса эмас! Менга ўхшаганлар ҳар қадамда учрайди. “Лоза” ресторани эшиги олдида турган дарбоннинг Биндингни қандай кутиб олишини, ёп-ёруғ, иссиқ, шинам хоналарни, тамаки тутуни ва башанг кийинган одамларни кўз олдимга келтирдим, мусиқа садолари ва қаҳқаҳалар, менинг устимдан кулаётган кишиларнинг қаҳқаҳалари қулогим остида янграгандай бўлди. “Қайт орқангга, — ўйладим ичимда, — қайт. Нима қиляпсан ўзи? Озгина умид турилган эди, холос. Бошқа ҳеч нарса бўлгани йўқ. Қадамни ўйлаб босиш керак эди. Энди орқага қайтишдан бўлак чора йўқ!”

— Агар хоҳласангиз, эртага кечқурун учрашишимиз мумкин, — деди Патриция.

— Эртага кечқурун бандман, — жавоб бердим мен.

— Бўлмаса, индинга ёки ҳафтанинг исталган куни. Бошқа ҳамма кунларим бўш.

— Қийин бўлса керак-ов, — дедим мен. — Бугун шошилинич буюртма олдик.

Ҳафта давомида алламаҳалгача ишлашимизга тўғри келади.

Бу ёлғон гап эди, лекин шундай демасам бўлмасди. Бирдан қонимда газаб ва алам ўти ловиллаб кетганини сездим.

Майдонни кесиб ўтиб, қабристон ёнидаги кўчага тушиб олдик. Узоқдан Роза кўринди. У “Интернациональ” дан келаётганди. Қўнжи узун этиги ёғ тушса ялагудек. Мен бурилиб кетишим мумкин эди, эҳтимол, бошқа маҳал бўлганда шундай қилардим ҳам, аммо ҳозир тўппа-тўғри рўпарасига қараб юравардим.

Роза, гўё биз бир-биримизни танимайдигандай, тескари қаради. Ёзилмаган қонун шунақа: бу қизлардан бирортаси, ёнингизда одам бўлса, сизни танимайди.

— Салом, Роза, — дедим мен.

У нима қилишини билмай, олдин менга, кейин Патрицияга кўз қирини ташлади-да, бош силкиб, тез-тез юриб кетди. Сал ўтмай, юзига ула-эликни обдон чаплаган Фриццига дуч келдик. У орқасини ўйнатиб, сумкачасини кўлида айлантирганча келарди. Яқинлашганда, менга лоқайд назар ташлади.

— Салом, Фрицци! — дедим мен.

У маликалардай бош эгди, аммо таажжубланганини сездирмади; қадами тезлашганини сезиб турибман, биламанки, Розага етиб олиб, бўлиб ўтган ҳозирги воқеани муҳокама қилмоқчи. Ҳалиям ён кўчага бурилиб кетсам бўларди, сабабки ҳаял ўтмай бошқаларига ҳам дуч келишим мумкин, — ҳозир айни “ов” пайти. Аммо мен қайсарлик билан олдинга қараб юравердим, — хўш, нима учун улардан қочишим керак; ахир, бу қизларни ёнимда кетаётган қиздан, унинг Биндинги билан бўйюкидан яхшироқ биламан-ку. Майли, кўраверишсин, яхшилаб кўриб кўйишсин.

Дарҳақиқат, ҳаммалари бирин-кетин ёнимиздан ўтишди — башанг кийинган, хушбичим, соҳибжамол Валли; ёғоч оёқли Лина, чорпахил Эрна; “жўжа” лақабли Марион; қизил юзли Марго, хотинчалиш Кики ва ниҳоят, болдир томирлари ўйнаб, ўзи пати юлинган бойқушга ўхшаб қолган Мими буви. Ҳаммалари билан сўрашдим, сарделка солинган қозони олдида ўтирган “онахон” ёнидан ўтаётганимизда эса кўлини астойдил қисиб кўйдим.

— Танишларингиз кўп экан, — деди Патриция анча сукутдан кейин.

— Ҳа энди, кўча кўрган одаммиз-да, — жавоб бердим пинагимни бузмай.

У менга тикилиб қараганини сездим.

— Энди орқага қайтсак ҳам бўлар, — деди у.

— Майли.

Биз Патрициянинг йўлаги олдида тўхтадик.

— Омон бўлинг, — дедим мен, — оқшомни кўнгилдагидай ўтказинг.

Қиз жавоб бермади. Кўнгироқ тугмачасидан нигоҳимни аранг узиб, Патрицияга қарадиму кўзларимга ишонмадим. Мен уни таҳқирланган деб ўйлагандим, аммо қиз кулиб турар, кўзларидан учкун сачрарди. Бирдан у хахолаб кулиб юборди. Шунақа беғубор кулдик... Қиз менинг устимдан кулаётганди.

— Бола экансиз, — деди у. — Худо ҳаққи, ёш бола экансиз!

Унга жовдираб қарадим.

— Ҳа энди... — дедим дулукланиб, — ҳар ҳолда... Бирдан ноқулай аҳволга тушиб қолганимни англадим. — Ҳали мени жинни ҳам дерсиз?

Қиз яна кулди. Уни маҳкам бағримга босдим. Нима деб ўйласа ўйлар. Сочи ёноқларимга тегди, юзи шу қадар яқин эдики, шафтолининг нафис ҳидини туйдим. Кейин кўзлари яқинлашди ва бирдан у лабларини лабимга босди...

Нима бўлганини англаб улгурмасимдан қиз гойиб бўлган эди.

Қайтишда яна сарделка сотиб ўтирган “онахон” ёнига келдим.

— Бир порси беринг.

— Горчица ҳамми? — сўради у. “Онахон” оппоқ, топ-тоза пешбанд боғлаб олган эди.

— Ҳа, горчицадан кўпроқ солинг.

Қозон олдида тик турволиб, сарделкани иштаҳа билан едим. Алоис “Интернациональ” дан бир кружка пиво опчиқиб берди.

— Инсоннинг табиати қизиқ-да, онахон, нима дедингиз?

— Ҳақ гап, — жавоб берди у жон-жаҳди билан. — Мана, масалан, кеча: бир жаноб сосискани еди-еди, тўлай деса, пули йўқ. Тушуняпсанми? Кеч бўп қолган, теварак-атрофда одам қораси кўринмайди. Хўш, нима қилишим керак эди? Кўйвордим. Ўша одам бутун келиб, ҳисоб-китоб қилди, яна чойчақа ҳам ташлаб кетди. Мана бунақалари ҳам бўлади ҳаётда.

— Унақалар урушдан олдин бўларди, онахон. Умуман савдо қалай кетяпти?

— Ёмон. Кеча агиги етти порси сосиска билан тўққиз порси сарделка сотдим. Агар қизлар бўлмаганда, ҳолимга маймуналар йиғларди.

Қизлар деганда у фоҳишаларни назарда тутаётганди. Улар “онахон”га кўллари билан келганча ёрдам бериб туришарди. Бирорта “куёв”ни илинтиришса, ал-

батта, “онахон”нинг ёнидан ўтишар, бир порсидан сарделка еб, шу тариқа уни қўллаб-қувватлашарди.

— Ҳадемай кунлар илийди, — давом этди “онахон”, — қишда азоб... Ҳар қанча қалин кийинма, совуқ жонингдан ўтиб кетади.

— Яна сарделкадан беринг, — дедим мен, — бугун кайфиятим жудаям яхши. Уйлар тинчми?

У менга кичкина, сувдай рангсиз кўзларини тикди.

— Ўша аҳвол. Яқинда каравотни опчиқиб сотди.

“Онахон” оилали эди. Ун йил бурун эри юриб кетаётган метро поездига чиқаман деб остига қулаб тушган, оқибатда иккала оёғидан айрилганди. Бахтсизлик унга галати таъсир кўрсатди. Ногирон бўлиб қолгач, хотини билан ётмай қўйди — уялди. Бундан ташқари, касалхонада қорадорига ўрганди. Бора-бора тубанлашиб, баччабозлар гуруҳига қўшилди, эллик йил рисоладагидай эркак бўлиб юрган одам ўғил болалар даврасидан чиқмай қолди. Улардан уялмасди, чунки болалар ҳам эркак жинсидан-да. Аёллар учун у ногирон, назарида, аёллар ундан жирканадигандай. Бунга у ҳазм қилолмасди. Эркаклар орасида эса ўзини бошига кулфат тушган кишидай ҳис этади. Болалар ва қорадорига пул топиш учун “онахон”нинг бор бисотини ўғирлаб сота бошлайди. Аммо “онахон”, гарчи эри тез-тез дўшослаб турса ҳам индамасди, унга суяниб қолганди. Ўғли билан ҳар кеча эрталаб соат тўртгача кўчада сарделка сотарди. Кундузи кир-чир ювар, зинапояни супуриб-сидирарди. Хушмуомала эди, гарчи озиб-тўзиб кетган, ичагида яраси бўлса ҳам ҳаётидан нолимасди. Баъзан эрининг тоқати тоқ бўлиб кетар, шунда у хотинининг олдига келиб, йиғларди. Бу “онахон” учун энг яхши дамлар эди.

— Ҳалиям ўша ишингдамисан? — деб сўради у.

— Ҳа, онахон. Топиб-тутишим ёмон эмас.

— Унақа бўлса, маҳкам ушла ўша жойни.

— Ҳаракат қиламан, онахон.

Уйга келдим. Эшик олдига хизматчи Фрида турарди. Худонинг ўзи етқазди уни менга.

— Ажойиб қизсиз, Фрида, — дедим унга яхши кўриниш ниятида.

У сирка ичган одамдай, афтини буриштирди.

— Рост, — давом этдим мен. — Қачонгача бир-биримизга ёв бўлиб юрамиз, умр қисқа. Одамнинг бошига ҳар хил кунлар тушади. Ҳозирги замонда аҳил бўлиш керак. Келинг, ярашайлик!

Қиз узатган қўлимга қарамади ҳам, “исқирт пианисталар” тўғрисида бир нималар деб тўнғиллаганча, эшикни қарсиллатиб ёпиб, ичкарига кириб кетди.

Георг Блокникини тикиллатдим. Эшик остидан чироқ нури кўриниб турарди. У дарс тайёрлаб ўтирган экан.

— Юр, Жоржи, овқатланамиз, — дедим унга.

Менга ичи ачиб чақиряпти, деб ўйлади шекилли, таклифимни рад этди.

— Қорним тўқ.

— Сен олдин қанақа таомлигини бир кўр, — дедим мен. — Юр, бари бир бузилиб қолади. Ташлаворгандан нима фойда?

Йўлақдан кетаётганимизда Эрна Бениннинг эшиги қия очиклигини кўрдим. Шу пайт Хасселарнинг эшиги ҳам бир энлик очилди. Билдимки, ҳамма хола-ваччамнинг йўлини пойлаяпти.

Ёп-ёруғ хонамда фрау Залевскининг кимхоб креслолари, Хассенинг серҳашам чироғи. Столда ананас, олий навли ўпка-жигар колбасаси, дудланган чўчка гўшти, бир шиша шерри-бренди... Жоржи икковимиз бу тансиқ егуликларни пок-покиза тушириб бўлган пайтимизда эшик тикиллаб қолди. Ҳозир нима бўлишини билардим.

— Жоржи, қараб тур! — дедим-да, қаттиқ овоз бердим: — Киринг!

Эшик очилиб, фрау Залевски кириб келди. Унинг ичини синчковлик ўти ёндираётганди. Умида биринчи марта шахсан ўзи хат олиб кириши — менга хос таомларни танаввул этиш тавсия қилинган аллақандай қоғоз. Кўриниши башанг — қўйлаги устидан попукли оқ рўмол ташлаб, кўксига марҳум Залевскининг сурати туширилган тўғнағич қадаб олган. Юзидаги сохта табассум қот-

ди-қолди; довираб қолган Жоржига таажжуб билан қаради. Хахолаб кулиб юбордим. У дарров ўзини ўнглаб олди.

— Ҳа, паттангизни қўлингизга тутқаздими? — деди у аччиқ киноя билан.

— Шунақа бўлди, — жавоб бердим мен ҳамон унинг кийимидан кўз узмай. Яхшиям, Патриция келмади.

Фрау Залевски менга ёвқараш қилди.

— Кулинг, кулинг! Ҳар доим айтардим: бошқаларнинг юраги ўрнашган жойда сизда шнапс шишаси жойлашган.

— Зўр гап! — жавоб бердим унга. — Рухсат этсангиз, озгинадан...

У ўйланиб қолди. Лекин синчковлик ғолиб келди: балки яна бирор нарса-ни билволар. Мен шерри-бренди шишасини очдим.

Кейинроқ, ҳаммаёқ тинчигач, пальто билан адёлни қўлтиқлаб, йўлақдаги телефон олдига чиқдим. Аппарат турган стол ёнига чўккалаб, бошимни адёл билан пальтога ўраволдим, чап қўлим билан пальтонинг бир четини ушлаб, гўшакни кўтардим. Гапларимни биров эшитмаслиги учун шундай қилдим. Фрау Залевскининг пансионида узунқулоқлар кўп. Омадим келди. Патриция Хольман уйда экан.

— Анча бўлдими сирли учрашувдан қайтганингизга? — сўрадим ундан.

— Бир соатча бўп қолди.

— Агтанг. Билмабман-да...

Қиз кулди.

— Бари бир ҳеч нарса ўзгармасди. Ётибман, яна сал ҳароратим кўтарилиди. Барвақт қайтганим яхши бўлган экан.

— Ҳарорат? Нега унақа бўлди?

— Ҳечқиси йўқ. Ўзингиз нима қилдингиз?

— Бекам билан халқаро вазият хусусида суҳбатлашдим. Ўзингиз-чи? Ҳаммаси жойидами?

— Худо хоҳласа, ҳаммаси жойида бўлади.

Бошпанам, худди маймунлар қафасидай, исиб кетди. Бинобарин, ҳар гал қиз гапираётганда адёлни кўтариб, муздай ҳаводан нафас олар, жавоб қайтараётганда яна бошимни ўраволардим.

— Танишларингиз орасида Роберт исмли одам йўқми? — сўрадим мен.

Қиз кулди.

— Йўқ шекилли.

— Афсус. Бу исмни қандай талаффуз қилишингизни эшитмоқчи эдим. Эҳтимол, бир уриниб кўрарсиз?

У яна кулди.

— Кизиқчилик учун-да, — дедим мен. — Масалан: “Роберт эшак”.

— Роберт болакай...

— Талаффузингиз чиройли, — дедим мен. — Келинг, энди “Робби” деб кўрамиз. Демак, “Робби...”.

— Робби пианиста... — олисдан майин овоз эшитилди. — Энди ухлайман. Уйку дори ичувдим, бошим ғувиллаб кетяпти.

— Ҳўп, яхши ётиб туринг.

Гўшакни қўйиб, бошимдан пальто билан адёлни кўтариб ташладим. Ўрнимдан турдим донг қотиб қолдим. Рўпарамда ошхона ёнидаги хонада яшайдиган нафақадаги кассир турарди. Жоним чиқиб, бир нима деб тўнғилладим.

— Тсс! — деди у тишларини ғичирлатиб.

— Тсс! — жавоб бердим мен ҳам, ичимда уни бўралаб сўкиб.

У бармоғини кўтарди.

— Сизни сотмайман. Сиёсий масала, шундайми?

— Нима? — дедим ҳайрон бўлиб.

У кўзини қисди.

— Ташвишланманг. Ўзим ҳам ўта ўнглр тарафидаман. Махфий сиёсий суҳбат, тўғрими?

Уни энди тушундим.

— Юксак даражада сиёсий! — дедим мен ҳам тишларимни ғичирлатиб.

У бош силкиб, пичирлади:

— Жаноби олийларига шон-шарафлар!

— Беадад шон-шарафлар! — жавоб бердим унга. — Менга қаранг, телефонни ким ихтиро қилганини билмайсизми?

У таажжубланиб, тепакал бошини сарак-сарак қилди.

— Мен ҳам билмайман. Аммо-лекин, ким бўлса ҳам, зўр одам экан...

IX

Якшанба. Пойга куни. Бир ҳафтадан буён Кестер ҳар куни машқ қилади. Кечкурунлари ярим кечагача “Карл”ни титкилаб чиқамиз: барча қисмларини кўздан кечириб, энг майда мурватларигача ҳафсала билан мойлаймиз. Бугун ҳам эҳтиёт қисмлар омбори олдида ўтириб, Кестернинг старт майдонидан қайтишини кутяпмиз.

Ҳаммамиз ҳам бўлганмиз: Грау, Валентин, Ленц, Патриция Хольман, энг муҳими Юпп — у комбинезон ва пойгачиларнинг кўзойнакли шлемини кийиб олган. Вазни бизниқидан энгил бўлгани учун мусобақа пайтида Кестернинг оёнида ўтириши керак. Тўғри, Ленцнинг озгина хавотири бор. Юппнинг мошина ойнасидан чиқиб турадиган елпигичдай кулоғи ҳаво қаршилигини кучайтириб, тезликни камида йигирма километрга пасайтириб юборармиш ёки, аксинча, мошина самолётга айланиб кетармиш.

— Дарвоқе, нега исмингиз инглизча? — деб сўраб қолди Готтфрид ёнида ўтирган Патриция Хольмандан.

— Онам инглиз бўлган. Иسمи ҳам Пат.

— Пат. Бу бошқа гап. Талаффузга ҳам энгил. — У стакан билан шишани кўлига олди. — Мустаҳкам дўстлик учун, Пат. Менинг исмим Готтфрид.

Анқайиб қолдим. Шу пайтгача қизни нима деб аташни билмай юрган эдим, бу бўлса куппа-кундузи бемалол у билан кулишиб, ҳазиллашиб ўтирипти. Пат ҳам уни тортинмасдан Готтфрид деб атапти.

Ҳаммасидан ҳам Фердинанд Грау оширворди. У қиздан кўз узмас, нукул баландпарвоз шеърлар ўқир ва албатта, суратингизни чизишим керак, дерди. Ростдан ҳам, яшиққа ўтирволиб, қалам билан Патнинг суратини чиза бошлади.

— Менга қара, Фердинанд, қари туя, — дедим кўлидан альбомни олиб. — Сен тирикларга кўз тикма. Сенга ўлиқлар ҳам етади. Ундан кўра бошқа гаплардан гаплаш. Бу қизга муносабатим жиддий.

— Бўлмаса, ресторан эгасидан менга қолган меросни бирга ичиб тугатасизларми?

— Ҳаммасини эмас. Бир қисмига шерик бўлишимиз мумкин, — дедим мен.

— Майли. Унда сени аяйман, болакайим.

Пойга йўлини моторларнинг кучли шовқин-сурони ларзага келтирди. Ҳамма ёқни куйган мой ва бензин ҳиди тугтиб кетди. Мўъжизали, энгиктирувчи ҳид, моторларнинг мўъжизали, энгиктирувчи қуюни.

Ёнгинамизда, яхши жиҳозланган хоналарда механиклар куймаланишарди. Биз омонатгина қуролланган эдик. Уч-тўртта асбоб-ускуна, ўт олдириш свечалари, қандайдир фабрика томонидан совға қилинган иккита янги филдирак, майда-чуйда эҳтиёт қисмлар — бор-йўғи шу. Кестер бирорта автомобиль заводининг вакили эмас, ўзига ўзи вакил эди, бинобарин, барча харажатларни ўз зиммамизга олгандик. Қўлимизда энг зарур нарсалар бор эди, холос.

Отто олдимизга пойга кийимини кийиб олган Браумюллер билан бирга келди.

— Хўш, Отто, — деди у, — агар бугун свечаларим дош берса, ҳолингга вой! Лекин дош беролмайди-да.

— Кўрамиз, — жавоб берди Кестер.

— “Қирсилдоқ қўнғиз” дан эҳтиёт бўл! — Браумюллер “Карл” га пўписа қилди.

Унинг янги, оғир мошинаси шундай деб аталарди. Бу мошинани пойгада биринчи ўринни олишга имконияти бор, деб ҳисоблашаётганди.

— “Карл” адабингни бериб кўяди, Тео! — деди Ленц. Браумюллер уни болохонадор қилиб сўқмоқчи эди, Патрицияни кўриб қолиб, дамани ичига ютди. Бир оз талмовсираб турди-да, нарироқ кетди.

— Ғалаба бизда! — деб хитоб қилди Ленц.

Йўлда мотоциклларнинг уввоси эшитилди. Кестер тайёрлана бошлади. “Карл” спорт мошиналари тоифасига киритилганди.

— Сенга ортиқча ёрдам беролмаймиз, Отто, — дедим асбоб-ускуналаримизга ишора қилиб.

У қўл силтади.

— Кераги йўқ. Агар “Карл”га бир гап бўлса, бутун бошли устахона ҳам ёрдам беролмайди.

— Қайси ўринда кетаётганингни кўрсатиб турадиган асбоб қўйиб берайликми? Кестер бош чайқади.

— Баравар старт берилади. Ўзим кўраман. У ёғини Юпп кузатиб боради.

Юпп мамнун бош силкиди. У тўлқинланганидан титраб турар, нукул шоколад чайнади. Лекин ҳозир шунақа, старт берилгандан кейин ўзини босволади. Буни яхши биламиз.

— Қани, кетдик бўлмаса. Ишимиз ўнгидан келсин!

“Карл”ни озгина олдинга итардик.

— Стартда депсиниб қолма, суюкли ўлаксам, — деди Ленц радиаторни сийпалаб. — Кекса отангни шарманда қилма, “Карл”!

“Карл” юриб кетди. Орқасидан қараб қолдик.

— Анови тошбақага қаранглар! — деган овоз эшитилди ногоҳон ёнимиздан. — Айниқса, кетинги кўприги... Туяқушнинг ўзи-я!

Ленц қип-қизариб кетди.

— Оқ мошинани айтяпсизми? — сўради у ўзини аранг босиб.

— Албатта-да, — жавоб берди ён бўлмада ишлаётган барваста механик. У беписандлик билан шундай дедию шеригига пиво тўла шишани узатди. Ленцнинг жон-пони чиқиб кетди. Пастак тахта тўсиқдан сакраб ўтмоқчи бўлган эди, базўр ушлаб қолдим. Хайрият, сўқинишга улгурмади.

— Қўйсанг-чи! — дедим унга. — Бизга шу ерда кераксан. Элдан бурун касалхонага тушиб қолишнинг нима кераги бор!

Готтфрид нукул ҳалиги одамга хезланарди. У “Карл” шаънига айтилган бирорта ёмон сўзни ҳазм қилолмасди.

— Кўрингизми, — дедим Патриция Хольманга. — Бу даканг хўрозни яна хаёлпараст ҳам дейишади. Шунини шеър ёзганига ишонасизми?

Бу гап дарров унга таъсир қилди. Атайлаб нозик жойига теккан эдим.

— Урушдан олдин ёзганман, — деди Ленц, худди гуноҳ иш қилгандай. — Бундан ташқари, болакай, пойга пайтида қизишиб кетиш уятмас. Шунақамасми, Пат?

— Ақлдан озиш ундан ҳам зўр!

— Бебаҳо сўзлар!

Бирдан моторларнинг шовқини ҳамма ёқни босиб кетди. Ҳаво, ер, осмон бараварига титради. Бир тўда мошина олдимиздан ўқдай учиб ўтди.

— Охиридан иккинчи! — деб гўлдиради Ленц. — Бизнинг йўлбарс бари бир стартни яхши ололмаган.

— Ҳечқиси йўқ, — дедим мен. — “Карл” стартга бўшроқ. Жойидан секин кўзғалади, лекин уни кейин тўхтатиб бўлмайди.

Моторлар шовқини сал пасайгач, радиокарнайнинг овози эшитилди. Қулоқларимизга ишонмадик: энг хавфли рақиблардан бири Бургер старт пайтида панд еб қолган.

Яна мошиналарнинг гувуллагани эшитилди. Улар узоқдан далани босган чигирткалардай кўринар, сўнг тез катталашиб, минбар ёнидан шамолдай ўтиб кетишарди. Пойгада олти мошина қолган, “Карл” ҳамон охиридан иккинчи эди. Биз тайёр турардик. Муўлиш ортидан двигателларнинг наъраси ва гулдурак акс садо гоҳ заиф, гоҳ баралла эшитилар, сўнг мошиналар тўғри йўлга тушиб оларди. Олдиндаги биринчи мошина билан иккинчи ва учинчи мошиналар кетма-кет борарди. Уларнинг ортидан Кестер: у қайрилишда рақибидан ўзиб кетиб, тўртинчи ўринга ўтиб олган эди.

Булутлар ортидан қуёш кўринди. Тилим-тилим нур ва соя тасмалари пойга йўлини бир зумда йўлбарс терисига ўхшатди-қўйди. Булутлар қўланкаси томошабинлар устидан сузиб ўтарди. Моторлар сурони қақшаб кетган асабларимизни баттар пармайлаб бошлади. Ленц оғирлигини у оёғидан-бу оёғига солар, оғзидаги сигаретани чайнайвериби, шилта қилиб юборган эди. Патриция эса, эрта тонгдаги қулундай, хавотирланиб-хавотирланиб нафас оларди. Фақат Валентин билан Граугина бепарво. Улар бемайлихотир офтобда исиниб ўтиришибди.

Яна олдимиздан мошиналар гувуллаб ўтди. Биз Кестердан кўз узмасдик. Отто жавоб тариқасида бош ирғиб қўйди. Баллонларни алмаштиришни хоҳламади. Кейинги айланиб ўтишида у учинчи мошинага етиб олган эди. Шу алпозда яна кўздан ғойиб бўлишди.

— Ёмонмас! — Ленц шишани кўтариб, бир қултум ичди.

— Бу томони зўр, — дедим Патрицияга. — Қайрилишда рақибларини доғда қолдиради.

— Пат, бир қултум ичасизми? — шундай деб, Ленц шишани қизга узатди.

Унга ранжиб қарадим. Аммо Готтфрид бу нигоҳимга киприк қоқмай бардош берди.

— Стакан тузук, — деди Патриция. — Бунақа ичишга ўрганмаганман.

— Яхшимас! — Готтфрид стаканни олди. — Замоनावий тарбиянинг қусури бу.

Кейинги давра айланишларида мошиналар оралиғи узайди. Олдинда Браумюллер борарди. Тўртга мошина аста-секин уч юз метр ўзиб кетди. Кестер учинчи пойгачини таъқиб қилганча минбар орқасида ғойиб бўлди. Кейин мошиналар яна бизга яқинлашди. Сапчиб туриб кетдик. Учинчи мошина қани? Отто энди олдиндаги иккита мошинани таъқиб қилаётганди. Ниҳоят, учинчи мошина ҳам кўринди. Орқа баллонлари дабдала бўлиб кетганди. Ленц ичи қоралик билан қулиб қўйди: мошина ёнимиздаги хона олдига келиб тўхтади. Барваста механик сўкинди. Бир зумда мошинани созлашди.

Яна бир неча давра айланишди, аммо вазият ўзгармади. Ленц вақтни кўрсатадиган асбобни бир четга қўйиб, хомчўт қила бошлади.

— Ҳали “Карл”нинг имкониятлари бор, — деди у.

— Бошқаларда ҳам бўлиши мумкин.

— Нафасингни ел олсин! — У менга еб юборгудай қаради.

Ҳали яна битта айланиш бор эди. Кестер тагин бош ирғаб, ўтиб кетди. У таваккал қилиб, баллонларни алмаштирмасдан пойгани тугатмоқчи эди. Ҳаво ҳали салқин бўлгани учун баллонлар охиригача чидаш берса ажабмас.

Кенг майдон ва минбарлар узра кутишнинг асабий дақиқалари бошланди — пойганинг сўнги босқичи қолганди.

— Ҳамма дарахтга ёпишсин, — дедим болғача дастасини қисиб. Ленц қўлини бошимга қўйди. Итариб ташладим. У илжайиб, тахта тўсиқни чангаллади.

Шовқин гулдуросга, гулдурос наърага, наъра момақалдироққа айланди. Моторлар чинқириб, бор куч-имкониятларини ишга солганди. Браумюллер муюлишга ўқдай учиб кириб кетди. Ортидан иккинчи мошина ўтди. Унинг орқа гилдираклари вишилар ва ғийчилларди. Бу мошина Браумюллердан қуйи йўлакда эди. Афтидан, пойгачи пастки ҳалқага тушиб олишни мўлжаллаётганди.

— Овора бўласан! — деб қичқирди Ленц. Шу пайт Кестер кўринди. Унинг мошинаси қаттиқ тезликда энг юқори йўлгага чиқди. Биз қотиб қолдик. Ишқилиб, “Карл” нарёққа учиб кетмаса бўлди. Йўқ, мотор бир маромда ишлар, мошина ўз йўлида борарди.

— Қайрилишга охирги тезликда кирди! — дея хитоб қилдим мен.

— Тентак-да, — деди Ленц.

Биз тўсиққа кўксимизни тираб, юрак ҳовучлаб турардик. Нима бўларкин? Мен Патрицияни кўтариб, асбоблар солинган яшик устига қўйдим.

— Шунда яхшироқ кўринади! Елкамдан ушлаволинг. Қараб туринг, бурилишда ундан ҳам ўзиб кетади.

— Ўзиб кетди! — қичқирди у. — Олдинга чиқволди!

— Браумюллерга яқинлашяпти! Ўзинг мадад бер, о Мусо пайгамбар! — деб бақирди Ленц. — У ростдан ҳам иккинчини ортда қолдирди, Браумюллерга хужум қиляпти!

Минбардагилар нафасини ичига ютиб ўтирибди. Муюлишдан уч мошина отилиб чиқиб, бизга қараб кела бошлади. Биз тинмай қичқирардик, бизга Валентин билан йўғон овозли Грау ҳам қўшилишди. Кестер шаштидан қайтмади, иккинчи мошинани ҳам қайрилишда қувиб ўтди, — рақибни хатога йўл қўйган ва ўзи танлаган кескин бурилишда тезликни пасайтиришга мажбур бўлган эди. Энди Отто Браумюллер билан кетма-кет борарди. Оралиқ йигирма метрча, холос. Афтидан, Браумюллерга свечалар панд берган эди.

— Бўш келма, Отто! Бос! “Қирсилдоқ кўнғиз”ни янчиб ташла! — деб қичқирардик биз қўл силкиб.

Пойгачилар сўнгги бор бурилиб кетишди. Ленц нуқул туморини силкитар ва кўмак сўраб, Осие билан Жанубий Американинг жамики худоларига илтижо қиларди. Мен ҳам туморимни қўлимга олдим. Патриция елкамга суянганча, мошиналар йўлини пойларди. Шу тобда у мрамардан ясалган қуйма ҳайкални эслатарди.

Мошиналар кўринди. Браумюллернинг мотори ҳамон тақилларди. Кўзларимни юмиб олдим; Ленц йўлгага орқасини ўтирди — ичимизда фақат “Э, худо!” — дердик. Бировнинг бақирғидан ўзимизга келдик. Кестер рақибидан икки метр олдинга ўтиб, марра чизигини биринчи бўлиб кесиб ўтган эди.

Ленц жинни бўла ёзди. У асбобни ерга улоқтириб, ҳар эҳтимолга қарши ушлаб турилган ғиддирак устида оёғини осмондан қилди.

— Боя нима дегандингиз?! — деб бақирди у барваста механикка шу алпозда турганча. — Тошбақа деганмидингиз?

— Тирғалма менга, овсар! — деди механик энсаси қотиб. Ашаддий саргузашт ишқибози ўз шаънига айтилган ҳақоратли сўзни эшитиб, биринчи марта пинагини бузмади. У фақат куларди.

Биз Оттони кута бошладик. У ҳакамлар ҳайъати аъзолари билан гаплашиши керак эди.

— Готтфрид, — деган бўғиқ овоз эшитилди орқамиздан. Ўгирилиб қарасак, тепамизда жудаям тор йўл-йўл шим ва худди шундай қорамтир костюм кийган одамсимон маймун турибди.

— Альфонс! — бирдан бақириб юборди Патриция.

— Худди ўзи! — деди у.

— Биз ютдик, Альфонс! — хитоб қилди қиз яна.

— Зўр бўпти, зўр бўпти! Демак, мен кечикибман-да?

— Сен ҳеч қачон кечикмагансан, Альфонс, — деди Ленц.

— Сизларга егулик у-бу нарса опкелувдим. Қовурилган гўшт, озгина сур гўшт. Кесиб қўйилган.

У каттакон қоғоз халтани очди.

— Ў-хў, — деди Патриция Хольман, — бутун полкка етади-ку!

— Буни охирида гаплашамиз, — деди Альфонс. — Дарвоқе, анавиндан ҳам бор!

У иккита шиша чиқазди.

— Очиб, тайёрлаб қўйилган.

— Ўтқир ичимлик-ку! — деди Патриция.

Альфонс дўстона кўз қисиб қўйди.

Шу пайт тарақа-туруқ қилиб, “Карл” олдимизга келди. Кестер билан Юпп мошинадан сакраб тушишди. Юпп худди ёш Наполеонга ўхшарди. Кулоқлари қизариб кетган — сурат соладиган рангли ойнанинг айнан ўзи. Қўлида ниҳоятда хунук ишланган каттакон кумуш кубок.

— Олтинчи, — деди Кестер кулиб. — Бу йигитларнинг ўйлаб топгани фақат шу бўлди.

— Сенга шу дахмазани раво кўришдими? — деб сўради Альфонс жиддий оҳангда. — Қуруғи-чи?

— Қуруғи ҳам бор, — Кестер уни тинчлантирган бўлди.

— Маза қиларканмиз-да, — деди Грау.

— Оқшомни яхши ўтказишимиз мумкин.

— Меникидами? — сўради Альфонс.

— Бу биз учун шараф! — деди Ленц.

— Чўчқанинг калла-почасидан нўхатли шўрва қилиб бераман.

Шу тобда унинг ҳурмати ошиб кетганини Патриция Хольманнинг юз ифодасидан ҳам сезса бўларди.

— Албатта, текинга, — қўшиб қўйди у.

Мой сачраган бир нечта свечани кўтариб, Браумюллер келиб қолди. У мағлубиятидан хуноб эди.

— Парво қилма, Тео! — деди унга Ленц. — Яқинда бўладиган болалар арава-часи пойгасида биринчи ўринни оласан.

— Ҳеч бўлмаса коньяк ичишда ютиб чиқай.

— Пиво кружкасида ичсанг ҳам майли, — ҳазиллашди Грау.

— Шунда ҳам ютиб чиқишингиз даргумон, жаноб Браумюллер, — деди Альфонс худди ҳакамдай. — Шу пайтгача Кестернинг панд еганини кўрмаганман.

— Мен бўлсам, шу кунгача “Карл”нинг олдинда кетаётганини кўрмаганман, — жавоб берди Браумюллер.

— Худо сабр берсин, — деди Грау. — Ушла мановини. Мошиналар маданиятни маҳв этиши учун ичамиз.

Шаҳарга жўнай туриб, Альфонс келтирган егуликларнинг қолганини олиб кетмоқчи бўлди. Ҳали уч-тўртга одам тўядиган озиқ-овқат бор эди. Бир маҳал қарасақ, ерда гижимланган қоғоздан бошқа ҳеч нарса йўқ.

— Оббо, азамат-эй! — деди Ленц илжайиб турган Юппни кўрсатиб. Унинг иккала қўлида бир бўлақдан гўшт, қорни дўмбирадай шишиб кетган. — Бу ҳам ўзига хос рекорд!

Альфонснинг пивохопасида давом этган зиёфат пайтида, назаримда, ҳам-манинг эътибори Патриция Хольманда бўлди. Грау яна суратингизни чизаманга тушиб қолди. Қиз кулиб, бунга сабри чидамаслигини, ундан кўра расмга тушиш қулайлигини айтди.

— Балки расмингизга қараб чизар, — Фердинандни чимчиб олгим келди. — Бу одам шу соҳага ихтисослашган.

— Жикиллама, Робби, — деди Фердинанд хотиржам оҳангда. У беғубор, мовий кўзларини Патрициядан узмасди. — Арақ сени кутуртиради, мени эса ювош қилиб қўяди. Икки авлод орасидаги фарқ мана шунда.

— Бор-йўги ўн ёш каттасан, — дедим беписандлик билан.

— Бизнинг замонамизда бу ёш авлодларни иккига ажратиб туради, — давом этди Фердинанд. — Бугун умрга, балки минг йилларга ажратиб туради. Ҳаёт тўғрисида нимани биласизлар? Сизлар ўз туйғуларингиздан чўчийсизлар. Сизлар мактуб ёзмайсизлар — телефонда гаплашиб қўя қоласизлар. Ҳаёл суриш сизларга бегона — шанба-якшанба кунлари шаҳар ташқарисига чиқсанглар бўлди. Сизлар муҳаббатнинг ҳисоб-китобини қиласизлар, сиёсатнинг ҳисоб-китобини билмайсизлар — ана шунақа ночор авлодсизлар!

Бир қулоғим Фердинандда-ю, наригиси Браумюллерда. У ўтирган жойида хиёл чайқалар, Патриция Хольманга, машина ҳайдашни сизга ўзим ўргатаман, дерди. Ўргатармиш-а!

Қулай пайт келиши билан уни бир четга тортидим.

— Менга қара, Тео, аёлларга айланишиш спортчи учун жуда зарарли!

— Менга алоқаси йўқ, — деди Браумюллер, — соғлигим жойида.

— Майли. Лекин билиб қўй: мана шу шиша билан бошингга бир туширсам соғлигинг жойида бўлмайди.

У жилмайди.

— Қўйсанг-чи, болагинам. Ҳақиқий назокатли одам қанақа бўлади, биласанми? Ғазабини тизгинлай олган одам назокатли бўлади. Кимлигимни биласан-а?

— Мақтанчоқсан!

Шу ерда ўтирганлардан бирортаси қизга ёмон кўз билан қарамаслигига ишонардим: орамизда бунақа одат йўқ. Лекин қиздан кўнглим тўқ эмас эди.

Чунки биз бир-биримизни яхши билмаймиз. Унга оғайниларимни бирортаси ёқиб қолса-чи? Бунақа бўлмайди, деб ким кафолат бера олади?

— Секин жилмаймизми? — пичирладим Патрицияга.

Қиз ўрнидан турди.

Кўчага чиқволдик. Кўкни булут қоплаган. Шаҳарни кўкимтир-кумушранг туман забт этмоқда. Патрициянинг кафтидан ушлаб, пальтомнинг чўнтагига солдим. Шу алфозда узоқ юрдик.

— Чарчадингизми?

Қиз майин жилмайиб, бош чайқади.

Қаҳвахона ёнидан ўтаётганимизда: “Кирамизми?” — десам:

— Йўқ... Кейин, — деб жавоб берди.

Нихоят, қабрстонга яқинлашдик. У атрофини кўп қаватли тош бинолар оқими қуршаган осуда оролга ўхшарди. Дарахтлар шовуллар, уларнинг тепа шохлари кўк бағрига сингиб кетганди. Бўш скамейкага бориб ўтирдик.

Рўпарамиздаги йўлка четига ўрнатилган баланд чироқлар атрофида зарҳал доиралар ҳосил бўлган. Қуюқ туман бағрида ғаройиб нур ўйини бошланди. Баҳор ҳидидан маст бўлган тиллақўнғизлар япроқлар остидан вазмин учиб чиқиб, чироқ ёнида айлана-айлана ахийри унинг нам шишасига бориб урилишарди. Туман ҳамма нарсани заминдан узиб олиб, уларга ажабтовур тус берганди. Рўпарадаги меҳмонхона асфальт кўзгусида бамисоли ҳамма чироқлари ёқиб қўйилган уммон кемасидай сузиб кетяпти, меҳмонхона ортидаги черковнинг кулранг кўланкаси синчлари баланд хаёлий елканли қайиққа ўхшайди. Кейин бинолар карвони ҳам ўрнидан кўзгалди...

Биз ёнма-ён, чурқ этмай ўтирдик. Туманда ҳамма нарса, жумладан, ўзимиз ҳам омонатга ўхшардик. Патрицияга қарадим, — чироқ нури унинг катта-катта кўзларида жилоланарди.

— Яқинроқ ўтир, — дедим унга, — тагин туман ютиб кетмасин...

Қиз менга бурилиб, кулимсиради. Оғзи ним очик, тишлари йилтирайди, тик қараб турибди... Аммо, назаримда, у мени сезмаётгандай, табасуми ҳам, нигоҳи ҳам ёнимдан сирғалиб ўтиб, кумуш оқимга қўшилиб кетаётгандай; гўё у япроқларнинг сеҳрли титроғи ҳамда дарахтларнинг қорамтир танасидан сирғалиб тушаётган томчиларга омухта бўлиб кетган; бутун жисми қулоққа айлангану аллақандай эшитилмас товушларни илғаб турибди; худди мана ҳозир ўрнидан туриб, замин ва замоннинг олис ҳамда мубҳам даъвати янграётган томонга туман оралаб бемақсад, лекин ишонч билан жўнаб қоладигандай.

Мен бу чехрани ҳеч қачон унутмайман, гўзал ва пурмаъно, нафис ва мулоийм, меҳр ва нурга йўғрилган бу чехра қай тарика мен томон энгашганини, худо шоҳид, унутолмайман, кейин лаблари яқинлашди, кўзлари бир муддат жовдираб турди, сўнг чўғли бу кўзлар, гўё таслим бўлгандай, аста юмилди...

Теграмизда ҳануз туман айланарди. Унинг увадалари орасидан қабр тошларидаги хочлар ғира-шира кўзга ташланарди. Пальтомни ечиб, устимизга ёпдим. Шаҳар ғарқ бўлди. Вақт ўлди...

Шу алфозда узоқ ўтирдик. Аста-секин шамол зўрайди. Бирдан рўпарамизда узун соялар пайдо бўлди. Қадам товушлари ва гўнғир-гўнғир гаплар қулоғимга чалинди. Сўнг гитаранинг заиф овози эшитилди. Бошимни кўтардим. Соялар яқинлашиб, қора шарпаларга айландию доира шаклини олди. Кўққисдан кўшиқ бошланди: “Исо Масиҳ чорлайди сени...”

Титраб кетдим. Нима гап ўзи? Мабодо ойга келиб қолганимиз йўқми? Бу аёлларнинг ҳақиқий хор жамоаси эди.

— “Осий банда, қақдингни кўтар...” — қабрстон узра ҳарбий марш оҳангидан ана шу сўзлар янгарди.

Патга гарангсиз қарадим.

— Тушунолмай қолдим, — дедим унга.

— “Тазарруга шошил, эй гумроҳ...” — кўшиқ давом этарди.

Бирдан ўзимга келдим.

— Ё парвардигор! Ахир бу Қутқариш Армияси-ку!

— “Гуноҳлардан фориг бўл тезроқ...” — яна шаргаларнинг даъвати янгради. Мулойим оҳанг кучайиб борарди.

Патнинг кўзлари чақнар, кулгидан ўзини аранг тийиб ўтирарди. Қабристон тепасида эса қўшиқ қанот қоқарди:

Даҳшатли ўт, дўзах олови —
 Гуноҳингга мукофот шудир.
 Исо чорлар: “Эй, ғофил банда,
 Кечикмасдан оллога юз бур!”

— Бўлди, бас! Ҳе, яшн урсин сенларни! — туман орасидан кимнингдир қаҳр-ли овози эшитилди.

Бир лаҳза парокандалик юз берди. Аммо Кутқариш Армияси бунақаларни кўп кўрган. Қўшиқ баттар авжга чиқди.

— “Ёлғиз киши не қилсин, э воҳ?” — дейишди аёллар бараварига.

— Нима қиларди, ўпишсин! — деб бақирди бояги овоз. — Наҳотки шу ерда ҳам тинчлик бўлмаса?

— “Шайтон йўлдан оздирмиш сени...” — жавоб қайтаришди аёллар.

— Сен, қари мегажинлар, кўпдан буён бировни йўлдан оздиrolмайсанлар! — Шу заҳоти туман орасидан лўқма эшитилди.

Кулиб юбордим. Пат ҳам чидаб туролмади. Роса хаҳоладик. Бу олишув шаклан айтишувга ўхшаб кетарди. Кутқариш Армияси қабристондаги скамейкалар ошиқ-маъшуқлар учун қулай маскан эканидан хабардор эди. Севишганлар шаҳар ғала-ғовуридан қочиб, шу ерда ором топишарди. Шунинг учун художўй “Армиячилар” якшанбадан фойдаланиб, бетавфиқларга қақшатғич зарба беришга аҳд қилишганди. Устоз кўрмаган ашулачилар бор овозларини қўйиб, юқоридаги қўшиқ сўзларини айтишар, уларга ҳамоҳанг гитаралар тинғирларди.

Қабристон жонланиб қолди. Туман ичидан пиқир-пиқир кулгилар ва хитоблар эшители бошлади. Мундоқ қарасам, ҳамма скамейкаларда одам бор экан. Муҳаббат ҳимоясига отланган танҳо исёнкор булар тимсолида кўзга ташланмайдиган, аммо қудратли кучга эга бўлган эди. Норозилик белгиси сифатида зудлик билан қарши ҳужум уюштирилди. Булар орасида, афтидан, собиқ ҳарбийлар ҳам кўп эди. Кутқариш Армиясининг марш мусиқаси уларни илҳомлантириб юборганди. Кўп ўтмай, “Мен Гамбургда бўлганман — чаманзорин кўрганман” деган қадимий қўшиқ янграй бошлади.

Кутқариш Армияси саросимага тушиб қолди. Аёллар шляпаларини силкита бошлашди. Кейин яна ҳал қилувчи ҳужумга ўтишга уриниб кўришди.

— “Ёлворамиз, ўжарликни қўй...” — Авж пардадан олди аёллар хори.

Аммо рақиблар бунга жавобан бошқа қуролни ишга солишди:

Мен исимни айтмайман, зеро—
 Муҳаббатни пулга сотаман...

— Кетдик, — дедим Патрицияга. — Бу қўшиқни биламан. Ичида уят гаплари кўп. Тура қол!

Яна автомобиллар мўрмалаҳдай қатнаб турган шаҳарга чиқдик. Аммо шаҳар ҳануз тилсимот оғушида эди. Туман автобусларни баҳайбат махлуқларга, мошиналарни кўзлари ёниб турган мушукларга, дўкон витриналарини ўзига имлаётган бежама ғорларга айлантириб қўйганди.

Биз қабристон ёнидаги кўчадан юриб, луна-парк майдонини кесиб ўта бошладик. Яна ўша кучли мусиқа садолари остида айланиб турган, чироқлари кўзни қамаштирувчи чархпалак, қийқириқларга тўла шайтон лаганча, зангори нурга кўмилган арвоҳлар қасри.

— Худо сийлаган қаср! — дедим Патга.

— Нима учун?

— Чунки унга иккаламиз кирганмиз.

У бош ирғади.

— Назаримда минг йил бўлгандай.

— Яна кирамизми?

— Йўқ, — дедим мен. — Кеч бўп қолди. Бирор нарса ичасанми?

Қиз бош чайқади.

Қандай гўзал қиз-а! Айниқса, туман унинг ҳуснига ҳусн қўшиб юборганди.

— Чарчамадингми?

— Йўқ ҳали.

Биз ҳалқа отиладиган чодир ёнига бордик. Чодир олдидаги чироқлар кўкиш нур таратиб турарди. Пат менга қаради.

— Йўқ, — дедим унга. — Бугун отмайман. Битта ҳам отмайман. Искандар Зулқарнайнинг ичимлик тўла ертўласини ютсам ҳам отмайман.

Биз боғдан чиқиб кетдик.

— Қаердадир, шу ерда сирень бўлиши керак, — деди Пат.

— Ҳа, ҳиди келяпти. Рост. Сезиб турибман.

— Очилганга ўхшайди, — деди у. — Бутун шаҳарни сирень ҳиди тутиб кетибди.

Бўш скамейка қидириб, атрофга алангладим. Сирень баҳонами, ёки якшанба бўлгани учунми, ёхуд омадимиз келмадими — бўш жой тополмадим. Ҳамма скамейкаларда жуфт-жуфт бўлиб ўтиришарди. Соатимга қарадим. Ун иккидан ўтиб кетипти.

— Бизникига борамиз, — дедим қизга. — Ҳеч ким халақит бермайди.

Пан индамади, орқага қайтдик. Кабристонда қутилмаган манзарага дуч келдик. Қутқариш Армияси қўшимча кучларни жалб қилган эди. Энди хор жамоаси икки қатор эмас, тўрт қатор бўлиб турар, уларнинг таркибида бир хил кийинган эркалар ҳам бор эди. Ингичка икки хил овоз ўрнига тўрт овоз омухта бўлиб, қудратли оҳанг осмонга ўрлар, қабр тошлари узра қўшиқ калималари сузиб юрарди: “О, Қуддуси шариф...”

Рақиблардан ном-нишон қолмаганди, улар тор-мор этилгандилар.

Мен ўқиган гимназиянинг директори: “Фосиқлик ва даҳоликдан кўра қатъият билан иштиёқ афзал”, — деган гапни кўп такрорларди.

Эшикни очдим. Бир оз тўхтаб, чироқни ёқдим. Қаршимизда йўлакнинг ёқимсиз ҳалқуми аччиқ ичакдай чўзилиб ётарди.

— Кўзингни юм, — деб шивирладим Патга, — бу томоша чиниққан одамларга мўлжалланган.

Уни даст кўтардим-да, худди ёлғиз келаётгандай, йўлакдан битта-битта бошиб, хонамга кирводдим.

— Бефайз-а, тўғрими? — дедим Патга ва хонадаги одми жиҳозларга паршон назар ташладим, фрау Залевскининг кимхоб креслолари, гилами, Хассенинг чироғи ҳозир бўлганда эди...

— Нега унақа дейсан?

— Бефайз, бефайз, — шундай деб, дераза олдига бордим. — Аммо манзара чиройли. Креслоларни дераза ёнига сурамизми?

Пат хонада айланиб юрарди.

— Жудаям шинам, энг муҳими иссиқ.

— Совқотяпсанми?

— Иссиқ бўлгани яхши-да, — деди у елкаларини хиёл қисиб. — Совуқ билан ёмғирни ҳуш кўрмайман. Бунинг устига, менга зарарли.

— Э, аттанг... шунча вақт кўчада, туманда ўтирибмиз-а...

— Шунинг учун ҳам бу ернинг қадрига етиш керак.

У бир керишиб, яна хонада у ёқдан-бу ёққа юра бошлади. Ҳаракатлари бирам ўзига ярашади! Ўзимни ноқулай сезиб, яна атрофга кўз ташладим. Хонам унчалик ҳам бесаранжом эмас. Ўртада қўққайиб турган эски туфлимни сездирмай қаравотнинг тагига тепиб юбордим.

Пат жавон ёнига келиб, тепага қаради. Жавон устида Ленц совға қилган чамадон турарди. Унинг атрофига дўстимнинг фаройиб мамлакатларга қилган саёҳатидан гувоҳлик берувчи ранг-баранг ёрликлар ёпиштириб ташланганди.

Қиз ўқий бошлади:

— “Рио-де-Жанейро... Манаос ...Сант-Яго...Буэнос-Айрес... Лас Пальмас”.

У чамадонни жойига суриб, ёнимга келди.

— Шунча жойга боришга улгурдингми?

Бир нима деб минғирладим. У тирсагимдан ушлади.

— Гапириб бер, бу шаҳарлар тўғрисида гапириб бер. Олис мамлакатларга саёҳат қилиш қандай яхши-я...

Патга тикилиб қарадим. Ёш, гўзал, қалби орзу-умидларга лиммо-лим қиз бўм-бўш, беазмун ҳаётимга, хувиллаган, фақирона кулбамга бахтли тасодиф туфайли учиб кириб қолган капалакка ўхшарди. Сал ножўя ҳаракат қилсанг — учади-кетади... Майли, мени сўқишсин, уялтиришсин, аммо шу лаҳзада мен “йўқ” деёлмасдим, бу шаҳарларнинг бирортасида ҳам бўлмаганман, деёлмасдим... Ўша пайтда бу гапни айтолмасдим...

Биз дераза олдида турардик. Қуюқлашган туман ойналарга суркалар, туман ортига эса менинг мунғайган, кўримсиз ўтмишим яширинганди... Даҳшат ва совуқ терга қоришиқ кунлар, ноумидлик, исқиртлик, ўлат оралаган дамлар, чорасизлик, бесамара меҳнат, беҳуда елиб-югуришлар, бемақсад ўтаётган умр — бари-бари дераза ортида эди, — бу ерда, ичкарида эса Патнинг оромбахш нафасини, унинг ростдан ҳам мавжудлигини, ҳароратини, мусаффо ҳаётини ҳис қилиб турардим, — мен бу хазинани бой бермаслигим, уни қўлдан чиқазмаслигим керак...

— Рио... — дедим мен. — Рио-де-Жанейро — бамисоли эртакнамо бандаргоҳ. Денгиз етти ёй шаклида кўрфазга туташади, тепада эса нуқрадай оппоқ шаҳар кўкка бўй чўзган...

Мен жазирама шаҳарлар ва ҳадсиз-худудсиз текисликлар, лойқа сувли дарёлар, узоқдан милт-милт кўзга ташланадиган ороллар ва тимсоҳлар, одам кирса қайтиб чиқолмайдиган ўрмонлар, йўлбарсларнинг тунги наъраси, чирмовиқларнинг хушбўй ва балчиқнинг бадбўй ҳидлари оралаб дим кечаларда сузиб юрадиган дарё кемалари тўғрисида ҳикоя қила бошладим, — буларнинг барини Ленддан эшитгандим, лекин ҳозир гапира туриб, ўзимни худди ўша жойларда юргандай ҳис қилардим, — хотиралар мана шу нарсаларга ташналик, зимистон ва бешавқ ҳаётимга жиндай бўлса ҳам шукуҳ киритиш иштиёқи билан ажиб бир тарзда қоришиб кетаётганди; ишқилиб, таърифга сиғмайдиган мана шу гўзал чехрадан, қалбимда ногоҳ барқ урган умид ва ишончдан, менга бахт ҳады этиб турган ушбу дақиқалардан айрилиб қолмасам бас... Бу қизнинг олдида мен кимман? Кейин, вақт-соати етганда, тўғриси айтман... Атрофимда юз бераётган воқеалар туш эмас, ўнгим эканига ишонч ҳосил қилганимдан сўнг ётиги билан тушунтираман... фақат ҳозир эмас ... кейин... ҳозир эса... “Манас” дердим, “Буэнос-Айрес” дердим ва ҳар бир калимам афсундай, илтижодай янгарди.

Тун. Ёмғир ёға бошлади. Томчилар бир ой бурунгидай тасира-тусур қилмас, энди кўз очган япроқларга майин шивирлаб, ерга бешовқин сингиб кетарди. Бу томчилар дарахт илдизларидан яна тепага кўтарилиб, баҳор кечалари ёмғирга зор бўлган япроқларга айланиш учун ерга сингиб кетарди.

Жимжитлик. Кўча шовқини ҳам тинган. Йўлкада биттагина чироқ ёниб турибди. Дарахтларнинг нозик барглари шуъла ёғдусида кумушдай ярқираб, кўккам шабадасида енгил тебраниб, жажжи елканларни эслатарди.

— Эшитяпсанми, Пат? Ёмғир...

— Ҳа.

У ёнимда ётарди. Тим қора сочлари оппоқ ёстиққа сочилган. Сал чиқиб турган бир елкаси жилосиз мис каби йилтирайди. Қўлига бир тутам нур тушиб турибди.

— Қара... — деди у кафтини нурга тутиб.

— Кўчадаги чироқ, — жавоб бердим мен.

Пат туриб ўтирди. Нур энди унинг юзи, елкалари, шаъм алангасидай сарғиш кўксини ёритарди. Шуъла акси ўзгариб, бирдан тўқ сариқ, кейин зангори тусга кирди, бир маҳал боши устида қип-қизил ёғду пайдо бўлди, бу ранг аста-секин тепага кўтарилиб, шифтда айлана бошлади.

— Реклама чироқлари...

— Кўрдингми, хонанг қандай ажойиб!

— Сен борлигинг учун ажойиб. Энди ҳамма вақт шунақа бўлади... чунки бу ерга сенинг қадаминг тегди.

Пат оқ-кўкиш нур остида, тўшакда чўккалаб ўтирарди.

— Лекин... — деди у, — ҳали жуда кўп келаман-ку... Жудаям кўп келаман...

Мен ширин ҳорғинлик ва бахт оғушида қимир этмай ётар, ундан кўз узмасдим.

— Мунча яхшисан-а, Пат! Бирорта кўйлагингда ҳам бу қадар кўҳли бўлмайсан.

У жилмайиб, устимга энгашди.

— Сен мени севишинг керак, Робби! Севгисиз ҳолим нима кечади?!

Пат менга термулар, ҳаяжонли, эҳтиросга тўла очиқ чеҳраси шундоқ тепамда турарди.

— Мени маҳкам ушла, — деб пичирлади у. — Кимдир мени ушлаб туриши керак, бўлмаса йиқиламан. Мен кўрқаман.

— Кўрқадиганга ўхшамайсан.

— Ўзимни шунақага соламан, аслида жуда кўрқоқман.

— Хавотирланма, маҳкам ушлайман, — дедим мен, ҳамон туш кўряпманми, ёки бу бахтиёр онлар ўнгимда кечяптими, англаёлмасдим. — Жудаям қаттиқ ушлайман. Ўзинг ҳам ҳайрон қоласан.

У кафтини юзимга қўйди.

— Ростданми?

Мен бош силкидим. Елкаларини зангори нур ёритаётгани боис у худди тиниқ сув ичида турганга ўхшарди. Кўлидан ушлаб, бағримга торгдим, — ву-жудимни кучли, айни пайтда, ширин бир титроқ чулғади... Ҳамма нарса сўнди...

Пат бошини билагимга қўйиб ухларди. Мен тез-тез уйғониб, унга қараб-қараб қўярдим. Қанийди, ҳеч қачон тонг отмаса, дердим. Биз вақтнинг нарёғида эдик. Бари шу қадар тез юз бердики, ҳануз эс-хушимни бир жойга жамлаб ололмасдим. Мени ҳам биров севиши мумкинлигига ақлим бовар қилмасди. Тўғри, эркаклар билан дўстлаша олишимни билардим, аммо аёл киши қайси фазилатим учун менга кўнгил қўйиши мумкинлигини тасаввур этолмасдим. Ҳаммаси бир кечага боғлиқ, уйғонгандан кейин бари тугайди, деб ўйлардим.

Тонг ёриша бошлади. Қимир этмай ётардим. Қўлим қизнинг боши устида увишиб қолди. Бир маҳал Пат уйқусида нариги ёнбошига ағдарилди, шундан фойдаланиб, қўлимни аста бўшатволдим. Секин ўрнимдан туриб, соқолимни олдим. Кейин кафтимга атир қўйиб, бўйин ва сочларимга суртдим. Жимжит хонада хаёл сурганча дераза ортидаги дарахларнинг қорамтир суратини томоша қила бошладим. Салдан кейин бурилиб қарасам, Пат кўзларини очиб ётибди. Нафасим ичимга тушиб кетди.

— Бу ёққа ке, — деди у.

Ёнига бориб, каравот четига ўтирдим.

— Тушимми, ўнгимми? — сўрадим ундан.

— Нега унақа деяпсан?

— Қайдам. Тонг отгани учун бўлса керак-да.

— Бўлмаса кийинволай.

Ерда ётган юпқа ички кўйлагини олдим. Пардай енгил. Бошқача. Демак, бунни киядиган қиз ҳам бошқача бўлиши керак. Мен уни ҳеч қачон тушунмайман. Ҳеч қачон.

Кўйлакни узатдим. У бошимни ўзига тортиб, юзимдан ўпди.

Кейин уни кузатиб қўйдим. Биз кумушранг тонг палласи ёнма-ён борар, деярли гаплашмасдик. Кўчадан сут ташийдиган машина ўтиб кетди. Сўнг бирин-кетин газетафуруш болакайлар пайдо бўлди. Йўлка четига бино деворига суянганча бир мўйсафид пинакка кетганди. Ияги нуқул титрайди, — худди мана ҳозир узилиб тушадигандай. Бўлка тўла кажавалар ортилган велосипедлар ўта бошлади. Кўчани иссиқ ноннинг хушбўй ҳиди тутиб кетди. Ложувард осмондан самолёт гувиллаб ўтди.

— Бугунми? — сўрадим Патдан йўлаги олдига етганимизда.

У жилмайди.

— Соат еттида, — дедим мен.

Қизнинг чеҳрасида ҳорғинлик аломати сезилмасди, қайтанга юзи тўйиб ухлаган кишиникидай тип-тиник эди. У чаккамдан ўшиб, хайрлашди. То хонасида чироқ ёнмагунча кўчада турдим.

Кейин изимга қайтдим. Йўл-йўлакай унга айтишим лозим бўлган қанчадан-қанча чиройли сўзларни эсладим. Менинг ўрнимда бошқа одам бўлганида кўнглида борини тўкиб солган ва қизга кўндан-кўп эзгуликлар қилган бўларди. Алламаҳалгача кўчаларда тентираб юриб, бозорга кирдим. Сабзавот, гўшт ва гуллар ортилган фургонлар келиб улгурганди. Бу ерда гулни дўкондагига қараганда уч барабар арзонга харид қилиш мумкинлигини билардим. Қолган-қутган пулимга бир даста лола сотволдим. Улар, эндигина узилгани боис, диркиллаб турар, косачаларида шабнам томчилари ярқирарди. Сотувчи аёл лолаларни соат ўн бирга Патрицияга етқизишга ваъда берди. Кейин кула-кула, бир тутам бинафша ҳам қўшиб қўйди.

— Аёлингиз бу гуллардан камида икки ҳафта ҳузур қилади, — деди у. — Фақат вақти-вақти билан гулдонга пирамидон ташлаб турсин.

Мен бош силкиб, ҳисоб-китоб қилдим. Кейин аста уйга жўнадим.

Х

Устахонада таъмирланган форд турарди. Бошқа буюртма йўқ эди. Демак, чорасини топиш керак. Кестер иккаламиз аукционга йўл олдик. Кимошди бозоридан такси сотволиш ниятида эдик. Таксини у ёқ-бу ёғига қараб, пуллавориш қийинмас.

Шаҳарнинг шимолий қисмига бордик. Бир ҳовли ичида қурилган иморат кимошди савдосига ажратилган эди. Таксидан ташқари бу ерда ҳар хил лашлушлар: каравотлар, шалоқ столлар, қафас ичидан: “Салом, азизим!” — деб гўлдираб турадиган тўтикушлар, қўполдан-қўпол қадимий соатлар, китоблар, жавонлар, эски кийимлар, ошхона курсилари, идиш-товоклар — ҳуллас, хароб ва дабдала бўлган турмуш матоҳлари сотиларди.

Жуда барвақт келган эканмиз, аукцион бошқарувчиси кўринмади.

Териб қўйилган буюмларни оралаб юриб, юнон ва Рим мумтоз адибларининг жўн муқовали арзон китобларини варақдай бошладим. Бу китоблар кўп қўлдан ўтган, ҳошияларига қаламда ҳар хил битиклар ёзиб ташланганди. Саргайган, тўкилай деб турган саҳифалар. Булар энди Гораційнинг шеърлари ёки Анакреонтнинг қўшиқлари эмас, ҳаёти чил-парчин бўлган бир шўрликнинг унсиз фарёдлари эди. Эҳтимол бу китоблар ўз соҳибининг бирдан-бир юпанчи бўлгандир, у буларни шу кунгача кўз қорачиғидай асраб-авайлаб келгандир, мана энди сотиш учун кимошди бозорига олиб чиққан экан — демак, бари тугапти.

— Одам эзилади, нима дединг?

Мен беҳисоб буюмларга ишора қилдим.

Кестер менга маъюс нигоҳ ташлади.

— Ҳа, Отто. Одамлар бу нарсаларни ночорликдан олиб чиқишган.

Ҳовли четида турган такси ёнига бордик. Мошинанинг бўёқлари сал кўчган бўлса ҳам кўриниши бинойидек эди. Чорпахил, қўллари бақувват бир киши нарироқдан бизга қараб турарди.

— Ҳайдаб кўрганмидинг? — деб сўрадим Кестердан.

— Ҳа, кеча ҳайдаганман. Анча эскирган, лекин дуруст одамнинг қўлида бўлган.

— Сезилиб турибди. Мошина эрталаб ювилган, аммо бу ишни аукцион хўжайини қилмаган.

Кестер бош силкиб, чорпахил кишига қаради.

— Эгаси анови одам бўлса керак. Кеча эрталаб шу ерда мошинани юваётган эди.

— Қўйсанг-чи! — дедим мен. — Кўриниши жа-а абгор-ку.

Шу пайт белбоғли пальто кийган бир йигит ҳовлини кесиб ўтиб, машина олдига келди. Турқидан чапани болага ўхшайди.

— Шалоқ арава-ку, — деди у, лекин бизга гапиряптими, машина сотувчигами — билиб бўлмасди. Кейин қўлидаги таёқча билан капотга уриб қўйди. Такси эгасининг титраб кетганини сездим.

— Ҳечқиси йўқ, — давом этди йигит худди ёш болага тасалли бергандай, — бўёғи бир тийинга қиммат. Ўзи эски тоғора. Музейга топширган маъқулмасми, а? — У ўз пичингидан завқланиб, хахолаб кулди ва мақтов илинжида бизга қаради. Биз чурқ этмадик. — Хўш, бу қарияни қанчага пулламоқчисиз? — йигит машина эгасига беписанд ияк қоқди.

Ҳалиги одам бир ютинди-ю, индамади.

— Темир-терсак баҳосига-да, тўғрими? — у ҳамон кесатигини қўймасди. Кейин бизга юзланди: — Сизлар ҳам харидормисизлар, жаноблар? — Сўнг пичирлашга ўтди: — Патини юламиз буни. Мошинани олма билан тухумга айирбошлаб, даромадни бўлашволамиз. Бу пандавақига ортиқча пул беришнинг нима кераги бор? Дарвоқе, танишиб қўяйлик: Гвидо Тисс, “Аугека” пайчилар жамиятидан.

У қўлидаги гаров таёқчасини ўйнатиб, “Қалай?” — дегандай, бизга кўз қисиб қўйди, аммо сира паст тушгиси йўқ эди. “Анча пихини ёрган йигит экан”, — деб ўйладим ичимда ғижиниб. Ёнимизда лол бўлиб турган машина эгасига ичим ачиб кетди.

— Фамилиянгишни ўзгартирсангиз бўлар экан. Тисс унчалик жарангламайди, — дедим унга.

— Йўғ-э! — хитоб қилди у гердаийиб. Афтидан, уни учарлиги учун кўп мақташган кўринади.

— Хўп деяверинг, — давом этдим мен. — Сизга Сопляк деган фамилия ярашади. Гвидо Сопляк.

У орқага тисарилди.

— Албатта, — деди у хийла ювош тортиб. — Бир кишига қарши икки киши-сизлар-да...

— Агар гап шунда бўлса, бир ўзим сиз билан истаган жойингизга бораман.

— Раҳмат, раҳмат! — Гвидо шундай деб, жуфтакни ростлаб қолди.

Чорпахил киши фаромуш бир аҳволда миқ этмай турар, машинасидан кўз узмасди.

— Ке қўй, Отто, шу мошинани олмайлик, — дедим мен.

— Биз олмасак анови ҳаромзода олади-да, — эътироз билдирди Кестер, — унда машина эгасига ёрдам беролмаймиз.

— Бу гапинг ҳам тўғри, — дедим мен. — Лекин нимагадир кўнглим чопмаяпти-да.

— Қизиқсан-а. Шу замонда одамнинг кўнгли нимагаям чопади, Робби. Гапимга ишон: бу одамга бизнинг шу ерда бўлганимиз маъқул. Ҳеч бўлмаса мўлжалидаги пулни олади-ку. Аммо анови аблаҳ оладиган баҳосини айтмагунча индамай туравераман.

Аукциончи келди. У типирчилаб турарди. Иши кўп бўлса керак-да: шаҳарда ҳар кун ишлаб кимошди савдоси бўлади. У эски-туски лаш-лушларни сотишга киришди. Хатти-ҳаракатлари, ҳазил-мутойибалари, артистона имо-ишораларидан ҳар кун қашшоқликка дуч келадиган ва лекин ўзи бундан буткул йироқ бўлган одамнинг қиёфаси мана-ман деб турарди.

Буюмлар сув текинга сотила бошлади. Уч-тўртта дўкондор харидор деярли ҳамма нарсани олиб қўйди. Аукциончининг маънодор нигоҳига улар бармоқларини тепага кўтаришар ёки бош чайқаб қўйишарди. Аммо бу нигоҳни бошқа кўзлар ҳам таъқиб этиб турарди. Юзларига мунг чўккан аёллар дўкондорларнинг бармоқларига ҳадик ва умид билан боқишарди. Таксига учта харидор чиқди. Биринчи нархни Гвидо айтди — уч юз марка. Бу бориб турган ноинсофлик эди. Машина эгаси яқинроқ келди. У ўзича бир нималар деб пичирлади. Балки кўнглидаги нархни айтмоқчи бўлаётгандир — ким билади. Аммо овози чиқмади, яна изига қайтди.

Кейинги нарх тўрт юз марка бўлди. Гвидо уни тўрт юз элликка чиқазди. Орага жимлик чўқди.

— Ким ошади?... Тўрт юз эллик — бир, тўрт юз эллик — икки...

Такси эгаси худди бошига тўқмоқ тушишини кутаётгандай ерга тикилганча миқ этмай турарди.

— Минг марка! — деди Кестер. Ҳайрон бўлиб қарасам: — Аслида уч мингга арзийди, — деб шивирлади. — Бечорани хонавайрон қилишларини хоҳламайман.

Гвидонинг кўзлари ола-қула бўлиб кетди. У бизга минг турли имо-ишоралар қиларди.

— Бир минг бир юз, — деб гудранди у ноилож. Кейин яна жилпанглаб, иккала кўзини қиса бошлади. Агар орқасида кўзлари бўлганда уларни ҳам қисармиди — мен қайдан билай.

— Бир минг беш юз, — деди Кестер.

Аукциончига жон кирди. У қўлидаги тўқмоқчасини ўйнатиб, ликиллаб бошлади. Албатта, бу пул бошқа лаш-лушлар сотилган икки-уч марка эмас-да.

— Бир минг беш юз ўн! — деб бақирди Гвидо. У терга ботиб кетган эди.

— Бир минг саккиз юз! — деди Кестер.

Гвидо Оттого бир оз бақрайиб турди-да, “шап” этиб пешонасига урди. У таслим бўлган эди. Аукциончи бир сакраб қўйди. Шунда бирдан Пат ёдимга тушди.

— Бир минг саккиз юз эллик! — деб юбордим беихтиёр. Кестер анқайиб қолди.

— Эллигини ўзим қўшаман, — дедим унга шоша-пиша, — шундай қилишимиз керак... кейин хурсанд бўласан.

Отто кулиб, бош ирғаб қўйди.

Аукциончи тўқмоқчаси билан мис лаганни урди — мошина бизники бўлди. Кестер шу заҳотиёқ пулни санаб берди.

Гвидо ўзини мағлуб сезишни истамай, худди ҳеч нарса бўлмагандай, ёнимизга келди.

— Бу қанақаси?! — деди у. — Шу шалоқ аравани минг маркага ҳам олишимиз мумкин эди-ку. Учинчи харидор аллақачон ўйиндан чиққан эди.

Шу пайт Гвидонинг орқасида:

— Салом, азизим! — деган овоз эшитилди.

Бу қафасдаги тўтикуш эди — унга энди навбат етганди.

— Сопляк! — қўшиб қўйдим мен.

Гвидо елкасини қисдию ғойиб бўлди.

Мен мошинанинг собиқ эгаси олдига келдим. Энди ёнида рангпаргина хотини ҳам турарди.

— Ана, бўлди... — дедим мен.

— Худога шукур.

— Аралашмасак ҳам бўларди-ю, лекин сизни чув туширишарди-да.

У ерга тикилганча бош силкиди.

— Мошина ёмонмас, — у бирдан жўшиб кетди, — яхши мошина... пуллариингга ачинманглар... Лекин гап мошинада ҳам эмас, худо ҳаққи, гапимга ишонинг... нима десамикин... муҳтожлик курсин...

— Тушундим, тушундим.

— Бу пулнинг бир марказиниям рўзғорга ишлатолмаймиз, — деди аёл. — Ҳаммаси қарзга кетади.

— Ҳечқиси йўқ, онаси, бу кунлар ҳам ўтади, — деди эркак. — Кўп куона-верма.

Аёл индамади.

— Иккинчи тезликка солганда сал шақирлайди, — эркак бизга мурожаат қилди. — Лекин бу нуқсон эмас, янгилигида ҳам шунақа эди. — У мошинаси ҳақида худди ўз фарзандидай гапирарди. — Уч йил миндик, бирор марта бузилгани йўқ. Гап шундаки, аввалига касал бўп қолдим, кейин... дўстим хиёнат қилди...

— Разил одам экан! — деди аёл қизишиб.

— Кўявер, онаси. Бир амаллаб ўзимизни ўнглаб оламиз. Тўғрими, онаси? Аёл жавоб бермади. Эркакнинг юзини тер қошлади.

— Янаш жойингизни ёзиб беринг, — деди Кестер, — баъзан бизга ҳайдовчи керак бўп туради.

У залворли, ҳалол қўли билан ўз манзилени ёза бошлади. Мен Кестерга қардим: бу шўрликни фақат мўъжизагина қутқара олишини иккаламиз ҳам сезиб турардик. Аммо мўъжизалар даври ўтган, мабодо шу нарса юз берган тақдирда ҳам яхшилик эмас, кишига фақат янги кулфатлар келтириши мумкин.

Мошина сотган одам тинмай гапирар, худди алаҳсираётганга ўхшарди. Ким-ошди савдоси тугаганди. Ҳовлида ўзимиз қолгандик. У бизга қишда мошинани қандай ўт олдиришни қайта-қайта тушунтирди. Сўнг таксининг у ёқ-бу ёғини сийпалаб, жим бўлиб қолди.

— Юр энди, кетдик, — деди хотини.

Қўл қисишиб, хайрлашдик. Улар кетишди. Фақат кўздан ғойиб бўлишгандан кейингина моторни юргиздик.

Ҳовлидан чиқаётиб, чуваккина кампирга кўзимиз тушди. У тўтиқуш солинган қафасни кучоқлаб олган, эргашиб келаётган болаларни нари ҳайдарди. Кестер тўхтади.

— Қаёққа борасиз? — деб сўради у кампирдан.

— Э, болам! Таксига пул менда нима қилсин? — жавоб берди у.

— Пул керакмас, — деди Отто, — бугун туғилган куним, текинга обориб кўяман.

Кампир бизга ишонқирамай қаради, қафасни бағрига маҳкамроқ босди.

— Кейин, тўланг, деб қолсаларинг-чи?

Биз уни юпатиб, мошинага ўтқаздик.

— Тўтиқушни нима қиласиз, бувижон? — деб сўрадим етиб келганимиздан сўнг.

— Кечки пайтларга-да, — жавоб берди у. — Дон қимматмасмикин?

— Йўқ, — дедим мен. — Нима учун кечки пайтларга?

— Гапиришни билади-да. Кечқурунлари гаплашиб ўтираммиз... ёлғизлигим билинмайди...

— Э, шунақа денг...

Тушдан кейин фордини олиб кетгани нонвой келди. Кайфияти чатоқ эди. Ҳовлида бир ўзим турган эдим.

— Ранги маъқулми? — сўрадим ундан.

— Ёмонмас, — деди у таажжубланарли лоқайдлик билан.

— Айниқса, тепаси яхши чиқди.

— Ҳа, ҳа...

У бир ерда депсинар, кетишга шошилмасди. Яна бир нарса ундирмоқчиёв, деб ўйладим ичимда. Домкратми, кулдонми...

Аммо гап бошқа ёқда экан. У ёнимда бир оз пишиллаб турди-да, кейин жияклари қизарган нурсиз кўзларини менга қадади.

— Пешонамга сизмади-я: уч-тўрт ҳафта бурун мана шу мошинада сопашоғ, очилиб-сочилиб ўтирувди-я!...

Нонвойнинг бирдан бунақа кўнгилчан бўлиб қолганига сал ажабландим, сўнг ўзи билан бирга охириги марта устахонага келган анови жикиллаган қора аёл қонини ичаётгандир-ов, деган ўйга бордим. Ахир одамлар муҳаббатдан кўра кўпроқ ранж-аламдан ҳассос бўлиб кетишади.

— Яхши аёл эди, — давом этди у, — дили пок аёл эди. Борига шукур қиларди. Битта пальтони ўн йил киярди. Кўйлақларини ўзи тикволарди. Рўзгорни хизматкорсиз, бир ўзи эпларди...

“Баттар бўл, — дедим ичимда, — янги топган аёлинг бунақа ишларни қилиб бўпти!”

Нонвой дилини бўшатволмоқчи эди. У хотинининг тежамкорлиги ҳақида гапирди, энг қизиғи, тежалган пулларни бу одам пивоҳўрлик ва қиморбозликка сарфларкан. Хотини пулни қизганиб, расмга тушишни ҳам хоҳдамаскан. Шунинг учун унинг қўлида никоҳ тўйларида олинган биттагина расм билан кўча-кўйда тушилган ва бир зумда тайёрлаб бериладиган уч-тўртта кичкина расмлар бор экан, холос.

Миямга ярқ этиб, бир фикр келди.

— Хотинингизнинг каттакон суратини ишлатинг, — дедим унга. — Умрбод эсдалик бўлиб қолади. Шунақа иш билан шуғулланидиган бир рассом бор.

Унга Фердинанд Грау ҳақида сўзлаб бердим. У дарҳол ҳушёр тортиб, жуда-ям қиммат бўлса керак, деди. Агар мен билан бирга борса, арзонроққа тушиши мумкинлигини айтдим. У яна чап беришга уринган эди, бўш келмадим— хотиннинг хотираси ҳамма нарсадан қиммат, дедим. Хуллас, у рози бўлди. Фердинандга кўнғироқ қилиб, оғоҳлантириб қўйдим. Кейин нонвой билан расмларни олгани жўнадик.

Қора кўз аёл нонвойхонадан отилиб чиқиб, форднинг атрофида айлана бошлади.

— Қизил ранг зўр чиқарди-да! Қайсарлик қилиб, айтганингдан қолмадинг.

— Бошимни қотирма! — нонвой уни жеркиб берди.

Меҳмонхонага кўтарилдик. Аёл бизга эргашди. Нонвой асабийлаша бошлади. Унинг олдида расмларни қидиришни хоҳламаётганди.

— Бизни холи қўй, — деди у ниҳоят сабр косаси тўлиб. Аёл бурнини бир жийрди-да, таранг кўксини олдинга чиқазиб, изига қайтди. Нонвой кўк духоба альбомдан бир нечта расмни олиб, менга узатди. Мана, хотинининг келинлик пайти, ёнида ўзи — мўйлови қайрилган йигит; келиннинг чеҳрасидан нур ёғилади. Бошқа расмдаги аёл озгин, ҳолдан тойган, кўзлари сўник. Стулнинг бир четида омонатгина ўтирипти. Иккитагина расм, лекин уларда бутун умр акс этган.

— Бўлади, — дедим мен. — Шуларга қараб, қойилмақом сурат чизади.

Фердинанд Грау бизни узун белбурма камзулда кутиб олди. Кўриниши пурвиқор. Касби шуни тақозо этади. Аксарият азадорлар учун қайғунинг ўзидан кўра уларнинг қайғусига эҳтиром муҳимроқ эканини Фердинанд яхши билади.

Устахона деворларида зарҳал рамкаларга солинган, мой бўёқда ишланган маҳобатли суратлар осиблиқ турар, уларнинг остига кичкина расмлар — намуналар ёпиштириб қўйилганди; ҳар қандай буюртмачи ҳатто саргайиб кетган, хира расмлардан ҳам ажойиб мўъжизалар чиқиши мумкинлигига дарров ишонч ҳосил қиларди.

Фердинанд нонвойга ҳамма суратларни кўрсатиб бўлгач, унга қайси услубда ишланган сурат маъқуллигини сўради. Ўз навбатида нонвой ҳам суратнинг катта-кичиклиги нархига таъсир этиш-этмаслиги билан қизиқди. Фердинанд гап ҳажмда эмас, тасвир ижросида эканлигини тушунтирди. Шундан кейин нонвой энг катта суратни афзал кўриши маълум бўлди.

— Дидингиз зўр экан, — деб мақтади уни Фердинанд. — Бу малика Боргезининг сурати. Нархи рамкаси билан саккиз юз марка туради.

Нонвой бир сапчиб тушди.

— Рамкасиз-чи?

— Етти юз йигирма.

Нонвой тўрт юз марка беришини айтди. Фердинанд бош чайқади.

— Тўрт юз маркага нари борганда ёнламасига чизилган калла суратини буюришингиз мумкин. Лекин зинҳор тик қараб турган ва бошдан оёққача чизилган суратни эмас. Бунақа иш икки баравар кўп меҳнатни тилаб қилади.

Нонвой, менга ёнламасига чизилган калла сурати ҳам бўлаверди, деди. Фердинанд унга хотинининг иккала расми ҳам рўпарадан олинганини, буларга қараб ҳатто Тицианнинг ўзи ҳам ёнлама сурат чизолмаслигини айтди. Нонвой терлаб кетди; шуни олдинроқ ўйламаганига пушаймон бўлаётгани шундоқ сезилиб турарди. Фердинанднинг фикрига қўшилишга тўғри келди. Тушундики, тик қараб турган суратни чизиш учун ёнламасига қараганда ярим башара ортиқча бўёқ чаплаш керак. Демак, Фердинанд айтган нарх тўғри. Нонвой ҳамон иккиланарди. Шу пайтгача хотиржам гапираётган Фердинанд энди уни кўндириш йўлига ўтди. Унинг дўришлаган овози устахонада бўғиқ акс садо берарди. Ҳакам сифатида шуни айтишим керакки, дўстим вазифасини аъло даражада бажараётганди. Аста-секин нонвой битимга келишишга етила бош-

лади. Айниқса, Фердинанд ичқора қўшниларининг дабдабали суратни кўрганда қай аҳволга тушишини тасвирлаб берганида нонвой буткул таслим бўлди.

— Бўпти, — деди у, — фақат пулни нақд санаб берганим учун ўн фоиз чегириб ташлайсиз.

— Келишдик, — рози бўлди Фердинанд. — Мен ўн фоиздан воз кечаман, сиз уч юз марка зақалат берасиз, — бўёқ билан мато учун.

Улар яна хийла вақт баъзи икир-чикирларни муҳокама қилишди. Нонвой хотинининг кўксига марварид шодаси билан бриллиант кўзли тўғнағич бўлишини хоҳларди. Расмларда бу нарсалар йўқ эди.

— Ихтиёр сизда, — деди Фердинанд. — Тақинчоқларни чизиш қийин эмас. Фақат ўша қимматбаҳо буюмларни бирор соатга келтириб берсангиз, янаям ишончлироқ чиқарди-да.

Нонвой қизариб кетди.

— У нарсалар менда йўқ... Қариндошларда.

— Э, шунақа денг. Ҳа, майли, бир йўлини қиларман. Айтинг-чи, хотинингизни тўғнағичи анави суратдагига ўхшармиди?

— Сал кичикроқ эди.

— Бўпти, кичикроқ қиламиз. Марварид шодасининг кераги йўқ. Ҳамма марваридлар бир-бирига ўхшайди.

Нонвой енгил тин олди.

— Қачон тайёр бўлади?

— Олти ҳафтадан кейин.

— Майли.

Нонвой хайрлашиб, чиқиб кетди. Фердинанд билан устахонада қолиб, бир оз гаплашиб ўтирдим.

— Суратни олти ҳафта ишлайсанми?

— Қаёқда! Тўрт-беш кунлик иш. Лекин унга бунақа деб бўлмайди. Тўғриси-ни айтсам, соатига нечгул ишлашимни ҳисоблашга тушиб кетади, ўзини алдангандай ҳис этади. Олти ҳафта — унинг учун маъқул муддат, малика Боргезега ҳам шу муддатни айтганман. Инсоннинг табиати шунақа, азизим Робби. Агар нонвойга бу аёл малика эмас, шляпадўз десам, унинг назарида хотинининг сурати ўз латофатини ярим баравар йўқотган бўларди. Дарвоқе, олти марта гувоҳ бўлиб турибман, вафот этган аёллар анови суратдагига ўхшаган тақинчоқлар тақишаркан. Мана шунақа тасодифлар ҳам бўлиб туради. Бу сурат ҳеч ким танимайдиган ажойиб аёл Луиза Вольфнинг сурати. Тап-тайёр реклама.

Яна устахонага нигоҳ ташладим. Деворлардан аллақачон қабрларда кўзлари тупроққа тўлган қиёфалар термулиб турарди. Булар қариндошлари томонидан буюртирилган, аммо харид қилинмай, ташлаб кетилган суратлар. Ахир, улар ҳам қачонлардир ўшалар билан бирга юрган, ҳаётнинг аччиқ-чучугини бирга тотган инсонлар-ку.

— Менга қара, Фердинанд, бунақа муҳитда ишлайвериб, дилгир бўлиб қолмайсанми?

У елкасини қисди.

— Йўқ, лекин сурбет бўлиб қолишим мумкин. Ҳаёт ҳақида ўйлаганингда дилгир бўласан, аммо одамлар ҳаётни нимага айлантириб юборганини кўрганингда сурбет бўлишинг турган гап.

— Тўғри, лекин баъзилар астойдил изтироб чекишади...

— Унақалар сурат буюришмайди.

Фердинанд ўрнидан турди.

— Яхшиямки, Робби, инсониятни ҳаётга боғлаб турадиган икир-чикирлар ҳали тутаган эмас. Ёлғизлик эса, — ҳақиқий ёлғизлик, — ақлдан озиш ёки ўз жонингга қасд қилиш арафасида бошланади.

Ҳайҳотдай хона ним қоронғилик ичра сузарди. Девор орқасида кимдир у ёқдан-бу ёққа бориб келяпти. Бу биз йиғилганда қорасини кўрсатмайдиган хизматчи аёл. У ҳаммамизни ёмон кўради, сабаби — булар Фердинанд менга қарши қайрайди, деб ўйлайди.

Кўчага чиқиб, худди илиқ ваннага тушгандай, оломонга қўшилиб кетдим.

XI

Биринчи марта Патникига меҳмонга кетяпман. Шу пайтгача у меникига келар ёки мен уни уйининг олдида кутиб олиб, бошимиз оққан томонга қараб жўнардик. Назаримда, Пат менинг олдимга шунчаки ташриф билан, омонатгина келиб-кетаётганга ўхшарди. Мен у ҳақда, унинг турмуш тарзи тўғрисида кўпроқ нарса билишни хоҳлардим.

Гул олиб бормоқчи бўлдим. Бу қийин иш эмас: луна-паркнинг орқасидаги шаҳар боғи гулга кўмилиб ётипти. Панжарадан сакраб ўтиб, оппоқ сирень шохчаларини уза бошладим.

— Нима қиляпсиз? — деган овоз эшитилди бехосдан. Қайрилиб қарадим. Ёнбошимда шоп мўйловли бир киши турарди. Полициячи ҳам, қоровул ҳам эмас, кўринишидан истеъфога чиққан кекса зобитга ўхшайди.

— Кўрмаяпсизми, — дедим мулоим оҳангда, — сирень гулларидан оляпман. Истеъфодаги ҳарбий бир лаҳза дол бўлиб турди. Сўнг:

— Бу ер шаҳар боғи эканини биласизми? — деди жаҳл билан.

Кулиб юбордим.

— Албатта. Сизнингча, бу ерни Канар ороллари деб ўйляпманми?

Зобит кўкариб кетди. Ишқилиб, юрагини чангаллаб қолмаса гўрга эди.

— Ҳозироқ жўнанг бу ердан! — деб бақирди у дўриллаган овозда. — Шаҳар мулкани талон-тарож қиляпсиз! Ҳибсга олишни буюраман!

Мен анча-мунча сирень шохчаларини узишга улгургандим.

— Олдин тутволиш керак. Қани, қувинг, бобой! — шундай деб, панжарадан сакрадим куённи сурвордим.

Патнинг уйига етганда яна у ёқ-бу ёғимга қарадим. Сўнг зинапоядан кўтарила бошладим. Бу замонавий янги бино бўлиб, менинг хароб кулбамдан фарқ қиларди. Зинапояга қизил пояндоз тўшалган. Фрау Залевскининг пансионида бу нарса йўқ, лифт ҳақида-ку гап бўлиши мумкин эмас.

Пат тўртинчи қаватда яшарди. Эшикда салобатли мис ёрлик; “Подполковник Эгберт фон Гаке”. Ёрликка бир оз термулиб турдим. Кўнғироқ тутмачасини босишдан олдин галстугимни тўғриладим.

Эшикни пешонасига оппоқ тўр безак, белига чиройли пешбанд боғлаган қиз очди. Уни бизнинг бесўнақай, гилай Фрида билан қиёслаб бўлмасди. Бир лаҳза довдираб қолдим.

— Жаноб Локамгисиз?

Бош силкидим.

Қиз мени кичкина даҳлиздан олиб ўтиб, бир хонанинг эшигини очди. У ерда байрамона ҳарбий кийимда подполковник Эгберт фон Гаке ўтирган бўлсаю мени сўроққа тута бошласа, балки унчалик ажабланмасдим. Чунки даҳлиз деворларига осиглиқ кўпдан-кўп генералларнинг суратини кўриб, шунга тайёр бўлиб қолган эдим. Орден таққан генераллар менинг фуқароча қиёфамга алланечук таҳқиромуз қарагандай туюлди. Хайрият, шу пайт Пат кириб келдию хона бир зумда ҳарорат ва шодликка тўла оролчага айланди-қолди. Эшикни ёпиб, қизни бағримга босдим. Сўнг янги узилган сиренларни тақдим этдим.

— Мана, — дедим унга. — Шаҳар бошқармасининг саломи ҳам шунинг ичида.

Пат гулларни дераза ёнида, ерда турган каттакон шаффоф гулдонга жойлаштира бошлади. Шу орада мен хонага кўз югуртирдим. Қадимий кўркам жиҳозлар, ҳаво ранг гилам, дераза пардалари худди рассом қалами билан чизилгандай, духоба қопланган ихчам креслолар. Бари беозор, майин тусда.

— Ё алҳазар, бунақа хонани қанақиб топдинг, Пат, — дедим мен. — Одатда одамлар ижарага жой берганда шалағи чиққан тақир-тукурлар, туғилган кунда олинган ва ҳеч кимга асқотмайдиган совғаларни қолдиришарди-ку.

Қиз энгашиб, гулдонни эҳтиётлик билан девор ёнига сурди. Шунда унинг хиёл эгилган бўйни, бежирим елкаси, нозик қўлларига назарим тушди. Рўпамда чўккалаб тураркан, у ҳимояга муҳтож ёш болага ўхшарди. Айни пайтда чайир ва ҳуркак жониворни ҳам эслатарди. Аммо ўрнидан туриб, қўлларини бўйнимга ташлаганда кўзлари ва лабларидаги илтижоли интиқлик, сеҳрли бир

даъватни кўрдиму андак довдираб қолдим. Бу нопок дунёда бундай манзарага қайтиб дуч келаман, деб ўйламагандим.

Қўлимни елкасига қўйдим. Қиз яна ёнимда турганидан беҳад бахтиёр эдим.

— Буларнинг ҳаммаси ўзимнинг нарсаларим, Робби. Олдин квартира ойманики эди. Қазо қилганларидан кейин икки хонани ўзим эгаллаб, қолганини топширвордим.

— Демак, квартира сеники экан-да? — сўрадим енгил тортиб. — Подполковник Эгберт фон Гаке ижарада туради, шундайми?

Пат бош чайқади.

— Унақа эмас. Квартирани сақлаб қолишга қурбим етмади. Ундан воз кечишга тўғри келди, ортиқча жиҳозларни сотдим. Ҳозир ўзим ижарадаман. Қари Эгбертга намунча қизиқиб қолдинг?

— Шунчаки. Полициячи ва катта офицерлардан чўчиб тураман. Ҳарбий хизматдан қолган одат.

Қиз кулди.

— Менинг отам ҳам майор эди.

— Майорга чидаса бўлади.

— Гакени танийсанми? — деб сўради у.

Кўнглим бирдан гаш бўла бошлади.

— Паст бўйли, юзи қип-қизил, оқ соч, шоп мўйлов, овози йўғон киши-да?

Шаҳар боғида кўп сайр қилади?

Пат жилмайиб, сиренга қаради.

— Йўқ, у баланд бўйли, ранглар, кўзойнак тақиб юради.

— Бўлмаса, танимайман.

— Таништириб қўяйми? Яхши одам.

— Худо сақласин! Ҳозирча менинг жойим устахона билан фрау Залевскининг пансионни.

Эшик тикиллади. Оқсоқ қиз пастак столчани гилдиратиб кирди. Кумуш ликопчада пирожний, нафис оқ чинни идишда бутербродлар, қўл сочиқ, сигарета ва яна алланима балолар. Анграйиб қолдим.

— Раҳм қил, Пат! — дедим ниҳоят. — Худди кинодагига ўхшайди. Зинапоядан чиқаётгандаёқ сезувдим, иккаламиз жамият пиллапояларининг бошқа-бошқа зиналаридамиз. Мен фрау Залевскининг деразаси ёнида ёки ўзимнинг қадрдон примусим олдида ўтиришга, яғири чиққан дастурхондан тамадди қилишга ўрганганман. Мабодо бирорта идишни кўлимдан тушириб юборсам, ғариб пансионнинг ғариб фуқаросини уят қилмайсан!

Қиз кулиб юборди.

— Йўқ, идишни тушириш мумкин эмас. Автомобилчи деган шарафли ном бундай қилишинга йўл қўймайди. Сен эпчил бўлишинг керак. — Пат чойнакни ушлади. — Чойми, қаҳвами?

— Ёпирай! Иккаласидан ҳам борми?

— Албатта. Мана, қарагин.

— Қойил! Ҳашаматли ресторанлардагидай! Фақат мусиқа етишмайди, холос.

Қиз энгашиб, жажжи приёмник тугмачасини босди, шу пайтгача уни пайқаманган эканман.

— Хўш, чой ичасанми, қаҳвами?

— Қаҳва, Пат, қаҳва ичаман. Деҳқонман-да. Ўзинг-чи?

— Сен билан бирга қаҳва ича қоламан.

— Бошқа пайт чой ичаркансан-да.

— Ҳа.

— Бўлмаса, қаҳва ичиб нима қиласан?

— Секин-секин ўрганияпман. Пирожний ейсанми, бутербродми?

— Иккаласиниям. Фурсатдан фойдаланиб қолиш керак. Кейин чой ҳам ичаман. Ҳаммасидан татиб кўраман.

Қиз кула-кула, ликопчамни тўлдира бошлади. Ҳай-ҳайладим.

— Бўлди, бўлди! Нариги хонада подполковник ўтирипти! Бошлиқлар унвони кичикларда месьёр бўлишини ёқтиришади.

— Фақат ичкилик масаласида, Робби. Кекса Эгбертнинг ўзи олхўрили пирожнийни хуш кўради.

— Йўқ, Пат, улар унвони кичиклардан маиший қулайлик масаласида ҳам чегарадан чиқмасликни талаб қилишади, — дедим мен. — Ўз вақтида обдон миямизга шуни қўйишган. — Мен резина гилдиракли столчани орқа-олдинга суриб, ўйнай бошладим. Заб эрмак топилди-да: столча гилам устида бешовқин у ёқдан-бу ёққа бориб келарди. Шу асно атрофга кўз югуртирдим. Хонадаги ҳамма нарса дид билан танланган эди. — Ҳа, Пат, — дедим унга, — ота-бобола-римиз яшашни билишган!

Киз яна кулди.

— Нималарни ўйлаб тояпсан?

— Ўйлаб топаётганим йўқ. Бор гапни гапиряпман.

— Бу ердаги баъзи буюмлар тасодифан сақланиб қолган.

— Тасодифан эмас. Гап буюмларда ҳам эмас. Гап буюмлар ортида нималар турганида. Ишонч ва хотиржамлик. Сен буни тушунмайсан. Буни шу нарсалардан мосуво бўлганлар тушунади.

Пат менга тикилиб қаради.

— Агар астойдил хоҳласанг, сен ҳам шунга эришишинг мумкин.

Қизнинг қўлини олдим.

— Хоҳламайман. Биласанми, нима учун? Унда ўзимни таваккалчи деб ҳисоблашимга тўғри келади. Мен бор вужудимни сарфлаб яшашим керак. Шунга кўникади одам. Замон шунақа.

— Бундай яшаш қулай ҳам-да.

— Эҳтимол, — дедим кулиб. — Энди чой кўй. Бир татиб кўрай-чи.

— Йўқ, — деди у, — қаҳва ичамиз. У-бу нарса е. Бор вужудингни сарфлаш учун.

— Айни муддао. Лекин анови пирожнийхўр Эгберт, менга ҳам бирор нарса тегармикин, деб ўтиргандир?

— Қайдам. Фақат унвони кичикларнинг қасоскор эканини унутмаса бўлди.

Бу ҳам бугунги кунимизга хос нарса-ку. Сен бемалол олавер.

Қизнинг кўзлари чақнаб турар, ўзи бениҳоя сулув эди.

— Қачон боя айтганимдай яшамаслигимни, бунинг учун бировнинг раҳми келиши шарт эмаслигини биласанми?

Пат менга савол назари билан қаради.

— Сен билан бирга бўлганимда! — дедим мен. — Энди Эгбертга қарши шафқатсиз ҳужумга!

Тушда шофёрлар ошхонасида озгина қуруқ шўрва ичган эдим. Шунинг учун столчадаги таомларни паққос туширдим. Патнинг қистови билан қаҳвани ҳам ичиб тутатдим.

Биз дераза олдига ўтирволиб, чека бошладик. Ботаётган қуёш нурлари осмонни қонгалаш қилиб юборганди.

— Хонанг яхши, Пат, — дедим унга. — Бу ерда ҳафталаб кўчага чиқмасдан ўтириш, дунёнинг ташвишларини тамом унутиш мумкин.

Киз кулди.

— Шундай пайтлар бўлганки, қайтиб кўчага чиқишдан умидимни узиб қўйганман.

— Қачон?

— Касал бўлганимда.

— Бу бошқа масала. Нима бўлган эди?

— Ваҳима қиладиган ҳеч нарса. Шунчаки ётишга тўғри келган. Тез ўсаётган пайтларим эди, овқат етишмасди. Уруш йиллари, ҳатто ундан кейин ҳам анча оғир бўлган.

— Тўғри. Қанча ётдинг?

— Бир йилга яқин.

— Шунақа узоқ ётиб қолдингми? — Унга диққат билан разм солдим.

— Кўп вақт бўлди бунга. Аммо ўшанда абадиятдай туюлган эди. Эсингдами, қаҳвахонада дўстинг Валентин ҳақида гапириб берган эдинг? Урушдан кейин у

нукул яшашнинг қандай бахт экани тўғрисида ўйларкан. Бу бахт олдида ҳамма нарса унинг учун ўз аҳамиятини йўқотган экан.

— Ҳа, унутмабсан, — дедим мен.

— Сабаби, бу ҳолатни яхши тушунаман. Ўшандан буён мен ҳам сал нарсага қувониб кетаман. Афтидан, энгилтак одам бўлсам керак-да.

— Ўзларини донишманд ҳисоблайдиганлар энгилтак бўлишади.

— Йўқ, мен ростдан ҳам энгилтакман. Ҳаётнинг жиддий муаммоларига ақлим етмайди. Менга фақат гўзал нарсалар хуш ёқади. Мана, сен сирень опкелдинг — шунинг ўзи менга бахт.

— Бу энгилтаклик эмас; бу олий фалсафа.

— Эҳтимол, лекин мен учун эмас. Мен бари бир энгилтак ва юзаки одамман.

— Мен ҳам.

— Менчаликмас. Боя таваккалчилик ҳақида гапирувдинг. Мен бориб турган таваккалчиман.

— Шунақа деб ўйлагандим.

— Рост. Аллақачон яшаш жойимни ўзгартиришим, бирор касбни эгаллашим, пул топишим керак эди. Лекин буни орқага суравердим. Маълум вақт кўнглимга ёққандай яшашни ихтиёр этдим. Тўғри қилдимми, нотўғрими — фарқи йўқ. Шундай яшаб келяпман.

— Нега бунчалик жиддий гапиряпсан? — дедим қулиб.

— Бор гапни айтяпман. Одамлар менга, энгилтак бўлма, қўлингдаги арзи-маган пулни тежа, бирор ерга ишга жойлаш, дейишарди. Мен бўлсам, эркин, даҳисиз яшашни, кўнглимга келган ишни қилишни хоҳлардим. Бу хоҳиш менда онам вафотидан сўнг, ўзим узоқ ётиб қолганимдан кейин пайдо бўлди.

— Ака-сингилларинг борми?

Қиз бош чайқади.

— Тахминим тўғри экан.

— Сен ҳам мени энгилтаклик қилган, деб ҳисоблайсанми?

— Йўқ, сен мардона йўл тутгансан.

— Бунинг нимаси мардлик? У қадар жасур эмасман. Шунақа кўрқув босган пайтлар бўлганки! Худди театрда бориб, бировнинг жойига ўтириб олган одамнинг аҳволига тушганман.

— Демак, мард экансан, — дедим унга. — Мардлик кўрқувсиз бўлмайди. Қолаверса, сен тўғри иш қилгансан. Пулингни беҳуда созуришинг мумкин эди. Ҳозир эса нимагадир эгасан. Қандай юмуш билан шуғуллангансан?

— Ҳеч қандай. Шунчаки ўзим учун яшаганман.

— Офарин! Бундан зўр иш йўқ.

Қиз қулди.

— Ҳадемай бунга чек қўйилади, ишга кираман.

— Қаерга? Биндинг билан ўша кунги учрашувингга алоқадор эмасми?

— Алоқадор. Биндинг ва “Электрола” патефон кампаниясига қарашли дўконлар директори доктор Макс Матушайт билан учрашган эдим. Сотувчи бўлиб ишга кирмоқчиман.

— Биндинг бундан кўра дурустроқ нарса ўйлаб тополмадимми?

— Топди, лекин мен хоҳламадим.

— Унга маслаҳат бермаган бўлардим... Қачон ишни бошламоқчисан?

— Биринчи августдан.

— Ҳали вақт бор экан. Балки бошқа иш топармиз. Лекин барибир сенинг харидорларинг бўлаамиз.

— Патефонинг борми?

— Йўқ, лекин дарров харид қиламан. Ростини айтсам, шу ишинг менга ёқмай турибди-да.

— Ўзимга ёқади, — деди у. — Бошқа иш қўлимдан келмайди. Аммо сен билан бирга бўлганимдан бери ўзимни энгил ҳис этаман. Дарвоқе, бу режамни сенга айтмаслигим керак эди.

— Йўқ, айтишинг керак эди. Сен ҳамма вақт менга бор гапни айтишинг керак.

— Ҳўп, Робби. — Шундай деди-да, ўрнидан туриб, жавон ёнига борди.

— Нима олиб қўйганимни биласанми? Ром. Сен учун. Назаримда яхши ром. У столчага қадаҳ қўйиб, менга тикилди.

— Ёмонмас, узоқданоқ сезилиб турибди, — дедим унга. — Лекин сал тежам-корроқ бўлганинг тузукмиди, Пат? Лоақал патефон масаласини бир оз нари-роққа суриш учун ҳам.

— Кераги йўқ.

— Бу гапинг ҳам тўғри.

Ромнинг рангидан билдимки, бир нарса қўшилган. Винофуруш Патни алдаган. Қадаҳни бўшатдим.

— Зўр! — дедим унга, — яна битта қуй. Қаердан олдинг?

— Муюлишдаги дўкондан.

“Хароб бир дўкон бўлса керак-да”, — деб ўйладим ичимда. Бирор кун кириб, сотувчини тузлашни кўнглимга тугиб қўйдим.

— Энди мен борай, Пат.

— Яна пича ўтирайлик.

Биз дераза олдида турардик. Кўча чироқлари ёнди.

— Ёлоқхонангни кўрсатмайсанми?

У бир эшикни очиб, чироқни ёқди. Остонада туриб хонага кўз ташладим. Кўнглимдан нималар кечмади-ю!

— Демак, бу сенинг каравотинг, Пат, шундайми?

— Кимники бўлмаса?

— Дарвоқе. Мана бу телефон. Буни ҳам билиб олдим... Энди менга рухсат.

Пат кафтини юзимга босди. Қанийди шу ерда қолсам, юмшоқ зангори тўшак ичида у билан бирга бўлсам... Аммо нимадир мени тийиб турарди. Тортинчоқлик, кўрқув ёки эҳтиёткорлик эмас, йўқ, жудаям улкан назокат, ҳар қандай хоҳишни даф этадиган назокат мени тийиб турарди.

— Хайр, Пат, — дедим мен. — Келганимдан ниҳоятда хурсандман. Сен тасаввур қилганингдан кўра ҳам хурсандман. Бунинг устига, ром... Менга кўнглингни очганинг...

— Оддий нарсалар-ку булар...

— Мен учун ундаймас. Бунга ўрганмаганман.

Фрау Залевскининг пансионига қайтиб, хонамда бир оз ўтирдим. Патнинг Биндинг олдида бурчдор бўлиб қолиши ичимни ғаш қилаётганди. Йўлакка чиқиб, Эрна Бенигнинг олдида кирдим.

— Зарур иш билан келдим, Эрна. Аёллар меҳнатига талаб қанақа ҳозир?

— Сизга нима кераги бор буни? — ҳайрон бўлди у. — Бунақа саволни кутмагандим. Очигини айтсам, вазият жудаям оғир.

— Сира иложи йўқми?

— Касби нима?

— Котиба, ёрдамчи...

У қўл силтади.

— Юз минглаб ишсизлар сарсон бўлиб юрипти... Ўша аёлнинг бирор ихтисоси борми?

— Жудаям гўзал, — дедим мен.

— Нечта ҳижо?

— Лаббай?

— Минутига нечта ҳижо ёза олади? Нечта тилни билади?

— Хабарим йўқ, — дедим мен, — лекин биласизми... ваколатхоналар учун...

— Азизим, сезиб турибман: аёл ўзига тўқ оиладан бўлган, эмин-эркин яшаган, бугунги кунга келиб... ҳоказо ва ҳоказо. Иложи йўқ, ишонинг. Агар бирор-та эркак астойдил киришиб, чорасини топмаса... Аммо бунинг тўлови нима бўлишини биласизми? Сиз буни хоҳламайсиз-ку, тўғрими?

— Саволингиз қизиқ бўлди.

— Сиз ўйлаганчалик қизиқ эмас, — жавоб берди Эрна синиқ табассум билан. — Бир нарсани билмасам гапирмайман.

Эрнанинг бошлиғи билан алоқасини эсладим.

— Сизга дўстона маслаҳатим, — давом этди у. — Ўзингиз шундоқ ишлангки, топганингиз икки кишига етсин. Энг осон йўли шу. Уйланинг.

Кулиб юбордим.

— Э, қойил! Хотинни боқолармикинман?

Эрна менга таажжуб билан қаради. Ниҳоятда ҳаракатчан, тиниб-тинчимас аёл бўлишига қарамай, шу тобда у кўзимга сўлгин, ҳатто кексайиб қолгандай кўринди.

— Ростини айтсам, — деди у. — Тирикчилигим ёмон эмас, керагидан ортиқ тақир-тукурим бор. Аммо бирор киши ёнимга келиб, ҳалол ва покиза турмуш қуришни астойдил таклиф қилса, ҳамма нарсамдан воз кечиб, ўша одам билан ергўлада яшашга ҳам рози бўлардим. — Эрнининг чехрасига яна олдинги ифода қайтди. — Э-э, нималар деяпман — ҳар бир инсонда маълум даражада ҳиссиёт бор. — У сигарета тутуни орасидан кўз қисиб қўйди. — Ҳатто сизда ҳам.

— Нега энди?

— Ҳа, ҳа... — деди Эрна. — Бу ҳиссиёт кутилмаганда қалқиб чиқади...

— Менда қалқиб чиқмайди, — жавоб бердим унга.

Соат саккизгача хонамда ўтирдим, кейин юрагим сиқилиб, бирортасини учратиб қоларман, деган умидда қаҳвахонага тушдим.

Стул ёнида Валентин ўтирарди.

— Ўтир, — деди у. — Нима ичасан?

— Ром. Шу бугундан бошлаб ромга ихлосим ошиб кетган.

— Ром — аскарнинг сути, — деди Валентин. — Дарвоқе, кўринишинг ёмон-мас, Робби.

— Наҳотки?

— Ёшариб кетибсан.

— Худога шукур, — дедим унга. — Соғ бўл, Валентин.

— Омон бўл, Робби.

Биз қадаҳларни столга қўйдик-да, бир-биримизга тикилиб, кулиб юбордик.

— Азизим, — деди Валентин.

— Жин урсин сени, дўстим! — хитоб қилдим мен. — Энди нима ичамиз?

— Яна ўзидан.

— Бўпти.

Фред қадаҳларни тўлдирди.

— Ўлмайлик, Валентин.

— Яшаш учун, Робби.

— “Ўлмайлик” — қандай ажойиб сўз, тўғрими?

— Бундан зўр сўз йўқ!

Яна бир неча бор қадаҳ кўтардик. Сўнг Валентин кетди.

Мен қолдим. Қаҳвахонада Фреддан бошқа ҳеч ким йўқ эди. Деворлардаги эски хариталарни, елканлари сарғайиб кетган кемаларни томоша қиларканман, Пат ҳақида ўйлардим. Ҳозир жон деб қўнғироқ қилардим-у, аммо ўзимни базўр тийиб ўтирардим. Уни ҳадеб ўйлайвермаслигим керак. У мен учун кутилмаган тухфа, бир келиб кетадиган бахт. Мен шундай бўлишини хоҳлардим. Аслида ҳам бошқача бўлиши мумкин эмас. Биламан-да: ҳар қандай муҳаббат боқий бўлишни истайди, унинг боқий азоби ҳам шундан. Лекин дунёда интиҳосиз нарсанинг ўзи йўқ.

— Яна битта қуй, — дедим Фредга.

Шу пайт қаҳвахонага бир эркак билан аёл кириб келишди. Улар пештахта олдида туриб, бир стакандан шарбат ичишди. Аёлда мажол қолмаган, эркак эса унга ҳамон ҳирс билан тикиларди. Тез чиқиб кетишди.

Қадаҳни бўшатдим. Балки бугун Патниқига бормаганим тузукмиди? Кўз олдимда ҳануз ним қоронғи, серфайз хона, беозор оқшом, ўз ҳаёти, ўз режалари тўғрисида паст ва майин товушда гапирётган соҳибжамол қиз. Ахир шу пайтгача ҳайратомуз саргузаштдай туюлган нарса назокат қаърига сингиб кетмаганмиди? Бу назокат мен ўйлаганим ва хоҳлаганимдан кўра ҳам кучлироқ бир тарзда вужудимни чулғаб олмаганмиди? Бугун, худди шу бугун нақадар ўзгариб кетганимни ҳис этмадимми? Нега кетиб қолдим, нега уникада қолмадим? Хоҳлаб турувдим-ку. Минг лаънат. Бўлар иш бўлди. Ундан айрилганимдан кейин ақдан озсам ҳам майли, лекин ҳозирча Пат мен билан

бирга, бошқа нарса билан ишим йўқ. Одмигина ҳаётимни ўзгартиришга уришим шартмиди? Ҳамма нарса буюк тўфон остида қоладиган кун бари бир келади-ку.

— Мен билан ичасанми, Фред?

— Қачон “йўқ” деганман.

Икки қадаҳдан арақ урдик. Сўнг навбатдаги қадаҳни ким буюришидан қуръа ташладик. Мен ютдим, лекин бари бир кўнглим тўлмади. Қуръа ташлайвердик, бешинчи мартасида ютқаздим, кейин қаторасига яна уч марта омадим келмади.

— Кайфим ошдими ё ростдан ҳам момақалдироқ гумбурляяптими?

Фред қулоқ солди.

— Рост, момақалдироқ. Бу йил биринчи марта эшитишим.

Эшик олдига бориб, осмонга қарадик. Қоп-қора булут. Лекин ҳаво илиқ, аҳён-аҳён яшин чақнайди.

— Унақа бўлса, яна биттадан отамиз, — дедим мен.

Фред эътироз билдирмади.

— Расво арақ экан, — шундай деб, қадаҳни пештахта устига қўйдим. Фред ҳам ўткирроқ нарса, масалан, олча арағи ичиш тарафдори эди. Менга қолса, ром тузук. Баҳслашмаслик учун унисидан ҳам, бунисидан ҳам ичдик. Бира тўла катта бокалларда ичиб қўя қолдик, ҳадеб қўйиб ўтирадим! Кайфимиз энди чоғ эди. Бир неча марта кўчага чиқиб, осмонга қарадик. Чақмоқ чақнаганини кўрмоқчи эдик, аммо омадимиз келмади. Нукул қаҳвахонада ўтирганини кўрмоқчи эдик, аммо омадимиз келмади. Фред, қайлигим бор, деди. Автомат-ресторан хўжайинининг қизи эмиш. Лекин чол ўлмагунча уйланмоқчи эмас, чунки ресторан қизга мерос бўлиб қоладими-йўқми, шуни аниқ билиши керак. Менимча, Фред ҳаддан ташқари эҳтиёткорлик қиляпти. Унинг айтишича, чол ярамас одам эмиш, сўнгги дақиқаларда ресторани черковга васият қилиб юбориши ҳам ҳеч гап эмас, дейди. Шундан кейин индаёлмай қолдим. Аммо Фред умидини узмаганди. Чол шамоллаб ётганмиш, Фреднинг фикрича, грипп бўлса ҳам ажабмас, бу оғир дард. Мен унга, ичадиганлар учун грипп писандмас, дедим. Айниқса, сурункасига отадиган одам гриппдан кейин баъзан гулгул очилиб, ҳатто семириб ҳам кетади. Фред, ҳечқиси йўқ, чол бари бир бирор-ту мошинанинг тагида қолади, деди. Шундай бўлиши мумкинлигини тан олдим, айниқса, асфальт ҳўл бўлса. Бу гапимни эшитиб, Фред шартга ўрнидан турдию кўчага қараб югурди: ёмғир бошлади-йўқми, шуни билмоқчи бўлди-ёв. Аммо ёмғир ёғмаётганди. Ҳамон момақалдироқ гумбурларди. Унга бир стакан лимон шарбати қўйиб бериб, телефон ёнига бордим. Сўнгги дақиқада кўнги-роқ қилмасликка аҳд этганимни эслаб қолдим. Аппаратга қўл силтаб, унинг хурматига шляпамни ечмоқчи бўлган эдим, қарасам, бошимда шляпам йўқ экан.

Жойимга қайтиб келсам, стол ёнида Кестер билан Ленц туришарди.

— Қани, “куҳ” де-чи! — деди Готтфрид.

Талабни адо этдим.

— Ром, олча арағи ва эрмонли арақ, — деди у. — Эрмон қўшилган арақни ичдингми, галварс?!

— Мени маст деб ўйлаётган бўлсанг, янглишасан, — дедим унга. — Қайқдан келяпсизлар?

— Сиёсий мажлисдан. Лекин Оттога ёқмади. Фред нима ичяпти?

— Лимон шарбати.

— Сен ҳам бир стакан ичворсанг ёмон бўлмасди.

— Эртага, — дедим мен. — Қорним таталаб кетяпти.

Кестер менга ачиниб қараб турарди.

— Жаҳлинг чиқмасин, Отто. Озгина олдим, лекин хафачиликдан эмас, хурсандчиликдан.

— Унда майли, — деди у. — Юр, бирга овқатланамиз.

Соат ўн бирда яна гижинглаган тойдай эдим, кайфдан асар ҳам қолмаганди. Кестер, Фреддан бир хабар олайлик, деди. Қаҳвахонага қайтдик. Фред пештахта ортида оёқда зўрға турарди.

— Ичкарига олиб киринглар, — деди Ленц. — Мен савдо қилиб тураман.

Кестер иккаламиз Фредга қайноқ сут ичкизиб ўзига келтирдик. Сут дарров таъсир қилди. Кейин уни стулга ўтқазиб, ярим соат дам олишни буюрдик.

Готтфрид бало-да. У ҳамма нархларни билар, коктейль тайёрлашга устаси фаранг, худди умр бўйи буфетчилик қилгандай, ўлчови ёзилган идишни ўйнаб турарди.

Бир соатлардан сўнг Фред чиқиб келди. Ошқозонида спиртдан бошқа нарса бўлмагани учун тез ўзига келганди.

— Оширвордик-да, Фред, — дедим мен. — Овқатсиз ичганимиз чатоқ бўлди.

— Ҳечқиси йўқ, — жавоб берди у. — Баъзан шунақа бўп тургани яхши.

— Тўппа-тўғри.

Телефон ёнига бориб, Патни чақирдим. Бояги мулоҳазаларим эсимдан чиқиб кетган эди. Пат гўшакни кўтарди.

— Ўн беш минутда етиб бораман, — шундай дедиму гўшакни қўйиб қўйдим. Чарчаганини баҳона қилишидан қўрқдим. Лекин уни кўрмасам бўлмасди.

Пат пастга тушди. Кўча эшигини очаётган пайтида ойнанинг бу томонидан Патнинг боши теккан ерини ўпдим. У бир нарса демоқчи бўлган эди, гапиртирмадим — лабимни лабларига босдим. Иккаламиз кўча бўйлаб чошиб кетдик. Яшин чақнар, момақалди роқ гумбурларди.

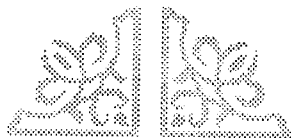
— Ҳозир ёмғир қуяди, — дедим мен.

Таксига ўтирдик. Йирик-йирик томчилар ногора чала бошлади. Мошина чорқирра тош терилган йўлдан сакраб-сакраб борарди. Олам гўзал эди — такси ҳар силкинганда ёнимда Пат ўтирганини жон-жонимдан ҳис этардим. Ҳа, олам гўзал эди: ёмғир, шаҳар, сархушлик. Буларнинг бари қўшилиб, улкан ва гўзал бир нарсага айланганди! Кайфим чоғ эди, чунки бояги бадмастликдан халос бўлгандим. Минг хил истиҳолалар пардек тўзиб кетган, тун бақувват ва зимзиё, атрофимда юз бераётган ҳодисалар рост ва табиий эди. Мошинадан тушганимизда жала қуя бошлади. Ҳайдовчи билан ҳисоб-китоб қилаётганимда эса қора асфальтни савалаётган томчилар ҳали қошлон терисидаги доғларга ўхшарди. Аммо пансионга етиб-етмасимиздан кўчада чучвара қайнай бошлади — ёмғир челақлаб қуярди. Чироқни ёқмадим. Чақмоқ хонани ёритиб турарди. Шаҳар тепасида момақалди роқ кўкни ларзага келтирарди.

— Мана энди ҳар қанча бақирсак ҳам бўлаверади, — дедим мен. — Овозимизни ҳеч ким эшитмайди!

Дераза ёришиб кетди. Қабристондаги дарахтларнинг қоп-қора шарпаси кўзга бир ташландию яна қоронғилик қаърига яширинди. Дераза олдида, тун билан менинг орамда Патнинг қамчиндай қомати бир тутам нурдай ярқ этиб кўринди. Елкасидан қучдим, у пинжимга қапишди, сўнг лабларини, нафасини туйдим ва бу дунёни буткул унутдим...

(Давоми келгуси сонда.)



Йохан Волфганг ГЁТЕ

Ғарбу шарқ девони

ҲИКМАТНОМА

Токи бўлсин мувозанат унда пайдо
Кўйиб чиқдим китоб ичра туморларни,
Ким илоҳий нина билан уни тикса,
Дарддан халос айлағай у беморларни.

* * *

Ўздан кетма,
Кеча олган несъматингни
Ҳозирги кун ё тунингдан
Талаб этма.

* * *

Кимки машғум кунда туғилди, инон,
Ёвуз ишлар унга маъкул бегумон.

* * *

Осонмиди бу иш айтади илло
Қай зот этган бўлса уни ихтиро.

* * *

Денгиз тўлқин отади, фақат,
Замин уни тутолмас ҳеч вақт.

* * *

Дилда ҳадик, қўрқув нечун?
Ҳаёт қисқа, кун-чи узун.

*Олмончадан
Садриддин
САЛИМОВ
таржимаси.*

Буюк олмон алломаси Й.В.Гёте (1749-1832) Қуръони Карим, Ҳадиси Шариф, шунингдек, Фирдавсий, Анварий, Низомий, Румий, Саъдий, Ҳофиз, Жомийлар таъсирида "Ғарбу шарқ девони" китобини яратди.

"Ғарбу Шарқ девони" 1819 йилда чоп этилган. Ушбу китоб жуда кўп жаҳон тилларига таржима бўлган.

Шоир Садриддин Салим Бухорий Гётенинг "Ғарбу шарқ девони"ни тўлалигича она тилимизга ўгирди. Биз қуйида бу улуг девондан "Ҳикматнома" ва "Зулайхоннома" қисмини Сиз азиз журналхонлар ҳукмига ҳавола қилаётирмиз.

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

83

Кенг ерними кўмсайди жон,
 Ё осмонни? Кимга аён?
 Кўксимни тарк этмоқ истар,
 Юрак қочиб кетмоқ истар.
 Топа олар дилим ором,
 Сийнамга жой бўлсанг мудом.
 Ташвишлару ғамларни ҳам
 Унутади унда, эркам.
 Ғамгинми у ва ё хурсанд
 Чиқолмайди дарвозадан.

* * *

Тақдир имтиҳон этса, гунг бўл, одамзот,
 Фойда бермас айламак минг доду фарёд.

* * *

Куёш ҳали нур сочмоқда, айла шитоб эй, мард!
 Тунда эса этолмай иш рангу рўйинг бўлар зард.

* * *

Нени яратмоқчисан, яралган бу дунёда,
 Парвардигор яратган сену мендан зиёда.
 Қуръанга тушибдими яшамоқ деган қисмат,
 Йўлни бошлабсан, давом айла уни, марҳамат.
 Рухий мувозанатинг буза олмасин асло,
 Бу манзилда на ғаму, на таважжух, илоҳо.

* * *

Ғар аламзада юрак
 Ноумид бўлса, бешак —
 Даволай олар кам-кам
 Дўст сўзи мисли малҳам.

* * *

“Хонангизга бахт кирган фурсат
 Ранжитдингиз этмай марҳамат”.
 Лекин у Қиз чекмабди озор,
 Сизни йўқлаб келмишдир такрор.

* * *

Менга мерос теккани ҳар жойда нақд.
 Давлатим Вақтдир, далам ҳосили Вақт.

* * *

Муҳаббатдан эзгулик пайдо,
 Қонда кезар бу хислат, ҳар гал.
 Неваранга кўпроқ ўтади,
 Камроқ ўтса ўғлингга агар.

* * *

Шундай демиш донишмандлар сарвари
 Улуғ қалбли дилшунос ул Анварий:
 “Яшай олгай ҳар жойда, ҳар вақтда саз
 Кимки Ростгўй, Оқилу Мурасоз!”

* * *

Дўстларданми шикоятинг,
Ё душманга маломатинг.
Алар учун бўлса алҳол
Борлигингни ўзи малол.

* * *

Аҳмоқларга берма эътибор,
Улар сўзлаб ўзин этар фош:
“Қиёматда донолар зинҳор
Камтар бўлиб қўтарарлар бош”.

* * *

Ёмон қўшни бўлсайди илло
Менгами ё сенга, балки
Хурматдан ҳеч бўлмасдан жудо
Яшарди ўзича ҳар ким.

* * *

Эътироф эт, экан улканроқ
Шарқ шоири фарбликдан, бироқ.
Тенг эканмиз бир ҳисда фақат
Бир хил экан биздаги нафрат.

* * *

Ҳар ким хоҳлар юксақда бўлсин,
Дунё шундай яралганмикин?
Бир-бирига мунчалик қўпол
Бўлар ўзи хоҳлабми ҳар ким?

* * *

Шафқат эт бизларга, Худойим,
Палидга тавфиқ бер, илоҳим.
Ҳасад шишиб ёрилсин,
Очликдан ўзин есин.

* * *

Сен қўрс бўлсанг мабодо
Дарров ҳурмат этарлар.
Чўчқадан бошқасини
Лочин-ла ов этарлар.

* * *

Бидъат эрур попларнинг сўзи,
Йўлдан урар ҳар нафас.
Тўғри йўл элтмаса манзилга
Эгри йўл ҳам элтолмас.

* * *

Қаҳрамонга беролгай баҳо,
Кимки эрур жасур ҳамда мард.
Танимоқ-чун одамни аммо
Ҳаёт ёзу қишин ўташ шарт.

* * *

Мухаббатдан эзгулик пайдо,
Агар таъма ишққа бўлса эш,
Сенинг кунинг ўтар-ку, аммо
Фарзандингга тегмайди улуш.

* * *

Ҳазина, Имону Фикринг эт ниҳон,
Ўғирлаб кетмасин галамис осон.

* * *

Дунёда юради не сабаб
Яхши ҳам Ёмон ёнма-ён?
Ёшлар эски Сўзни такрорлаб,
Бизнинг Сўз деб ўйлар ҳар қачон.

* * *

Вақтингни айлама сарф
Бехуда баҳсга, ўртоқ,
Нодон-ла жанжаллашса
Доно ҳам бўлар аҳмоқ.

* * *

Ҳақиқат бу қадар олис, ажабо,
Заминнинг қатида яширин нечун?
Бирор кас тушунмас уни, мабодо
Тушунса, келарди яқинроқ, мамнун.
Ва унга етмоқ ҳам бўларди раво
Севимли бўларди у ҳамма учун.

* * *

Жаҳд айла, койит жонни,
Мард эзгу иш қилади.
Дарёга ташла нонни,
Ким еса, у биледи.

* * *

Ўргимчакни ўлдириб, шу дам
Ғоят ғамгин бўлдим, ажабо,
Унга ҳаёт берган-ку Худо,
Ҳақли мендай яшашга у ҳам.

* * *

Тун зулмат бандида, нур-чи Худодан,
Бўлсайдик баҳраманд биз ҳам зиёдан.

* * *

Атрофингда турли-туман жамоа жам,
Худо берган зиёфатда ўтирар дўсту душман.

* * *

Мени хасис атар ноинсоф,
Ҳамённи чўз, мен айлай исроф.

* * *

Кўрсатгум атрофни очиқ,
Лекин аввал том устига чиқ.

* * *

Офат йўқ жим турган маҳали,
Тилидандир ҳар ким ажали.

* * *

Бўлса икки ошпазинг
Оч қолишинг муқаррар.
Қолар уй супурилмай
Кўп бўлса хизматкор гар.

* * *

Айтгин у шундай деган:
“Аугос сфа!”¹ — муддао,
Бу келину бу куёв
Одаму Момо Ҳаво.

* * *

Тақсим этмиш дарду шифони,
Сен Аллоҳга шукр, эт жовид.
Ўз дардини бамисли табиб
Билса бемор, бўлар ноумид.

* * *

Нодон ҳар ҳодисани ўзича шарҳлашга шай,
Ҳар ҳодиса сабабин билгум, деган авом-да!
Аллоҳга итоатдур Ислом деган сўз асли,
Исломда яшаб ҳамма, ўлажакмиз Исломда.

¹ Унинг ўзи шундай деган. (Лотинча сўз.)

* * *

Дунёга келган маҳал,
Уй қурдик. Биз ўтган дам
Ўзгаси қураб илдам,
Уй-чи, ҳамон нотугал.

* * *

Кириб, неки мен-чун муқаддас
Паймол этмоқ бўлсанг хонамга,
Қирмоқни сен айлама ҳавас,
Йўлатмайман ҳеч остонамга.

* * *

Кичик уйга, аё дўст
Айла қаноат.
Каттасини қурмоққа
Етмайди фурсат.

* * *

Яшириндим — ҳаёт афсона,
Маю қўшиқ менгадир ҳамроҳ.
Аё дўстим, ғамдан бегона,
Бўлиб яша, биздай бепарво.

* * *

“Луқмон — хунук” — дединг, бас,
Луқмон сўзи — дур.
Ширинлик қамишдамас,
Шаккарда эрур.

* * *

Машриқ буюк, шубҳалар абас,
Денгиз кечиб бормоқ шарт экан.
Ким Ҳофизни билмасу севмас,
Тушунмайди Калдеронни ҳам.

* * *

“Олтину лаъл билан безамоқ
Қўлни асли нега керак-а?”
Фақат чап қўл безанар, бироқ
Ўнг қўл муҳтож эмас безакка.

* * *

Исо эшаги ҳатто
Маккага борса ҳамки,
Ўзгарди дейиш хато,
Ўзгармас асло ҳанги.

* * *

Пачоқланган қаттиқ,
Қаттиқмас, юмшоқ, ёйиқ,
Қай шакл берсанг дарҳол
Ўзгаради бемалол.
Унга ўхшаш ғиштни лек
Пизе¹ дер овруполик.

* * *

Бехато кас йўқ эрур, бироқ,
Сенинг хатонг ўзгага сабоқ.
Қайгурмасдан ташлагил қадам,
Ҳар хатодан ўрганар одам.

* * *

“Сенга неклик этдилар ҳар гал,
Жавобини қайтармадинг сен”.
Юрагимда турибди тугал
Некликларни унутмайман мен.

* * *

Бурка майли ўзни шуҳратга,
Фарқлай ол ҳар ишни албатта,
Лек меъёрдан ўтдинг — шикаст бор.

* * *

“Эҳтирос тўлқини метин каби зўр,
Қирғоқни этмоқчи бўлади вайрон”.
Сўнг шеърий марварид айлайди инъом,
Тўлқинлар жангидан бу ўлжа эрур.

Маҳрам

Илтимослар бўлди беҳисоб
Сен кўпини айладинг ижро.
Нек одам-чи, айлагил жавоб,
Кўп нарсани тилардими ё?

Вазир

Нек одамнинг талаби бўлак,
Этмас барча истагин бажо,
У кўмилиб йўқ бўлар бешак.

* * *

Қизиқ экан дунёда, фақат
Хатога эргашса Ҳақиқат.
Ҳақиқатхон гўзал мисли гул
Бу ишлари ва лекин маъқул,

¹ Пизе — французча сўзнинг маъноси: қотган қурилиш маҳсулотли, ёхуд куёшда қуриган ғишт.

Жаноб Хато эргашган фурсат
Ҳақиқатхон айлайди нафрат.

* * *

Биласизми нени англадим?
Сўз тизмоққа кўллар моҳирлар,
Шеърятни вайрон этар ким?
Бешак Шоирлар.

СОҚИЙНОМА

* * *

Ҳамроҳ бўлиб мастоналарга
Ҳа, мен юрдим майхоналарда.
Кувончу ғам, нола-ю кулгу
Қоришиқдир бунда ҳам, ёҳу!
Лекин мен-чи, ўйладим яккаш,
Фақат бир сен ҳақда, париваш.
Мен-ку сени севаман, бироқ,
Кимга сенинг хаёлларинг банд,
Содиқ қулинг эрурман, ҳар чоқ.
Бўлса эди кўлимда хома
Ҳамда тери — ёзардим нома.

* * *

Нўш айлаб май
Танҳо пайдарпай,
Ўлтирмоқдан
Яхши не бўлмай?
Хаёлингни бузишга журъат
Этмас ҳеч ким, шу эрур ишрат.

* * *

Абадийдир Қуръони Карим,
Бунга йўқдир шак.
Туфилганми сураси, балки —
Билмайман мутлоқ.

У китоблар китоби доим
У каломи ҳақ.
Лекин май ҳам абадий экан,
Ким келтирар шак?

Фаришталар яратган лекин
Майни қўшиб завқ.
Мастнинг кўзи ҳушёрдир балки
Шу боис ҳар вақт.

* * *

Дўстлар, бода ичмак керакдур,
Мастлик эса ёшлик демакдур.
Кексалар ҳам ёшга айланар,
Саховатга кўнгил бойланар.

Узум суви қувади ғамни,
Тўлдиради ишққа ҳар дамни.

* * *

Савол бекор, бергил тан,
Май ичмоқ этилган манъ.
Нўш этсанг гар мабодо
Ич олий навли бода.
Ичсанг бузилган бода
Икки карат зиёда,
Гуноҳинг бўлар, инон,
Ичма ани ҳеч қачон.

* * *

Ҳушёр касларнинг таъби
Очилмас, зада.
Ҳақиқат ечилади.
Май ичган дамда.

Қўл остида неки бор
Ортиқча нега —
Аё, Ҳофиз, сабоқ бер,
Туюлар менга?

Мен ўртага ташладим
Фикрим мардона:
Май ичмаган севгига
Эрур бегона.

Мастни кўрганда нафрат
Этмангиз, хуллас,
Кимки сева олмайди.
У ича олмас.

Зулайхо

Таъбинг нохуш, не сабаб, айла баён?

Ҳотам

Биласанми Вужуд экандур зиндон,
Рухни Вужуд ичига киритганда
Билмасдики, тирсаги сизмас анда.
Эрк истаб Рух тўрт ён бош урар
гарчанд,
Лекин зиндон занжири айлайди банд.
Вале икки карат хатарли бу ҳол
Тутолмаса ўзни, яшамоқ маҳол.

* * *

Модомики Вужуд экандур зиндон,
Нечун зиндон мунча ташна, эт аён?
Рух-ку анинг ичида туриб қолгай.
Ақлу ҳушни ўзида сақлаб олгай
Вале бир жом майи ноб ичган заҳот
Бошланади андин кейин от-ҳо-от!
Деворни Рух этмоқчи майда-майда,
Май шишасин синдиргандек майзада.

Майхона соҳибига

Дўқиллатиб ёнимга қўйдинг
Кўзачани, қўполсан нега?
Чехранг бўлсин доимо очик,
Ханда билан жом тутгил менга.

Соқийга

Эй ёқимтой болакай, келгил.
Соқийликка сен ўзинг лойиқ.
Остонада турма, май куйгил,
Сен куйган май ширин ва тиниқ.

Соқий сўзи

Зулфи қаро эй, айёр қиз!
Сени бунда ким ҳам суяр?
Мен хўжамга хизмат қилсам
Пешонамдан ўпиб кўяр.
Ишонмасанг, келгин, майли
Гаров боғлаш мумкин битта.
Сенинг юзинг, сийналаринг
Этар уни безовта.

Қадам босма бу ерга, деб
Ҳар нафас мен назар солгум,
Шу сабаб мен остонангга
Қоровулдай ётиб олгум.

* * *

Менга бадмастлигим сабаб
Берарлар дашном.
Вале бадмастликда, ё раб,
Чиқарганмиз ном.
Майхўрлар тонгга яйраб
Бўшатарлар жом.
Лекин мен-чун кунми ё шаб,
Фарқи йўқ тамом.
Севги майин ичиб, ажаб,
Маст бўлдим шу он.
Туну кун уйқуни қувлаб
Олмадим ором.
Кўнгил мастдур, қўшиқ куйлаб
Юксалар мудом.
Дилдаги қўшиққа қараб
Таъбинг намоён.
Ишқу қўшиқ, бода, ё раб,
Маст этган замон.
Мен бодаи ваҳдат ила
Маст бўлдим, инон.

* * *

Аё, айёр болакай!
Гарчи мен маст бўлсам-да,
Ақлу ҳушим жойида.

Бунинг исботи шулки:
Рўпарамда бўлишинг
Мени этмоқда хурсанд,
Ҳаммадан сеvimли сан.
Майхонада сахардан нечун
Мунча шовқин, ҳақорат, жанжал?
Хизмагкор қиз билан хўжайин
Ёқалашиб турар бу маҳал.

Най нолада, ноғора додлар,
Борлиқ банддир ҳар хил садога.
Ишқ майидан ичиб бўлдим маст,
Юрак тўла кайфу сафога.
Майхонада бўлмоқ одатин
Ёмон дерлар, бу тўғри, бироқ,
Бунда оқил фикрга бандсан
Ҳамда олим баҳсидан йироқ.

Соқий

Жаноб: қандай шарҳласа бўлар,
Юраяписиз бу ерда дайдиб,
Форс айтади: “Бедимоғ будан!”
Олмони-чи: “Хуммор!” — дейди.

Шоир

Ўз ҳолимга қўйгил, болакай,
Кўнглим бўлди дунёдан безор.
Атиргулнинг ҳиди ҳам ёқмас,
Булбул этган хониш ҳам бекор.

Соқий

Мен айтмоқчи бўлган гап ҳам шу,
Ўтиб кетар бундай ҳолатинг.
Мана бода, мундан татиб кўр,
Яна майга келар рағбатинг.

Сўнгра тоза ҳаводан нафас —
Олгил айвон остида хуррам.
Сенга: “Қалай?” — деб боқсам,
шу он —
Ўпажаксан мени дамо-дам.

Балки бордир туғилган макон,
Ҳувиллаган бўшлиқмас дунё,
Атиргулнинг ҳиди ҳам ёқар,
Ёқар булбул таратган наво.
Бу бир қабиҳ фоҳиша,
Кекса, фирибгар жонон,
Дунёдир унинг номи
Мен ҳам алдандим осон.
Ўзгаларга этгандай
Ишончимни олди у,
Сўнгра олди орзумни
Кейин севгимга, ёху!
Чанг солмоқ бўлди, шунда —

Қочдим мен айлаб ҳазар,
 Ҳазинамни мангуга
 Асрамоқ-чун бехатар.
 Уни бўлиб берайин
 Соқи-ю Зулайхога.
 Ҳар иккаласи олсин
 Истаганча инъомдан.
 Лекин мен-чи, бадавлат
 Дилда ишқнинг қувончи,
 Ишонч келар қайтадан,
 Ишқингизнинг ишончи.
 Қуйилди жом ичра май,
 Дам фанимат, минг шукур.
 Бундан бошқа не керак,
 Не керак бошқа ҳузур?!

Соқий

Бугун тўйиб эдинг тановул,
 Май ҳам қониб ичдинг бемалол.
 Жом тубида не кўринади?
 Қолмиш майнинг қуйқаси алқол.

Мана бу-чи, бу сулув оққуш,
 Кенгликларни у кўрган эди.
 Уни единг. Оққушим кеча
 Тўлқинларга тўш урган эди.

Дейдиларки, ўлимин сезиб —
 Қолган дамда куйлар у, аммо
 Сен, дилбарим, Оққуш қўшигин
 Менга куйлаб бермагил асло.

Соқий

Сени кўриб бозор — растада:
 “Улуғ шоир!” — дейдилар, аммо
 Сен куйласанг — тинглар вужудим,
 Сукут этсанг — унда ҳам маъно.

Танҳо қолсам севгим аланга —
 Олар, борми бўсангнинг сеҳри?
 Сўз — ўткинчи, унга шул мақом,
 Бўсададур мангулик муҳри.

Ўзгаларга куйлагин қўшиқ,
 Ножоиздир бермоғим ўғит:
 Соқий билан бўлганда лекин,
 Қўшиқ эмас, яхшидир сукут.

Шоир

Соқий, май куй қадаҳга такрор!

Соқий

Кўп ичмоқлик хатодир, Жаноб!
 Бўлибсиз-ку майзада, абгор.

Шоир

Ўхшайманми мастга, бер жавоб?

Соқий

Манъ этгандур Муҳаммад.

Шоир

Жоним,
 Унга ҳамма этарми амал?

Соқий

Валекин сен гапиргил жиддий,
 Масалани этиб бергил ҳал.

Шоир

Биз бошқача мусулмон, тингла!
 Бизда бор май ичмоқ ҳаваси.
 Ичиб ваҳдат майин пайгамбар,
 Бўлмабмиди ишқ девонаси.
 Вале бода ҳаром деб ул зот
 Бизга берган, унутма, хабар.

Соқий

Ўйла, жаноб, май бўлган он
 Чарс-чурс ёниб кетяпсан.
 Учқун каби порлаб чунон
 Билмайдурсан, нетарсан?!

Бу ҳолингни кўриб роҳиб
 Қочар бурчакка бехос.
 Сен — очиқ дил, у — мунофиқ,
 Юзин яширар алқол.

Жавоб айла, нечун ёшлик
 Тўла саҳву хатога.
 Қариликда йўқ, бебошлик
 У тўла ақл, маънога.

Сенга аён осмон сири,
 Замин сири ҳам аён.
 Этмайдирсан қалб сирини
 Оломондан ҳеч пинҳон.

Ҳотам

Соқийбачча, бўлгил омон,
 Сен ёшсан-у баркамол,
 Илоҳийдур шеър уилҳом
 Одам эса хомхаёл.

Эртами-кеч бўлар аён
 Ҳар қандай сиру асрор,
 Шоир сирин унинг шеъри
 Ҳаммага айлар ошкор.

ЁЗ ТУНИ

Ш о и р

Қуёш аста ботаётир,
Жилва этар мағрибда нур,
Бу гўзал ҳол биласанми,
Қанча фурсат давом этур?

С о қ и й

Мен чодирдан ташқарида
Туриб кўкка солғум назар.
Чорлагайман сени, жаноб,
Тунда шуъла сўнмаса гар.

Чексизликка шайдоурсан,
Жаранглидур исмлари,
Бир-бирларин мадҳ этар
Мовий осмон жисмлари.

Энг ёруғ нур шундай куйлар:
“Менинг шуълам илоҳийдур,
Худо сизга этса тақдир
Мангуликни — сочасиз нур”.

Тангри гўзал, унинг нури
Теккан ҳар жой эрур нурфош,
Қушларни ул сақлар омон
Уясида бўлиб қўлдош.

Ўзга бир қуш сарв дарахти
Новдасида мудраб турар,
Тонг шабнами тушгунича
Худо ҳофиз, тушлар кўрар.

Берганмидинг менга ўзинг,
Худди шундай тарзда таълим?

Ё ўзгача эдими у,
Сенга аёнди мўаллим.

Чекингунча Қутб юлдузни
Мен айвонда ўтказиб вақт,
Бир сен учун шундай ишга
Англа, ахир, этганман аҳд.

Ярим тунда мўъжизадай
Қайта кучга тўлажаксан.
Илҳом билан қўшиб шу дам
Ҳайратдан маст бўлажаксан.

Ш о и р

Гарчи хуш ҳид анқиган боф
Тўла булбул хонишига,
Лекин ҳали шомдир бу чоқ,
Вақт бор юлдуз ёнишига.

Юнон замин ривояти
Эсингда-ку, ул Аврора
Ҳесперни-да кутар қатғий,
Кутар ишқдан излаб чора.

Ана боққил келмоқда у,
Унда-бунда шуъла сочиб.
Гулзор ичра елмоқда у
Тун ҳам келди бағрин очиб.

Кетаётир оёқ босиб
У қуёшнинг кетидан маст,
Кетаётир у-да шошиб
Ишқ бодасидан майпараст.

Бориб, қобил болажоним,
Уйга кир-у қулфла маҳкам.
Чунки Ҳеспер кирар ошқ —
Бағрига тун киргани дам.

С о қ и й

(Мудраб)

Сўраб билдим сендан сабр-ла ўзим,
Ҳар унсурда Худо топган тажассум.
Мени севиб, нелар айладинг инъом,
Энг яхшиси эса, севмакдур, тамом.

Ҳ о т а м

Ширин уйку уни асир айлади, бироқ,
Бола қобил, ухламоққа унинг ҳаққи бор.
Шогирдимни дўстдай этаман ардоқ,
У — ёш, лекин кексалардай доно, тадбиркор,
Майли, ухлаб янги кучу қувватга тўлсин,
Вужудида унинг, янги руҳ топсин қарор.
Менинг эса сас чиқармай ичганим бўлсин,
Токи уни уйғотиб мен етказмай озор.

(Давоми келгуси сонда.)

Араб ҳикоялари

Муҳаммад Абдул Ҳалим АБДУЛЛОҲ

Миср

РАҚОБАТ

Нихоят, онанинг орзуси ушалди. Унинг яккаю ягона ўғли уйланди. Узун қизил кўйлак кийган келин остона ҳатлаб ҳовлига кирган ондан бошлаб уй жаннатга айлангандай бўлди-қолди.

У саҳар мардонлаб туриб, ёшлар учун иссиқ нон ёпа бошлади. Одатда, ёш келин-куёв беш кунгача чилла сақлаб уйдан чиқмай ўтиришарди. Бўғриқиб пишган иссиқ кулчаларни ер ўчоқдан уза туриб онанинг кўзларидан дув ёш тўкилди. Нима учун кўз ёш тўкаётганига ўзининг ҳам ақли етмасди. Ҳар ҳолда севинч кўз ёшлари эди. Бирдан кўз олдида ўғлининг илтижоли кўзлари намоён бўлди. Ўғли уйланишга рухсат сўраганча, ийманиб ва изтироб ичида онасига тикилиб турарди. Ўшанда унинг юраги увишиб кетганди. Ахир ҳар бир она ҳам ўғли уйланаётганда, худди биров уни тортиб олаётгандек, шу ҳолга тушади-ку!

Бир оздан кейин у ўзини анчайин босиб олди-да, патнисга нон ва ширинликлар солиб, ярим очиқ эшиқдан келини қўлига тутқазди.

У ҳовлига қайтиб келганда ўчоқдаги оловнинг устини кул босган, оч товуклар тинмай қақалашар, молхонадаги сигир безовта маърарди.

Шунда унинг қалбини кундалик турмуш ташвишлари қамраб олди. Далада чоланинг ёлғиз ўзи ишляпти. Бирдан унинг эрига раҳми келиб кетди. Ҳаттоки қоринлари очганидан қақалаётган товуклар ва безовта маъраётган сигир ҳам қандайдир ғариб кўриниб кетди.

У бирдан ўз қудратини яққол тасаввур қилиб, кўнгли ифтихорга тўлди. Лекин унинг севинчи узоқча бормади, кўнглига нохуш хаёллар ўрмалаб киргандай бўлди ва кўзига ҳамма нарса ёмон кўриниб кетди. “Буларнинг ҳаммаси пешана теридан бунёд бўлган... Ота-оналар етти букилиб шароб қиладилар, болалари эса уни ичиб базми жамшид қиладилар”, деган фикр миёсида чарх уради.

Ҳовлида виқор билан юрган куркани оёғи билан бир тепди: унинг қондай қипқизил тожи келини кийиб юрган қизил кўйлакни эслатарди.

Нихоят, у сигир соғишга ўтирди. Сигир кавш қайтарганча, елинини унга тутиб турарди. Сут повиллаб сирли челақ четларига урилди.

Сигир ҳар кимни ҳам ўз ёнига йўлатавермайди. Уни соғишнинг ўзига яраша сири ва гашти бор. Она ана шу сирдан воқифлигидан ўзида йўқ хурсанд эди.

Келин-куёвлар уйининг эшиги молхонанинг рўпарасида эди, она сигирни соққанча эшиқдан кўз узмасди. Эшик ёпиқлигича турарди. Уйда ҳамма нарса ҳаракатга келганди, фақатгина бу эшик ортида сокинлик ҳукмрон. У бирдан ана шу эшик ойнадай шаффоф бўлиб қолишини истади. Лекин шу заҳоти шайтонга ҳай бериб, бир вақтлар ўзини мана шу келиндай тутганини эслаб қолди. У ўзининг тўйини эсламоқчи бўлди-ю, лекин у вақтлар эсида ғира-шира тасаввурланди. У ҳам тўйдан кейин ана шундай чилла ўтирганмасмиди? Ўшанда ҳам улар ўтирган уй ана шундай сокин эмасмиди?

У бошини чайқади. Даргумон... Иккаламиз ҳам ташқарида нима бўлаётгани-

кин, деб роса қизиққан эдик. Ҳовлидан эшитилаётган ҳар бир товушга қизиқиб қуроқ тутардик. Бу иккаловининг бўлса оламини сув босгани билан иши йўқ.

Сигирни соғиб бўлиб, сут тўла челақни кўтарганча ҳовлидан ўтиб бора туриб, ўз-ўзига ҳурмат ҳисси жўш уриб, ёшлардай кучга тўлиб кетди. Тушгача у чарчаш нималигини билмай у ёқдан-бу ёққа елиб-югурди. Кун тиккага келганда эса, у молхонани тозалаётиб, келини унга салом бераётганини эшитди. Келинчакнинг юзи ширмойдай қип-қизил эди. У келини билан омонлашди-да, ўғлини сўради. Бахтдан сархуш келини очиқ кўнгилик билан:

— Ўғлингиз?! Ноз уйқуда ётибдилар, — деди.

Она ўзича бир нимадир деб тўнғиллади, лекин қиш-қизил никоҳ қўлагини кийган келини унинг сўзларини англолмай қолди. Келин:

— Кетмонни менга беринг, онажон, ёрдамлашиб юборай, — деди.

Она шу заҳотиёқ унинг гапини бўлди:

— Йўқ, йўқ... ахир сен чиллаликсан. Ҳалитдан қўлингни қабартириб ўтирасанми? — деб эътироз билдирди.

— Барибир бир кунмас бир кун қилишим керак-ку. Бутундан бошлай қолсам нима қилибди.

Она қаршилиқ қилгани сари келин шунчалик жон-жаҳди билан ишга киришарди.

Уларнинг бу тортишувларининг асл сабаби бошқа нарсада эди. Ишга жон-жаҳди билан ёпишаётган қайнана ҳаракатида яқингинада уйга кириб келган келинга: “Мана, кўряпсанми, хинага бўялган қўлларинг ифлос бўлмасин деб, ҳамма ишни ўзим қиляпман”, деган унсиз нидо бор эди. Келин эса сўзсиз унга эътироз билдирди: “Барибир эрта-индин хоҳласам ҳам, хоҳламасам ҳам қилишим керак бўлган ишни бутун ўзимга тутқазса қолсанг, нима қилади”.

Кеч кирди.

Бу йил қиш анчайин илиқ келди. Ҳаммалари кечки овқатга ўтиришди. Овқат устида фақатгина ота ундан-бундан гапириб қўярди. Тўсатдан ҳовлидан сигирнинг маъраши эшитилди. У соғиш вақти етганини билдиргандай чақирарди. Қайнана-келин баравар челаққа ёпишишди. Келин қайнанага қараганда чаққонроқ эди, лекин қайнана челақни зўр билан тортиб олди-да:

— Ўзим соғаман. Уйда ҳаммага иш етарли, — деди.

Ота-ўғил аёллар ўртасидаги даҳанаки жанг нима билан тутаркин, дея индамай ўтиришарди. Қайси аёл голиб чиқаркин? Сут соғадиган челақ қишлоқ одатича устунлик рамзи. Ким сигир соғиш шарафига ноил бўлса, ўша аёл уй-рўзғор ишларини бошқаради.

Худди ҳаёт-мамонтлари шу челаққа боғлиқдай, аёллар челаққа ёпишиб олишди. Башарти қайнана келинга бўш келса, демак, унинг куни битди деган гап.

Эркаклар ҳамон сукут сақлаб ўтирардилар. Аёллардан ҳеч бири бўш келгиси келмасди. Ниҳоят, қайнана таҳдид билан:

— Ўзим соғаман, деяпман-ку, сенга, — деди.

Келин ошқора норозилик билан йўл берди:

— Ҳа, майли. Фақат ҳар куни эрталаб молхонани мен тозалайман.

Қайнана чаққонлик билан челақни олди-да, худди ортидан биров қувлаётгандай югуриб молхонага кириб кетди. Сазаси ўлган келин эркаклар олдида ўтиргиси келмай, намойишкорона уйига кириб кетди. Ўз ғалабасидан мамнун қайнана эса, сигир елинини тозалаб ювиб, дунёда энг бахтиёр одамдек ҳузур қилиб соға бошлади.

Кечаси ёшлар қандай адолатсизлик рўй бергани тўғрисида баҳслашишарди... Буни қарангки, бир аёлнинг қўлидан сут ҳиди келсинмиш-да, ёш бўла туриб униқидан тезак ҳиди келсинмиш. Бу ахир гуноҳ-ку? Умуман, бундай ҳол қачонгача давом этиши мумкин.

Қайнана-келин муносабати кундан-кунга кескинлаша бошлади.

Бир куни қайнага бўлмиш хотинига:

— Наҳотки қариган чоғингда ҳам сочинг супурги, қўлинг косов бўлиб юрсанг. Шунинг учун бутун умр меҳнат қилдикми? — деди.

Бошқа уйда ўғли хотинига:

— Қачонгача онам бизнинг йўлимизда тўғаноқ бўларкин-а? Худо кўрсатмасин у касал бўлиб ётиб қолса нима бўлади? — дерди.

Лекин хотини итоаткорона:

— Балки худо шуни хоҳлаётгандир, унга шак келтириб бўлмайди, — деди.

Мана шу лаънати сут челақ деб уйда ғайри табиий муносабат вужудга келганди. Лекин ҳар нарсанинг ҳам чеки бор.

Кунлардан бир куни сигир сут бермай қўйди. Ниҳоятда жаҳли чиққан она жонҳолатда сигирни калтаклай бошлади. Молхона эшиги тагида турган келини худди уни калтаклашаётгандек, изтиробда сигирга қараб турарди.

Келин уйига кириб кетди-да, юзини эрининг кўкрагига яшириб, хаҳолаб кулиб юборди:

— Сигиримиз ойим билан уришиб қолди.

Отага негадир кимдир сигирни сут бермасин, деб атайин бир нима қилгандай туюлди.

Эртасига сигир онани сузиб олди. У муккасидан кетиб йиқилиб тушди, челақ эса қўлидан отилиб кетди. У жонҳолатда бақириб юборди. Унинг қичқирғига ҳаммалари югуриб келишди. Жон-пони чиқиб кетган ота болохонадор қилиб сўқинди. У хотинини молхонадан олиб чиқди-да, келини тутиб турган жинчиноқ ёруғида синчиклаб қарай бошлади. Ёшлар ортиқча гап айтиб юбормаслик учун индамай туришарди, лекин кўзларида яширин шодлик учқунлариди.

Шу кундан бошлаб қайнана сигир соғмай қўйди.

Молхонани энди бутунлай келин эгаллаб олди. Қайнана эса молхона эшигининг тўғрисида ўтириб олиб, илойим келиним ҳам менинг кунимга тушсин деганча, пичирлаб ўтирарди. Лекин, вожаб, сигир ёш бекага сўзсиз бўйсунди-қўйди. Челақка урилаётган сут овозини эшитиб, она сал бўлмаса хушидан кетиб қолай деди. Ортиқ бардоши етмаслигига кўзи етиб, аланимани баҳона қилиб, қўшниларикига чиқиб кетди. Келин эса бутундан бошлаб муқаддас эҳромни — сут челагини эгаллаб, уйнинг бош бекаси бўлиб олди.

Орадан бир неча кун ўтказиб, она яна бир бахтини синаб кўрмоқчи бўлди-ю, лекин бу ниятидан зўр-базўр ўзини тийди. У сигир яна сут бермай қўймасин, деб қўрқарди.

Қайнана энди тилига зўр берди. У доим арзимаган нарсалардан норози бўлиб вайсагани-вайсаган эди. У ҳаммага: “Биз ўлиб-тирилиб шароб қиламиз, кайфу-сафони эса ёшлар қилишади. Ахир, шу ҳам инсофданми!” — деб нолирди.

Орадан кўп ўтмай қайнана бетоб бўлиб қолди. У боши ёстиққа етганидан кейингина, келинига нисбатан жудаям бешафқат бўлганини эслади. Ҳаттоки, уни келинининг никоҳ қўйлаги ҳам зардасини келтирганини, шу деб бегуноҳ куркаларни тешганини эслаб хижолат тортиб кетди. Ўйлаб қараса, у келинини ёшлигини кўролмай шундай қилган экан.

Лекин шунга қарамай, у молхонага қадам босмай қўйди. Бутун кўнгилхираликларининг бош сабабчиси деб шу сотқин сигирни билар, уни кўргани кўзи йўқ эди.

Бир куни эрталаб ўғли ҳаллослаганча югуриб кириб келди. Жон-пони чиқиб кетган она юрагини ушлаганча, отанга бир нима бўлдим, деб сўради.

Ўғли титроқ овозда:

— Йўқ, онажон, отам соғ-саломат. Фақат ҳалиги сигир... Умуман уни сўйиб юборишга тўғри келди. — У шундай деди-ю, жим бўлди. Онаси эса йиғлаб юборди. Ўз-ўзидан сигирга юраги ачирди. Лекин ҳар ҳолда бир томондан у энди ўзининг манфур душманидан кутулганди. Энди қайнана-келин ўртасидаги бемаъни рақобат ҳам тугади ҳисоб эди.

Кўз ёши дарёдай оқарди. Ўғли унинг кўз ёшларини ўзининг дастрўмолчаси билан артиб қўйди.

Мурод АС-СИБОЙЙ

Сурия

ҚАҲВАХОНАДАГИ УЧРАШУВ

Умрим бино бўлиб бир мартагина қаҳвахонада бўлганман, холос. Ўшандаям қайтиб у ерга қадам босмасликка аҳд қилганман. Тавба, одамлар қаҳвахонада опнаоғайнилар билан гурунглашиб ўтириб роса ҳордиқ чиқардик, дейишади. Нард ўйнаётганларнинг тақир-туқири, қиморбозларнинг қий-чув овозлари ҳамда ароқ-виноларнинг ҳидидан молхонадай сасиб кетган бу жойда, қандай ҳордиқ чиқариш мумкинлигига ақлим бовар қилмайди. Бир куни калитимни йўқотиб қўйдим. Ак-

сига олиб хотиним онасиникига кетган бўлиб, кечкурун келмоқчи эди. Нима қилиш керак? — кунни амаллаб кеч қилиш учун қаҳвахонага кириб бурчақдаги столга ўтирдим-да, хонада сизиб юрган папирос тутуни орасидан одамларни кузата бошладим. Бир нималарни вайсаётган оғизлар, овқат қолдиқлари тўла столлар, папирос қолдиқларидан ивирсиб кетган пол...

Ногоҳ кўзим менга тикилиб турган бир одамга тушди, у жулдур чопонда бўлиб, кир кўйлагининг ёқаси кўришиб турар, соқоли типратикандай ўсиб кетганди. Биронга танишига ўхшатаётган бўлса керак деб ўйладим-да, унга эътибор бермай кўйдим. Лекин назаримда кимдир менга тикилиб тургандай туюлаверди. Ҳа, дарҳақиқат ҳалиги жулдурвоқи менга ҳамон тикилиб турган экан. Бу менинг гашимга тегса-да, ўзимни билмаганликка солиб ўтиравердим. Ниҳоят, бу мушук-сичқон ўйини жонимга тегди-да, унга ғазаб билан қарадим. У ҳамон мўлтираганча қараб турар эди. Шу вақт официант келиб эгилиб қулоғимга шивирлади:

— Тақсир, сиз билан бир киши гаплашмоқчи экан, розилигингни сўраяпти, — кейин шошиб кўшиб кўйди, — у ўтакетган лўттибоз, муттаҳам, гапига лаққа учиб, қўлга тушиб ўтирманг тағин.

— Ким экан у? — дея сўрадим.

Официант менга тикилиб ўтирган нусхага ипора қилди-да, розилигини олиб, нари кетди. Жулдурвоқи дарҳол ёнимга келиб ўтирди-да, хижолатдан қизариб-бўзариб, қўлларини қўйишга жой тополмаётгандай изтироб чека бошлади. Менга у, биринчи бор саҳнага чиққан хонандани эслатди. У ўзи қандай кутиб олиншини билмай ҳаяжонланади. Ниҳоят у ўзини тутиб олди-да, тутила-тутила гапира бошлади:

— Биласизми, тақсир, бегона одам билан гаплашиб жуда ноқулай бўларкан. Ундан кейин манави уст-бош. Официант мени тасвираб бергандан кейин қандай худоса чиқарганингни билмайману... Лекин ҳар кимса ўзича бир дунё. Шундай экан, унинг уст-бошига қараб баҳо бериш менимча нотўғри бўлса керак. Дарвоқе, сизни ўз дард-аламларимга шерик қилмоқчиман. Сизга бошимдан кечирган азоб-уқубатларимни гапириб бермоқчиман, ишониш-ишонмаслик ўзингизнинг ихтиёрингизда. Сизни кўрдим-у, негадир менга ўз саргузаштларимни айтиб бериш истаги туғилди.

— Мен ишчи эдим. Ҳовли-жойим, жонимдан ортиқ севадиган хотиним бор эди. Бир-биримизни еру қўкка ишонмасдик. Хотиним уйимга файз киритиб, ўз хусну жамоли билан уни яшнағиб юрарди. Хотинимнинг шарофати билан уй-жойим мисоли жаннатга айланганга ўхшарди. Бу тотли ҳаёт уч йил давом этди. Кейин хотиним бедаво дардга чалиниб, офтобда қолган гулдай сўлий бошлади. Табиблар: “Қонирак бўлибди, умид йўқ”, дейишди. Мен ишонмадим. “Ҳали ёш, куч-қувватга тўла, касални енгади”, дея табибларга бирор иложини қилинлар, дея ялиниб-ёлвордим. Табиблар: “Хотинингни яхшилаб даволатсанг, 5-6 ой яшаши мумкин”, дейишди. Шунга ҳам мингдан-миг рози эдим. Сал ўзига келгач, касалхонадан уйга олиб келдим. Ўз қўли билан ўстирган гулларнинг ўсиб ётганини кўриб: “Яна бир-икки ойдан кейин бу гуллар ҳидидан баҳра оламиз”, дея ёш болалардай қувонарди дилбандим. Ўз касалидан беҳабар, бу гуллар ўзига насиб эмас, балки қабрига қўйиладиган эканлигини билмасди. Икки ойдан кейин юзлари сўлиб, сарғайиб кетди. Яна касалхонага ётқиздим. “Хотинингнинг куни битиб қолибди”, — дейишди докторлар. Бу хабар юрагимни ларзага солди. “Наҳотки гулдай хотиним бевақт хазон бўлиб кетаверса”, — деб йиғлаб юбордим. “Қон топсангинга умрини яна бир оз узайтириш мумкин”, — деб далда беришди. Менда эса қон сотиб олишга пул йўқ эди. Ҳовли-жойимни, бутун молу-мулкимни ҳатто ётадиган тўшагимизни ҳам пулладим-да, қон олиб бердим. Қарз олдим. Бор буд-шудимдан ажралдим. Дунё бебақо деганларидек, у дунёдан кўз юмди. Бир жиҳатдан олганда унинг жони азоб-уқубатдан халос бўлди. Ўзи севиб ўстирган гулларини қабрига қўйдим. Кун-тун йиғлаб, у ердан силжимадим. Лекин ҳаёт одамни тинч қўймас экан. Тирикчилик яна не-не йўлларга бошламади, мени.

Қайтиб ишга олишмади. Иш қидирдим. Тополмадим. Ҳатто садақа сўрашга ҳам мажбур бўлдим. Одамлар номимни ҳам унутдилар. “10 лира бер” лақабимга айланиб қолди.

У чуқур хўрсиниб жимиб қолди, кейин бўғиқ овоз билан юзимга қарамай: “Иложи бўлса тақсир, менга 10 лира беринг”, деди. Мен қўлимни чўнтагимга солган эдим-ки... қаҳвахона ичи гулдурос қаҳқаҳадан зириллаб кетди. Қарасам, ҳамма бизга қараб кулаётган экан. Суҳбатдошим қизариб-бўзариб ўзини эшикка отди.

Официант менга яқинлашиб:

— Сизга эҳтиёт бўлинг, деган эдим-ку, кўп одамларга бу қиссани гапириб бериб, пулини шилган бу найрангбоз, — деди.

Йиллар ўтди. Бу воқеа бутунлай ёдимдан кўтарилган эди. Бир куни ишдан қайтиб кела туриб ёши элликлардан ошган, қора кўзойнакли, сочлари оқарган, яхши кийинган бир кишига дуч келдим. Унинг мен билан саломлашганига ҳайрон бўлганча қараб турган эдим, ўзи гап очиб қолди:

— Оғайни, мени танимадингиз, чоғи?

— Ҳа, ҳа... кўзимга иссиқ кўриняпсиз...

— “10 лира қарз бер”, эсингиздан чиқибди-а.

Оғзим ланг очилиб қолди: “Во, ажабо, ўшанинг ўзи-ку, тавба”. У билан қуюқ кўришдик. Мен қаҳвахонада бўлган ўшандаги воқеани эслатиб:

— Худо ҳақи, ўшанда айтганларингиз бошингиздан ўтганми ё уйдирма эдими? — деб сўрадим.

— Э, э... — жавоб берди у, — сизга бунинг нима аҳамияти бор. Ҳа, бир вақтлар шундай бўлганди. У азоб-уқубатли ҳаётимнинг бир парчасигина эди. Шундай бўлса ҳам сиз менга ҳамдардлик билдирдингиз. Шунинг ўзиёқ менга анча далда бўлганди. Шунгаям минг қатла шукур. Кўшгина машаққатлардан кейин, ўз йўлимни топиб олдим. Олган қарзларимни қайтаряпман, лекин одамлар ҳали-ҳанузгача лақабимни унутганлари йўқ.

— Асли исми-шарифингизни билсам бўладими?

У кулди-да:

— Исми “10 лира қарз бер”, — деди.

— Менинг исмиمنى билишни хоҳлайсизми?

— Сиз исмиمنى билмасангиз ҳам, мени инсон билиб ҳурмат қилдингиз. Мен ҳам сизни яхши кўриб қолдим. Ўшандан бери эсимдан чиқармадим. Зотан, ҳарфлардан иборат бўлган исмиمنى билишимизнинг ҳожати йўқ-ку.

Арабчадан Мовлуда ХОЛМАТОВА таржималари

Муҳаммад ал-Ҳабиб ат-ТУНИСИЙ

Тунис

ЎКИНЧ

Суад бундан тўрт йил аввал эрга чиққан. Унинг эри Маҳмуд адвокатура ишлари билан шуғулланади. У табиатан хушбичим, лекин беғамроқ киши эди. Унинг юқори доираларда ўзига яраша обрўси ҳам бор. Турмушларининг биринчи йили севги ва хурсандчиликда ўтди. Сўнгра эса ҳаммаси ўзгарди.

Ҳаммаси адвокатурадан бошланди. Маҳмуднинг мансабга минишга уриниши муваффақиятсизлик билан тугади — худо унга на сабр, на қобилият бермагандан кейин нима ҳам қилсин. Шундан кейин у ичкиликка муккасидан кетди. Оиласи ҳақида унутди. Отасидан мерос қолган пулларини бемаъни йўлларга сарфлай бошлади. У кечқурунлари чиқиб кетар, то тонггача ресторанларда ўтириб эрталаб уйига кайфи тарақ қайтарди. Умуман, Маҳмуд ахлоқсиз киши бўлиб чиқди ва Суаднинг тез орада ундан кўнгли совиди.

Эндиликда эр-хотинни бир-бирига боғлаб турган ягона нарса ўғилчалари эди, холос. Амин эндигина уч ёшга тўлган бўлиб, ота-онасининг фикрича, у анча шўх ва бошқа болалардан чиройлироқ эди.

Бир куни Суад касал бўлиб қолганда, эри Аҳмад табибни олиб келди. Оллоҳнинг марҳамати билан ўз вақтида етиб келган табиб Суаднинг бахтсиз эрининг тамомила акси эди. У ўттиз ёшга етмасданоқ шаҳарнинг ички касалликлар бўйича энг яхши врач, деб ҳамма томонидан эътироф этилганди.

Аҳмад дилкаш беморининг олдига мунтазам келиб турарди. У эридан кўнгли қолган хотинни ўзининг ҳурматли киши эканлигига, ақли ва ноёб қобилиятига ишонтириб ўтирмади. Хотиннинг ўзи ҳам бунга ишонарди. Эҳтимол, шу сабабли бўлса керак, оғриқ тез-тез зўрайиб турарди. Афтидан, даволаниш учун фақат дори-дармонларгина эмас, қалб ҳам зарур эди.

Аҳмад ва Суад ёлғиз қолганларида тиббиётга алоқаси бўлмаган масалалар ҳақида баҳслашардилар. Улар ўқилган шеърларни эслашар, мумтоз ва замонавий шоирлар тўғрисида гаплашишар, театр спектакллари, музыка янгиликларини муҳокама қилишарди. Уларнинг фикрлари ҳайрон қоларли даражада бир-бирлариникига мос тушарди...

— Нега биз ўзимизни ўзимиз алдаймиз? — пичирлади Аҳмад бир куни. — Мен сизни севаман! Нимага яширай? Севаман...

Суаднинг юзлариغا кўз ёшлари оқиб тушди, улар ошиқона сўзлар эди.

Уй табиби сифатида Аҳмад Маҳмуддан яширинча деярли ҳар куни келар эди. У ҳиссиётдан ёнарди. Тез орада Аҳмадни хуфиёна учрашувлар қониқтирмай қўйди. У Суадни одамларнинг дашномлари уларни кутаётган бахт олдида ҳеч нима эканлигига ишонтириб, бирга қочишни таклиф этди.

Суад иккиланарди, унда қарама-қарши ҳиссиётлар: севги ва ўғлининг тақдиридан қўрқиш, осойишта тинч турмушга интилиш ва вафосизлик қилмаслик ҳақидаги бурчи ўзаро курашарди. У агар очиқчасига хиёнат қилса, кўпгина нарсани йўқотишини биларди. Аҳмад ҳам севги деб шон-шухратини, обрўйини қурбон қилаётганлигини Суадга исбот қилди.

Севги ўз ишини қилди; Суад рози бўлди. Маҳмуд ресторанда охириги қадаҳни кўтарётган бир пайтда — кечаси соат тўртда ошиқ-маъшуклар қочдилар.

Алданган эр эрталабга яқин уйга қайтди. У одатдагидек яна бир културм ичиш учун тўғри ошхонага ўтди ва у ерда стол устида ётган хатга кўзи тушди. Хат Маҳмудни изтиробга солди.

У Суадни орадан уч ой ўтгандан кейингина қидириб топди. Маҳмуд хотининикига уни ёки Аҳмадни ўлдириш учун эмас, бундай фикр унга тамомила ёт эди, балки унинг беҳаёлигини юзига солиш учун бормоқчи бўлди.

Шундай қилиб, бир куни Маҳмуд қочоқнинг уйига кириб келди. Эрини кўриб хотиннинг ранги оқарди ва бошини қуйи солди. Улар анчагача жим қолдилар.

— Сен мени кутмаганлигинг кўришиб турибди... — аста гапирди Маҳмуд. — Кўр, мен шарманда қилинган одамга ўхшайманми? Хўш, қоч энди, мендан яширин, шундай хилватга яширингинки, юз йиллар давомида ҳам сени топишмасин... Нега турибсан? Қолмоқчимисан? Ҳа, майли, миннатдорман.

Суад оёғида аранг турарди.

— Хўш, мендан қўрқаяпсанми? — давом этди Маҳмуд. — Менинг эса сени қўрқиши хатто хаёлимга ҳам келмаган эди. Тинчлан, азизим, мен сенинг эринг бўлганим учун, бу қилмишларингга яраша жазолашга ҳаққим бўлса ҳам, лекин сени ўлдирмайман¹. Бундай йўл билан уч олиш — киши ўзининг шармандалигини мутлақо эътироф этиш демакдир. Йўқ, сен яшайсан ва мен сенинг учун келмаганлигимни тушунасан.

Суад хушига келиб, пичирлади:

— Одамлар кўзига мен бузуқ хотинман. Сен мени лаънатлашинг, хатто жирканишинг ҳам мумкин. Аммо ўзинг мендан олдинроқ ҳаром йўлга кирганингни унутма. Менинг қилмишим даҳшатли. Мен ўзимни оқламайман. Фақат шуни билки, мен буни қилишим ҳам, қилмаслигим ҳам мумкин эди. Бу йўлга киришимга ўзинг сабабчисан. Сен хушмуомала эрсан. Лекин бари бир мен кечирим сўролмайман. Ҳа, нима дейиш мумкин! Менинг гуноҳимни кечириб бўлмайди. Бирорта эркак ҳам, хатто энг олижаноб киши ҳам бундай гуноҳни кечирмайди.

— Мен айтдим ва яна таъкидлайманки, сенинг ҳаётинг хавфсиз, — унинг сўзини бўлди Маҳмуд. — Сен жазоингни ўзинг оласан. Виждонинг сенга гувоҳ бўлади.

— Бу ерга келишга сени нима мажбур қилди?

— Ўғлим.

— Нима?

— Мен ўз ўғлим учун келдим.

— У фақат сеникимас, у менинг ҳам ўғлим!

— Ҳато қилаяпсан! Қонун бўйича, бузуқ хотин оналик ҳуқуқидан маҳрум этилади.

— Сен Аминни тортиб олмоқчимисан?

— Ҳа.

— Мен уни яхши кўраман!

— Яхши кўраман?

¹ Шариат бўйича — эринг хиёнат қилган хотинни ўлдириши жиноят ҳисобланмайди.

— Йўқ, сен уни яхши кўрмайсан.

— Унинг сен билан қолиб, номуссизлигинга шерик бўлишини хоҳлайсанми? Сенинг ўғлинг йўқ.

— Мен яхши кўраман! — асабий қичқирди Суад.

— Онт ичаманки, агар Амин бўлмаганда бу уйга қадам босмаган бўлардим! Агар Амин бўлмаганда сен тирик қолмас эдинг. Сен учун ўлим энг ҳаққоний жазо бўларди! Ўғлинг ҳаётингни сақлаб қолди. Сен қилмишинг билан муқаддас оналик бурчингни ва ёстиқдошингни бадном этдинг, эрга чиқаётганинга ўқиган дуои ибодатларингни бир пул қилдинг. Энди гапир, Амин қаерда?

— Айтмайман!

— Айтасан!

— Ҳеч қачон!

— Яхши, уни ўзим топаман!

Маҳмуд иккинчи хонага очиладиган эшик томон ўгирилди. Суад унинг йўлини тўсди.

— Кўймайман!

— Ҳа, энди билдим: Амин шу ерда!

— Ўтинаман, уни тинч кўй!

— Йўқол!

У Суадни итқитиб ташлади. Ўзини ўнглай олмаган хотин полга йиқилди, ётган жойида эрининг камзулига ёпишди.

— Яхсиси ўлдир мени! Шунда ўғлимни оласан!

— Ҳа, сен менга нима қилган эдинг?!

— Оҳ, сенинг ўчинг ўлимдан ҳам даҳшатли! Ёки сен номуссиз хотинда юрак бўлмайди, деб ўйлайсанми?! Номуссизман, биламан. Бироқ жазоимни тортаяпман. Улдир мени! Бу азоблардан тезроқ кутқар!

— Мен қотил эмасман! Сен яшайсан! Мен сендан қасос олишим керак. Оламан ҳам, бу ўчим сени оналик ҳуқуқидан умрбод маҳрум қилишимдир!

Маҳмуд хотиннинг кўлини юлқиб ташлаб, эшик томон юрди. Амин эндигина уйғонган эди. У каравот устига эгилган отасини кўриб ширингина кудди ва хурсанд бўлиб, чапак чала бошлади:

— Дада! Дадажон!

Маҳмуд ўғлини қўлга олиб кўксига босди ва Суадга эътибор бермай ўпа бошлади.

— Қалбимни парчалади... — гудирларди у гўё телбалардек. — Бироқ у яшайди... яшайди... Сен туфайли, ўғлим... фақат сен туфайли... Сени тортиб олмоқчи эди...

Отасининг нима деяётганини тушунмаган Амин жажжи кўллари билан унинг бўйнига ёпишиб, завқ билан куларди. Сўнг у эшик ёнида турган онасини кўриб қолди ва шодиёна қичқирди:

— Ойи! Ойи! Дадам келди! Кўраяпсанми, дадам келди! Тез кел!

Маҳмуднинг юзи тундлашди, қошлари туташиб кетди. У нимадир айтмоқчи бўлди-ю, аммо Суад унинг олдида тиз чўкди.

— Мени кечир! Шафқат қил!

— Сен бунга лойиқ эмассан!

— Кечир, Аҳмад пасткаш одам! Мен буни анча кейин тушундим. У мени сохта тузоққа чирмади. Бироқ мен у билан ажралишдим. Мен йиқилган жар қанчалик тубсиз! Шарманда бўлдим, шарманда! Мен сенга алам етказдим, алам! Мен тавба қилдим, тавба! Мен шарманда бўлдим, — давом этди Суад энтикиб. — Мен ўғлимнинг бешигини булғадим, оила номусини топтадим. Бир неча марта гуноҳимни юва оламанми? — деб ўзимдан сўрадим. Ювиш нима деган гап? У хотирадан жирканч ҳаракатларни кеткиза оладими? Бундан сўнг қандай яшаш керак? Оҳ, Маҳмуд! Сени бу ерда кўрган заҳотиёқ айбимни бўйнимга олмоқчи бўлган эдим, аммо кўрқдим... Сен сўзимга, ўз гуноҳимни ювишимга... ишонмайсан деб кўрқдим. Мендан шубҳалана бошлайсан... Тушун, Маҳмуд, агар Амин бўлмаганда мен ўзимни тўхтатолмай, сенга: Эй эр, мен бахтсизман! Кутқар мени! — деб қичқирган бўлардим. Жоним, менга ёрдам қил! Боламдан жудо қилма! Мен узоқ яшамайман. Менинг қолган кунларим қалб ва виждон азобларига етади. Жонимдан тўйдим!

— Бас! — қичқирди Маҳмуд, билинтирмай кўзини артар экан. — Аминни ол, кетдик уйга!

Аз-Зубайр АЛИ

Судан

ХУН

Улар кечки чойни эндигина ичиб ҳам бўлган эдиларки, уйга Тейиб тоға кириб келди. У нимадандир ҳаяжонланган, кўзлари эса паришонхотирлик билан боқарди.

Она уни меҳмонхонага олиб кирди. У бўлган воқеани болалари олдида гапиришдан чўчир эди. Болалари учта бўлиб, каттаси Абдулваҳҳоб ўн ёшга тўлган, тўртинчи синфда ўқир эди. Саид еттига, Мустафо эндигина бешга кирган эдилар.

Тейиб тоға чуқур хўрсиниб, чўнтагидан бешта ўн фунтли қоғозни олди-да, стол устига итқитди.

— Менга берганларининг ҳаммаси — шу. Йил бўйи қатнайвериб оstonасини чуқур қилиб юбордим. Фақат чоригимнинг ўзидангина нечтаси тўзиди. Бу нима? Ҳатто марҳумнинг қарзларига ҳам етмайди. Айтайлик, болаларини кийинтирдик, бир амаллаб икки ойга қоринларини ҳам тўйдирдик... Хўш, кейин-чи? Азбаройи худо, нима қилишимни ҳам билмай қолдим!

— Ҳаммаси худодан, — деди она бир оз сукутдан сўнг ғамгинона. — Қисматимиз шундай экан. Агар бошқача бўлганда эди болаларим ҳам бахтиёр, оталари ҳам ҳаёт бўларди... Аммо отаси дунёда йўқ. Шундай экан, энди беш фунтми, ўн фунтми ёки юз фунт — нима фарқи бор? Ахир, пул қайғуни енгиллатармиди?..

Хонага Мустафо мўралади. Пулни кўрган замон ўзини панага олди: акаларига айтишга шошилди.

Тезда оstonада нимадандир хижолат тортган Абдулваҳҳоб пайдо бўлди. У отасининг қурилишда бешинчи қаватни пардоздан чиқараётганда ҳавозадан йиқилиб ҳалок бўлганини биларди. Ўша мудҳиш қора кундан бери Тейиб тоға отасининг ўлими учун тўланиши лозим бўлган суғурта пули ҳақида бир неча бор гапирган эди.

— Ичкарига кир! — имо қилди Тейиб тоға. Пул стол устида ётар эди. Бола уларга хавотирланиб қараб қўйди. Отаси ҳеч вақт бунчалик кўп пул келтирмаган! Унинг фикрлари чигаллашиб кетди.

Эй, суғурта шу экан-да! Неча сўмлиги бари бир эмасми? Отасининг ўрнини дунёда нима ҳам боса оларди! Унинг биргина табассумининг ўзи ҳам барча хазиналардан азиз эмасмиди?

Онаси ва тоғаси бўлса бу лаънати қоғозларни қандай харжлаш ҳақида маслаҳатлашиб ўтирибдилар-а! Бола беҳосдан бир дақиқа отасини кўз ўнгига келтирди... Мана, у ҳавозадан йиқилиб кетмоқда... Мана, қонга беланган ҳолда ерда ётибди... Қон қум ва хас-чўшлар билан араллашиб кетди... Отасининг қони!..

Суғурта, суғурта, суғурта!..

Бино эса қад кўтармоқда — иш жадал кетмоқда. Кимдир отасининг ўрнини эгаллаган. Гўё ҳеч нима рўй бермагандек! Хўжайин қурилишни кўриш учун болалари билан етиб келади. Болалари отасининг кетидан қувонишиб югурдилар. Бу хом семиз бой дельфинга қанчалик ўхшаш-а! У, ўзи учун ишлаб, ҳалок бўлган қурувчинини билармикан? Марҳумнинг оиласининг бошига тушган қайғуни тушунамикан? Энди отасининг қони бу бинонинг сайқалигина бўлиб қолди!..

— Абдулваҳҳоб, ўғлим! Қулоқ сол...

Бола сергакланди ва нигоҳини пулдан четга олди.

— Ўғлим, бу — суғурта пули. Эллик фунт. Сен — каттасан, яъни оиланинг бошлиғисан. Биз сенга дўконча сотиб олиб беришга қарор қилдик. Унда муздек ичимликлар билан савдо қиласан. Менинг ўзим бу иш билан шуғулланардим-у, бироқ ўзинг биласан, кечалари қоровуллиқ, кундуз кунлари эса ҳаммолликдан ортмайман...

Отаси ўрнига эллик фунт! Абдулваҳҳобнинг кўзлари жиққа ёшга тўлди. Уларнинг бошига бахтсизлик тушмасдан бир оз илгари унинг бир мактабдош ўртоғи:

— Агар сенга бир минг фунт бериб, отанг ўлади, розимисан? — десалар нима дердинг деб сўраган эди.

Абдулваҳҳоб жавоб ўрнига алаmidан бўғилиб:

— Миллиони ҳам керак эмас! Отамда нима ҳаққинг бор? Яхшиси, сенинг, сенинг отанг ўлсин!... — деб қичқирган эди.

Абдулваҳҳоб ўрнидан турди ва кўз ёшларини артди. Унинг кичкина елкаларига катта масъулият тушган эди...

Русчадан Суръат АБДУКАРИМОВ таржималари.

Сароб мисол эрийди умид

Туркман шеърияти

Омондурди АННАДУРДИ

* * *

Келсин душман,
гуноҳидан ўтдим мен.
келсин дўстлар
жуда интиқ кутдим мен.
Чўлим
зарра-зарра
зар бўлиб ётар,
ҳар зарра ичинда
ватан тутдим мен.

* * *

Алдамаганим учун
ёлғиз қоламан,
Алданмаганим учун
ёлғиз қоламан.
ўксиб... толганим учун
ёлғиз қоламан,
Чўкиб қолганим учун
ёлғиз қоламан.
Ёлғиз қоламан!
Қоғозим, кечир.
Ёлғиз қоламан!
Қаламим, кечир.
Ёлғиз қоламан!
Овозим, кечир.
Ёлғиз қоламан!
Аламим, кечир.
Қечирингиз мени, дўстларим!

БАЛИҒИМ

Агарда дарёнинг суви пасайса,
Бу аҳволни сезар,
сезар экан балиқлар.

Сув бошига
сузар экан балиқлар.
Сен билан билинсин
Бу дунёда
Борлигим,
Сен сездингми,
Сен суздингми
Сув бошига, балигим?

БУ ГУЛЛАР ОРАСИДА

Нечун жўшмай кезасан,
Бу гуллар орасида?
Ўз бахтингни сезасан,
Бу гуллар орасида.
Йиғлаш қийин,
Кулмоқ даҳшат.
Даҳшатликни
Билмоқ даҳшат.
Мақсадим — боқий қолмоқ,
Бу гуллар орасида.

БУ ДУНЁДА

Бу дунёда нелар кўрдим, тўзмадим,
Чидадим қабоҳат ва ғийбатларга.
Бироқ қушнинг уясини бузмадим.

ИККИ

Чироқни ўчирдик
Икки қўл билан,
Хайрли тун дедик,
Икки тил билан.
Чойшабимиз икки,

Ёстигимиз ҳам.
Мен билмай қолдимми...
Кўнглимда алам,
Гўёки
иккига
бўлинган
танам.

Хатто уйимизнинг ҳавоси икки,
Дунёда энг аянч,
Энг даҳшатли рақам
Балки
Иккидир
Икки...

ҲАЁТГА МУҲАББАТ

Гўзал дунё
келганимга бахтиёр...

...Дўстлар, ўз бағримни
этдим ярадор —
ўйландим,
ҳам чекдим,
дили пораман.
Гўзал дунё
келганимга бахтиёр!
Кетмайман...
Кетмайман...
Бахтга бораман!

ХОТИРА

Қаҳрингни айтмоққа
Жуфт қилич қош бор,
Заҳрингни тўкмоққа
Кўзингда ёш бор,

Баҳор келганини
Билдирди булбул.
Қўлингда булбулга
Аталган тош бор!

* * *

Оҳ, кимларни
кулдирмади
бу сафо,
Оҳ кимларни
ўлдирмади
бу сафо.
Ёлғизмасман,
сен бор ахир,
жаҳонда!
Сен бор ахир!
Сен бор ахир!
Бевафо!

СЕН БАҲОРИМ БЎЛИБ КЕЛ

Бўш кечган фурсатимга
Сен қаҳқорим бўлиб кел.
Қанот керак дардимга —
Шод шаҳарим бўлиб кел.

Турна кетди — доғлади,
Ёлғиз юрак додлади,
Йўлимни қиш боғлади,
Пок баҳорим бўлиб кел.

Соғ япроқлар тўнибди,
Дилбарсиз ким унибди,
Зулмат сачраб, томибди,
Оқ саҳарим бўлиб кел.

Умидим катта сендан —
Қомати сарвга тенгдан,
Тонсам азизим — элдан,
Оҳ... заҳарим бўлиб кел!

*Туркманчадан
Йўлдош ЭШБЕК
таржималари.*

ОТА ОТАЖОНОВ

ТЎРҒАЙ ҚЎШИҒИ

Абгор қолганмисан қумда ҳеч маҳал?
Мен эса — машина билан
Неча бор...
Сахро узра
Нажот хутганман маҳтал —
Дўзах азобига бўлганман дучор.

Ўкиради мотор ярадор шердек.
Гувранар,
Жилишга қайта шайланар...
Машина жойида тураверар тек,
Гилдираклар эса
Нафсиз айланар.

Барханлар уммондек жунбушга тўлар,
Қўмар машинани эшиги қадар.
На олдга, на ортга кўзғалиб бўлар,
Юрагингни зулмат чулғайди баттар.

Ногоҳ мотор ўчар устига-устига,
Қабр суқунати чўкар шу заҳот.
Кўринмас тирик жон.
Биргина юксак —
Юксакларда бургут қоқади қанот.

Бу ёруғ дунёда,
Қиласан хаёл,
Бу пайт сени ҳеч ким эсламас сира.
Фақат кўкда ўша бургут бемалол,
Ўлжа тошган каби
Ясар доира.

Ўйлайсан,
Қанийди бирон-бир чўпон,
Ёки кончи, учраб қолсайди шу дам...
Сукунат залвори ортади чандон,
Сароб мисол эрий бошлар
Умид ҳам.

Баногоҳ фазода янграб кетар тор, —
Кенглик узра тўрғай куйлаб юборар.
Жимит, митти қуш у.
Энтикма бекор,
У сени кулфатдан наҳот қутқарар?

Бироқ шўҳ жилғадек
Янграб кўшиқ боз
Ва нуфуз таралар ғариб маъвога.
Қўясанки унга шунчалар ихлос,
Сифинмовдинг шундоқ ҳатто оллога.

Биласанми,
Қўшиқ чорлайди — олға!
Инсонсан, бир уюм темирмас, ахир.
Кечгин гумонлардан,
Мўъжиза кутма.
Шаҳдингдан
Чекина бошлагай тақдир.

Анна КУРТГЕЛДИЕВ

БИР СЕНИ ЎЙЛАЙМАН

Мен баҳорни орзу қиламан қишда,
Баҳорда қиш ҳақда ўйлайман нукул.
Агар тутиб олсам каттароқ қушни,
Хаёлим жажжи қуш ўғирлар буткул.

Шаҳарнинг ғалваси, суронларини
Тарк этиб кетмоқлик гаштли нақадар.
Лекин бир ой ўтмай хаёлларимни
Ўғирлай бошлайди тагин чўнг шаҳар.

Йўлларда оёқдан мадорим курса,
Дарҳол илашаман машиналарга.
Хаёллар қиламан лек ўтмай фурсат:
“Пиёда азм этсанг узоқ сафарга...”

Гавжум боғлар аро кезганда такрор,
Қўмсайман тоғларни, қорлар ёлқинин.
Тоғда эса менга тоғлар не даркор,
Энтикиб тусар дил боғлар салқинин.

Инон, керак эмас менга жаннат ҳеч,
Орзу ҳам қилмасман, гапимнинг чини.
Бир сени ўйлайман, жоним, эрта-кеч,
Ҳуру филмонларга алишмам сени.

ИДДАО ҚИЛМАГИН МАРҲУМГА

Киргайман бир куни замин бағрига,
Қора ҳошиядан боқур суратим.
Сўнгсиз бу уйқудан уйғонмам сира,
Дўстларим тепамда бош эгурлар жим.

Йиғлар яқинларим тобутим қучиб,
Чунки борса-келмас йўли эрур бу...
Эҳтимол, кетгайдир батамом ўчиб
Қачондир ҳаётда мен сочган ёғду.

Умрим давом этур балки узоқроқ,
Баъзи қўшиқларим узайтар шича.
Мен каби улар ҳам сўнса-чи бироқ!..
Иддао қилмагин марҳумга, тупроқ,
Бурчин ўтади у имкон борица.

Нури БАЙРАМОВ

ҲАМАЛ ЧАҚМОҚЛАРИ

Тинглайман мен бутун шуурим билан
Ҳамал елларининг майин куйлашин.
Осмонларга осиб ташлайди бу дам
Баҳор булутларни — увада лошин.

Кўкламнинг ҳидидан туюб куч-қувват —
Боғимда ишлайман, гуссадан йироқ.
Ишларкан, эшитиб қоламан бир пайт —
Бўғиқ гумбурлар илк момақалди роқ.

Ногаҳон булутлар мисли элакдан
Қуйгандек қуяди нурдек шаффоф сув.
“Ёғавер, ёғавер, ёмғир, ёмғиржон!” —
Бирдан бола-бақра кўтарар қий-чув.

Уфқда камалак товланар чунон,
Ердан кўзиқорин бодрайди бирам.
“Ёғавер, ёғавер, ёмғир, ёмғиржон!” —
Гўдакка айлангум — мен қари одам.

Эй баҳор, ёмғиринг қуйгин, қуявер.
Оқ буглар таратиб роҳатлансин ер.
Ҳеч нарса, ҳеч нарса ўзгармабди, эҳ,
Бари болалигим пайтидагидек.
Ёмғир, эй ёмғиржон, тўхтама бир дам,
Келдинг сен нақ менинг
болалигимдан!

* * *

Яна энтиктирар боғларни жавзо,
Яна эрий бошлар юксак тоғда қор
Ва жўшқин сувлардан
Қўпириб дарё,
Ўзанлар дафъатан келиб қолар тор.

Уни жиловлаб кўр — гар эшлай билсанг,
Бирдан оролчага ташланиб қолди.
Учрагани учун
Йўлида харсанг,
У аламин жажжи оролдан олди.

Эй дарё, ошиқма,
Ўйлагин бир зум,
Жаҳддан ақлингни йўқотиб қўйма,
Яратган эдинг-ку уни сен ўзинг,
Теграсидан, ахир, оқардинг ўйнаб.

Ўзинг келтиргандинг унга кум-тупроқ
Ва ўзинг ўстирдинг чечаклар рангин.
Бунча ҳовлиқасан,
Бир зум тинглаб боқ, —
Қушлар сайрар унда, эшитяпсанми?

Қурбонназар АЗИЗОВ

ТУҚҚАН ЕРИМ

Едим мен нонингни, тузингни тотдим,
Керак бўлганида гуссанга ботдим,
Йиқилдим, суриндим, ёндим эрта-кеч,
Бирок алдамадим, алдамадим ҳеч.

Биринчи каломим — аввал сен учун,
Эзгу дил саломим — аввал сен учун.
Берган нону тузинг ёдимда ҳар он,
Хиёнат қилмадим сенга ҳеч қачон.
Сенга ёққан қорлар — менинг ҳам қорим,
Сенинг баҳорларинг — менинг баҳорим.

Оппоқ боғлар орти — ястанган адир,
Туғишганларимнинг қабри ундадир.
Бағрингда мен масрур кезганман обдон,
Соя-салқинларда тотиб шаробдан.

Юрмай қаерларда — юрагимдасан
Ва ҳеч чаманларга алишмагайман —
Барханлар таратган соғинч унингни,
Сенинг тиконингни, сенинг кумингни...

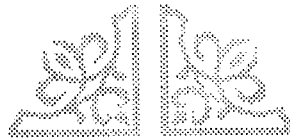
ОРЗУ

Уммонлар томчидан йиғилар экан,
Томчига айланиб қолсам мен агар, —
Ташнани ахтариб топсайдим, деган
Ташвиш билан яшар эдим муқаррар.

Дарахтга айланиб қолсам гар боғда,
Ҳар баҳор ёзардим ғужғон-ғуж япроқ,
Қошимдан йўловчи ўтгани чоғда
Унга соя-салқин берай деб кўпроқ.

Мабода ҳудудсиз коинот аро
Юлдузга айланиб қолсам, бегумон,
Милтиллаб ёнардим умид-ла танҳо —
Ётиб келар дея Ерликлар қачон.

*Туркманчадан
Мирпўлат МИРЗО
таржималари.*



Фузулий таваллудининг 500 йиллигига

Фалаклар ёнди оҳимдан

Шарқнинг оташнафас шоирларидан бири Муҳаммад Сулаймон ўгли Фузулий бир ғазалида шундай ҳароратли мисраларни битган эди:

Бани жондан ўсондирди, жафридан ё ўсонмазми?
Фалаклар ёнди оҳимдан, муродим шамъи ёнмазми?
Шаби ҳижрон ёнар жоним, дўкар қон чашми гирёним,
Уёдир халқа афғоним, қаро бахтим у ёнмазми?
Фузулий ринди шайдо дур, ҳамиша халқа расводур,
Кўрингим бу на савло дур, бу савлодин ўсонмазми?

Муҳаммад Фузулий ўйноқи лирик шеърлари, маҳзун оҳангларга, майин ҳис-туйғуларга тўла муҳаббат дostonи “Лайли ва Мажнун”, ўз даври ижтимоий ҳаётидан нолиш туйғуларини ифодаловчи “Шикоятнома”, “Бангу Бода”, “Анисул-қалб”, “Матлаъул-эътиқод”, “Ҳадиқад ус-суало” каби ўнлаб дурдона назмий-насрий асарлари билан шуҳрат қозонди.

Унинг ўлмас асарлари фақат Озарбойжон адабиётининг ривожигагина таъсир этиб қолмай, у яқин Шарқ, Марказий Осиё ва туркий тили кўп сонли халқлар адабиётларининг тақомилига ҳам муносиб ҳисса бўлиб қўшилди.

Шоир 1498 йилда Ироқнинг Карбало шаҳрида дунёга келиб, бутун умрини деярли шу ерда ўтказди. XV аср ўрталаридаги кескин сиёсий вазият туйғули шоирнинг отаси Муҳаммад Сулаймон оиласи Баёти қабиласига мансуб мингларча оилалар қатори Ўрта маданий марказларидан бўлган Бағдод атрофидаги ерларга бориб яшайдилар.

Фузулий Озарбойжонда туғилмаган, у ерда бирор кун яшамаган бўлса-да, ўз ижоди билан озар адабиётининг улкан намоёндалари қаторидан муносиб ўрин олган. Фузулийнинг ёшлиги шоҳ ва шоир Исмоил Хатойи ҳукмронлик қилган даврларга тўғри келади. Бу даврда озарбойжон тили, адабиёти, умуман маданияти анча ривожланган эди.

Фузулий ўз даври анъаналарига кўра жуда чуқур ва атрофлича билим олишга муваффақ бўлди. У аввало устози Ҳабибий кўлида, кейинроқ Бағдод мадрасаларида ўқийди, сўнгра ўзи ҳам мударрислик қилади. Домларидан бирининг қизига уйланиб бир ўғил кўради. У ҳам кейинчалик Фазлий тахаллуси билан шеърлар ёзиб, таниқли шоирлардан бирига айланади.

Фузулий мадрасада ўқиб юрган вақтларидан бошлаб шеърлар ёза бошлайди. У аввало озарбойжон адабиётига мансуб Хоқоний, Мужрим Байлагани Низомий каби атоқли сўз санъаткорлари асарларини, кейинроқ бой адабий-бадиий анъанага эга бўлган форс ва ўзбек адабиётининг Саъдий, Ҳофиз, Атоий, Лutfий, Навоий каби улкан шоирлари ижодини меҳр билан ўқиб-ўрганиб, маҳорат сирларидан баҳраманд бўлди.

Фузулий ижодига Лutfий ва Навоийнинг таъсири айниқса кучли бўлган. Фузулий шеърлари орасида иккитагина мухаммас учрайди. Улардан бири Ҳабибий ғазалига: иккинчиси эса, “сўз мулкининг подшоҳи, маликул калом” (Алишер Навоий таъбири — Х. М.) мавлоно Лutfийнинг “Санинг” радибли ғазалига боғланган. Унинг сўнгги банди куйидагича:

Сонма жавр этсанг Фузулий инжиниб таркин қила,
 Гар жафо қил, гар вафо, жоним фидо сан қотила,
 Бан худ ўлдим, эмди сан тағи жафо олиб ала,
 Лутфини ўлдурсанг, эй дилбар, жафо тиги била,
 Анда ҳам бўлғай баним руҳим маладкоринг санинг.

Фузулий ижодида ёлқинли ҳис-туйғулар табиат гўзалликларига қиёсан тасвирланади. У ёрнинг гўзаллиги олдида табиат мўъжизалари ожиз эканлигини шундай тасвирлайди:

Хонси гулшан гулбуни сарви хиромонингчи вор?
 Хонси гулбун узра гунча, лаъли хандонингча вор?

Хонси гулзор ичра бир гул очилур ҳуснинг киби,
 Хонси гул барги лаби-лаъли дурафшонингча вор!

Хонси боинг вор бир наҳли, қаддингтак борвар,
 Хонси наҳлинг ҳосили себи занахдонингча вор?

каби мисраларда “гулшан гулбунини” ёрнинг сарви хиромонига”, “гулбун гунча”-сини маҳбубанинг “лаъли лаби”га ўхшатишлар орқали ё ҳуснининг гулзордаги гўзалликдан устунлигини ёрқин ифодалаб берган. Бу мисралар инсон шаънига битилган ўлмас қасидалардир.

Фузулий севги-муҳаббат руҳидаги шеърлари замирига замон ва замона аҳлидан нолиш туйғуларини ҳам моҳирлик билан сингдириб юборган. У, айниқса, айрим зоҳидларнинг тамаъгирлигини, насихат қилиб, ошиқ аҳлини ишқ йўлидан қайтарувчи воиз ва шу кабиларни киноя билан қаламга олади:

Муҳаббат лаззатидан беҳабардур зоҳиди ғофил,
 Фузулий ишқ завқин завқи ишқи вор ўландан сўр.

Ёки:

Тарки маю маҳбуб элариз жаннат учун,
 Шарқ айлаки, жаннатда на вор воиз?

Албатта, бу ўринда гап сўфиёна ишқи илоҳий туйғулари ифодаланаётгани, жаннатда Оллоҳ висолига восил бўлинмаси, унинг нима кераги бор, деган фикр йлғари сурилаётганини ҳам унутмаслик керак.

Фузулийнинг:

Маҳшар куни кўрам дерам ул сарви қомати,
 Гар анда ҳам кўрунмаса, кел кўр қиёмати.

мисраларида ҳам суфиёна фикр орқали қиёматда Худони кўриш орзусида юрган ошиқ, “ёрини” кўролмаса, ҳақиқий қиёмат ана шундай бошланади, деб таъкидлайди.

Фузулийнинг “Фалаклар ёнди оҳимдан муродим шамъи ёнмазму?”, “Шифойи васли қадрин ҳажр ила бемор ўландан сур”, “Ҳосилим барқи ҳаводисдан маломат доғидур”, “Ғамзасин севдинг, кўнгил, жонинг керакмазми санго?” каби неча ўнлаб ёлқинли мисралар билан бошланган ғазаллари ҳам шеър, ҳам кўшиқ сифатида ўзбек халқининг қалбидан чуқур жой олган.

Ҳофиз Шерозий, Алишер Навоийлардек ғазалчиликда юксак даражага етган Фузулий дostonчиликда ҳам ёрқин асарлар яратди. Унинг “Лайли ва Мажнун” номли севги достони шу мавзудаги кўп асарлар орасида мумтоз ўринда туради.

Лайли ва Мажнуннинг фожиали муҳаббати ҳақидаги афсона илк бор араблар ўртасида дунёга келиб, кейинчалик кўпгина Шарқ шоирлари ижодида асосий асарлардан бири бўлиб қолди.

Атоқли шарқшунос профессор Е. Э. Бертельснинг ёзишича, “Араблар истилоси ва араб маданиятининг “мусулмонлар дунёси” дейилган жойларга тарқалиши бошқа ёдгорликлар қаторида Мажнун тўғрисидаги афсоналарни ҳам Эрон чегарасидан тортиб то Закавказегача халифаликнинг ҳамма ерларига киришига сабаб бўлди”.

Улуғ Низомий Ганжавий илк бор “Лайли ва Мажнун” сюжетини ёзма адабиётга олиб кирди. Унинг бу аъёниси Амир Хусрав Деҳлавий, Абдураҳмон Жомий, Алишер Навоий, мароғали Ашраф ва ниҳоят Фузулий каби даҳо шоирлар томонидан муваффақият билан давом эттирилди.

Фузулий бу дostonда XV-XVI асрлардаги инсон шахси, ҳуқуқлари чекланган феодал жамиятда яшаган ёшларнинг эркин, самимий муҳаббатини, бу йўлдаги айрим мутаассиб кучларнинг қаршиликларини собитқадамлик билан енгишини ёрқин мисраларда тараннум қилди. Ундаги Лайли, Мажнун ўз эрки, озодлиги учун курашувчи ёшларнинг ёрқин тимсолларидир.

Мажнун бўғиқ феодал жамиятда зулмат ичида, эрқдан маҳрум яшашига қарамай, озодликка, нурга мудом интилади;

Ману саҳройи ваҳшат, манзил этмам офият кунжин,
Ахири доми зулмат ўлмазам, чун толиби нурам.

Фузулий “Лайли ва Мажнун”нинг бошқа дostonлардан фарқли томонларидан бири шундаки, унда вақти-вақти билан қаҳрамонлар тилидан мукаммал ғазаллар ва мураббалар келтирилади. Шоирнинг маҳорати, санъаткорлиги туфайли улар узукка кўз қўйгандай, асар узвийтига батамом сингиб кетган.

Мисол тариқасида айрим парчаларни ўқийлик. Шоир Мажнун изтиробларини шундай рангин ва ғамга тўла сатрларда жонлантиради:

Вафо ҳар кимсадинким, истадим, ондан жафо гўрдим,
Кими ким, бевафо дунёда гўрдим, бевафо гўрдим.

Кима ким, дардими изҳор қилдим истаийб дармон,
Ўзимдан ҳам батар бир дарда они мубтало гўрдим...

Оёқ босдим дари уммида, саргардонлик алверди,
Ҳунар сарриштасин тутдим, алимда аждаҳо гўрдим...

Фузулий, айб қилма юз чевирсам азми оламдан,
Надинким, ҳар кима юз тутдим, андан юз бало гўрдим.

Фузулий дoston қаҳрамонлари — Мажнун, Лайли тилидан берилган шундай ғазалларда ўзининг ҳам даврон жафоларидан изтироб чекаётгани, норози эканлигини очиқ-ойдин ифодалайди. Бу ҳақда марҳум, адабиётшунос Тўхтасин Жалолов қуйидагиларни таъкидлайди: “Мен “Лайли ва Мажнун”ларни қайта-қайта ўқидим. Шунда Низомий даҳосига қойил қолдим; Хусрав Деҳлавийнинг булбулдек сайрашига офарин дедим. Навоийнинг Мажнунига мотам тутиб йиғладим; Фузулийга келганда, ҳайрат майидан маст бўлдим.

Инсоф билан айтганда, Фузулий “Лайли ва Мажнун”и барча “Лайли ва Мажнун”ларнинг гултожидир.

Академик Ҳамид Ораслийнинг ёзишича, инқилобгача Фузулийнинг “Лайли ва Мажнун”и тошбосма орқали кўп марта чоп этилган. Марҳума олима Музаяна Алавия кўпчилик адабиёт муҳиблари Фузулийнинг “Лайли ва Мажнун” дostonини бошдан-оёқ ёд билганларини айтган эди. Бинобарин, Фузулийнинг ўзбек адабиётига бўлган таъсири ҳам каттадир. Академик шоир Гафур Фулом озарбойжон ва ўзбек халқларини қадимдан бири-бирига устоз, бири-бирига шогирд халқлар деб таърифлаган эди.

Фузулийнинг ижодий аъёналари ўзбек адабиётида Турди, Машраблардан бошлаб асримиз бошидаги жадид адабиётининг кўпчилик намоёндалари ижодида ёрқин кўринади.

Бу таъсир фақат ташқи қофия, вазн, радиф ўхшашлигидагина эмас, ижтимоий ҳаёт масалаларига муносабатда, тил, ифода воситалари, услубда намоён бўлади. Ҳозир, Хон каби шоирлар ўз асарларини Фузулий тилига яқинлаштириб ёзадилар. Бобораҳим Машрабнинг:

На савдолар боша солдинг, бу савдолар туганмазму?
Ки банд этдинг оёқларни, яна бандлар ёзилмазму?

матлали ғазали билан Фузулийнинг:

Мани жондан ўсондирди, жафодан ёр усонмазми?
Фалаклар ёнди оҳимдан, муродим шамъи ёнмазми?

мисралар билан бошланувчи ғазаллари гоёвий-бадий жиҳатдан ҳамоҳангдир.

Кўқон адабий муҳитига мансуб шоирлар ҳам Фузулий ғазалларига тазмин ва таҳмислар боғлашган.

Ўзбек мумтоз шоирларининг бундай асарларида устоз Фузулийнинг гўзал, дилрабо ғазалларига нисбатан юксак эҳтиром яққол сезилиб туради.

Фузулийнинг “Бангу Бода”, “Ҳафт жом” каби форс тилида битилган асарлари Аҳмадҷон Табибий ва Мирзо каби шоирлар томонидан ўзбек тилига маҳорат билан таржима қилинган.

Ҳатто андижонлик номаълум шоир Фузулийнинг “Бангу Бода” асарига ўхшатиб “Чой ила Кўкнор” номли мустақил асар ёзгани илм аҳлига маълум. Мазкур асарга Ўзбекистон Фанлар академияси Шарқшунослик институти каталогига қўйиладиган тавсиф берилган:

“Чой ила Кўкнор” ҳикояти, ёзувчиси номаълум, кўчирувчи котиби ҳам номаълум, ўлчови 14x24, настаълиқ хати билан ёзилган (81-62) 20 варақ, ҳар саҳифаси 17 йўл, тили туркий, ўзбекча. Фузулийнинг “Бангу Бода”си тарзида¹.

Фузулийнинг лирик ва эпик асарлари ўзининг бадий маҳорати, ўйноқи вазн ва шеърий санъатларга бойлиги билан асрлар оша ўқувчи ва тингловчини ром этиб келади. Шунинг учун ҳам шоирнинг дилрабо ғазал, мухаммас, мураббалари куйга солиниб, халқимизнинг Тўйчи Ҳофиз, Ражабий, Жўраҳон Султонов, Маъмурҷон Узоқов, Маъруфхўжа Баҳодиров, Фаҳриддин Умаров, Муҳаммадҷон Каримов, Саодат Қобулова, Муножат Йўлчиева каби ҳофиз-хонандалари томонидан тўй-томоша, сайл-анжуманларда зўр иштиёқ билан қўйланган ва ҳамон қўйланмоқда.

Фузулийнинг ҳаёти ва ижоди Ръе (инглиз), Бомбаччи (италиян), Е. Э. Бертельс (рус), Ҳ. Орасли, М. Гулизода (озарбойжон), В. Маҳмуд, В. Абдуллаев, В. Зоҳидов, А. Қажомов, Т. Жалолов, Ҳ. Расул каби қатор ўзбек адабиётшунос олимлари томонидан меҳр-муҳаббат билан ўрганилган. Замонамизнинг забардаст шоири академик Фафур Ғулом “Қирқ ёшли Озарбойжон” сарлавҳали шеърида халқларимиз ўртасида давом этиб келаётган адабий-маданий ҳамкорликни шундай ифодалаган эди:

Озарбойжон халқининг кўркам шеъри, санъати,
Жуда қадим-қадимдан дўстларга ёлдош.

Отахон Низомийнинг сўздаги маҳорати
Шарқдаги кўп шоирнинг ижодига кўмакдош.

Бизлар яхши ўқиймиз Фузулий, Видодини,
Асримиз классиги Самад Вургун шеърини.

Улуғ шоир Фузулийнинг 500 йиллик муборак тўйи ўзбек ва озарбойжон халқларининг азалий дўстлиги, ҳамкорлигини янада мустаҳкамлаш учун хизмат қилиши шубҳасиздир.

Ҳасанхўжа МУҲАММАДХўЖА ўғли
филология фанлари номзоди, доцент.

¹ Мазкур асар Шарқшунослик институти фондида Р-6117 инвентар рақамли “Ҳозир девони” билан бир муқовада сақланади.

ФУЗУЛИЙ

Сўрмадинг ҳоли паришоним

ҲАЗАЛЛАР

1

Ғамзасин севдинг гўнгил, жонинг геракмазми санго?
Тега урдинг, жисми урёнинг геракмазми санго?
Оташин оҳим-ла айларсан банго таклифи боғ,
Боғбон гулбарги хандонинг геракмазми санго?!
Ела верма доғидуб ҳар дам оёқлардан гўтур!
Эй пари, зулфи паришонинг геракмазми санго?
Эй камонабрў, рақибба верма ғамзангдан насиб,
Ўқ отарсанг тоша, пайконинг геракмазми санго?
Ёндуруб жоним, жаҳонсўз этма барқи оҳими,
Осмон, хуршиди рахшонинг геракмазми санго?
Куфри зулфингдан бани манъ айламак лойиқмидир,
Сўфи, инсоф айла, иймонинг геракмазми санго?
Тут алимким, ашк селобина йўқдир эътибор,
Эй Фузулий, чашми гирёнинг геракмазми санго?

2

Ошёни мурғи дил зулфи паришонингдадир,
Қанда ўлсам, эй пари, гўнглим сенинг ёнингдадир.
Ишқ дарди-ла хушам, ал чек иложимдан, табиб,
Қилма дармон ким ҳалоким захри, дармонингдадир.
Чекма доман ноз эдуб, афтодалардан ваҳм қил,
Кўклара очилмасун алларки домонингдадир.
Гўзларим ёшин кўриб шўр, этма нафратким, бу ҳам.
Ул намақдандирки лаъли шаққарафшонингдадир,
Масти хоби ноз ўлуб, жамъ эт дили садпорами,
Ким анинг ҳарпораси бир нўғи мижгонингдадир.
Баски ҳижронингдадир хосияти қатъи ҳаёт,
Ул ҳаёт аҳлини ҳайронамки ҳижронингдадир.
Эй Фузулий, шамътак мутлақ очилмаз ёнмадан,
Тобларким, сунублиндан риштаи жонингдадир.

3

Шифойи васл қадрин, ҳажр ила бемор ўландан сўр,
Зулולי завқ шавқин, ташнаи дийдор ўландан сўр.
Лабинг сиррин гелуб гуфтора бандан ўзгадан сўрма.
Бу пинҳон нуқтани бир воқифи асрор ўландан сўр.

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

108

Ғўзи ёшлуларинг ҳолин ва билсун мардуми ғофил,
 Ковокиб сайрини шаб то саҳар бедор ўландан сўр.
 Хабарсиз ўлма фиттон ғўзларинг жаврин чеканлардан,
 Хабарсиз мастлар бедодини хушёр ўландан сўр.
 Ғамингдан шамътак ёндим, сабодан сўрма аҳволим,
 Бу аҳволи шаби ҳижрон баним-ла ёр ўландан сўр.
 Хароби жоми ишқам, наргиси мастинг билур ҳолим,
 Ғаробот аҳлининг аҳволини хуммор ўландан сўр.
 Муҳаббат лаззатиндан беҳабардир зоҳиди ғофил,
 Фузулий, ишқ завқин, завқи ишқи вор ўландан сўр.

4

Азал котиблари ушшоқ бахтин қора ёзмишлар,
 Бу мазмун ила хат ул сафҳаи рухсора ёзмишлар.
 Хавоси хоки пойинг шарҳини таҳқиқ эдан мардум,
 Ғубор ила баёзи дийдаи хунбора ёзмишлар.
 Гулистони сари кўйинг сифотин боб-боб, эй гул.
 Хати райҳон ила жадвал чекуб гулзора ёзмишлар.
 Гируб майхоная қилсанг такаллум, жон бўлур шаксиз,
 Мусаввирлар на суратким дару девора ёзмишлар.
 Ики сатр айлауб ул икки майгун лаъллар восфин,
 Ғўранлар ҳар бирин бир чашми гавҳарбора ёзмишлар.
 Муҳаррирлар ёзонда ҳар кима оламда бир рўзи,
 Банго ҳар кун дили садпорадан бир пора ёзмишлар.
 Ёзонда Вомиқу Фарҳоду Мажнун васфин аҳли дард.
 Фузулий одини ғўрдим, сари тумора ёзмишлар.

5

Ўлди олам шод сандан, бан асири ғам ҳануз,
 Олам этди тарки ғам, банда ғами олам ҳануз.
 Жон бағишларди лабинг изҳори гуфтор айлауб,
 Урмадан Исо лаби жонбахшлиқдан дам ҳануз.
 Саждагоҳ этмишди ишқ аҳли қошинг меҳробини,
 Қилмадан хайли малоик саждаи одам ҳануз.
 Жона дардинг, жисма пайконинг равон этмишди ҳукм,
 Жисм ила жон иртиботи ўлмадан маҳкам ҳануз.
 Ашк сарф айлар фалақдан ком ҳосил қилмаға,
 Бу гуҳар қадрини билмаз дийдаи пурнам ҳануз.
 Пардаи чашмим мақом этмишди бир тарсо бача,
 Ўлмадан маҳди Масиҳо домани Марям ҳануз.
 Эй Фузулий, айлади ҳар дарда дармон ул табиб,
 Бир баним захмидир анжақ бўлмаян марҳам ҳануз.

6

Ғиғонки, бағриминг ул лоларух, қон ўлдиғин билмаз
 Жигар парқоласинда доғ пинҳон ўлдиғин билмаз.
 Ғабибим гўнглими жамъ айламаз рухсори давринда,
 Магар зулфи киби ҳолим паришон ўлдиғин билмаз.
 Қилур тақсир эдуб бир лутф ҳардим кўнглим олмақда,
 Вафо расмин сонур душвор, осон ўлдиғин билмаз.
 Ғўзаллар давлати васли илан мағрур ўлон ошиқ,
 Нишоти васлда андуҳи ҳижрон ўлдиғин билмаз.
 Дили садпорадан бедоди касмаз ғамзаи мастинг,

На ғофил подишаҳдир, мулк вайрон ўлдиғин билмаз.
 Сонур зоҳид ўзин холий хаёлингдан, ғалатдир бу,
 У ҳайрон ўлдиғиндандирки, ҳайрон ўлдиғин билмаз,
 Фузулий хастая душман сўзи-ла дўст жавр айлар,
 Зиҳи сода муориз, қавли бўҳтон ўлдиғин билмиз.

7

Ақл ёр ўлсайди, тарки ишқи ёр этмазмидим?
 Ихтиёр ўлсайди, роҳат ихтиёр этмазмидим?
 Лаҳза-лаҳза суратин гўрсайдим, ул ширин лабинг,
 Сан киби, эй Беситун, бан ҳам қарор этмазмидим?
 Ёр-ла ағёри ҳамдам гўрмага ўлсайди сабр,
 Тарки гурбат айлаюб, азми диёр этмазмидим?
 Воизинг куфрин баним расволиғимдан қил қиёс,
 Онда сидқ ўлсайди, бан тақво шиор этмазмидим?
 Ул гули хандони гўрмак мумкин ўлсайди банго,
 Сантак, эй булбул, гулистана гузор этмазмидим?
 Дардими оламда зинҳон дутдиғим ночордир,
 Уғрасайдим бир табиба ошкор этмазмидим?
 Эй Фузулий, доғи ҳижрони-ла ёнмиш гўнглими,
 Лолалар очсайди, сайри лолазор этмазмидим?

8

Ёнди жоним ҳажр-ла, васли руҳи ёр истарам,
 Дардманди фурқатам дармони дийдор истарам.
 Булбули зорам, дагил беҳуда афғон этдигим,
 Қолмишам нолон қафас қайдинда, гулзор истарам.
 Даҳр бозоринда косиддир матои ҳимматим,
 Бу матои сотмаға бир ўзга бозор истарам.
 Фоний ўлмақ истарам, яъни балойи даҳрдан
 Роҳати жисми заифу жони афкор истарам.
 Нўла гар қилсам шаби ҳижрон тамонной ажал,
 Найлайим чўқдир ғамим, дафъина ғамхўр истарам,
 Чун бақо базминдадир дилдор, бан ҳам турмазам
 Бу фано оламда, базми васли дилдор истарам.
 Эй Фузулий, истамаз кимса ризоси-ла фано,
 Банки бундан ўзга билмам чора, ночор истарам,

9

Яна ул моҳ баним олди қарорим бу геча,
 Чиқажакдир фалақа нолаи зорим бу геча.
 Шамъваш маҳрами базм айлади ул моҳ бани,
 Ёнажақ оташи ҳажра ёна ворим бу геча.
 Пора-пора жигарим итларина назр ўлсун,
 Ул сари кўя агар душса гузорим бу геча.
 Субҳа солди бу геча шамъ киби қатлими ҳажр,
 Ўлаким, субҳ геланча геда ёрим бу геча.
 Вор эди субҳи висолина Фузулий уммид,
 Чиқмаса ҳасрат ила жони фиғорим бу геча.

10

Ўйла ширин лабларинг ошифтаҳол айлар бани,
 Халқ Фарҳоди балодида хаёл айлар бани.

Бир гўнгил эрмаз даҳонинг рамзина ҳеч ваҳҳ ила,
 Йўқ ера вобастаи фикри маҳол айлар бани.
 Гирбоди дашти ғамтак, эй гўнгил, ҳар лаҳза, оҳ,
 Ишқ саргардони бир мушкин ғизол айлар бани.
 Неча арз эдам нигора ҳоли зорим билмазам,
 Сеҳри ҳусни оразин гўрдукда лол айлар бани.
 Ҳўйла, инжилдим хаёли тори зулфиндан онинг,
 Эй, Фузулий, ҳар гўран бир мў хаёл айлар бани.

МУРАББАЪ

Паришон ҳолинг ўлдим, сўрмадинг ҳоли паришоним,
 Ғамингдан дарда душдим, қилмадинг тадбири дармоним,
 На дерсан, рўзгорим бўйлами кечсун, гўзал жоним?
 Гўзим, жоним, афандим, севдигим, давлатлу султоним!

Асири доми ишқинг ўлали сандан вафо гўрман,
 Сани ҳар қанда гўрсам, аҳли дарда ошно гўрман,
 Вафо-у ошнолиқ расмини сандан раво гўрман,
 Гўзим, жоним, афандим, севдигим, давлатлу султоним!

Дегар ҳар дам вафосиз чарх ёйиндан банго бинг ўқ,
 Кима шарҳ айлаямким, меҳнату андуху дардим чўқ.
 Санго қолди мурувват, сандан ўзга ҳеч кимсам йўқ,
 Гўзим, жоним, афандим, севдигим, давлатлу султоним!

Гўзимдан дам-бадам бағри узуб, ёши киби кетма!
 Сани тарк этмазам, чун бан, бани сан дохи тарк этма!
 Амондир, золим ўлма, бан каби мазлуми инжитма!
 Гўзим, жоним, афандим, севдигим, давлатлу султоним!

Қаги гўнглинг надан бу зулм-ла бедода роғибдир?
 Гўзаллар сан киби ўлмаз, жафо сандан на вожибдир.
 Санингтак нозанина нозанин ишлар муносибдир,
 Гўзим, жоним, афандим, севдигим, давлатлу султоним!

Назар қилмазсан аҳли дард гўздан оқизан села,
 Ямонлиқдур ишинг ушшоқ-ла, яхшимидир, сўйла.
 Кел, аллоҳи севарсанг, ошиқа жавр этма, лутф айла,
 Гўзим, жоним, афандим, севдигим, давлатлу султоним!

Фузулий-шеван эҳсонинг истар бир гадойингдир,
 Дирилдиқча санинг қўйинг, ўланда ҳожи пойингдир.
 Герак ўлдир, герак қув: ҳукм ҳукминг, рўй ройингдир,
 Гўзим, жоним, афандим, севдигим, давлатлу султоним!

РУБОИЙЛАР

1

Хуш улки дами ажал чекуб бодаи ноб,
 Сермаст ётам қабрда то рўзи ҳисоб,
 Ғавғойи қиёматда дурам масту хароб,
 На фикри ҳисоб ўла, на парвойи азоб.

2

Соқий, карам эт, шароба гулфом юрут,
Гулфом шароба верма ором, юрут,
Базм ичра хубоби ашки гулгунимдан
Бинг жом юрутма, жон учун жом юрут.

3

Дерларки эдар гунча, лаби ёр ила баҳс,
Гулбарги тар ул лаъли гуҳарбор ила баҳс.
Ул бир неча дилсизлара тухматдир бу,
Даввоя керак лаҳжау гуфтор ила баҳс.

4

Гул даври хуш улким туга гулфои қадаҳ.
Базминда дами дутмая ором қадаҳ,
Ҳар субҳки хуршед сифат қолдира бош,
Базмин беаюб гездира то шом қадаҳ.

5

Май шавқи ўлубдир банго одат, эй шайх,
Гелдикча бу шавқ ўлур зиёдат, эй шайх.
Хашдир банго май, санго ибодат, эй шайх,
Раъй ила дагил ишқу иродат, эй шайх.

6

Ҳар дам банго ёр, арзи рухсор айлар,
Ҳуснина бани батар гирифтор айлар,
Гўёки камоли ишқ дарсин ўқудар,
Ҳар дам банго таълимини такрор айлар.

7

Ҳажринг, жигарини ҳар кимнинг, қон айлар,
Тадриж-ла васлинг анго дармон айлар.
Зулфинг кимиким муддат ила кофир эдар,
Лаълинг они бир дамда мусулмон айлар.

8

Ҳар дилки, асири ғами ҳижрон ўлмаз,
Шойистаи завқи васли жонон ўлмаз,
Ҳар дардки вор, вор дармони, вале —
Бедарларинг дардина дармон ўлмаз.

9

Биз — олами ишқ, оламоларийиз,
Майхонаи дард, дурдпаймоларийиз,
Гулбарги надомат чаманидир олам,
Биз — бу чаманнинг булбули шайдоларийиз.

10

Кимдирки гамингда нолаи зор этмаз,
Дардин санго нола ила изҳор этмаз.
Фарёдина ҳеч кимсанинг, етмазсан,
Фарёдки, фарёд санго кор этмаз.

11

Сўзи дилим ашки олдан айла қиёс,
Андуҳим заъфи ҳолдан айла қиёс,
Хуршедки хуснинг-ла қилур баҳсу жавоб.
Тарки адабин заволдан айла қиёс.

12

Сар манзили ҳар муроди раҳбардир ишқ,
Кайфияти ҳар камола мазҳардир ишқ,
Ганжинаи коинота гавҳардир ишқ,
Ҳар зоҳир ўлон нашъая масдардир ишқ.

13

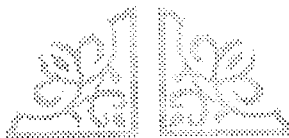
То ҳалқаи ишқи ёра душдинг, эй дил,
Доми гами рўзгора душдинг, эй дил,
Афсуски қутб аҳли жамъият экан,
У доирадан канора душдинг, эй дил.

14

Дедим лабина: “Лаъли Бадахшондир — бу”
Гулди, деди “Эй фақир, бўҳгондир — бу,
Бир доша на ранг ила қилубсан нисбат?
Ширину шакарфишону хандондир — бу”.

15

Гўрдим сани алдан ихтиёрим гетди,
Боқдим юзинга сабру қарорим гетди,
Хок ўлдиму ҳар ёнга ғуборим гетди,
Алқиса қапунгдан эътиборим гетди.



Муҳаммад АЛИ

Мен кўрган Америка

Эссе¹

6. “КУНДАЛИК” ЁЗУВЛАРИДАН

1992

йил 25 июль. Соат кундузи 12 да (Тошкентда эса кечаси 12) Сизтлга соғ-саломат етиб келдим. Кўналғада мени Илзахоним, Аблахат исмли уйғур тилшуноси, Давид Самсун (Калифорниядан экан) деган ўзбек тилини ўрганувчи шогирд кутиб олишди. Сизтл гўзал шаҳар экан! Таърифига тил ожиз. Қора денгиз бўйларига, гоҳда Владивостокка ўхшаб кетади. Аммо гўзал!

Илзахоним билан гаплашганимизга кўра, маърузам 11 август куни бўлар экан. Мавзу: “Миллий туйғу шаклланишида тарихий мавзу сабоқлари” (Чўлпон, Қодирий, Фитрат, Ойбек, Одил Ёқубов, Пиримқул Қодиров).

13 август. Ўтган куни Вашингтон университети тингловчилари ва талабалари ҳузурда (Смит-холл) “Ўзбек адабиётида миллий туйғунинг шаклланиши” — мавзу доирасини бир оз кенгайттирдим, — деган мавзуда маъруза қилдим. Илзахоним инглиз тилига таржима этиб турди. Одатда ўн олти-ю қирқдан ўн етти-ю қирққача 1 соат бўладиган маъруза соат 19 гача чўзилди. Турли савол-жавоблар бўлди...

Америка мамлакати бамисли эртак. Ҳамма нарса компьютерлашган; Бирон ерда бировнинг чўт қоқиб ўтирганини кўрмайсан...

19 август. Ёзги программа доирасида “Тоҳир ва Зухра” бадиий фильмининг томошаси бўлди. Тоҳир-Зухралар ҳақида сўзлаб бердим.

Лос-Анжелесдан Илзахонимнинг таниши Ўғиз Арғин Сизтлга келди. Ўғиз абий моҳир табиб ҳамда таржимон экан. Истараси иссиқ одам. У бизни Белу-вьедаги яхши ресторанлардан бирига таклиф этди. Яхши оқшом бўлди. У мени Тошкентга қайтишда Лос-Анжелесга тушиб ўтишимни сўради...

27 август. Илзахоним билан 11 августда ўқиган маърузамиз видеога олинган экан, томоша қилдим. Кеча Илзахоним билан бугунги ўзбек адабиёти ҳақида суҳбат қилдик, у ҳам видеога туширилди. Бир нусхадан олиб кетиш ниятим бор.

Бугун Илзахоним Вашингтон университети арабшуносларини “Ал-Амир” араб ресторанига бир пиёла чойга таклиф этди. Профессорлар Николас Херр, Арон Зайзо (фиқҳшунос), Жон Фламаган, Фарҳод Зиёдеҳ (фаластинлик) ва мен дастурхон атрофида яхши суҳбат қурдик. Арабшунос олимлар, зарур бўлса, Тошкентга бориб эски қўлёзмаларни ўн йилда каталогини тузиб беришимиз мумкин, деб қолишди. Гап биздаги бор-йўғи ўн минг қўлёзма каталоги тузилган (40 йилда!) асли саксон минг қўлёзма устида борди. Бу ҳақда аллома Бўрибой Аҳмедовдан эшитган эдим. Қизиқ таклиф экан.

28 август. Сизтлдаги Фарбий Савдо корпорацияси менежерларидан бири Майкл Вифор (шогирдимиз Кен Кейес шу ерда ишлайди), бизларни итальян

¹ Давоми. Боши ўтган сонда.

ресторанида меҳмон қилди. Уларнинг корпорацияси асосан юк ташиш билан шуғулланади, Тинч океан орқали Ҳонконг ва Хитойга юк ташийди. Тижорат, умуман мустақил Ўзбекистон билан бўлажак алоқалар ҳақида сўз борди...

Уч кун аввал Эмикохоним билан кўришдим. Улар “Тошкент” рақс ансамбли ташкил этишибди. Дугонаси хитой қизи Тиллақош (исмининг маъноси шундай экан) билан, хитой қизи машинасида мени шаҳар айлантиришди. Улар маслаҳати билан Манзураҳонга бир оқ туфли олдим...

30 август. Кеча Сизэтлдан Чикаго орқали Нью-Йоркка учиб келдим. Кеннеди аэропортида Ўрхонбей Фоикбей, Ирфонбей отлик турк ўғлонлари билан кутиб олди.

— Сизни шоир Эргаш Учқун уйларига таклиф қилганлар, — деди Ўрхонбей. — Муҳаммад Али бизнинг уйимизда бир пиёла чой ичиб кетсинлар, деб ўтинганлар, Эргаш ака.

— Жоним билан, — дедим бўлажак дийдорлашувдан кўнглим сув ичиб. — Эргаш ака қаерда турадилар? Қайси кўчада? Сизга яқинми?

— Бу ердан узоқ, — кулди Ўрхонбей. — Нью-Жерси штатининг маркази Трентон шаҳрида турадилар. Икки юз километрча бор...

Ўҳ-хў...

Эргаш аканинг уйига етиб борганимизда соат кеч ўнлар бўлиб қолган эди. Бир уй меҳмон кутиб турган экан.

Эргаш Учқун олтмиш бешлардаги ўрта бўйли, очиқ чехрали дилкаш бир инсон экан. Бу америкалик ўзбек шоири ҳақида аввадан оз-моз хабардор эдим. Бирпасда эски танишлардай бўлиб кетдик. Ҳеч гапимиз тугамайди. Ҳамма ухлаб қолди, бизда эса уйку йўқ. Сахар олти яримгача суҳбат қурибмиз. Ажабо, икки ўзбек шоири учрашибди-ю биронта ҳам шеър ўқилмабди, шеърга навбат тегмабди! Ҳа, шеърдан ҳам азизроқ нарсалар устида сўз кетди. Суҳбатимиз мавзуси — Ватан, Туркистон, мустақиллик, бошқача айтсам, Дард, Кувонч, Хавогирлик... эди. Ўзбекистондаги ўзгаришлар, янгиликлар, Афғонистондаги аҳвол, генерал Абдурашид Дўстум, Тожикистондаги вазият... Соат иккилар эди, ташқарига чиқиб ҳовли айландик.

— Бугун Мустақиллигимизга бир йил тўлди... — дедим Эргаш акага. Амриқо осмонида юлдузлар чарақлар эди. — Тошкентда бўлганимда албатта бу қутлур кун муносабати билан Ўзбекистон Президентига табрик телеграммаси юборар эдим. Шу паллада ҳамма мустақиллик майдонида...

— Шу ердан ҳам табрик юборишимиз мумкин, — сўз қўшди Эргаш ака.

— Қандай қилиб? Телеграмма кеч боради...

Охири телефонограмма жўнатишга қарор қилдик. Дарров уйга кириб телефон орқали Тошкент билан боғланиб Ўзбекистон Президенти номига телефонограмма юбордик. Шу юмушни узоғи билан беш минут ичида адо этиш мумкин бўлди. (Телефонограммамиз эртасигаёқ “Халқ сўзи” газетасида эълон қилинган экан).

Эргаш Учқун Андхўй шаҳрида таваллуд топган. Асли касби кимёгар шоир тақдир тақозоси билан 1957 йилда Ватанни ташлаб кетишга мажбур, аввал Покистон, Эрон ва Туркия мамлакатларида истиқомат қилди, кейинги йилларда Америка Қўшма Штатларида муқим ўрнашиб қолди. Америкалик ўзбек шоирининг катта орзуси бор — у бутун туркий диёрларни бирин-бирин кезиб чиқишни ният қилган.

Учқун ажиб мастонадир, ўтсиз, оловсиз ёнадир,
Бир шам учун парвонадир, шамъи шабистонлар эмас!

— деб ёзади шоир “Кўнгил равзаси” номли шеърда. Ҳа, Эргаш Учқун Ватандан йироқда “ўтсиз, оловсиз ёниб” ётган соҳиби кўнгиллардан биридир. У билимдон, она тилидан ташқари инглизча, форсча, паштунча, туркча билади...

31 август. Паттерсон шаҳрига йўл олдик, бу шаҳар Нью-Йорк йўлида экан. Паттерсонда яшайдиган қорачай туркларидан бири ўғлига суннат тўйи қилмоқда экан. Бизга анқаралик маорифчи Ирфон Эрдўғон, иқтисодчи Фоикбей, қозоғистонлик жарроҳ Ўрнер Тўлебай, тижоратчи Маҳмуд Йилдиримлар ҳамроҳ бўлдилар. Паттерсонда шу куни байрам экан, шаҳар қурилганига 200 йил бўлиб...

ти, унга 1792 йилда асос солинган. Шаҳарда асосан қоралар ва испанлар яшар экан, шовқин-сурон, тўполон... Сиэтлнинг нақ тескариси! Американинг бундай қиёфаси ҳам бор экан!

Тўйхонага кириб чиққач, шаҳардаги қорачай турклари очган “Бухоро мини маркет” — кичик Бухоро дўконига бордик. Кавказ турклари очган дўкон, аммо номи Бухоро деб аталган! Бир меҳмонхона ҳам очишган. Дўконда қўлда сўйилган кўй гўшти сотилади. Бу юртда нодир воқеалардан бири. Хурсанд бўлдим. Ҳамма жойда бирлик, ягона Туркистон, озодлик, мустақиллик ҳақида сўзлар айтилар эди. Мен кўришган одамлар туркчилик йўлида белини маҳкам боғлаган кишилар эди. Мени қувонтирган нарса улар ўртасидаги ахиллик, ҳамжихатлик муносабатлари бўлди. Ажабо, улар Ватандан узоқда бўлганликлари учунми бир-бирларига талпиниб, кўнгилларини авайлайдилар. Биз эса Ватанда бўла туриб кўнгилларни авайламаймиз, бир-биримиздан қочамиз. Бунинг сабаби нимада экан? Жуда қизиқ...

Эргаш Учқун жуда ажойиб инсон эканлар. У киши машинани бошқариб келяпти, мен ёнларида ўтирибман. Трентондан Паттерсонга келишда шеърлар ўқишдик, уларга энди навбат етди-да. У “Васиятнома”, “Кетди” каби шеърларини ўқиди. Мен “Эътироф”, “Сен”, “Баҳор келганда” ҳамда “Гумбаздаги нур”-дан бир боб ўқидим. “Сизларнинг шеърларингиз, — деди Эргаш Учқун, — образларга, рамзларга чулганган бўлади, бизларники эса очиқ, яланғочроқ, айтидиган фикримизни шартта айтаемиз”. “Сизлар фикрингизни дадил айта оласиз, очиқ айтасиз... — жавоб қилдим мен. — Бизга мушкул эди, биз фикримизни образларга яшириб, кўмиб айтмасак, цензура ўтказмасди. Лекин айтидиган фикрларимизни баъзан шунақа кўмиб юборар эдикки, сўнг ўзимиз ҳам қидириб топа олмай қолардик”. Кулишдик.

Мен Эргаш Учқун билан хайрлашаётганда унинг икки шеърини олдим. (Шеърлар “Шарқ Юлдузи” 1993 йил 1-сонда менинг кичик сўзим билан эълон қилинди).

Паттерсонда Эргаш ака билан хайр-хўшлашдик, кўзларимиз ёшланди.

Нью-Йоркка етиб келдик. Улкан шаҳар бизни бепарво қаршилади.

— Профессор Эдуард Оллворт таклиф қилганлар, — деди Ўрхонбей.

Колумбия университети профессори Эдуард Оллворт бир йил аввал рафиқаси билан Тошкентга келган ва Таржима марказига ташриф буюрган эди. Шунда Абдурауф Фитрат асарлари таржимаси устида ишлаётганини айтганди.

Профессор бизни университетда, ўз иш хонасида кутиб олди. У мендан Америка ёққан-ёқмаганини сўради, қачон кетишимни суриштирди. У Абдурауф Фитратнинг икки асарини инглизчага таржима қилиб бўлганини айтди. Булар — “Шайтоннинг тангрига исёни” билан “Қиёмат” асарлари эди. “Энди, — дея давом этдирди у сўзини, — Мирзо Абдулқодир Бедил ҳақидаги тадқиқот таржимасига киришаётирман”. Эдуард Оллворт менга ўзининг узоқ йиллик меҳнати маҳсули “Ҳозирги ўзбеклар” китобини эсдаликка совға қилди. Бирга Колумбия университети кутубхонасига кирдик. Китоб жовонларига ўзбек адабиётининг жуда кўп намуналарини кўриб дил-дилидан қувондим. Аввалроқ Илзахоним билан Вашингтон университети кутубхонасини зиёрат қилганимизда ҳам худди шундай туйғуни бошдан кечирган эдим. У ерда ҳам ўзбек адибларининг кўп китоблари жой олганди... Эдуард Оллворт билан ўзаро суҳбатда, Фитрат асарларини ўзбекча ва инглизча бир китоб қилиб чиқаришни келишиб олдик, у “Шайтоннинг тангрига исёни” билан “Қиёмат” таржимасини изоҳлари билан бизга берадиган бўлди. Ўрхонбей эсдаликка бизларни суратга ҳам тўширди...

* * *

1993 йил 14 июн. Соат 18 дан 35 минут ўтганда Москва—Копенгаген учоғида, йўлда Стокгольмга кўниб, Ҳамлет Ватанига келдим. Аэропортдан “Гранд отель” меҳмонхонаси — у шаҳар марказида экан — сари жўнадим. Кечқурун Копенгагенни сайр қилдим. Кўҳна шаҳар. Кезиб юрар эканман, шу ердан бор-йўғи эллик километрлар — менга шундай дейишди — нарида Шекспир қаҳрамонлари куйиб-пишиб яшаган машҳур Эльсинор қасри жойлашганлиги кўнглимда

аллақандай ёқимли туйғулар уйғотар эди. “Ё ҳаёт, ё мамот!” деб юрган бу ерларда Ҳамлет... Эртага соат 10 да Скандинавия авиакомпанияси учоғида Сиэтлга йўл оламан.

27 июн. Йигирма иккинчи июнда дарсларни бошлаб юбордик. Мен биринчи курсга дарс бераман. ...Ҳозиргина Сиэтлда беш ярим йилдан бери яшаётган ватандошимиз Абдурасул Торший уйда меҳмонда бўлдим. Абдурасул Майманидан, Афғонистон, Филиппин, Покистон мамлакатларида таҳсил олган, АҚШга келади ва Вашингтон университети халқаро тижорат факультетига ўқишга киради. Бу йил битирибди. Картограф, ер муҳандиси, ҳисобчи касбларига энди тижоратчи касби ҳам қўшилибди. У полиглот, кўп тил билади. Ўзбекча, форсча, паштунча, туркча, арабча, инглизча, французча, олмонча, ўрдуча... Бари унинг ҳалвоси. Энди қозоқ тилини ўрганмоқда. Тўрт укаси бор. Абдураим — тиш доктори, доригарликда ўқиган. Мозори Шарифда яшайди. Абдулаҳад — Мадина университетига ўқиган, шоир ва таржимон, “Умид” деган журнал чиқаради, газетаси ҳам бор. Абдурасул шоир укаси билан жуда фахрланар экан, унинг чиройли китобидан шеърлар ўқиб берди. Пешоварда турар экан...

Абдурасул ва келин Марзияхонимларнинг бешта фарзандлари бор. Уч қиз, икки ўғил. Ҳангома деган қизлари арвачада ўтирар экан. 1981 йилда шўро қўшинлари ташлаган бомба зарбидан оғир жароҳатланган экан. Ҳозир анча соғайиб қолган пайти, деди Абдурасул.

“Бу дунё ўтиб кетади, — дейди Абдурасул, — халқимизга хизмат этиб қолишимиз керак, халқ донишманд. Туркистон бир бўлса, уни гуломликдан чиқарсак... Минг-минг йиллик тарихимиз бор, болаларга ўргатсак, болалар тарихни билса... Мағрур юрса. Туркистон ўзининг улуг рутбасига эришса... Ҳаммамиз бир Туркистон, ҳаммамиз туркмиз. Айириб қўйибдилар. Агар олмани е, десам, еяолмайсиз. Уни майдалаб ейсиз. Миллатимиз ҳам шундай. Туркистон ҳам майдаланган олмадай бўлмасин. Ватанимиз мулкимиз Туркистон парчаланди. Қанча тиллоларимиз олинди... Туркистон бирлашсин, бир бўлса ҳеч ким енга олмайдди!”

4 июл. Бугун Америка Қўшма Штатлари мустақиллиги куни. Йлзахоним Сиэтлни айлангирди, диққатга сазовор жойларни кўрдик. Ҳайвонот боғига бордик. Баллад Лук, Паблик Маркетларни томоша қилдик. Сиэтл зўр шаҳарда!

21 июл. Дарсдан кейин ўзбек адабиётининг бугунги аҳволи ҳақида суҳбат ўтказдим. Ёзувчилар уюшмаси ва Адиблар иттифоқи борлигини айтдим, барча иккита ижодий жамоа фаолият кўрсатишини табиий қабул қилди. Америка учун бу оддий ҳодиса. Орол денгизи фожеаси ҳақидаги маърузам 10 августга белгиланган.

22 июл. Йлзахоним билан бирга Сиэтл — Тошкент биродарлашган шаҳарлар уюшмаси раиси жаноб Гарри Фурлонг билан учрашдик. Тошкент ҳақида суҳбат бўлди. Уюшма делегацияси сентябр ойида Тошкентга сафар қилар экан. Мақсад—Мустақилликдан сўнг алоқаларни мустаҳкамлаш.

24 июл. Индиана университети профессори, таниқли антрополог Муҳаммад Назиф Шахроний билан кўришдим. У Канадага бораётиб Сиэтлда тўхтабди, дарагимизни эшитиб, кўришгани биз турган уйга сўроқлаб кириб келибди. Узоқ суҳбатлашдик. Олимнинг отаси Шахрихондан. Афғонистон орқали Америкага келиб қолган. Афғонистон қирғизлари ҳаёти унинг тадқиқотлари мавзуи экан. Ўзи суратга олган бир видеофильмни қўйиб берди. Фильм Афғонистон қирғизларининг бесаранжом бўлиб, юртни ташлаб Туркия сари кўчишгани хусусида экан. Катта таассурот қолдирди. У менинг “Ўз-ўзингни англаб ет” номли эссе-мақоламни Ҳасан Паксой инглизчага таржима қилганидан хабарим борми-йўқлигини сўради ва менинг Сиэтлда эканлигим ҳақида унга хабар беришини айтди. Йўқлаб келгани учун профессорга миннатдорчилик изҳор этдим.

2 август. Массачусетс штатидан бир мактуб келди. Уни Ҳасанбей Паксой юборибди. Демак, профессор Шахроний унга хабар берибди. Мактубда Ҳасанбей “Ўз-ўзингни англаб ет” эссесининг икки нашри — АҚШ ва Франция нусхаларини менга йўллабди. Биринчиси 1989 йилда, иккинчиси 1991 йилда нашр қилинган экан. Ҳасанбей таржима асносида унга 61 та изоҳ ҳавола қилган.

Хориж ўқувчиси учун бу зарур эди. Россияда пулларни алмаштириш ҳақидаги гапни эшитиб, ташвишланмоқдаман. Тошкентда нима гап экан?...

5 август. Эмихоним билан кўришдик. Улар “Тошкент” ансамблининг концертини тайёрлашибди. Мен концертни Ўзбекистон Республикаси — мустақиллиги 2 йиллигига бағишlash керак, деб таклиф киритдим. Концерт 21 август куни Такома шаҳрида бўлиб ўтади. Мен бораман, концертдан олдин икки оғиз сўз айтишимни илтимос қилмоқдалар. Кечкурун Абдурасул мени болалари билан Коркик паркига олиб борди. Кўп гаройиб жой экан. Кўл, у Тинч океанга уланади, жуда ажойиб. Шунда қуёш ботишини кузатдик. Жуда чиройли. Қараб туриб, шеър ёзгим келиб кетди! Кўп йиллардан бери...

15 август. Ҳасанбей Паксойдан навбатдаги мактубни олдим. Бир неча эълон қилинган мақолаларини юборибди. Уларнинг ичида Алишер Ибодиннинг “Қуёш ҳам олов” ҳикояси таржимаси, Японияда бир журналда босилган “Турк тарихи...” мақоласи, Туркияда чиқадиган “Янги форум” журналида чоп этилган 1917 йилда Россиянинг Ўрта Осиёдаги сиёсати ҳақида сўз борадиган мақоласи бор. Умуман, Ҳасанбей Паксой турк тарихи ва сиёсати билан шуғулланиб келатган олим экан.

16 август. Блумингтон шаҳридан Муҳаммад Назиф Шаҳроний менга ўз мақолаларидан намуналар юборибди. “Ўрта Осиё ва совет мероси ҳақида”, “Афғонистон қирғизлари Туркияда”, “Совет Ўрта Осиёси мусулмонлари ҳақида”, — булар мақолалар номлари. У шунингдек, Индиана университетидан бор қўлёзмалар, микрофильмлар — 81 бет — рўйхатини ҳам кўшиб қўйибди. Қўлёзмалар, микрофильмлар асосан тил ва тарих ҳақида экан. Ўқиб чиқишнинг ўзи роҳат бағишлайди. Трентондан Эргаш Учкун кўнғироқ қилди. Жуда хурсанд бўлдим. Шеърлар юборишини сўрадим.

17 август. Ҳозиргина хонамдаги телефон жиринглади. Нью-Йоркдан Ўрхонбей Сўйлемес экан. Мен юборган “Ошиқ бўлмай, Ҳақ дийдорин кўрса бўлмас” китобимни олганини айтди. “Нима сабабдан Туркистон тарихини ўрганиш керак” мақоламни у туркчалаштириб Туркияга юборибди. Утган йили Вашингтон университетидан қилган маърузамни сўради, уни Туркияда нашр этмоқчи. Бугун нусха олдирдим, юбораман.

1 сентябр. Ажойиб кун бўлди! Ўзбекистон Республикаси Мустақиллигининг икки йиллиги! Илзахоним ташаббуси билан университетда бу кунга бағишланиб катта тантана бўлиб ўтди. Палов пишириди. Ўзбекча куйлар янгради. Байрамда талабалар, профессорлар, Қозоғистон, Қирғизистон, Тожикистон ва “Боинг” авиакомпанияси вакиллари, шу кунларда Сиэтлда бўлган беш нафар Озарбойжон газетачилари иштирок этдилар. Ҳамма бизларни қутлуғ байрам билан муборакбод этди. Мен сўзга чиқиб, сўзимнинг охирида “Кўзичоқ” деган шеъримни ўқидим. Ажабо, қарийб ўттиз йил аввал ёзилган бу шеърни рамзий маънода тушунишдими (кейин менга, кўзичоқ Ўзбекистон харитасига ўхшаброқ кетади, дейишди, билмадим) ҳарқалай яхши қабул қилишди. Шеърдаги гоё Ўзбекистоннинг бугунги ҳолатига мос келиб қолдим. Илзахоним шеърни инглизчага таржима қилиш керак, дея фикр билдирди.

* * *

1994 йил 3 январ. Америкадан Колумбия университети профессори Эдуард Оллворт жанобларидан мактуб келди. Ўзбекча ёзилган ушбу мактубда шундай сўзлар бор эди: “Муҳтарам шоир ва таржимоним. Сизга Нью-Йорк шаҳридан самимий саломлар ва яхши тилаklarимни юбораман. Сизнинг шахримизда бўлганингиз замонда мен Сизга китоб дўконлари рўйхатини тайёрлашни ваъда берган эдим. Ҳозир шу рўйхатимни Тошкентдаги Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмасига, Сизга хурсандчилик билан жўнатяпман. Умидим борки, менинг Фитрат асарларидан таржимамни Уюшма кейинроқ нашр этади. Эҳтиром билан Эдуард Оллворт.”

Хатга илова қилинган рўйхатда Америка, Англия, Олмония ва Японияда жойлашган, агар Фитрат асарлари ўзбекча ва инглизча Эдуард Оллворт таржимасида бир китоб ҳолида нашр этилса сотиб олишга тайёр 31 та китоб дўкони-

нинг адрес ва телефонлари келтирилган. Чиндан ҳам улкан адибнинг “Шайтоннинг тангрига исёни” ва “Қиёмат” асарлари юқоридагидек нашр этилса, зўр маданий воқеа бўлар эди!...

* * *

1996 йил 17 март. Кеча Тошкент — Амстердам — Нью-Йорк орқали Сизёлга етиб келдим. Ҳаво мўътадил. Илзахоним менга Сизёл — Тошкент биродарлашган шаҳарлар жамиятининг нашри бўлган “Ташкентньюс” газетасининг 1995 йил кузги сонларидан бирини берди. Унда газета мухбирининг мен билан қилган суҳбати босилган экан... Мухбир билан суҳбатимиз ўтган йил ёзда бўлган эди.

21 март. Бугун Наврўзни байрам қилдик. Ўзбекча, қозоқча, қирғизча, тожикча ва туркманча куй-кўшиқлар, шеърлар янгради...

28 март. “Марказий Осиё ёзувчилари ва зиёлилари шўролар даврида” номли курсдан дарслар бошланди. Вашингтон университети талабалари ва аспирантлари учун шундай мавзуда курс уюштириш Илзахонимнинг орзуси эди. Мен унинг таклифи билан Тошкентдалигимдаёқ ушбу курс маърузаларини қоғозга туширган эдим. Келибоқ профессорга бердим, рус истилосидан то шу кунгачалик даврни ўз ичига олади. Сал кам 140 йиллик давр.

3 апрел. Кечқурун Илзахоним кўнғироқ қилди. Курс маърузалари билан танишиб чиққанлигини, маъқул бўлганлигини айтди. Сўзининг охирида, курс маърузаларига муҳим бўлган Дукчи эшон кўзғолони ва ўн олтинчи йил кўзғолони ҳақида матн ёзиб кўшишим кераклигини уқтирди. Розилик билдирдим.

5 апрел. Бугун Вашингтон университетида ўзига хос “Амир Темур ойлиги” бошланади. Ўзбекистонда бу йил Президент Ислом Каримов фармони билан “Амир Темур йили” деб эълон қилинган, Соҳибқироннинг таваллудлари 660 йиллиги ЮНЕСКО раҳнамолигида ўтказилади. Ўзбекистонда ва жаҳоннинг бир қанча мамлакатларида бу санага бағишлаб учрашувлар, суҳбатлар бўлиб ўтмоқда. Ушбу ойлик ташаббускори Илзахонимдир, у Халқаро Амир Темур хайрия жамғармаси бошқаруви аъзоси. Бугун менинг маърузам тингланди. “Амир Темур сиймоси бадиий адабиётда” деб номланган бу маърузада Соҳибқирон сиймосининг ўзбек адабиётда қандай яратилган ва яратилаётгани хусусида сўз кетди. Абдурауф Фитрат, Ойбек, Бўрибой Аҳмедов, Абдулла Орипов, Одил Ёқубов сингари адибларнинг турли даврларда ёзилган асарлари таҳлил этилди. Кўп саволлар тушди, аксарияти, Амир Темур шахси, ҳаёти ва хотинлари ҳақида эди. Қизиқиш катта.

15 апрел. Университет кутубхонасига бориб рус газеталарини варақладим. Кутубхона, умуман, жаҳоннинг ҳамма мамлакатларидан турли тилларда газеталар олади. Рус газеталарида бир гап: Белоруссия Россия билан қўшилмоқчи... Қизиқ дунё экан: Биров мустақилликка етишолмай армонда (Чеченлар, татарлар, ёқутлар, Узоқ Шарқ...), биров эса унинг қадрига етмайди, хор қилади...

19 апрел. “Амир Темур ойлиги”нинг навбатдаги маърузаси тингланди. Илзахонимнинг катта қизиқиш билан қарши олинган “Амир Темур ва унинг даври Фарб олимлари асарларида” маърузаси пайтида профессор кўп манбаларни намойиш қилди, уларнинг ёзилиш тарихи билан таништириб ўтди. Менга маърузачининг бир гапи жуда ёқди. “Мени, — деди у, — жаҳонга машҳур саркарданнинг шахсий ҳаёти бағоят қизиқтиради”. Чиндан ҳам, унинг давлат арбоби сифатидаги фаолияти кўп ёритилган, аммо шахсий ҳаёти, айниқса, мамлакат тахтига мингандан сўнгги шахсий ҳаёти ҳақида кўп нарса билмаймиз...

26 апрел. Мюнхендан келган профессор Қавомиддин Барлос — у бир пайтлар “Озодлик” радиосида ишлаган, Атилла Бойқаро номи билан машҳур эди, — “Амир Темур қабиласи: барлослар” мавзуда жуда қизиқ маъруза ўқиди. Барлосларнинг келиб чиқиши, яшаш тарзи, ҳаёти, уларнинг асрлар давомидаги турмуши, қисмати ҳақидаги маълумотлар ҳеч кимни бефарқ қолдирмади. Айниқса, барлосларнинг Амир Темур давлатида тутган мавқеи, уларнинг Темурбекка садоқати тўғрисидаги фикру мулоҳазалар диққатга сазовор эди. Маърузачининг ўзи барлослардан-да!

30 апрел. Тошкент Давлат Шарқшунослик институти профессори Озод Шоматов “Ҳиндистонда теурийлар фаолияти ва Ўзбекистонда ҳиндшунослик қадамлари” мавзуйда маъруза қилиб берди. Озод ака Фулбрайт совринини олиб, уч ойдан бери Вашингтон университетида илмий тадқиқот олиб борар эди. Вашингтон университети докторанти Каган Арик эса ажойиб бир туҳфа тайёрлади: у Амир Темур ҳақида ўзи басталаган “Амир Темур” куйини завқ билан ижро этиб ҳаммани хурсанд қилди. У Соҳибқирон ҳақида инглиз тилида эстрада учун бир қўшиқ ҳам ижод этган эмиш!...

4 май. Бугун университетда машҳур олтойшунос олим, профессор Николай Поппенинг анъанавий бешинчи хотира куни ўтказилди. Бу ерда ҳар йили шундай кун нишонланади; шу кун олтойшуносликка оид янги-янги маърузалар, ахборотлар тингланади, уни Илзахоним бошқаради. Поппе кунларининг ўтказилиши сабабларига келсак, Николай Николаевич Поппе гаройиб тақдирли олим, жуда кўп туркшунослар, жумладан, Илзахонимнинг ҳам устозларидан саналади. Петроград университетида докторлик тадқиқотини ёқлаган, собиқ СССР Фанлар академияси мухбир аъзоси. Иккинчи жаҳон уруши даврида фашистларга асир тушади. 1949 йилда Америка Қўшма Штатларига келади. То умрининг охиригача (1991) Вашингтон университетида ишлайди. Николай Поппе АҚШда олтойшуносликка асос солган олимдир, у полиглот бўлган, жуда кўп тилларни билган. Олимнинг олтойшуносликка, тилшуносликка оид юздан ортиқ китоби бор, “Олтойшуносликка кириш” китоби эса жаҳон университетларида қўлланма сифатида фойдаланилиб келинади...

9 май. Бугун Абдулҳамид Чўлпон руҳларини шод этдик! Бугунги дарсим Чўлпон ҳақида эди. “Тўзал”, “Бузилган ўлкага”, “Кет”, “Бинафша”, “Мен ва бошқалар” шеърларини ўқидим. Тингловчиларим “Чўлпон шеърларидан яна ўқиб беринг! Яна ўқиб беринг!” дея илтимос қилишарди. Аввалроқ Абдурауф Фитрат билан Абдулла Қодирий ҳақидаги маърузалар ҳам қизиқиш билан тингланган, охири саволларга кўмилиб кетган эди. Фитрат, Қодирий, Чўлпон тақдирлари нима бўлганини билишиб, амриқоликлар: “Наҳотки инсонга, тагин шундай халқнинг улуг фарзандларига тубанларча муносабатда бўлишса...?” дейишар, ёвузликнинг чеки йўқлигидан, ҳайратларга тушар эдилар.

10 май. “Амир Темур ойлиги” давом этмоқда. Бугун Вашингтон университети аспиранти Кенлей Батлерга навбат етди. У “Амир Темур пойтахти Самарқанд испан элчиси Руи Гонзалес де Клавихо тасвирида” деган мавзунини танлаган. Маърузанинг қизиқ чиқиши сабабларидан бири Клавихонинг ажойиб китоби бўлса, иккинчиси Батлернинг Самарқандда бўлиб, шаҳарни ўз кўзи билан томоша қилгани эди. Батлер Самарқандда бўлган. Сўзларидан унинг Самарқандни яхши кўриши сезилиб турди.

17 май. Денни Холлдаги видеозал жуда гавжум бўлди... Тошкентдан жўнаётганимда, 1995 йил 1 сентябрда Мустақиллигимиз байрами тасвири туширилган видеокассетани олиб келган эдим. Телерадиокомпаниямиз раҳбарлари катта ёрдам берган эдилар. Амир Темур туғилган ойда бўлиб ўтган маърузалар тизими якуни Мустақиллигимиз байрами билан безалди... Мустақиллик майдонидаги байрам тантаналари, ўзбек мусиқа-ю қўшиқлари, саҳна орқасидаги нури нақшлар кишига кўтаринки руҳ бағишлайди. Айниқса, кийимлар... Ранг-баранг кийимлар чаманчотир бўлиб бутун майдонни тутган эди! Америкаликлар кийимларга жуда қизиқиб қарайдилар. Байрамни томоша қилишдан олдин, юртимиз, байрамимиз ҳақида гапириб бердим. Томоша давомида изоҳлар ҳам беришга тўғри келди. Хуллас, ўтирганлар байрамда қатнашишгандай бўлишди назаримда. Амир Темур авлодларининг қандай байрам қилишларини кўришди. Икки ярим соат давом этган байрам шодиёнаси ҳаммада ёрқин таассурот қолдирди ва Ўзбекистоннинг бугунги турмуши, Амир Темур тўйи ва бошқа мавзулардаги савол-жавобларга айланиб кетди...

19 май. Эрталаб Вашингтон шаҳридан “Америка овози” радиосидан муҳтарама Раъно Ҳабиб кўнғироқ қилдилар. Соҳибқирон Амир Темур Кўрагон ҳақида суҳбатимни ёзиб олишмоқчи экан. Суҳбат охирида “Гумбаздаги нур” дostonидан бир парча ўқиб бердим. 25 май куни эшиттиришмоқчи.

22 май. Ҳамид Зокир билан “Самс клаб” дўконидан егуликлар олиб келаётиб, овқатлангани питсахонага кирдик. Питса — амриқоликларнинг суйган таоми, айниқса, унинг нони бағоят яхши бўлади. Сухбатимиз қизиқ кетди. Ҳамид тилшуносликка оид докторлик иши устида тер тўкиб келади, Илзахонимнинг шогирди. Урумчи университетидан келган. Ҳамид фикрича, турк тилшунослиги ҳали муқаммал ишланган эмас, жаҳон тилшунослигида асосан ҳинд-европо тиллари яхши ўрганилган. Туркшуносликда донгли олимлар турклар эмас, европоликлардир, ўзимиздан олимлар етишиб чиқишлари керак. Туркий тиллар системасининг ўзига хос томонлари бор, улар теран очилиши зарур. Бу қутлуғ ишлар Туркистон болалари зиммасида турибди...

28 май. Вашингтон шаҳрида чиқадиған “Сентрал Эйша монитор” журнали учун “Амир Темур ҳақида сўз” мақоласини ёздим, уни шогирдимиз Жамолиддин Насафий инглизчага таржима қилди. Ушбу журнал муҳаррири Давид Нейл билан 1989 йил Москвада Ҳалқаро китоб ярмаркасида танишиб қолган эдик. АҚШга келганимдан сўнг, электрон почта орқали унга хат юбордим. Кейин мақолани компьютер орқали жўнатдик, бу ишда шогирдимиз Кен Питерсон ёрдам берди. Аммо негадир компютерини ҳар кун текшириб турган Давид Нейл, ҳеч мақолани олдим, демасди. Ниҳоят мақола факс орқали Вашингтонга юборилди, мақола журналнинг 3-сонида чиқиши мўлжалланганди. Жамолиддин электрон почтада, Давидга хат ёзиб: “Узр, мақолани алмисокдан қолган бир усулда (инглизчада “стоун эйж” — яъни, тош асри, дейишади) юбордик...” сўзларини келтирди. Алоқанинг факс усули Америкада аллақачон, алмисокдан қолган бир усул бўлиб қолибди!...

20 июн. Эрталаб соат 6 дан 50 минут ўтганда “Америка овози”дан кўнғироқ бўлди: Раъно Ҳабиб. Қувончли хабар: Президент Ислон Каримов Билл Клинтон таклифи билан АҚШга сафар қилишмоқда экан. Шу ҳақда фикр билдиришимни илтимос қилди.

“Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислон Каримовнинг Америка Қўшма Штатларига ташриф буюриши, — дедим мен, суҳбат телефонда ёзиб олинмоқда эди, — диққатга сазовор, халқаро аҳамиятга эга ҳодисадир. Чунки Америка Қўшма Штатлари дунёда нуфузи кучли, машҳур мамлакат, ҳурмат-эътибор қозонган давлат. Дунё сиёсатини юритишда, сиёсий иқлимни белгилашда АҚШнинг мавқеи катта, ҳал қилувчи овозга эга. Шу важдан ҳам, Ўзбекистон давлатининг шундай мамлакат билан дўст бўлиши, яқинликка интилиши, ҳамкорлик қилиши жуда ҳам кўнгилдагидек бир ишдир.

Бундан минг йиллар муқаддам буюк ватандошимиз бобокалон Абу Райҳон Беруний теран идрок билан, Баҳри Муҳит ортида улкан ер борлигини башорат қилган эди. Буни эслаб ўтиш ўринлидир. Америка Қўшма Штатлари билан Абу Райҳон Беруний ватани — Ўзбекистон Республикаси ўртасидаги муносабатларнинг яхшиланиши мамлакатимиз, халқимиз фаровон турмуши учун катта наф келтиради, деган фикрдаман. Ўзбекистон Республикаси — Марказий Осиёда, унинг марказида жойлашган, таъсир доираси шунинг учун ҳам кенг давлат, келажаги буюк давлат. Унинг олис тарихи бор, у ўтмишда кечган буюк давлатлар, хусусан, Соҳибқирон Амир Темур давлатининг ворисидир. Марказий Осиё билан муносабатлар ўрнатмоқчи бўлган давлат, албатта, биринчи навбатда Ўзбекистон билан ҳамкорлик қилиши, дўст бўлиши мақбулдир. Шу маънода Америка Қўшма Штатлари учун ҳам Ўзбекистон Республикаси билан яхши алоқалар ўрнатиш муҳим, деб ўйлайман. Бундай алоқаларни йўлга қўйиш эса аллақачон бошланган.

Президент Ислон Каримов “Биз қоп ичида яшаймиз”, деган иборани ишлатган эдилар. Шу бир оғиз гап ўзбек халқининг Шўролар давридаги турмушини яхши ифодаб бера олади. Истиқлолга эришганимиз туфайли, биз энди шу “қоп”ни ёриб чиқмоқдамиз, кенг дунё борлигини билмоқдамиз. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислон Каримовнинг Америка Қўшма Штатларига давлат ташрифи ана шу йўлда қўйилган катта қадамдир.

Ўзбекистонга яхши дўстлар керак, самимий, ҳамфикр, ҳамкорлар керак. Амриқо тупроғида бўлажак олий доирадаги учрашувлар самараси, умид қила-

манки, бағоят унумли бўлади ва ҳар икки мамлакат халқлари учун ҳам улкан аҳамият касб этади. Бунга шубҳа йўқ...”

4 июл. Сиэтлнинг ажойиб томошаларидан бири Америка мустақиллиги куни оқшом юз берадиган ранг-баранг мушакбозликдир. Ўтган йили шаҳарнинг марказидаги йигирма тўрт қаватли бино тоmidан туриб томоша қилган эдик мушакбозликни. Ҳамиша мушакбозликка Кен Кейес олиб боради. Бугун мушакбозликка яқинроқ бордик — Юнион кўли соҳилидан туриб кўрдик. Турлитуман, минг бир хил учқунлар бошгинада портлаб, осмон-фалакни тўлдирди, сон минг учқун ҳали-ҳозир устинга қуйиладигандай, беихтиёр қўлингни бошинга пана қилганингни билмай қоласан. Улкан дрижабл эса Америка байроғини осиб олганча осмонда айланиб юради, улкан байроқни пастдан қаердан-дир кучли чироқ ёритиб туради... Шу куни Американинг барча шаҳарларида худди шундай манзарани кузатиш мумкин экан.

26 июл. Сабоқлардан сўнг “Чингиз Айтматов Ўзбекистонда” мавзуида маъруза қилдим. Суҳбатга адибнинг сингиси Роза Айтматова ҳам қўшилди. Маърузам машҳур адиб ҳақида Илзахоним уюштирган — Роза опа ҳам шунинг учун таклиф қилинган — суҳбат-маърузалар тизимига кирар эди.

3 август. “Сентрал Эйша монитор” журналининг 3-сонида Амир Темур ҳақидаги мақолам босилиб чиқибди. Вашингтондан хабар келди.

23 август. Сиэтлдан келгач, Нью-Йоркда саккиз соат қолиб кетдим. Ниҳоят, Нью-Йорк — Тошкент самолётига чиқдим. Жойлашдим. Самолётимиз жойидан кўзголиб катта парвоз йўлига қараб юра бошлади. Шу ерда қизиқ ҳодиса рўй берди. У парвоз йўлига чиқиб, бир неча минут “нафас ростлаб” бўлгач, парвозга шайланди ва ... турган жойида тўрт (!) соат тўхтаб қолди. Бирдан Нью-Йорк шаҳрини довулу дўл, қасирға қамраб олди, атрофда ҳеч нарса кўринмас эди. Кеннеди аэропорти ёпиб қўйилган, биронта самолёт учмасди ҳам, кўнмасди ҳам... Тўрт соатдан кейингина самолётимизнинг парвоз қилишига рухсат берилди, аввал Амстердам, сўнг эса Тошкентга соғ-саломат етиб келдик... Тошкентда қайноқ ёз фасли даврон сурарди...

* * *

1997 йил 23 июн. Бугун Денни Холлнинг машҳур кадрдон бўлиб қолган 215 “А” хонасида яна туркистон тилларини ўрганувчи амриқоликлар жамландилар. Инглизча, ўзбекча, туркча, қозоқча, қирғизча, тожикча, русча сўзлар жаранглади. Қабул маросими бўлди. Вашингтон университети Марказий Осиё тиллари ва маданияти Ёзги Программаси иш бошлаганига 9 йил бўлибди! Тўққиз йилдан бери ҳар йили ёзда бу ерда Туркистон дарслари бўлиб ўтади. Бугун навбатдаги дарслар бошланди.

27 июн. Машгулотлардан кейин, соат 1 дан 20 дақиқа ўтганда (13 дан 20 ўтганда) “Ўзбекистон янгиликлари” деган суҳбат ўтказдим. Жуда кўп газеталар олиб келгандим. Мамлакатда оғир саноатни ривожлантиришга диққат қаратилганлиги, йўллар қурилиши, хусусан, Буюк ипак йўли тикланаётганлиги, машинасозлик тараққиёти ва бошқа кўп мавзуларда сўзлаб бердим. Бухоро ва Хива шаҳарларининг икки ярим минг йиллик тўйлари, Абдулҳамид Чўлпоннинг туғилганига 100 йил тўлиши муносабати билан бўлажак тантаналардан ҳикоя қилдим.

30 июн. Илзахоним ажойиб таклифни ўртага ташлади: мен дарс берадиган иккинчи курсимиз ўзбек адабиёти намуналарини инглиз тилига таржима қилиш билан шуғулланади! Бу курсдаги шогирдларимиз ўтган йили биринчи курсда сабоқ олишган. Эрдоғ Гўкнор, Мичигандан, Вашингтон университети аспиранти, ўзи шоир ва адиб; Иман Мансур Сан-Францискодан, ҳозир Сиэтлда туради, Вашингтон университети талабаси; Рож Парек, Нью-Йоркдан, Колумбия университетига сабоқ олади. Бу нарса ҳаммамизга маъқул эди. Ишни кичик ҳикояларни таржима қилишдан бошладик. Илзахоним билан университет кутубхонасига бордик, сўнг профессор ўзининг шахсий кутубхонасидан ҳам китоблар олиб келди, нусхалар олинди. Эрдоғ Абдулла Қаҳҳорнинг “Анор”, Иман (у йигирма бир ёшда турмушга чиққан, ўғли бор) Саида Зуннунованинг

“Кўллар”, Рож эса Миркарим Осимнинг “Широқ” ҳикояларини таржимасига киришдилар. Ҳар куни таржиманинг бажарилган қисми сатрма-сатр таҳлил этилади. Яхшигина рассом эканман, шундай қобилиятим борлигини билмас эканман, рассом бўлиб кетдим! Гап шундаки, ҳикояларда келтирилган ўзбек ҳаётига оид ашёлар, уйлар, асбоблар ва ҳоказоларни чизиб кўрсатилса, яхшироқ тасаввур қилинар экан...

10 июл. Ҳикояларни таржима қилиш жараёни жуда қизиқ кечмоқда. Барини кузата туриб шундай хулосага келдимки, тил ўрганиш, нафақат тил, маданият-ни ўрганишда таржиманинг аҳамияти катта экан. Илзахоним фикрича, таржима аниқ бўлиши керак. Шўролар таржима мактаби аниқ таржима эмас, балки адаптация — мослаштиришдан иборат... Рус тилига таржималар худди шундоқ. Шунинг учун ҳам ўзбек шоирларининг шеърлари рус тилида жаранг бермайди, улар таржима эмас, адаптация холос... Бу нарса, тўғри, бор, аммо рус таржимонларига хос. Ўзбек таржима мактаби эса бошқача, худди сиз айтгандай таълим беради, дедим мен. Муаллифга ҳурмат, сўзга иззат, аслияга садоқат — ўзбек таржима мактаби тамойиллари... Илзахоним фикрича, ҳамма асарларни инглиз тилига кўнгилдагидек таржима этиш мумкин. Эрдоғ Фафур Фуломнинг “Менинг ўригина болам” ҳикояси таржимаси устида ишларди. Ҳикояда шундай сатрлар бор экан: “Сўққабашгина аравакаш тоғаларининг топгани ўзининг рўзгоридан ортиб, буларга қут-лоямут бўлиши қийин.” Шу ерда “топгани”, “қут-лоямут” сўзлари Эрдоғни ўйлантирди: нима деб таржима қилиш керак? “Топгани” — нима бу, пулми? Егуликми? Кийимми? “Қут-лоямут” чи? Жиндай овқатми? Ё бошқа нарсами? Баҳслашиб, шундай фикрга келдик. “Топгани” — бу пул ҳам, егулик ҳам, кийим ҳам, яъни тирик жонга зарур бўлган нимаики бўлса, ўша. “Қут-лоямут” маъносига кўра, озгина егулик, аммо бу ерда кенг маънода келмоқда. Демак, ушбу ибораларнинг инглизчада муқобили топиллиши зарур. Ҳикояларнинг таҳрири жуда муҳим эди, буни Илзахоним пешма-пеш бажарди, ишда ҳам, уйда ҳам таржималар таҳрири билан банд бўларди. Имен Ўлмас Умарбековнинг “Дутор” ҳикояси таржимасини битирди...

29 июл. Илзахонимда ҳикояларни китоб қилиб чиқариш фикри туғилди... Бу ҳақда “Юниверсити оф Вашингтон пресс” нашриёти раҳбарлари билан учрашиб, маслаҳатлашамиз, деди. Менимча, қачон боришни келишиб ҳам қўйди. Мен Абдулла Қодирийнинг “1816 йил ёдгори” воқеий ҳикоясини Илзахонимга инглизчага таржима қилишни таклиф этдим. Ўтқир Ҳошимовнинг “Китоб”, “Сурат” ҳикоялари таржималари ниҳоясига етди. Ўлмас Умарбековнинг “Соат”, Хуршид Дўстмуҳаммаднинг “Саф”, Қамчибек Кенжанинг “Балиқ ови”, Хайридин Султоннинг “Онамнинг юрти” ҳикоялари таржималари устида иш қизғин кетмоқда... Тил ўрганиш курси эмас, Илзахоним бошлиқ таржима устахонаси, дейсиз, таржима устахонаси!

15 август. Илзахоним билан Вашингтон университети нашриётига бордик. Бизни нашриёт директори Пэт Соуден билан нашриётнинг масъул ходими Микаэл Дакворт кутиб олишди. Сўхбатлашдик. Ўзбек ҳикоялари уларни қизиқтириб қолди. Аслият билан таржимани ёнма-ён қўйиб чиқариш зарур, деган фикрга келинди. Мен Тошкентда, Фафур Фулом номидаги нашриётда ҳам нашр этиш ниятимиз бор, дедим. Келишувга кўра, ўзбек ҳикояларидан иборат китобни икки нашриёт — “Юниверсити оф Вашингтон пресс” (АҚШ) ва Фафур Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти (Ўзбекистон) номидан нашр қилинади. Бунинг учун Илзахоним ё ЮНЕСКО ёки Сорос фондига мурожаат қилиб маблағ топади, нашриёт бусиз бирон ишга дадил кириша олмайди... Шу ишларга киришиши учун Илзахонимга ушбу асарларни нашр этиш ҳуқуқи берилиши зарур. Бу ҳужжатни Тошкентга қайтгач, юбора оламиз... Нашриёт раҳбарлари бизга бир неча китобларидан совға қилишди. Уларнинг ичида Чингизхонга бағишланган рангли альбом бор. Фирдавсийнинг “Рустам ва Сўхроб” достони форсча ва инглизча матнлари ёнма-ён қилиб чиқарилган экан. Бу китобларни Тошкентга олиб кетаман.

20 август. Саид Аҳмаднинг “Чироқни ўчир” ва “Ошқовоқ, 2” ҳикояларини Илзахонимнинг бир шогирди аввалроқ таржима этган экан. Чўлпон билан Ойбекдан ҳикоялар бўлса саз бўларди. Шўхрат, Неъмат Аминов, Мурод Му-

ҳаммад Дўст, Шойим Бўтаев... Худо хоҳласа, бу китоб адабиётимизни Америкада тарғиб этишда ҳолис хизмат қилиб беради. Китобга Илзахонимнинг “Ўзбек ҳикоялари ҳақида” номли сўзбошиси ҳам берилади. Булар, албатта, бизларнинг ҳолис ниятларимиз, ҳаракатимиз ҳам шунга яраша бўлмоқда. Оллоҳнинг ўзи мадад берсин.

7. АМЕРИКАЧА ҲАЁТ

Америкача ҳаёт... Бу ҳақда қалам тебратиш қизиқ ва мароқли. “Америка сеҳрли диёр”, деб ёзган эди Абдулла Ориф. Ҳа, сеҳрли диёр. Дунёда ҳар бир мамлакат сеҳрли, аммо Америка диёри бу маънода ўзгачароқ. Собиқ Иттифокда юздан ортиқ миллат яшайди, деб ғурур билан ёзиларди бир пайтлар ва бу нарса қандайдир мартаба, обрў сифатида англашилари. Агар кўп миллат вакиллари яшаши нуқтаи назаридан қаралса ва бу мартаба саналса, у ҳолда Америка Кўшма Штатларининг олдига тушадиган мамлакат йўқ бўлиб чиқса керак. Чунки Америкада жаҳондаги қарийиб барча миллатлар вакиллари истиқомат қилишади. Ҳар бир халқнинг ўз маданияти, урф-одатлари, дунёқараши бор, миллатлар Америкада яшар эканлар, ўз маданиятларини унутмасликка тиришадилар. Шу сабабдан бўлса керак, ягона Америка маданияти ҳақида гапириш қийин, чунки шундай маданиятнинг ўзи йўқ. Алҳосил, Америка Кўшма Штатлари каби жаҳоннинг улкан мамлакатади фаолият кўргизаётган ўн тўртта вазирлик ичида нима учун маданият вазирлиги йўқ эканини тушуниб етгандай бўласан, ҳайрон қоласан ҳам. Бу энди бошқа масала.

Умуман, Америка эмин-эркин бир диёрдир. Ҳам ким ўз-ўзи билан банд, ўз ишига машғул, ўз кўмачига кул тортган... Ҳар ким, етти яшардан етмиш яшаргача, ўз-ўзига мустақил, биров бировнинг насиҳатига муҳтож эмас. Бу ерда энг муҳим нарса, бу — бизнес, пул топиш. Шу нарса одамларнинг эс-хаёлини тамоман банд қилган. Америкада “Бизнес бифо плеже”, яъни аввал пул, кейин фароғат, деган ҳикмат машҳурлиги бежиз эмас. Пул биринчи ўринда туради. Ҳамма нарса шунга қараб ўлчанади. Бу ҳаётнинг темир қонуни, йўриғи. Унга риоя қилмаслик мумкин эмас. Бирон Америка ёзувчиси, масалан, адабиётни ривожлантиришга ҳисса кўшай, қандайдир реализмни юксакроқ поғоналарга кўтариб кўяй, деб асар ёзмайди, — улкан адибларда бу ният ҳам бор албатта, — аксарият ҳолларда даставвал пул топиш учун қалам тебратади. Мисолларни истаганча давом этдириш мумкин.

Бизнесни нима деймиз — социализм деймизми, капитализм — билмадим. Американиқлар учун бунинг фарқи йўқ, улар ҳалол меҳнат қилишга ўрганишган, шунга яраша ҳақ ола оладилар. Бир даврада ўтирганимизда демократия ҳақида сўз кетди, Фарб демократияси, Шарқ демократияси хусусида баҳс бошланиб қолди. Кимдир, сизларда демократия борми, қандай ривожланмоқда, деб сўраб қолди мендан.

— Ижозат берсангиз, — дедим мен даврага қараб. — Аввал мен саволимга жавоб олсам, сизларга бир савол берсам... Кейин...

Суҳбатдошларим бир-бирларига кулиб қараб қўйишди-да:

— Майли, сўранг, бемалол! — дейишди. Уларнинг тутумимдан ҳайрон бўлганликлари кўриниб турарди, саволимни эпитишиб тағин ҳайратлари ортди:

— Америкада демократия... борми?

Даврадагилар бир-бирларига маъноли қарадилар, улар доим бошқалардан сўраб ўрганишган, жавоб беришни кўп ҳам ёқтира беришмайди, айниқса, юқоридагидек саволга...

— Албатта, Америкада демократия бор, — жилмайди суҳбатдошларимдан бири. Кейин кўшиб қўйди: — Аммо ундан ҳам зўрроқ нарса бор, бу бизнес, пул...

Бу ерда ҳам бизнес, пул.

Жавоб бериш навбати менга келди.

— Америка ёш мамлакат, давлат, — дедим мен, — тарихи ҳам нисбатан ёш, қадимда дунёвий давлатлари бўлмаган. Шунинг учун сизлар жаҳондаги энг илғор

мамлакатлар, давлатлар тажрибаларига суяниб иш юритишга ҳаракат қиласизлар. Бизнинг мамлакатимиз эса жуда қадимий юртлардан, жаҳон маданиятининг нодир масканларидан бири. Ўзбекистоннинг, Туркистоннинг тарихида кўп улуғ давлатлар даврон сурган, бобокалонларимизнинг юрт бошқариш, давлат ишларини юритиш тўғрисида тажрибалари бағоят кўп, улар китобларда ёзилган, мерос бўлиб бизларга етиб келган. Халқимизнинг онги, психологияси, табиати, дунёқараши, табиийки, йиллар давомида ўша тажрибалар асосида шаклланган, камолга етган. Шуларни ҳисобга олиб иш юритилмаса, давлатчилик ишларида ножоиз ҳолатлар рўй бериши мумкин. Бунинг мисоли — Тожикистон. Алқисса, демократик ва ҳуқуқий давлат бунёд этиш йўлида бораётган Ўзбекистоннинг ўзига хос тараққиёт йўли бор, деганида Президент Ислон Каримов юқоридагиларни назарда тутганлиги шубҳасиз.

— Тўғри айтасиз, сўзларингизда мантиқ бор, шароитни ҳисобга олиб иш юритмоқ зарур, — дея фикримга қўшилишди суҳбатдошларим.

Ҳа, Америкада демократия бор ва унинг ҳуқуқлари амалдадир. “Америка демократиясининг бағри бениҳоя кенг, — деб ёзади Игорь Бунич ўзининг “Партиянинг олтинлари” китобида Америка ҳақида мулоҳаза юритар экан, — у ўз фуқароларига фақат битта нарсани — солиқларни тўлашдан бўйин товлашни кечирмайди холос”. Чиндан ҳам, АҚШ фуқароси ўзини эркин ва мустақил сезади. Бунинг сабаби, ҳамма жойда “Қонун жаноби олийлари”нинг мустаҳкам ва устивор эканлигидандир. Қонун жаъми фуқароларни ҳимоя қилади. Қонун олдида барча баробардир, барча қонунни жуда яхши билади. Мужбирлар билан бўлган бир суҳбатда Президент Ислон Каримов, фуқаролар ноҳақликка дуч келсалар, ҳокимга эмас, судга мурожаат қилишлари, суддан ҳимоя талаб этишлари лозимлигини таъкидлаган эди. Америкада худди шундоқ: фуқаро агар қонунга хилоф иш қилмаган бўлса-ю кимдир унга туҳмат тошини отса, у ҳеч ташвишланмайди, чунки — ҳақ, шубҳасиз, қонун уни ҳимоя айлайди.

— Бир кун машинамни ҳайдаб келаётсам, — ҳикоя қилди Ҳамид Зокир бизга камарларни тақиб олишимизни уқтирар экан. — Худди шу йўлда эди, ортимдан полис ўз машинасида қувиб етиб тўхтатди, билмадим, ердан чиқдимми, осмондан тушдимми... Улар бир жойда туришмайди, айланиб юришади. Тезликни оширдингиз, деди полис. Майли, буни узрлик, дейлик, ишга кеч қоляпсиз... Аммо камар тақмагингиз учун жарима тўлашингизга тўғри келади: 47 доллар! У-бу, деган эдим, у ҳолда икки баробар — 94 доллар тўлайсиз. Норози бўлсангиз, бизни айблаб судга беришга ҳақлисиз, деди полис бамайлихотир. Дарров 47 доллар тўладим, чунки судга арз қиладиган бўлсам, барибир ютиб чиқмайман, айбликман, камар тақмаганман...

Бу қонун ҳамма учун баробар эканлигига кичик бир мисолдир. Қонун олдида Президентдан тортиб оддий фуқарогача бир хил равишда ҳимояланиш ёки даъво қилиш ҳуқуқига эга. Дунёга шов-шув бўлган воқеани эслайлик. Пола Жонс деган аёл, менга бир пайтлар Президент Клинтон тегажоқлик қилиб номусимга теккан, қабилида судга даъво билан мурожаат этди. Президент терговчига жавоб беришга тайёрлигини билдирди, фақат бу нарса АҚШ давлатининг орбў-эътиборига путур етказиши мумкин, шунинг учун терговни Президентлик муддати тамом бўлгандан кейин бошлашни суддан ўтинди. Суд Президентнинг бу илтимосини рад этди ва тергов бошланиб кетди... Чунки суд қонун доирасида иш олиб бермоқда эди.

Инсон учун хос бўлган уят, ор-номус, андиша, ҳаё каби фазилатлардан гўзаллик деган олий тушунча пайдо бўлади. Бир қараганда, муқим тасаввурларга эга бўлган тушунчалар ёки фазилатлар ҳам Она Заминимизнинг турли ерида турлича тушунилиши мумкин экан. Америкада каттадан-кичик ёши-ю жинсидан қатъий назар, калта шим (шорти) кийишни одат қилган. Оёқлари чиройли сурх новдадай қизлар ҳам, бордирлари осилиб қолган кампирлар ҳам, чоллар ҳам, йигитлар ҳам калта шим кийиб юришади. Албатта, калта шимнинг ҳар жиҳатдан қулай эканлигига тараф йўқ, кийган киши роҳат қилади. Америкаликлар шу кийимда меҳмонга, кинога, ресторанга, ишга, ўқишга боришлари, кўчаларда бемалол юришлари мумкин. Бизга бу эриш туюлади. Мен шу хусусда америкаликларда тортиниш, уялиш ҳисси йўқмикан, деб сўрадим.

— Биласизми, — жавоб қилди Илзахоним. — Бу — Америка хусусияти. Мен ҳеч ёқтирмайман. Америкаликлар шунга ўрганишган. Овруполиклар, ана шундай кийимни Оврупога олиб келганлари учун мудом америкаликлардан ёзғириб юрадидилар...

Овруполиклар ёзғириб юрадиган кийим, демак, америкаликлар учун уят саналмайди. Хўш, унда уят нима? Бир куни профессор танишимдан, суҳбат ўртасида, Америкада нима уят ҳисобланади, деб сўрадим. Профессор жим бўлиб қолди. Бир оз фурсат ўтди. Мен, саволимни яхши тушунтира олмадим шекилли, деб ўйладим ва бундай изоҳ бердим:

— Масалан, бизда Ўзбекистонда ор-номусдан айрилиш, обрўни бой бериш катта уят саналади. Ахлоқсизлик ҳам ёмон нарса...

— Шу ҳақда ҳеч ўйлаб кўрмаган эканман, — ўйланганча сўзланди профессор, — уят нарса... Америкада уят нарса, бу — синиш, касод бўлиш, ҳа, касод бўлиш! Агар ишингиз юришмай касодга учрасангиз, сизга уят бўлади, синсангиз ёмон иснодга қолган бўласиз... Кейин сиз билан — биров бизнес соҳасида ишлашни истамайди...

Бу ерда ҳам иш ўзимиз билган бизнесга бориб тақалади.

Бир америкача фильм кўрган эдим. Унда миллиардернинг иши касодга учраб, синади. Компания тарқатиб юборилади. Мулкни пулга чаққанларида олтмиш миллион долларга тенг маблағ ҳосил бўлар экан. Олтмиш миллион долларга эга бўлишига қарамай, у уяту иснодга чидай олмайди, оқибатда дунёдан кўз юмади...

Ҳеч бир нарса дунёда яхши ёки ёмон бўлмайди, бари бизнинг нарсаларга қандай қарашимизга боғлиқ, деган эди Вильям Шекспир.

Ҳа, бизнес, пулнинг жамиятда ўрни катта. Америкада давлат санъат, маданият ишларига маблағ ажратмайди. Санъат, маданият билан шуғулланиш ҳар кимнинг шахсий йомуши. Ҳамма нарсага пул керак. Масалан, ўқишга кириш учун катта пул тўлаш даркор. Бир талаба Вашингтон университетига ўқишга кирмоқчи бўлса 8 минг доллар (бошқа штатдан келса) тўлайди. Ҳарвард университетига кириш эса 18 минг доллар, чунки у хусусий университетдир. Университет домлаларига таътил берилмайди. Муқояса учун, Олмонияда олий ўқув юрларида етти ой дарс берадилар, 5 ой таътил қиладилар, таътил пулликдир...

Иқтисодий аҳвол Америкада ёмон эмас. Хусусан, сизгликлар, бизда озик-овқат арзон, деб мақтанишади. Тасаввур учун айрим нарх-наво намуналарини айтиб ўтишдан олдин, бир нарсани эслатмоқ жоиздир. Америкада бирон-бир кишидан, маошингиз неча пул, деб сўраб қолсангиз у худди уят жойи очилиб қолган киши ҳолатига тушади, хижолат бўлади. Шўролар салтанатида шундай манзарани ҳар доим кузатиш мумкин эди: икки одам учрашиб қолишади. Биринчи одам дейди: “Тинчмисиз?... Сизда маош неча пул?...” (Савол берганда у асло ўзини ноқулай сезмайди.) Иккинчи одам жавоб беради: “Фалон сўм оламан”. Биринчи одам: “Ҳ-мм... У-бу ёқдан ҳам чиқиб турадимми?...” (Буни у одатий бир ишдай сўрайди ва яна ўзини ноқулай сезмайди.) Иккинчи одам: “Ҳа... чиқиб туради. Ишқилиб, тирикчиликка яраб турибди...” (Жавоб берганда уялмайди, юзига қизиллик ҳам югурмайди.) Биринчи одам: “Ундай бўлса... яхши экан”. Кейин иккинчи биринчидан сўрай бошлайди. Савол-жавоб очикдан-очик ўғирлик ҳақида кетса ҳам, суҳбатдошлар хижолат бўлиш ҳақида ўйлашдан йироқлар... Америкада бундай қилиш асло мумкин эмас. Америкалик пул, даромад ва унинг манбалари хусусида биров билан сирлашмайди, ўзи ҳам бировнинг ишларига қизиқмайди, сўрамайди ҳам. Ҳатто бир оилада эр-хотиннинг алоҳида-алоҳида ҳисоб-китоби бўлар экан. Ҳар ким ўзига хон, ўзига бек. Бежиз эмас, инглизчадаги “Мен” (“Ай”) гапнинг қаерида келмасин — бошида-ми, ўртасидами, охиридами, ўзи бир ҳарфдан иборат, — катта ёзилади. “Мен”-нинг катталиги, айниқса, Америкада яққол сезилади. Одамлар эркин дедик, ахир эркинликдан эгоизмга катта тахтиравон йўл кетади...

Бир менежер билан суҳбатлашиб қолганимда, мен андишада сўрадим:

— Агар касб-ҳунари йўқ одам сизнинг идорангизга ишга кирса, қанча маош олади? Мен фақат ўзимизга қиёс қилмоқ учун сўрамоқдаман, айбга қўшмай-сиз...

— Тушундим, тушундим, — деди у. — Агар касб-хунарсиз одам бизга ишга кирса, дастлабки маоши минг доллар бўлади, қолгани ўзига боғлиқ, яъни ишбилармонлиги, уддабуронлиги, меҳнатқашлигига... боғлиқ.

Нью-Йорк шаҳрида энг қуйи яшаш даражаси 600 долларга тенг экан. Бир кишининг бир ойлик турар жой баҳоси эса 550 долларни ташкил қилади. Бу — Нью-Йоркда, даража ҳар жойда ҳар хилдир, албатта.

Энди нарх-наволарга бир назар ташлайлик. “Нью-Йорк таймс” газетасининг битта сони 75 сент туради. “Сиэтл таймс” газетаси — 35 сент. Булар кўп варақли газеталар. Икки дона болгар қалампири — 1 доллар. Автобус баҳоси — 85 сентдан 1 доллару 60 сентгача, вақтнинг тигиз ёки бемалоллигига қараб ўзгариб туради. Энг арзон буханка нон — 49 сент. Америкаликлар яхши кўрадиган француз нонлари икки доллардан ошиб кетади. 18 дона тухум — 1 доллару 19 сент. Бир дона шотланд “виски”си 10 доллар атрофида. Агар эски китоблар дўконига кириб, бирон китобни икки доллар атрофида сотиб олишса, хурсанд бўлишади, чунки бу арзон... Ўзбекистон билан телефонда сўзлашсангиз минутага бир доллар атрофида тўлашингиз керак.

Дарвоқе, Америкада ҳавас қиладиган нарсалардан бири, коммуникация, яъни робита, алоқа воситаларидир. Мамлакатда бир эмас, бир неча алоқа компаниялари бор, улар орасида мунгазам рақобат мавжуд. Мижозларни кўпайтириш учун, нархларни арзонлаштирадилар, ҳар хил қулайликлар яратадилар. Оламнинг турли бурчаклари билан тезликда алоқа боғлаб, бемалол сўзлашиш мумкин. Уйда ўтириб телефон орқали жуда кўп ишларни битира оласиз. Масалан, бошқа шаҳар ёки мамлакатларга самолётга патта буюриш, меҳмонхонадан жой олиш, такси чақириш, ресторандан таом олиб келтириш, бегона шаҳарда сизни кутиб олувчиларни уюштириш, инсон ҳаёти, турмуши учун зарур бўлган барча маълумотларни унчалар кўп вақт сарф этмай, уйда, телефонда битиришингиз мумкин. Банкар хизмати ҳам аъло даражада. Банкарнинг биринчи иши — мижозлар кўнглини олиш, менинг назаримда. Тўловнинг сиз истаган усули муҳайё қилинади, банк сизнинг турли ташкилотлар, юридик шахслар билан боғлиқ пул ишларингизни эътирозга ўрин қолдирмай адо этиб беради. Ҳар ойнинг маълум кунда банкдан мактуб оласиз. Унда сизнинг молиявий ишларингиз ҳақида ҳисобот ўрин олган, жумладан, бу ойда сиз қанча маблағ олдингиз, қанча маблағ келиб тушди, неча фойиз улуш қўшилди ва ҳ.к. ҳақида маълумотлар билан танишасиз.

Америка телевидениеси жаҳонда энг тараққий топган телевидениелардан биридир. Телевидениеда қирқдан ортиқ канал жамланган, бу каналларда кўрсатувлар кечая кундуз тинимсиз бериб борилади. Аслида юздан ортиқ канал бор, кабеллик телевидениеларни ҳам назарда тутмоқдаман. Си-Эн-Эн телекомпанияси 36-канални (асосан) ишғол қилган, унда фақат олам янгиликлари берилади, кўрсатув “Олам 30 минут ичида” деб номланади. Вақтнинг кўп қисми рекламаларга ажратилади. Умуман, реклама ҳамма каналларда ҳам иззат-икромга сазовор, чунки у мўмай даромад манбаи саналади. Каналларнинг бирида кўғирчоқ фильмлар, бошқасида бадийлари, учинчисида спорт кўрсатувлари — Америкада баскетбол билан бокс машҳур, — тўртинчисида оилавий кўрсатувлар, мусобақалар намойиш этилади. Бепарда манзаралар, беҳаё фильмларни учратмайсиз. Ундай томошалар алоҳида кабеллар орқали кўрсатилади, бунинг учун ойига йигирма доллар атрофида тўлаб туриш керак, деб тушунтиришди.

Таҳсинларга сазовор нарсалардан бири, бу компьютердир. Лотинча “компьюто” сўзидан ясалган “компьютер” — ҳисоблагувчи, санагувчи маъносида келади. Американи “компьютер-ланд” — компьютер мамлакати, дейишади, машҳур “Майкрософт” компанияси Сиэтлда жойлашган. Мамлакатда ҳамма нарса компьютерлашган: ўқишдан тортиб кутубхонагача, дўкондан тортиб банккача, алоқа тизимлари, илмий ва соғлиқ муассасалари, бари-бари компьютер ёрдамида иш юритади. Дўконга кирсангиз, торози йўқ, чўт йўқ. Ҳамма нарса яхшилаб ўралган, оғирлиги, ҳажми ва баҳоси аниқ кўрсатиб қўйилган. Кассир олдидаги компьютер барини ҳисоблаб, қўлингизга чек “ёзиб” беради. Дўконларда бўлса, йўқ нарсанинг ўзи йўқ. Истаган нарсани топиш мумкин. Компьютернинг одамлардан фарқи — хато қилмайди, шунинг учун ўғирлик ҳам йўқ, пул-

дан уриб қолишлар ҳам. Бир кун 19 доллару 97 сент харид қилдим, компьютер, йигирма доллар берган эдим, 3 сент қайтиб беришни унутмади...

Компьютер турмушнинг барча жабҳаларига кириб борган, дедим. Мана, автобус. Ойлик патталар бир ой, икки ой, уч ойга ҳатто ундан ҳам кўп муддатга берилади. Патталар жуда ажойиб: эгилиб-букилмайдиган сифатли пластмассадан. Унда сизнинг номингиз, хизмат муддати ёзилган бўлади. Йўловчи — ҳамиша олдиндан — чиқиб, ҳайдовчи ёнидаги касса тепасида паттани ўтказадиган жой бор, шу ердан ўтказиб кейин ичкарига киради. Патта четида код рақами бор, уни фақат компьютер “кўриб ўқий олади”: розилик билдириб сас беради. Бу паттанинг ҳақиқий эканлигини исботлайдиган сас. Ёки ҳисоб-китоб патталарини олайлик. Америкаликлар ёнида ҳеч пул олиб юришмас экан. Лекин ҳисоб-китоб паттаси ҳамиша ёнларида. Ресторанми ё дўконга киришса, ўша паттани олиб сотувчига беришади. Паттани компьютерга соладилар: компьютер патта соҳибининг маълум банкда пули бор-йўқлигини аниқлаб беради. Кейин ҳисоб варағи ёзилади, патта эгаси унга имзо чекиб беради, шунга кўра қилинган харажат пули банкдан дўкон ҳисобига ўтаверади. Борди-ю нақд пул керак бўлиб қолса, унинг ҳам иложи бор. Йўлларда, дўконларда қўйилган банк машиналари керагича нақд пул ҳам тўлай олади. Бунинг учун яна ҳалиги паттани ишга солишингиз керак.

Хуллас, Америка жаҳонда техник тараққиёт авж нуқтага чиққан мамлакат, техника инсонга хизмат қилади, хизмат қилар экан, замонавийлашиб бораверади, бораверади...

Техника шу қадар ривожланган мамлакатда, табиийки, ҳаёт тарзи ўзгача, турмуш ҳам бошқача бўлади. Одам эсини танибоқ, ўзини-ўзи идора этишни ўрганайди. Юқорида таъкидланганидек, каттаю кичик ўзларини тенг сезишади, ҳар ким кўнглига ёққан ишини қила олади. Ҳар одам — аёлими, эркакми — ўзини шахс ҳисоблайди. Одамлар орасида “Ҳар кимники — ўзига”, “Ҳар ким ўзи учун ишлайди”, “Ўз ишини қил” деган иборалар машҳур ва бу гаплар куруқ эмаслигини кўрдим. Ҳамма нарсага фақат ҳалол меҳнат туфайли эришиш мумкин, деб ишонишган америкаликлар, фарзандларини ҳам кичикликдан пул топишга, меҳнат қилишга ўргатишади. Шундан бўлса керак, болалар вояга етар-етмас ўзини ўзи идора этиш мақсадида уйдан чиқиб кетадилар ва оиладан узоқда ўзларининг шарафли ҳаёт йўлларини излайдилар.

Одамларнинг юриш-туришлари ўзига хос. Кийим-кечаклар жуда содда. Одми кийинишади, қимматбаҳо кийимларни кийишавермайди, бу шундай кийимлар йўқлигидан эмас. Яшашда, юриш-туришда қулайликни излаш уларнинг одати. Муомала маданияти жуда юксак, ҳар қалай менга шундай туюлди. Одамларнинг чехраларига қараб, қандайдир руҳий осойишталикни сезасиз. Ҳамиша самимий табассум уларнинг ҳамроҳи. Аёллар бир-бирлари билан қўлтиқлашиб юришмайди, эркаклар бир-бирлари билан кучоқлашиб кўришишмайди, баъзан узоқ муддатга хайрлашаётган бўлсалар, кучоқлашиб хайрлашишади, лекин зинҳор ўпишишмайди! Болалар билан кўришишса, фақат бола бошини силаб қўйиш билангина чекланадилар. Улар ўнг қўлни қандай ишлатишса, чап қўлда ҳам шундай иш бажара оладилар. Хоналар эшигини, зарурат бўлмаса, беркитмайдилар. Чунки биров бировнинг уйига сўроқсиз, аввалдан келишмай туриб, асло кирмайди. Бир воқеани айтиб беришди. Бир одам адашиб бегона ҳовлига кириб қолади. Уй эгаси уйдан милтиқ олиб чиқиб, уни отиб ташлайди. Иш судга борганда, уй эгаси ҳақ бўлиб чиқади: келган одам айбдор, чунки у уйга киришга ижозат олиши лозим эди.

Чекувчилар чекканда ёнидагиларга сигарет таклиф қилишмайди. Дастурхон атрофида фақат бир марта овқатга таклиф этишади, йўқ десангиз, бошқа таклиф этиб ўтиришмайди, оч қоласиз. Қайта-қайта таклифни самимият доирасидан ташқарига чиқиш деб тушунадилар.

Қизлар, аёллар ҳам ниҳоятда содда кийинишади, ошиқча ясан-тусанни ёқтиришмайди. Ясанган, безанган қизни кўрсалар, у ҳақда ёмон фикрга борадилар, ёмон қиз экан, дейдилар. Бўяниш масхарабозларга ярашади, деб ҳисоблашади. Қолаверса, бундай қарашнинг бошқа сабаби ҳам бор. Гап шундаки, юз, кўзга суртиладиган бўёқларда кимёвий моддалар бор бўлади, улар кимёвий модда-

лардан қочадилар. Бу табиийликка бўлган интилиш оқибатидир. Лекин баъзан, улар ўз гўзалликларига бепарвороқ қарашмаётганмикин, деган хаёлга боради киши. Шу ерда қизлар, аёлларнинг сигаретага қаттиқ ружу қўйишларини ҳам айтиб ўтмай иложим йўқ. Сигаретага ҳавас катта...

Бир куни шоғирдимиз Кен Кейес мени укасининг тўйига таклиф этди. Фақат эркаклар бўлади, тўй эмас, тўйдан олдинги меҳмондорчилик, деб қўйди у. Келин япон қизи экан, ўтириш япон ресторанида бўларкан. Сизтлда миллий ресторанлар жуда кўп. Камина, насиб этиб, ҳинд, араб, италян, юнон, покис-тон ва бошқа ресторанларда ҳам бўлдим. Лос-Анжелесда ўзбек ресторани бор эмиш. Япон ресторанига қайтайлик. Куёвнинг ўн олти дўсти тўшланди. Мени икки нарса ҳайратта солди. Биринчиси, меҳмонлар бир култур ҳам... ичишмади! Кендан, нима учун ичишмайди, тўй бўлса, башанг дастурхон, хурсандчилик, деб сўрадим.

— Биз ичмаймиз, — хотиржам жавоб берди Кен Кейес, — бизлар христианлармиз...

Йўқ, Америкада ҳам ичишади, лекин оз-оз. Давраларда, дастурхонларда ичкилик бўлади, аммо ичкилик бу ерда мақсад эмас, балки воситадир. Ичилмайди, балки ҳўплаб-ҳўплаб ўтирилади. Бизларда эса, афсус, ичиш даврага хуш кайфият, руҳ бергувчи восита эмас, балки хароб этгучи машъум мақсадга айланиб кетади. Нега энди?

Иккинчиси. Ўтириш поёнига етгач, Кен официант қиздан ҳисоб қоғозини олиб келди. Куёв жўралари биринма-кетин санаб Кенга пул бердилар. Ҳамма ўзи учун тўлади...

Чинакамига санъат шайдоси бўлган Алфредо деган шоғирдимиз бир куни соат кеч 22 да кўнғироқ қилиб қолди.

— Араб мусиқасини эшитишни истайсизми?

— Араб мусиқаси? Шундай... кечда-я? — ҳайрон бўлдим мен.

— Кеч? Кеч эмас... Яхши бўлади.

— Қаерда араб мусиқасини эшитамиз?

— Ҳинд ресторанида. — Алфредо кейин қўшиб қўйди. — Ҳозир ўн беш минутда етиб бораман.

Сизтлнинг шимолида жойлашган ҳинд ресторани бир қараганда унча катта эмас. Иккита ўртача залдан иборат экан. Ҳар бир залда ўнтадан стол қўйилган. Тўрда созандалар ивирсиб юришарди. Аста-секин заллар одамларга тўла борди. Машшоқлар ҳам ишга киришдилар, бир неча арабча эстрада куйлари жаранглади. Ниҳоят ичкаридан бир америкалик қиз араб раққосаси янглиғ, ўзи ярим яланғоч, аммо бошига ҳарир рўмол ташлаган ҳолда чиқиб келди. Рақс бошланди. Ҳамма мароқ билан ўйин томоша қиларди. Беш-ўн минутдан сўнг раққоса бошидан рўмолини олиб ташлади. Кимдир раққосага яқин келди-да, камоли завқдан бир даста долларни боши узра сочиб юборди! Оёқнинг таги пул бўлиб кетди. Ҳеч ким бунга ҳайрон қолмади, раққоса пулларни топтаб рақс қилишда давом этди. Пуллар одамлар ўтирган столлар тагига учиб кириб қолса, оёқ билан суриб яна ўртага чиқариб қўяр эдилар... Ниҳоят, раққоса ҳар бир стол олдига келиб, муқом қилди, пул қистирмагунларича жилмади. Кимдир унинг тожиги пул қистирди, кимдир қўлига тутқазди. Жой қолмагач, икки диркиллаган сийнанинг ораси, сийнабанднинг боғичи, ҳатто заррин юбканинг липпаси ҳам асқотди, ҳамма ёқ пулга тўлиб кетди... Кейин яна икки раққоса хиромон айлади. Рақслар орасида ҳар ким ўз жуфти билан ҳам ўйинга тушиб, вақтичовлик қиларди.

Соат иккиларгача давом этган бу кечада чиндан ҳам ажойиб араб куйлари янгради, созандалар таърифлаганларидай, ўз касбининг усталари эканлар. Соҳир оҳанглар кўнгилларга парвоз руҳини солар эди. Ердаги сочилган пулларни эса энг охирида созандалар йиғиб олдилар. Атрофга назар қилиб, оз-оздан ичиб ўтирганларини ҳам кўрдим, аммо бирон одамнинг куюшқондан чиқиб, “хурмача қилиқ” қилганларини кўрмадим. Бунга америкалик ёшларнинг қандай дам олишлари ҳақида тасаввур бериш учун келтирдим.

Сабоқлар маҳали симпозиум ўтказганимизда, ёшлик, Америка ёшлари ҳақида ҳам суҳбат қилган эдик. Шогирдимиз Муҳаммад Томпсоннинг ёшлик ҳақидаги фикрлари теран, эътиборга молик эканлиги билан ажралиб турарди. Ушбу маърузани бу ерда келтириб ўтиш ўринли деб ҳисоблайман, чунки у зикр этилган мавзуда, америкаликнинг ўзи айтган фикр сифатида муҳимдир.

“Ёшлигимизда биз яшаётган дунёмиз кўп гўзал кўринади, — дейди Муҳаммад Томпсон. — Энг ёмон томонлари ҳам бизни ҳаяжонлантирадиган ва жонлантирадиган бир жозобага эга бўлади. Ёшлар ҳамон ночор аҳволларга қарши туриб, ўзлари муқаддас деб таниган ақидалари учун кўрқинчсизлик билан юриш қилишга тайёрдирлар. Бузилган дунёни ўзгартириб бошдан бошлатиш уларнинг зиммасидаги бир иш эди, аммо аввалги насллар бу олий вазифанинг удасидан чиқолмадилар.

Олтмишинчи йилларнинг боласиман, шу сабабли юқорида айтилган ёшлик туйғуларини яхши биламан. Иккинчи Жаҳон урушидан кейин ғарбий мамлакатларда жуда кўп чақалоқ туғилди. 1945—1965 орасидаги йигирма йиллик даврда туғилганларга “Бейби бум” насли деб чақирамиз. (Чақалоқларнинг бодраб туғилиши, маъносида — *М.А.*) Мен бир минг тўққиз юз эллик иккинчи йилда туғилганимдан шу наслга мансуб эканман. Жаҳон урушидан кейин Корея уруши бошланиб қолиб, ҳали ҳал бўлиб-бўлмай Вьетнам жангининг бошланиши, Америкада ҳам ирқий камситишнинг кучайиши, ота-оналаримиз қадриятларининг назаримизда барбод бўлиши, ҳамма-ҳаммаси бизни ота-оналаримиз наслига қарши бир исён ҳолига кўйди...

Биз эркак-аёллар исёнкорлигимизни сочимизни кўп узун ўстирганимиз билан кўрсатмоқчи эдик. Мусиқада ғоят катта ўзгаришлар бўлди, эллингичи-олтмишинчи йиллардан бери ҳар нав мусиқа бутун ўзгариб борди. Фалсафа томонида ҳам ўзгаришлар юз берди. Инсонни тушунишда умумий биродар бўлиб, ирқий камситишга қарши курашиб, африкалик—америкалик ва мексикалик-америкаликлар учун кўп соҳада тенг ҳуқуқлар қозондик. Рухий ҳаётимизда ҳам муҳим ўзгаришлар вужудга келди: табиат, инсон, маданиятлар, ҳатто бутун фазо ҳам бирликка интилганидай, бари ўз баданимизнинг бир аъзоси сифатида муқаддас бўлиб кўрина бошлади. Шундан кейин атроф-муҳитни сақлаш ҳаракати чиқиб қолди. Кўп соддалаштирилган шаклда айтилган ривожланишлар фақат Америка ва Ғарб дунёсига эмас, балки бутун дунёга яхши ёки ёмон шаклда таъсир қилади ва қилмоқда ҳам...

Лекин биз “бейби бум”чилар энди ёш эмасмиз, “қариялар бўлиб қолдик. Дунёни ўзгартирдик, деб ўйлагандик, қарасак, дунё яна ўша дунё бўлиб турибди. Вьетнам жангини битиргандик, аммо Ер юзиде жанг кўпайиб бормоқда. Бутун миллат ва ирқларга биродар кўзи билан қараб кўрдик эса, Американинг кўчаларида энди биродарлар бир-бирини ўлдирмоқда. Наркотик моддалар кўлланилиши ва жинсий ахлоқсизликдан вужудга келган касалликлар атрофга ҳужум қилади... Ва кўпимиз, қаерда муваффақиятсизликка учраб қолдик экан, деб ҳайрон ўзимиздан ўзимиз сўраб турамиз.

Шундай бўлса ҳам, менимча, умидсизликка туриш керак эмас. Ҳар янги насл дунёни қутқизиш вазифасини кўнгилга солиб, оталарининг хатоларини такрорламайлик, деб қасам ичади. Ўрта ёшга етганларида муваффақиятлар кам, омадсизликлар эса кўпроқ кўринади. Дунё ҳолати шудир. Ўрта ёшга етишганда ўз онгини фоний, ўзгарадиган дунёдан ажратиб, абадий ва ўзгармайдиган дунёга боғлаши керак...

Бу гаплар кишини ўйлантириб қўяди. Ахлоқсизликларнинг турлича кўринишлари ҳақида матбуотда ва телевидениеда кўп ёритадилар. Масалан, бир одам ўзининг икки қизи номусига тажовуз қилибди, қамалибди, кейин оқланибди... Шу ҳақда телевидениеда катта кўрсатув берилди. Бундай ҳоллар кўп учрайди. Умуман, матбуот ва телевидение бундай воқеаларга ҳаддан зиёд ўч. Дейл Карнеги ўзининг “Қандай дўстлар орттириш ва одамларга таъсир қилиш китоби”да бир воқеага диққатни қаратади. Асримизнинг бошларида “Американинг машҳур газеталаридан бири “Бостон ҳералд” саҳифаларида бепарда эълонлар, рекламалар тез-тез кўрина бошлайди. Айниқса, тиббий рекламалар ҳаёсизларча ёзилганлиги билан ажралиб турарди. Уларда ихтисослашган “аборт-

мейкер”лар ва врач-лўттибозлар эркакларнинг турли таносил касалликларини даволаш, даволанмаган тақдирда келиб чиқадиган машъум оқибатлар тўғрисида очиқ, андишасизларча сўз юритар эдилар, эркакликдан айрилиб қолиниши аниқ, деб қўрқитиш билан машъул бўлардилар. Аслида улар учига чиққан тов-ламачо, фирибгарлар эдилар холос, улар даволаган беморларнинг кўплари ас-фаласофилинга равона бўлганларини билмай қолардилар.

Бостоннинг аҳли солиқ жамоаси алдоқчи врачлар тутумидан ниҳоятда дар-газаб бўлиб жунбушга келди. Фуқаролар ташкилотлари, ишбилармон кишилар, аёллар клублари, черковлар, ёшлар уюшмалари барча-барчасида рекламалар эгаларини қоралар, лаънатлар эдилар. Аммо ҳеч ким бу рекламаларни тўхтата олмасди. Врачлар порахўрлик билан ҳамма бўлажак ҳужум йўлларини берки-тиб ташлашган эди.

Шунда аллақандай доктор Б., “Бостон ҳеральд” газетаси муҳарририга мак-туб ёзди. Мактубда, газетани жуда ёқтиришини, бу оилада ўқиладиган ажойиб газета эканлигини, Янги Англияда ва бутун Америкада машҳурлигини таъкид-лайди. “Аммо, — дейди мактубни давом этдириб доктор Б., — дўстларимдан бирининг ўсмир қизчаси бор. Дўстимнинг ҳикоя қилишича, бир кун қизалоқ аборт мутахассисининг эълонини унга овоз чиқариб ўқиб берибди ва айрим ибораларнинг маъно-мазмунини тушунтириб беришни сўрабди. Гапнинг очиги, у шошилиб қолибди ва қандай жавоб қилишни ҳам билмабди... Сизнинг газе-тангизни Бостоннинг энг мўътабар хонадонларида ўқишади. Дўстимнинг уйи-да содир бўлган бу воқеа бошқа хонадонларда такрорланмайди, деб ким айта олади? Агар Сизнинг қизалоқингиз бўлса-ю, шундай эълонларни ўқиса, Сизга хуш келадими? Борди-ю ўқиб, менга шунинг маъзини чақиб беринг, деб қолса нима қилган бўлар эдингиз?”

Сизнинг газетангиздек ажойиб, қарийиб ҳар жиҳатдан бенуқсон бир газета-да оталарни, ишқилиб, қизларимиз кўлларига тушиб қолмасин-да, деб таш-вишлантираётган материаллар босилишига жуда афсусланиб қарайман. Ёлғиз менгина эмас, балки минглаб бошқа обуначиларингиз ҳам шундай туйғуларни бошдан кечирмаётганмикинлар?...

Мактубни олган муҳаррир, синчиклаб ўқиб чиқиб, доктор Б. фикрларини маъқуллайди ва унга миннатдорчилик хати жўнатади. Хатда газетани юқорида-гидек шубҳали эълон—рекламалардан тозалашга киришадиганини маълум қила-ди, бериладиганлари ҳам қаттиқ таҳрир этилиб, бировни ранжитмайдиган да-ражага келтирилажагини таъкидлайди...

Бу юз йил олдин бўлган воқеа. 1992 йил Сиэтлда эканлигимда қўлимга “Но-вое русское слово” газетаси тушиб қолди. Ундаги бир хабар диққатимни ўзига тортди. Хабарда Нью-Йорк шаҳар ҳокимлигида мэр ҳузурида бир масала муҳо-камаси бўлиб ўтганлиги ҳақида сўз борарди. Муҳокама мавзуси ғаройиб: ўқув-чилар (!) ...жинсий алоқа қилганда эркакларнинг сақланиш резина нарсасидан қачон фойдаланиш керак? Иштирокчилар баҳслашиб қоладилар. Биринчи гуруҳ дейди: “Бешинчи синфдан (!) бошлаб фойдаланишга рухсат бериш керак”. Иккинчи гуруҳ эса, тўртинчи синфдан сақланиш воситасини қўллашни таклиф қилади... ва бу таклиф қабул этилади!

Ўйлаб қоламан: агар бу хабарни доктор Б. ўқиб қолса, у “Новое русское слово” газетаси муҳарририга нима деб ёзарди экан? Дўстининг ўсмир қизчаси эса бирор аборт мутахассисининг эълонини газетада ўқир экан, энди айрим ибораларнинг маъносини отасидан сўраб ўтирмасди, балки ўзи башқаларга ту-шунтириб берган бўларди...

Олтмишинчи йилларда ёзилган, Евгений Евтушенконинг шеърими ё мақо-ласими, эсимда йўқ, бўларди, у Италия ҳақида эди. Ўша асарда тахминан қуйи-даги фикрлар баён қилинганди. Ўн саккизинчи аср. Ошиқ маъшуқага мактуб битади: “Муҳтарама... сиз билан тез фурсатда дийдор кўришмак умиди ва иста-ги кўнглимни нурларга тўлдириб туғён урмакда. Кўнглиму руҳиятим аҳволини сизга билдирмакка журъат этганим билан бахтиёрман. Бир ҳафтадан кейин сиз билан учрашмоқ насиб этар, деган умидда, каминаи камтаринингиз...” Ўн тўққи-зинчи аср. Ошиқ маъшуқага хабар бердиради: “Хоним! Эртага туш маҳали сиз-нинг ҳузурингизда бўлишимни маълум қиламан...” Йигирманчи аср. Ошиқ

маъшуқага дейди: “Эй қиз! Танишганимизга бир соат бўлди, нега чўзасан?...” Йигирма биринчи аср келмоқда... Ажабо, энди ошиқ маъшуқага нима дер экан? Бирон сўз айтишга фурсат бўладими, ёки учрашибоқ... У ёғини билмайман, Оллоҳнинг ўзига аён.

Юқорида бир шогирдимизнинг Америка оиласи ҳақидаги маърузасини келтириб ўтгандим. Шогирдимизнинг фикрича, умум Америка оилалари яхши эмас; оммага савол берилганда, саксон фоизи Америка оиласини — муаммо, деб ҳисоблашлари маълум бўлди. Кўпинча одамлар ёлғиз яшашади, ёлғиз яшашни ёқтиришади. Агар чорраҳада туриб, ўтаётган машиналарга назар ташласангиз, ўндан саккизида ёлғиз ҳайдовчини кўрасиз. Бу ҳам ёлғизлик нишонаси. Лекин у уйда ёлғиз эмас, уйда унинг дўсти ва ҳамроҳи — компьютер бор. Компьютер — яхши дўст, унга сир айтиш мумкин, сир олиш мумкин. Интернет саҳифасини очиб дунёни бир неча лаҳзада кезиб чиқиш, керакли маълумотларни олиш ҳалводай гап. Компьютер орқали муҳаббат ҳам изҳор қилиш имкони бор, имейл усули билан дунёнинг ҳар томонига хабарлар юбориш, хабар олиш одатий бир ишдир. Компьютер оиласиз бир бўшлиқни тўлдиришга даъвогарлик қилади.

Бир шогирдимиз америкалик аёл ва эркаклар муносабатлари ҳақида гапириб бундай деганди: “Оллоҳ Момо Ҳавони яратганда уни Одам алайҳиссаломнинг оёқ суякларидан яратмади. Чунки Оллоҳ, аёлларни эркаклар тарафидан зулм қилиниши учун яратгани йўқ. Ва шунинг билан бирга Оллоҳ аёлни Одам алайҳиссаломнинг бош суякларидан яратмади, чунки Оллоҳ аёлларга бошқариш хусусиятини насиб этмади. Оллоҳ аёлни Одам алайҳиссаломнинг юрагига яқин бўлган қовурғасидан бино қилди. Чунки аёллар ҳамиша эркаклар билан ёнма-ён бўлишлари, яхши ва ёмон кунларда бирга бўлишлари лозим...” Шундай бўлишига қарамасдан Америкада оила мустаҳкам эмас. Ҳатто қачондир оиласиз жамият барпо этилишини орзулагувчилар топилади. Фарзандлар қари ота-оналарини одатда қариялар уйига элтиб қўйишади, бу жойни “Ҳамширалар уйи” деб аташади. Чунки бекорчи йўқ, кекса одамнинг эса уйда ёлғиз қолиши хатарли. “Ҳамширалар уйи”да улар тинч бўлишади, болалар ҳам вақти-вақти билан хабар олиб туришади.

— Ҳозирги кунда америкалик кўпчилик ёшлар кеч турмуш қурадилар, — ҳикоя қилди бир шогирдимиз, биз унинг уйида меҳмонда эдик, эри электр шлита олдида таом пиширар, соҳибанинг ўзи дастурхон тузарди. — Бунинг сабаби уларнинг маълум мутахассисликка эга бўлиб, иш билан таъминлангандан сўнг оила қуришни режалаштиришларидандир. Кўп америкалик аёллар 30 ёшларга тўлгунча оила қуриш ҳақида ўйламайдилар. Кеч никоҳланишнинг бир ижобий натижаси — кеч никоҳланган одамлар камдан-кам ажрашадилар. Аёллар кечроқ никоҳланадилар ва кечроқ фарзанд кўришни мўлжаллайдилар. Сабаби — оила қурилгандан кейинги иқтисодий қийинчиликлардадир...

— Фарзанд кўриш масаласида нима дер эдингиз? — сўрадим мен.

— Фарзандни ким яхши кўрмайди дейсиз. Аммо баъзи оилалар фарзанд кўришни хоҳламайдилар. Маълумотларни кўргандим, 1955 йилда Америкадаги аёлларнинг фақатгина бир фоизи фарзанд кўришни хоҳламаган бўлса, ҳозир бу кўрсаткич беш фоизни ташкил қилади...

Бирни кўриб фикр қил, бирни кўриб шукур, дейдилар. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислам Каримов 1998 йилни “Оила йили” деб атади. Республикада “Оила” илмий-амалий маркази ташкил этилди. Оила ўзбекларда жамиятнинг асоси, зеро оиланинг ўзи кичик бир жамиятдир. Оила шаъни, обрў-эътибори, мустаҳкамлиги, қурчлиги, оиладаги анъаналар давомийлиги, бир сўз билан айтганда, оиланинг муқаддаслиги, Ўзбекистонда давлат даражасига кўтарилган ҳаётгий масаладир. Инсон камолоти, давлат ва жамият тараққиётида оиланинг аҳамияти буюқдир.

Яқинда рафиқам Манзураҳон билан дўстимиз Тоҳиржонлар оиласида меҳмонда бўлдик. Тоҳиржон давлат идораларидан бирида хизмат қилади, рафиқаси Мавлудаҳон илмий иш билан шуғулланади. Икки ўғил бир қизлари бор. Катта ўғилларини уйлашган, келинлари Наргизаҳон билан қизлари Саодатхон елиб-югуриб хизмат қилишди. Ота-она, қайнота ва қайнона, болаларнинг бир-бирларига муомала-ю, муносабатларини кўриб қувониб ўтирдик. Оилада бара-

ка, қут борлиги шундоққина сезилиб туради. Сухбатимиз, табиийки, “Оила йили” ҳақида кетди.

— 1998 йилни “Оила йили” деб аталиши жуда мақбул иш бўлди-да, — деди Тоҳиржон. — Чунки оила муқаддас ва улуг, у ҳамиша диққат марказида туриши лозим. Ахир ҳамма нарсага ҳам парвариш ва эътибор керак.

— Оилага эътиборни тубдан ўзгартириш лозим, дебдилар Президент.

— Албатта-да. Ўзбекнинг оиласини қаранг, бу ҳам ноёб ҳодисалардан жамият тарихида. Ўзбек оиласи нима учун мустаҳкам, деб ўз-ўзимга савол бераман, — давом этди Тоҳиржон. — Қаранг, оилада бобо билан биби, соддароқ гапир-сак, буви, ўғил билан келин, болалару набиралар бир бўлиб яшашади. Яъни уч авлоднинг ҳаётий тажрибаси бир қозонда қайнайди. Агар бир одам, мисол учун, етмиш ёшга кирса, у ўзидан етмиш йил олдинги тажрибаларни ҳам катта-кичикдан эшитиб юриб ўзлаштириб олади, дейишади. Ана шу тажрибаларни катталар кичикларга ўргатадилар, анъаналар силсиласи узилиш билмай давом этаверади. Болалар туғиладилар, улғаядилар, туғиладилар, улғаядилар...

— Чиндан ҳам болалар муомала маданиятини, юриш-туриш қоидаларини оиладан бошқа қаерда ҳам ўрганишлари мумкин, — сўз қўшдим мен.

— Оилада ўрганадилар, оила — улуг мактаб. Оилада ўрганган тажрибаларини эса жамоат ичида пиштадилар...

“Дунё кенг, бибижон, кўзлар илгамас...”, деб ёзган устоз шоир Миртемир “Биби Марям” номли гўзал шеърида. Чиндан шундоқ, дунё кенг ва бепоён. Биз дунёни кўриб ёзганда, ҳавас қилиб, ҳайратга тушиб ёзамиз. Зинҳор кимгадир танбеҳ бериш, танқид қилиш, ёки, яна ҳам нохушроғи, ўқитиб қўйиш ниятида ёзаётганим йўқ ўз кузатишларимни. Мен ҳайратларга тушиб ёзмоқдаман, кўрганларимдан ҳикоя қилмоқдаман.

Хўш, биз тараққий топган Америкадан нималарни олишимиз керак? Олишимиз керакмикин ўзи? Керак, деб ҳисоблайман. Олишимиз керак бўлса, фақат ўзимизда йўқ нарсаларни — замонавий техника, илмий тараққиёт ютуқлари, компьютерларни олишимиз зарур. Ҳаётимиз равиши, турмушимиз тарзини компьютерлаштиришимиз, коммуникацияни юксак мақомга етказишимиз лозим. Иккинчидан, ҳуқуқий давлат яратиш йўлида АҚШ давлати бошдан кечирган даврларни ўрганиш, энг ижобий усулларни ўзлаштириш зарур. Бу қанча тез бўлса шунча яхши.

Ҳа, Америкадан ўрганадиган нарсаларимиз кўп, лекин ўрганмайдиган, ўрганиш зарур бўлмаган, балки зарар бўладиган айрим жиҳатлар ҳақида ҳам сўзламай ўтиш мумкин эмас. Бу кўпроқ маънавият масалалари билан боғлиқ. Шунини очиқ ва равшан айтиш лозимки, маънавият соҳасида бизнинг бировдан ўрганишга асло эҳтиёжимиз йўқ, бинобарин, Америка ҳам бундан мустасно эмас. Зеро бизда аср-асрлардан бери шаклу шамойил топган маданият ва маънавият иқлими ҳукм суради. Жаҳон ўрганадиган маданият ўзи биздадир, ўшани асрай олсак бас.

Бозор иқтисодиётига ўтиш даври давом этмоқда. Буни капиталистик ёки яна бошқача қандайдир муносабатлар демайман, балки чинакам инсоний муносабатлар мажмуасидир. Унинг замирида ҳаётнинг шафқатсиз ҳақиқати ётади. Бунда юқорида зикр этилган маданиятимиз ва маънавиятимиз асослари бўлмиш меҳр-оқибат, инсонийлик, одамгарчилик, эзгулик, қадриятларимиз, яхши урф-одатларимиз қаттиқ синовдан ўтади. Оҳ, улар замоннинг қаттиқ синовлари-ю талабларига дош бера олармикинлар? Маънавиятимиз масалалари иккинчи ўринга тушиб қолмасмикин? Иқтисодиётни-ку ўнглари (қорин тўяр), аммо маънавиятга путур етса (руҳ азоб тортса) уни ўнглаш жуда мушкулдир. Президент Йслом Каримовнинг қарийиб ҳар бир сўзида маънавият ҳақида таспорлаётганлари бежиз эмас. Зеро иқтисодиётни ўнглашга кунлар керак бўлса, маънавиятни тиклашга йиллар керак бўлади. Маънавият инсонни ҳам, жамиятни ҳам юксак камолот даражасига кўтара оладиган омилдир. Бу маънода Америка бизлардан — асрий инсоний маданият ворисларидан намуна олса ярашади. Фақат биз шу ҳақиқатни англаб ета оламизми, ҳамма гап мана шунда...

Яқинда Ўзбекистон халқ Шоири, Ёзувчилар уюшмаси раиси Абдулла Орипов билан учрашиб қолдик. Сухбат орасида ундан: “Ўзбекистон Республикаси

Адабиёт Академиясини тузиш вақти келмадимикин?” деб сўрадим. Мана, рас-сомларимиз ўз бадиий академияларини ташкил этдилар. Шундай фикрлар ҳам йўқ эмас, деб жавоб қилди раисимиз. Буни эшитиб хурсанд бўлдим. Унинг мақомини ишлаб чиқиш керак. Бу катта воқеа бўлади. Ўзбекистон ўз моделига эга, ҳеч кимникига ўхшамаган, ўзига хос тараққиёт йўлидан бораётган мустақил давлатдир. Давлат тузуми, шу жумладан, ижтимоий соҳаларда ҳам бошқарув тизими ўзига хос бўлмоғи табиийдир. Бундай ўзгаришлар мустақил давлат фуқароларига фақат ижобий таъсир кўрсатади, эски тушунчадаги онг ва тафаккур пучмоқларини шабадалатишга кўмак беради. Ижодкорлар ҳам бундан мустасно эмаслар.

Бозор иқтисодига ўтиш даврида давлатнинг бош ислохотчи бўлиб фаолият кўрсатаётгани ҳаётий заруратдир, бу дунё тан олган ҳақиқатга айланди. Худди шунингдек, маънавият соҳасида ҳам давлат ҳамиша ҳомий бўлиши зарурдир ва шундай бўлаётир ҳам. Чунки маънавият ва маданият ривожини ҳеч қачон ўз ҳолига ташлаб қўйиш керак эмас, ҳушёр туриш лозим. Давлат моддий ва маънавий жиҳатдан қўллаб турганда адабиёт, санъат ва маданиятнинг пойдор ва устивор бўлиши тарихимизда кўп бор исботланган ҳақиқатдир, самаралари ҳам шунга муносибдилар. Агар Амир Темур Кўрагон давлати ҳам моддий, ҳам маънавий қўллаб-қувватламаганда, бугунги кунда Соҳибқирон ҳаёти ва салтанати бўйича асосий манбалар бўлиб қолган Ғиёсиддин Алининг “Ҳиндистон ғазовоти кундалиги” ва Низомиддин Шомийнинг “Зафарнома” асарларининг дунёга келиши гумон остида қоларди. Агар Иброҳим Султон ибн Шохруҳ ҳукумати ҳомийлик қилмаганда Шарафиддин Али Яздийнинг “Зафарнома”си сингари қомусий асар яралармиди экан? Агар Султон Ҳусайн Бойқаро давлатининг ҳимояти ва подшоҳнинг руҳий мадади бўлмаганда Мир Алишер Навоийнинг шоҳ ижоди бутун кўрку фасоҳати билан намоён бўла олармиди экан?.. Шоирнинг ўзи “Ҳазоин ул-маоний” дебчасида Ҳусайн Бойқаронинг “раъйи оламоройию замири хуршид таъсири” ҳақида шукрона сўзларини келтирар экан, бундай ёзади: “Султони соҳибқироннинг ҳиммат юзидин ихтимомию саъй ғоятдин таълими бардавоми бўлмаса, мундоқ душвор иш (яъни, “Ҳазоин ул-маоний”, умуман олганда эса, бутун ижод — М.А.) илгари бормоғи мутаассир, балки ҳаёлимга кечурмағи мутааззирдур...” “Бадойиъ ул-бидоя” девони дебчасини ҳам Ҳусайн Бойқаро ҳақидаги ушбу гўзал байтлар безаб турибди:

Шаҳским, васфи юз минг йил туганмас, деса юз минг тил,
Бу айтилгонча юз минг бил, яна ҳар бирни юз минг қил.

Ки юз мингдин бири зикр ўлмағай, зикр ўлса юз минг қарн,
Бу юз минг қарндин ҳам бўлса ҳар бир лаҳза юз минг йил...

Булар тарихий сабоқлардир, буларни ҳар доим ёдда тутишимиз, улардан ибрат олишимиз жоиздир. Бизнинг ягона туркий-дунёвий ислом маданиятимиз ҳамиша қадрли баланд бўлиб келган, айтиб бериш пайтда у меҳру эътиборга, ҳифзу ҳимояга, моддий мададу раъю рағбатга муҳтождир. АҚШнинг 32-Президенти Франклин Рузвельт бундай деган экан: “Бизнинг тараққиётимиз ҳозирнинг ўзидаёқ кўп нарсага эга бўлганларнинг мўл-қўлчилигини ошириш билан эмас, балки жуда кам нарсага эга одамларни керагича таъминлашга қодирмиз-ни, йўқми, мана шу билан ўлчанади”. Президент “кам нарсага эга одамлар” қаторига зиёлиларни ҳам киритгандай туюлади, бир қараганда... Демак, бу ҳамма жойда ҳам муҳим саналадиган масалалардан экан.

Ҳа, Ўзбекистон ўзига хос бир давлату мамлакатдир, буни қайта-қайта таъкидлаб чарчамайсан киши. Унинг табиати, тарихи, тили, улуг аллома-ю арбоблари, беҳисоб бойликлари — бари-бари ҳеч кимникига ўхшамаган даражада ўзига хос, ҳавас қилгулик. Шаҳарлари бўлса дунёнинг манаман деган шаҳарларидан, дунёнинг кўрки-ю беағи. Олис ва яқин ўтмиши ҳақида ўйласанг, кўнглинг ғуруру фараҳларга тўлади...

Мен олис ва яқин ўтмишимиз, ажойиб урф-одатларимиз, инсонни даражаи камолга етказишга қаратилган ахлоқу одоб мажмуимиз ҳақида сўзлаб берганимда америкаликлар ҳам ҳайрату ҳам ҳавас билан тинглар эдилар. Биздаги жамоат фикрининг устиворлиги ҳам улар диққатини ўзига тортди. Маҳалла фикри, деймиз. Одамлар фикри, деймиз. Бир иш қилсак, одамлар нима дейди, деб ташвишланамиз. Буларнинг барини умум қилиб айтсак, эл назари дейишимиз мумкин. Эл назаридан қолмоқ ҳар қандай жазодан ҳам оғирроқдир. Ана шу эл назари кишига гурур бахш этиб, лозим пайтида тергаб, назорат қилиб ҳам туради. Америкада ҳамма нарсани пул ҳал қилади, бизнес ҳамма нарсадан устун туради, аммо Ўзбекистонда ундай эмас. Зотан маънавият масалаларидаги фарқ ҳам шунда. Бас, кимки эл назаридан қолса, уни пул билан ҳам тиклай олмайди. Шунинг учун, энг аввало инсон бўл, дейди ўзбеклар. Отанг боласи бўлма, одам боласи бўл, деган мақолни ҳуш кўрадилар. Мол-дунё топилади, аммо одам топилмайди, одамнинг қадрига ет, дея кенгаш берадилар... Бу нарса халқимизнинг қон-қонига сингиб кетган. Бу улуғ эътиқодга айланган. Алишер Навоий “Фарҳод ва Ширин” достонида буни Ширин тилидан жуда чиройли ифода қилган:

Менга не ёру не ошиқ ҳавасдур,
Агар мен одам ўлсам ушбу басдур.

Биз улуғ давлат бўламиз, чунки ўтмишда кечган улуғ давлатлар ворисимиз. Оққан ариққа сув оқади, дейдилар. Буюк Юртмиз. Шукрлар бўлсинки, унинг маънавияти—маданияти ҳам буюк ва теран илдизларга эга. “Қалбингда Оллоҳ бор, Оллоҳга чекин!” деб чорлаган эдилар Хожа Аҳмад Яссавий. Маънавиятимизнинг олис қатламлари, йўлларини чуқур ўрганишимиз керак. Маънавият руҳ минтақасида жойлашади одатда. Маънавият — руҳ, иқтисодиёт эса тандир, вужуддир. Маънавият қалбимизда, биз унга чекинайлик, уни теранроқ англайлик.

Оллоҳнинг ўзи мададкордир.

8. ОХИР

Америка қитъасининг Христофор Колумб томонидан кашф этилганига беш юз йилдан ошди, дейдилар. Лекин у — Колумб кашфиёти.

Америкага борган ҳар бир инсоннинг эса ўз кашфиёти, ўз Америкаси бўлади.

Мен ҳам бундан мустасно эмасман. Бироқ Колумб кўрган Америка бошқа, мен кўрган Америка бошқа. Сиз кўрган Америка ҳам бошқа бўлади.

Мен кўрган Америка — турмуш тарзи бутунлай компьютерлашган, бизнес асосига қурилган, аҳолисининг етмиш беш фоизи шаҳарларда яшайдиган федератив республика, фуқароларининг бор салоҳиятини тўла намоён қилишга имкон яратиб берган ҳуқуқий давлат, эркин жамият...

Бу — мен кўрган Америка!

*Сизта—Нью-Йорк—Тошкент
1997 йил август — 1998 йил февраль.*

ПЛУТАРХ

Искандар Мақидунли

Тарихий рисола

I. **Б**у китобда биз шоҳ Искандар Мақидунли ва буюк Помпей устидан ғалаба қозонган Цезарнинг ҳаёт йўлларини тасвирлаймиз. Сўзбошимиздаёқ ўқувчилар бизни айбламасликларини илтимос қилмоқчимиз. Чунки, бу икки инсоннинг буюк қаҳрамонликларининг ҳар биттасини алоҳида-алоҳида таҳлил этмадик. Баёнларни ҳам имкон қадар мухтасар қилдик.

Чунончи биз тарихни эмас, инсоннинг ҳаёт йўлини тасвирлашни мақсад қилганмиз. Инсоннинг яхши ёки ёмонлиги эса, ҳамиша ҳам унинг улуғвор ишларида кўринавермайди. Қандайдир кичкина бир қилиғи ёки қаердадир оғздан чиқиб кетган мутойибаси, қилган ҳазили — улкан жангда минглаб инсонларни ҳалок қилиш эвазига қозонилган ғалабаси, ёки лак-лак қўшинни бошқарганидан кўра кўпроқ унинг феъл-атворини очиб бериши мумкин. Зероки, расом ҳам баданнинг бошқа қисмларига камроқ аҳамият бериб, асосий эътиборини кишининг юзи ва кўзига қаратади. Чунки, инсоннинг феъл-атфори худди ана шу нуқталарида билинади. Биз ҳам киши руҳиятини кўрсатадиган ҳолатларни кенгроқ тасвирлашни истардик. Оламшумул воқеалару жангномаларни бошқалар ёзаверсин.

II. Искандарнинг насл-насаби, келиб чиқиши хусусида тарихчилар яқдилдилар: ота томонидан у Каран орқали Гераклга, она томонидан эса Неоптолем орқали Эакка бориб тақалади. Айтишларича, Филипп¹ ва Олимпиада² ёшлик чоғлари бири ўширин, бири етим кизалоқлик пайтларидаёқ Самофракиялар сирю асроридан воқиф бўлганлар. Филипп Олимпиадани севиб қолган ва унинг акиси Ариб-бнинг рози-ризалигини олиб, уйланган. Гўшангага кириш арафасидаги тунда Олимпиадага бир рўё кўринган. Бу рўёда гўёки унинг қорнига чақмоқ келиб урилган, ундан олов чиққан ва бу олов ҳар томонга ёйилиб, кейин сўнган. Тўйдан бир оз вақт ўтгач эса Филипп тушида хотинининг қорнини муҳрлаётганини, муҳрда эса шер тасвири борлигини кўрган. Фолбинлар тушни Филиппнинг ўз хотинининг хуқуқуни бошқаларникидан юқори қўйишида деб таъбирлашган. Лекин телмес-

¹ Искандарнинг отаси.

² Искандарнинг онаси.

Русчадан
Зоҳир АЪЛАМ
таржимаси.

Рим даври юнон адабиётининг йирик вакили Плутарх (мелодий 46—120/130 йиллар) баъзи маълумотларга қараганда 275 та асар ёзган. Шулардан 150 тасигина бизгача етиб келган. Айниқса, “Қиёсий таржимаи ҳоллар” туркумига кирувчи тарихий шахслар ҳаёти ҳақидаги асарлари билан машҳур бўлиб кетган. Александр Македонский (Шарқда Искандар Мақидунли номи билан машҳур) ва Юлий Цезарь ҳаёти ўзаро қиёслаб, ёзилган асарнинг Искандар ҳаёти ҳақидаги қисмини эътиборингизга ҳавола қилаётимиз.

слик Аристандр ҳеч қандай бўш нарса муҳрланмаслиги, Олимпиада ҳомиладор экани ва шердек довурак ўғил кўришини айтиб бера олган. Кунлардан бир кун уйқуда ётган Олимпиаданинг ёнгинасида чўзилиб ётган илонни кўришган; айтишларича, бу ҳодиса Филиппнинг хотинидан кўнгли совишига сабаб бўлган. Шундан сўнг Филипп хотинининг жоду қилиши ёки бир нарсани ичириб қўйишидан кўрқиб, уни осмондан тушган мавжудот билан боғлиқ деб ўйлагани туфайли Олимпиададан ўзини четга олиб, унинг ётоғига камроқ қадам ранжида қиладиган бўлган. Худди шу воқеа ҳақида бошқа ривоят ҳам мавжуд. Қадимдан бу мамлакат аёллари Дионис шарафига ўтказиладиган орфик саъмо — зикр тушиш базмларида қатнашиб келишаркан. Бу пинҳоний зикр тушишларда қатнашуви аёллар клондон ва мималлон отинлари деб аталиб, уларнинг хатти-ҳаракатлари эдонлик, шунингдек, Гемос¹ тоғи этакларида яшовчи фракиялик (менимча, диний маросимларда меъёрдан ортик расмурум ва хатти-ҳаракатларни белгилловчи “фрэскуэйи” (threskeucin) ифодаси мана шундан олинган) аёлларнинг урф-одатларига ўхшаб кетарди. Олимпиаданинг зикр тушгандаги тебранишлари варварчасига тизгинсиз эди. Тантанали юришларда катта-катта ўргатилган илонларни олиб юрар ва бу илонлар духоба ёпинчиқлар ва муқаддас саватлардан ўрмалаб чиқиб, аёлларнинг бадан ва гулчамбарларини чулғашганда, эркакларнинг ўтакаси ёрилган. Олимпиада, айтиш мумкинки, бу маросимларга кўр-кўрона муккасидан кетганди.

III. ЎЗИГА юборилган юқоридаги аломат белгидан сўнг Филипп Дельфага, мегалополлик Хероннинг олдига борган. Херон Филиппга Апполоннинг ваҳийномасини эслатган. Бу номада тангри Аммонга қурбонликлар қилиб юришни, бошқаларидан кўра кўпроқ уни эъзозлашни тавсия этган экан. Яна айтишларича, худди мана шу Аммоннинг илон қиёфасида Олимпиада билан бирга ухлаб ётган пайтда эшик тирқишидан кузатгани учун Филиппнинг бир кўзи оқиб тушган. Эратосфеннинг маълумот беришича, ўғлининг туғилиши ҳақидаги бир сир-асрорни Олимпиада Искандарни уруш сафарига кузата туриб, эътироф этган ва ҳаминша шу олий мақомга муносиб бўлиб қолишни сўраган. Бироқ бошқа тарихчилар эса, Олимпиада ҳаминша бу каби миш-мишларни рад этган ва “Искандар қачон мени Гера² олдиди ҳадеб маломат этишини тўхтатаркин?” деб хитоблар қилиб юрган.

Искандар гекатомбеон³ ойининг олтинчи куниди туғилган. Македонларда бу ой “лой” деб аталади. Шу кун эфеслик Артемиданинг эҳромига ўт тушган экан. Шу боис магнесиялик Гегесий “Артемиди эҳромининг куйиб қулга айланганлигига ажабланмаса бўлади. Ахир маъбуда ўша кун Искандарнинг дунёга келишига ёрдамлашиш билан банд эди”, деган аччиқ ҳазил гап айтган эканки, бу гапнинг совуқлиги эҳромни чулғабган ўтни ўчириши бемалол етарди деб ўйлайман. Бало юз берганда Эфесда бўлган мўлар буни келажак офатларнинг дарағи деб айтганлар ва шаҳар кўчаларида бетларига шапатиланганча у ёқдан-бу ёққа югуриб юриб, бу кун — Осиё учун буюк офат ва мусибатлар тукқан кун деб жар солганлар. Яқингинада Петидеяни босиб олган Филиппга шу кун бирданига учта хабар етказилган: биринчиси, Парменон катта жанг натижасида иллирияликларни енгганлиги, иккинчидан, унга тегишли аргумоқнинг олимпиада отчопарида ютиб чиққанлиги ва ниҳоят, учинчиси — Искандарнинг туғилганлиги ҳақидаги хабар бўлган. Табиийки, Филипп хурсанд бўлиб кетган. Қозонилган уч ғалаба билан бирга туғилган ўғлининг соҳибқирон бўлиши ҳақидаги ромчиларнинг гапини эслаб яна ҳам хурсанд бўлган.

IV. ИСКАНДАРНИНГ ташқи кўринишини баридан Лисиппнинг ҳайкаллари аниқроқ акслантирган. Дарвоқе, Искандарнинг ўзи ҳам шу ҳайкалтарошгина унинг қиёфасини акслантиришга лойиқлигини таъкидлаган. Лисипп шоҳнинг ўзигагина хос бўлган — бўйинининг чап тарафга бир оз эгилганлиги, ҳамда кўзларидаги хуморни жуда аниқ тасвир этган бўлиб, кейинчалик Искандарнинг дўстлари ва издошлари унга тақлид қилишда ана шу тасвирдан илҳомланганлар. Искандарни момақалдироқ сочувчи⁴ қиёфасидаги расмини чизган Апеллес, унинг рангини аслидагидан қорароқ қилиб чизган. Айтишларича, Искандар ўта оқ бадан, айрим аъзолари, ай-

¹ Гемос — Фракиядаги тоғ.

² Гера — осмон худоси, Зевснинг хотини.

³ Гекатомбеон — юзта буқа қурбонлик қилинадиган, июл-августга тўғри келадиган ой.

⁴ Зевс ҳолатида.

ниқса, юзи ва кўкси қизилга мойил оқ тусда бўлган. Искандарнинг терисидан анвойи ҳид таралган. Худди шунингдек, оғзидан ва бутун аъзойи баданидан ҳам ёқимли ҳид анқиб, кийимига ўтириб қоларкан. Бу ҳақда каминанинг ўзи Аристоксеннинг эсдаликларида ўқигандим. Эҳтимол бу — мижозининг иссиқлиги, қизиққонлиги туфайлидир. Зероки, Теофрастнинг таъкидлашича, анвойи ҳид иссиқликнинг намликка ўтказган таъсири натижасида пайдо бўларкан. Мушк-анбар ва хуш исли зираворларнинг кўпчилиги ва энг аъло навлари иссиқ иқлимда мамлакатларда етиштирилиши бежиз бўлмаса керак. Чунки, барча жонзоту ўсимлик баданларида чиришнинг асосий манбайи бўлган намликни қуёш иссиғи қуритиб таштайди. Эҳтимол, Искандардаги ичкиликка мойиллик ва феълидаги ўта қизиққонлик ҳам мижози иссиқлиги оқибати бўлиши мумкин.

Болалик чоғларидаёқ унда роҳат-фароғатга бефақрлик хусусияти борлиги намоён бўлган. Кейинчалик ҳам шиддаткорлик, ғазаб ва бошқа туйғуларида кўп тизгинсизлик намоён қилган бўлса-да, тан роҳатига доир ишларга бефарқлигича қолди ва уларга қаттиқ меъёр билан ёндошарди. У шон-шухратни севса-да, уни дуч келган ердан изламасди. Хусусан: сўзламолигидан завқланувчи софистнинг ёки жанг аравасининг олимпиададаги ғалабаси шарафига танга зарб қилган отасининг шон-шухратларига у қиё боқмасди. Югуришда ўта тезкор бўлган Искандардан олимпиада ўйинларида иштирок этишни хоҳламайсизми деб сўрашганда у пундай деб жавоб берган экан: “Хоҳлардим, агар мусобақодошларим шоҳлар бўлса!” Умуман, Искандар атлетикачиларни хуш кўрмаган, шекилли. Трагик шоирлар, флейтачилар¹, кифарачилар², рапсодчиларнинг мушоираларини, овчиларка оид турли-туман мусобақалар, таёқ билан сўқишмаларни кўплаб ўтказса-да, муштлашув мусобақаларига ёки панкратияга³ тамом бефарқ қараган ва бу мусобақаларга совринлар белгиламаган.

V. ФИЛИПП Македониядан узоқда бўлганида, Искандар ўзини йўқотмай форс элчиларини қабул қилган. У элчиларни ўзининг очиққўнгилиги ҳамда ёш болаларга хос саволлар бермаганлиги, аксинча Эронга саёҳат қилиш усуллари, йўлларнинг узунлиги ҳақида сўраб-суриштириши билан лол қолдирган. Искандар Эрон шоҳининг душман билан жангни қандай олиб бориши, шунингдек форсларнинг куч-қудрати билан қизиққан. Бундай қизиқиш элчиларни ҳайрон қолдирган ва улар болакайнинг ният ва мақсадлари улғуворки, отаси Филиппнинг донг таратган айрим қобилиятларини ҳам орқада қолдиради, деган фикрга келишган. Айтишларича, Филиппнинг бирон-бир донғи чиққан шаҳар устидан ғалаба қозонгани ҳақида хабар келганда Искандар тундлашиб, тенгкурларига шундай деркан: “Ҳўв, болалар, отам ҳамма жойни босиб олиб, менга ва сизларга ҳеч қандай буюк ва ёрқин ишлар қолмайди” деб айттаркан. Чунки унинг мақсади бойлик ва ҳузур-ҳаловат эмас, балки жасорат ва шухрат қозониш бўлган. Шунинг учун отасидан қанчалик катта давлат қолса, ўзининг фаолият доираси шунчалик камайишини ўйлаган. Македония қудратининг ошиб бориши Искандарда жами буюк ишлар туғаб қолади деган хавотирни туғдирарди. Зероки, унинг нияти, бойлик, майшат ва зеб-зийнатларга эмас, жанглар, урушлар ва шон-шухрат учун курашларга ташна давлатга ворис бўлиш эди.

Ўз-ўзидан маълумки, Искандарнинг баркамол бўлиб улғайиши учун сон-саноксиз ўқитувчилар, тарбиячилар ва мараббийлар пуғулланарди. Уларнинг бошлиғи Олимпиаданинг қариндоши Леонид эди. Леонид мард, қаттиққўл киши сифатида шухрат қозонганди. Тарбиячи ва тоға деган унвон ҳам обрўли саналса-да, ҳурмати-ни қилиб ҳамда қариндошлиги ҳисобидан Леонидни Искандарнинг раҳбари ва устози деб қаҳиришарди. Аслида, қон-қардошлик юзасидан акарнаглик Лисимах Искандарнинг тоғаси эди. Бу кишида теранликдан ном-нишон бўлмаса-да, ўзини Феникс⁴, Искандарни — Ахилл⁵, Филиппни — Пелей⁶ деб атагани учун обрўсини жойига қўйишар ва у мураббийлар ичида иккинчиси ҳисобланарди.

VI. ФЕССАЛИЯЛИК Филоник Филипп олдида Букефални⁷ келтириб, ўн уч талантга⁸ олишни таклиф қилди. Отни синаш учун майдонга олиб чиқдилар. Шунда

¹ Флейта — сурнай.

² Кифара — чолғу асбоби.

³ Панкрат — бешкураш.

⁴ Феникс — куйиб, қулдан яна тирилувчи афсонавий қуш.

⁵ Ахилл — Троя урушининг қаҳрамони.

⁶ Пелей — Ахилл (Ахиллес)нинг отаси.

⁷ Букефал — Искандарга кўп йиллар хизмат қилган от.

⁸ Талант — пул ва оғирлик ўлчови, қадимда 26,5 кг қумуш.

Филиппнинг мулозимларидан биронтаси ҳам отни эшломлади. Букефал шу даражада ёввойи ва асов эканки, биронта кимсани миндиришга қўймас, шу заҳотиёқ осмонга сапчирди ва устидаги одамни ерпарчин қиларди. Аччиқланган Филипп бу отни жиловлаш мумкинмас, йўқотларинг кўзимдан, деди.

Воқеани кузатиб турган Искандар шундай деди: “Эҳ, бу одамлар қўрқоқ ва лан-довурликлари туфайли ажойиб оддан маҳрум бўляптилар-а!” Филипп аввалига индамади, бироқ Искандар бу гапни бир неча бор такрорлагандан сўнг: “Сен булардан ақллироқ ёки отни жиловлашда эпчилюроқмисан? Нега ўзингдан катталарни камситасан?!” деб танбех берди. “Ҳар ҳолда бу отни бошқалардан кўра яхшироқ эплайман. Жиловлаб оламан!” деб жавоб берган Искандар. “Хўш, қўлингдан келмасачи? Жазоласам рози бўласанми?” — сўради Филиппшоҳ. “Зевс номи билан қасам ичаманки, отнинг пулини тўлайман!” деб жавоб берди Искандар. Атрофда кулги кўтарилди. Шу ерни ўзидаёқ ота билан ўғил отнинг пулига гаров боғлашишди. Искандар отнинг ёнига югуриб бориб, жиловидан ушлаган-у қуёшга бурган. Афтидан, Искандар отнинг олдига тушаётган соясидан ҳуркаётганлигини сезган, шекилли. Аввалига, отни силаганча ёнида югуриб борган, кейин жонивор бир оз тинчиб, кўкрагини тўлдириб текис нафас олаётганини билгач, елкасидаги камзулини ерга ташлаб, бир сакраб миниб олган ва отни ўз ҳолига қўйган, сўнг жиловни бир оз тортиб турган, холос. Анчадан кейин олға интилаётган отнинг феълидан хатарли хусусиятлар ариганига амин бўлгач, жиловини бутунлай бўш қўйган, боз устига отнинг интилишини оёқ нуқш ва қийқириқ билан рағбатлантирган. Филипп ҳамда унинг мулозимлари хавотирланиб дамларини ютганча жим кузатиб туришган. Бироқ, Искандар хотиржам қиёфада отни қайтариб, уларнинг олдида мағрур алфозда тўхтаганда ҳамма чин дилдан олқишлашга тушган. Айтишларича, хурсандлигидан Филиппнинг кўзларидан ёш чиқиб кетган. Оддан тушган Искандарни ўпаркан, шундай деган: “Ўзингга муносиб шоҳлик изла, Македония сенга торлик қилади!”

VII. ИСКАНДАРНИНГ табиатан ўжарлигини, аччиқланган пайтда эса ҳар қанақа калтагу, азобга ҳам бўйин бермаслигини ва аксинча, яхши гап билан тўғри қарор қабул қилишга етаклаш мумкинлигини сезгани учун Филиппшоҳ ўғлини буйруқ эмас, маслаҳат бериш йўли билан тарбиялашни афзал кўрарди. Умумий таълим доирасига кирувчи музика ва бошқа фанларнинг ўқитувчиларига ҳам ўғлини бутунлай топириб қўйишдан истиҳола қиларди. Шоҳ фарзандининг тарбияси анча муркабалигини тушунарди. Софокл айтганидек:

Бу ерда қаттиққўллик билан бирга ақл ҳам керак.

Шунинг учун шоҳ ўғлининг тарбиясига юнон файласуфларининг энг машхури — Арастуни жалб қилди. Унинг мураббийлик ҳақини чиндан ҳам гўзал ва шоҳона қилиб тўлади: ер билан яксон қилган, Арастунинг она шаҳри бўлмиш Стагирани қайта тиклади, ҳар ёққа қочиб ёки қул бўлиб тарқалиб кетган барча аҳолини ўз шаҳарларига қайтариб келтирди. Филипп Арасту билан Искандарнинг машғулот ва суҳбатлари учун нимфаларга бағишланган Миеза яқинидаги боғни ажратиб берган. Арасту у ерларда ҳозиргача сақланиб қолган топдан ясалган ўриндиқларда ўтириб, ўқувчиси билан соя-салқинда сайр этиб юрган. Чамаси Искандар нафақат ахлоқ ва давлат ҳақидаги таълимотларни ўзлаштирган, балки сирли ва янада теран, файласуфлар “оғзаки” ва “яширин” деб номлайдиган, кенг омма учун ошкор қилинмайдиган таълимотларни ҳам ўрганган. Кейинчалик, Искандар Осиеъни забт этиб юрганида, Арастунинг мана шу хуфиёна таълимотлардан баъзиларини китобларида ёритгани ҳақида билгач, жаҳли чиққанини яширмай хат ёзиб юборади. Хатда шундай сўзлар ёзилганди: “Искандар Арастуга омадлар тилайди! Фақат оғзаки ўғитга тааллуқли бўлган билимларни оммага ошкор этиб, нотўғри иш қилибсан. Биз тарбия топган билимлардан барча одамлар баҳра оладиган бўлса, бизнинг улардан нима фарқимиз қолади? Мен башқалардан куч-қудратим ила ажралиб туришни қанчалик истаган бўлсам, олий теран нарсалар ҳақидаги билимим билан ажралиб туришни ундан-да кучлироқ истаганман. Омон бўл!” Искандарнинг поймол бўлган ғурурига малҳам сургандек, Арасту: сирли билимлар ошкор этилган тақдирда ҳам, сирлилигича қолаверади, чунки табиат ҳақида чуқур билимлар энг сара ва энг ўқимишли одамларга мўлжаллангандир. Уларни оддий одамларга ўргатиш ёки мустақил ўқиб ўрганиш мумкин эмас, деган мазмунда жавоб ёзади.

VIII. ИСКАНДАРДА табибликка муҳаббат пайдо бўлишда ҳам бошқалардан кўра Арастунинг хизмати катта. У ёзган хатлар шундан дарак берадики, у бу илмининг

фақат назарий томонигагина қизиқмаган, балки хасталанган дўстларига қандай усулда даволаниш ҳақида ҳам лўнда-лўнда маслаҳатлар берган. Умуман олганда, Искандар илм эгаллашга, китоб ўқишга табиаган мойил эди. “Илиада”ни ҳарбий ўқув ва мардоналикни ўрганишда энг маъқул қўлланма деб ҳисоблаган ва буни кўп бора таъкидлаган. Онесикритнинг хабар беришича, Арасту тузатган ва “Кутичадаги Илиада” номи билан машҳур бўлган китобни у ҳамиша ёнида олиб юрган ва ёстигининг остига ханжар билан бирга қўйиб уқлаган. Осие́нинг ичкариларига юриш қилганида, ўқишга бошқа нарса топилмагани учун Гарпалга — Филистнинг асарларини, Эврипид, Софокл ва Эсхилнинг “Фожеа”ларини, Телест ва Филоксеннинг қасидаларини юборишни буюрган. Дастлабки пайтларда Устози Арастуга ҳурмати жуда баланд эди. Узининг айтишига кўра, устозига бўлган муҳаббат, отасига бўлган муҳаббатдан кам эмасди. Филипп мени дунёга келтирди, Арасту эса тўғри яшашни ўргатди, дерди у. Кейинчалик эса, Искандар ва Арасту оралари бузидди. Тўғри, бу муносабат файласуфга бирон зарар етказиш даражасига етмаган, бироқ устозига бўлган ҳурмат ва мафтунлик сўнди. Лекин фалсафага бўлган туғма мойиллиги сабабли бу фанга нисбатан чанқоқлик ва ҳурмат умрининг охиригача сўнмаган. Анаксархга кўрсатган иззат-эътиборлари, эллик талантнинг Ксенократга юборилиши, Дандамид ва Каланга қилинган гамхўрликлар бунга исботдир.

IX. ФИЛИПП византияликлар устига юриш қилганда, ўн олти ёшли Искандар Македонияда унинг ўрнида қолган ва Давлат муҳри ҳам унга ишониб топширилган. Бу муддат давомида Искандар исён кўтарган медрларни бўйинсундирган, уларнинг шаҳрини эгаллаб, ҳаммасини қувғин қилиб, ўрнига ҳар ёқдан бошқа аҳолини келтириб жойлаштирган ва шаҳарга Александропол деб ном берган. У шунингдек, Херонея ёнида юнонлар билан урушган. Айтишларича, фиваликларнинг муқаддас жангчилар бўлимасига қарши биринчи бўлиб ташланган. Кефис дарёси бўйида бир қари эман бор. Унинг нарироғида ўша пайтда ҳалок бўлган македонларнинг қабрлари ҳозир ҳам сақланган. Қари эман остида ўша пайтда Искандарнинг чодир турган экан. Шу кунларда одамлар уни кўрсатиб: ана Искандарнинг эмани деб қўйишади. Турган гапки, Филипп ўзининг бу сифатлари учун уни жуда яхши кўрган ва македонияликлар Искандарни — шоҳ, Филиппни эса қўмондон деб атаганларидан, ҳатто хурсанд ҳам бўларкан.

Бироқ, Филиппнинг айш бобидаги саргузаштлари, хотин устига хотин олишлари шоҳ оиласидаги жанжалларнинг ташқарига ҳатлаб чиқишига ва давлатдаги вазиятга таъсир кўрсатишига, ўзаро низолар ва турли шикоятларнинг кучайиб кетишига олиб келди. Олимпиаданинг рапкчилиги бу ёнғинчаларга мой бўлиб сепилар, айниқса у, Искандарни тинмай отасига қарши гиж-гижларди. Ота-бола ўртасидаги энг катта жанжал — Филиппнинг ёши ўтиб қолганига қарамай илқи тушган ёш Клеопатрага уйланиш тўйида юз берди. Клеопатранинг тоғаси Аттал тўйда кайфи ошиб қолиб, худоларга илтижо қилинлар, эй македонияликлар, Клеопатрадан тахтнинг қонуний вориси туғилсин, деб хитоб қилди. Бундан кутуриб кетган Искандар: “Эй, ярамас, нима, мен қонунсиз туғилганманми?” деди-да, афтига қадаҳини отди. Филипп қиличини яланғочлаганча Искандарга ташланганда, ота-боланинг бахтига май аро кириб, фожеа юз бермади: маст Филипп ўзини тутолмай йиқилиб тушди ва ерга чўзилиб қолди. “Қаранлар, одамлар! — деди Искандар отасини масхаралаб. — Европадан Осие́га ўтишни ният қилган мана бу одам, тўшакдан тўшакка ўтаётиб чўзилиб қолди!” Бу жанжалдан сўнг, Искандар Олимпиадани олиб кетиб Эпирга жойлаштирди-да, ўзи Иллирияга кўчди. Шу орада Филиппга кўноқлик ришталари билан боғлангани учун бемалол гаиравериш ҳуқуқига эга бўлган Коринфлик¹ Демарат меҳмон бўлиб келди. Мулозаматга оид омон-эсонлик ҳақидаги лутфлардан кейин, Филипп: грекларнинг ўзаро тотувлиги қандай, деб сўради. “Эй нимасини айтасан, Филипп, ўзининг уйига низо ва бало обкирган сендақа одамдан бошқаси қолмади — Юнонистонга гамхўрлик қилади-ган!” Бу гап Филиппнинг хатти-ҳаракатини ўзгартиришга мажбур этди. У Демаратни ўртага солиб, Искандарни қайтиб келишга кўндирди.

X. КАРИЯНИНГ² сатрапи³ Пиксодар Филипп билан ҳарбий иттифоқ тузиш ниятида унинг ўли Арридейга катта қизини хотинликка бермоқчи бўлди. Таклифни

¹ Коринф — Коринф бўйидаги стратегик жиҳатдан муҳим шаҳар.

² Кария — Кичик Осие́нинг жануби-ғарбидаги ўлка.

³ Сатрап — Эрон давлатида барча ҳуқуққа эга шоҳнинг номи.

етказиш учун Македонияга Аристокритни жўнатди. Яна гап-сўзлар бошланди: дўстлари ҳам, онаси ҳам гўёки Филипп, Арридейга яхши жойдан куда топиб, кучли қариндошлар билан боғлаб қўйиб, оқибатда унга шоҳликни бермоқчи, деган миш-миш қила бошлади. Бундан кучли таҳликага тушган Искандар фожеали роҳлар актёри Фессални Карияга жўнатди. Фессалнинг вазифаси, ноқонуний туғилган, боз устига ақли заиф бўлган Арридейни куёв қилишдан айнитиб, ўрнига Искандарни куёвликка олишга кўндириш эди. Бу режа Пиксодарга ўзи ўйлаганидан ҳам яхшироқ кўришиб кетди. Бўлаётган бу гаплардан хабар топган Филипп...¹ ўғлининг дўсти — Филот Парменион ўғли билан бирга Искандарнинг хонасига кириб борди. Ўғлининг варварларга тобев бўлган карияликка куда бўлиш нияти — олий даражасига номуносиб эканлигини тушунтириб гина қилди, ҳам қаттиқ уришди. Сўнгра шоҳ, Фессални занжирбанд қилиб, Македонияга жўнатиш ҳақида карияликларга хат йўллади. Ўғлининг Гарпал, Неарх деган дўстларини, шунингдек Эригий ва Птолемейларни Македониядан бадарга қилди. Кейинчалик Искандар буларнинг бари-ни қайтариб келтирган, иззат-икромини жойига қўйган.

Аттал ва Клеопатра тарафидан қаттиқ ҳақоратланган Павсаний, ҳақиқат излаб Филиппга боради. Бироқ, ҳақиқат тополмагач, аччиқланиб, Филиппни ўлдирди. Бу жиноятнинг содир бўлишида асосан Олимпиадани айблашди. Таҳқирланишдан қутуриб кетган Павсанийни гижғижлаган ва йўл-йўриқ берган шу, дейишди. Айбнинг бир чеккасини Искандарга ҳам юклашди. Павсаний Искандарни учратиб қолиб таҳқирланган тақдирдан шикоят қилганда, у “Медея” фожеасидан олинган:

Баридан — отадан, келиндан, куёвдан ўч олмоқ лозим,

сатри билан жавоб берган, деган миш-мишлар ҳам юради. Шуларга қарамасдан, Искандар жиноят иштирокчиларини туттириб жазолаган ва ўзи йўқлигида Клеопатрани шафқатсизларча ўлдирган Олимпиадани норози бўлган.

ХІ. ШУНДАЙ ҚИЛИБ, йигирма ёшга етганида қўшни давлатларнинг бари — бири ҳасад, бири эса адоват туядиган бир мамлакатга шоҳ бўлди. Варварлар қуликда қолишни истамай ўз шоҳликларини тиклашни истардилар. Юнонларни эса гарчи Филипп куч билан босиб олган бўлса-да, ҳали тобевликда яшашга ўргатиб улгурмаганди. Юнонистон ағдар-тўнтар қилинган, эски тартиблари бузилган, бош-бошдоқлигича, одамлари нима қиларини билмайдиган, хуллас, мамлакат ногинч эди. Шу сабабларга кўра македонлар хавотирга тушишган. Искандар юнонлар ишига аралашмаслиги, зинҳор куч ишлатмаслиги лозим деб ҳисоблардилар. Варварлар масаласида ҳам куч ишлатмаслик, яқинроқ ўрганиб, қўзғолонларни туғилаётган пайтидаёқ пайини қирқиш афзалроқ, деган фикр тарафдорлари ҳам кўп эди. Искандарнинг фикри эса аксинча бўлиб, дадиллик билан хатарнинг олдини олиш шарт, агар ён босса душманлар бир бўлиб унга ташланиши мумкин деб ҳисобларди. Шунинг учун у, қўшини билан Истра² дарёси бўйларига яшин тезлигида етиб борди-да, у ерда катта жангга трибаллар шоҳи Сирмани тор-мор қилиб, варварлар ўртасидаги ғалаён ва низоларни дарров тинчитди. Кейин у фиваликларнинг³ қўзғолон кўтарганини, афиналиклар эса уларга игтифоқдош бўлганликларини эшитди ва шу заҳотиёқ қўшинини Фермопил⁴ орқали олиб ўтди. Йўлда у жар солдирдики: мени илширия ва трибаллар билан урушганимда бола, фессалияга юрганимда ўсмир деб ҳақорат қилган Демосфен — менинг йигитлигимни кўриш учун Афина деворлари олдига келсин, деб. Фивага етиб келганда, Искандар унинг аҳолисига тавба қилишлари учун яна бир имкон бериб, Феник билан Протитни топширишни буюрди ҳамда ўзи томонига ўтадиганларга омонлик беришини эълон қилди. Бунга жавобан фиваликлар, Филот билан Антипатрни ўзларига топширишни талаб қилдилар ҳамда озодликка чиқишга хайрихоҳ одамларни ўзлари томонга ўтиб жанг қилишга чақирдилар. Искандар жанг бошлашга буйруқ берди. Фиваликлар сон жиҳатдан кўп марта ортиқ бўлган македонияликларга қарши мардлик билан урушдилар. Аммо Кадмеяни эгаллаб турган македонлар қалъадан чиқиб, фиваликларнинг орқасидан зарба берганларида икки ўт орасида қолиб, кўплари ҳалок бўлди. Шаҳар ишғол этилиб таланди ва ер юзидан ўчириб ташланди. Искандар, юнонлар

¹ Матн бузилган.

² Истра — Дунай дарёси.

³ Фива — Ўрта Юнонистон (Фессалия).

⁴ Фермопил — тоғлар орасидаги йўл.

қўрқитиб қўйилса, бундан кейин тинч юрадилар деб ўйлаганди. Бундан ташқари ўзининг иттифоқчилари бўлмиш фокейлик ва платейликларнинг фиваликларга қўйган бир қатор айбларини бўйнига қўйиши лозим эди. Хуллас, фақат қоҳинларга, македонлар билан қўноқлик алоқаси борларга, Пиндарнинг авлодларига, шунингдек, қўзғолонга қарши овоз берганларга шафқат қилиб, қолган барча аҳолини кул қилиб сотди. Қулликка кетганлар ўттиз мингдан, ҳалок бўлганлар сони эса олти мингдан ортиқ эди.

XII. ШАҲАР бошига тушган фалокат ва бахтсизликлар оқибати сифатида қуйидаги воқеа содир бўлганди. Орбў-эйтиборли, иззат-номуси тоза Тимоклея деган аёлнинг уйига бир неча фракиялик бостириб киришади. Аскарлар уйни талон-тарож қилаётган пайтда уларнинг бошлиғи аёлни зўрлаб номусига тегади. Сўнг эса, бирон ерга тиллаю кумушларингни яширмаганмисан, деб сўрайди. Яширганман, дейди Тимоклея ва фракияликни боққа — қудуқнинг бошига олиб келади. Шаҳар ишғол бўлаётганда бутун тилла ва кумушларимни шунга ташлаганман, дейди. Фракиялик энгашиб қудуқ тубига тикила бошлайди. Аёл унинг орқасига ўтиб, пастга итариб юборади-да, то ўлдиргунча қудуққа тош ташлайди. Тимоклеяни қўли боғлиқ ҳолда Искандарнинг қошига олиб келишганда унинг юриши ва қомати, ўзини тутишиданоқ олийнасаб одамлар сирасидан эканлиги яққол кўринарди. Фракияликлар етагида келаркан, мутлақо хотиржам эди. Шоҳнинг, сен кимсан деган саволига, Тимоклея: юнонлар саркарда Теагеннинг синглизиман, деб жавоб беради. Аёлни жавобидан, шунингдек, қилган ишларидан лол қолган Искандар болалари билан бирга уни қўйиб юборишни буюради.

XIII. АФИНАЛИКЛАР Фиванинг қисматига чуқур ҳамдардлик билдириб, эндигина бошлаган байрамларини тўхтатиб мотам эълон қилдилар. Фивалик қочоқларга қўлларидан келган ҳар қандай ёрдамни аямадилар. Шундан сўнг, Искандар ўзини қаҳрини қондириб бўлган шерга ўхшатдими ёки ғайриинсоний шавқатсизликлардан сўнг марҳамат қилгиси келиб қолдими, негадир афиналикларнинг гуноҳидан ўтибгина қолмай, уларга мамлакатдаги вазиятни назорат қилиб боришни топширди. Унинг фикрича, ўзига бирон қор-ҳол юз берса, бутун Юнонистон афиналиклар қўлида қолиши керак эди. Айтишларича, кейинчалик Искандар фиваликларнинг кулфати хусусида кўп афсуслар чеккан, бу туйғу эса уларнинг кўпчилиги билан юмшоқ муомалада бўлишга ундаган. Бундан ташқари, кейинчалик маст ҳолда Клитни ўлдириб қўйишини ҳам, ҳиндларга қарши юришдан қўрқоқларча воз кечишини ва худди шу воз кечиш туфайли дунёни эгаллаш режаси тугалланмай қолганини ҳам, шу сабабли шон-шухрати кемтик бўлиб қолганини ҳам барини — Искандар Диониснинг¹ ғазаби ва ўч олишига йўйди. Фиваликларнинг тирик қолганлари кейинчалик шоҳ ҳузурига келиб, ундан бирор нима сўраганда биронтаси ҳам рад жавобини олган эмас. Фиваларга боғлиқ воқеа мана шулардир.

XIV. ИСТМДАГИ қурултойда барча юнонлар Искандарни ўзларига доҳий сайлаб, унинг бошчилигида Эронга қарши юришга аҳдлашдилар. Шу муносабат билан кўпчилик (юнон) давлатларининг сиёсий арбоблари ва файласуфлар шохни зиёрат қилиб, хурсандчилик баён этардилар. Ўша пайтда Коринф яқинида яшаётган Синноптик файласуф Диоген ҳам келса керак деб, Искандар кўп кутди. Лекин Диогеннинг Искандар билан зигирчалик иши йўқ, Кранияда бохузур вақт ўтказарди. Ниҳоят, Искандарнинг ўзи унинг қошига борди. Диоген баданини офтобга тоблаб ётарди. Кўпчиликнинг ўзи тарафга келаётганини сезган Диоген бошини бир оз кўтариб, шохга тикилиб қаради. Искандар салом берди-да, бирон-бир илтимосинг йўқми, деб сўради. “Сал чеккароқ ўт, қуёшни тўсайсан”, деган экан Диоген ўшанда. Айтишларича, Диогеннинг шохга бундай муомаласи ва берган жавоби Искандарга жуда қаттиқ таъсир қилган. Орқасига қайтар экан, файласуфни мазах қилиб, кулиб келаётган йўлдошларига шундай деган экан: “Афсуски Искандарман. Агар Искандар бўлмаганимда Диоген бўлишни хоҳлардим!”

Бўлажак сафарининг натижаси ҳақида фол очтириш учун Искандар Дельфага² келади. Тасофидан бу таширифи номақбул вақтга тўғри келиб, қонун бу кунни фол

¹ Дионис — Зевс билан Фива шоҳи Қадмининг қизи Семеланинг ўғли. Шодлик, базм, миришкорлик худоси. Фиванинг паноҳқори.

² Дельфа — бутун Юнонистон тан оладиган эҳромлар жойлашган шаҳарча.

очишни таъқиқларди. Фолбин аёлга одам юборилган эди, у қонунга амал қилиб, келишдан бош тортиди. Шунда Искандар куч билан олиб келиши учун унинг олдига ўзи борди. Фолбин аёл Искандарнинг қистовларига зўра рози бўлади: “Сенга бас келиб бўлмайди!” дейди. Искандар бу гапни эшитиб: “Бўлди, энди фолнинг кераги йўқ. Мен худолардан ният қилган фолимни олиб бўлдим”, дегану жўнаб кетган.

Искандар кўшин билан йўлга тушганда худолардан келган ваҳий сифатида шундай воқеа содир бўлган: Либетрадаги сарв ёғочидан ишланган Орфейнинг¹ ҳайкали жуда қаттиқ терлаб пастга чак-чак тома бошлаган. Бундан барча ваҳимага тушган. Шунда Аристандр — Искандар дoston ва қўшиқларга лойиқ ишлар қилади, қасидигўйлар ва қўшиқчилар буларни куйлайвериб терга ботадилар, деб одамларни тинчлантирган.

XV. ИСКАНДАР кўшинининг сони ҳақида ҳар хил маълумот бор. Баъзи биров: пиёдаси ўттиз минг, отлигини тўрт минг дейишган. Бошқалар эса, пиёда кўшини қирқ тўрт минг, отлиги беш минг деб айтиб кетишган. Аристобулнинг айтишича, кўшинни боқишга Искандарнинг етмиш талант пули, Дуриднинг маълумотига кўра ўттиз кунлик озиқ-овқати бўлган. Онесикритнинг хабар беришича, Искандар бу пайтга келиб икки юз талант қарз бўлиб қолган. Ана шундай, ўзи молиявий жиҳатдан танглигига қарамай кемага чиқишдан аввал, ҳар бир дўстининг рўзгорини сўраб-суриштириб, бирига ер, иккинчисига қишлоқ, учинчисига бирорта кент ёки бандагарходан келадиган даромадни тайинларди. Шоҳнинг деярли ҳамма мол-мулки тақсимланиб битганда, Пердикка: “Ўзинга-чи, шоҳ? Ўзинга нима қолдирысан?” деб сўраганда, Искандар: “Умидларимни!” деб жавоб берган. “У ҳолда, — деган Пердикка, — сен билан бирга отланган биз ҳам умидларингдан улушлик бўлишни истаймиз”. Пердикка шундай деб, Искандарнинг совғасидан воз кечган. Шоҳнинг бошқа яна бир неча дўсти ҳам Пердиккага эргашиб совғадан воз кечишган. Лекин совғани олганларнинг барига Искандар чин дилдан тортиқ қилган ва шу йўсинда Македониядаги деярли бари мулкани тарқатиб чиққан.

Искандар ана шундай шапт билан, ана шундай фикрлар таъсирида Геллеспонтни² кечиб ўтган. Илионга³ етиб келгач у Афинага атаб қурбонликлар қилди ва ўтган қаҳрамонлар руҳига атаб майхўрлик уюштирди. Ахилнинг мақбараси тепасида Искандар одатга биноан баданига мой сурдириб, дўстлари билан қаҳрамоннинг ҳайкали атрофида югуришдан мусобақалашди. Сўнг ҳайкалга гулчамбар кўяркан: Ахил — тириклигида содиқ дўстга, ўлгандан кейин эса — шон-шухратини дунёга ёйган буюк жарчига⁴ эга бўлган бахтиёр одамдир, деб хитоб қилган. Ундан кейин, Илионнинг кўришга арзирли ерларини томоша қилиб юрганида кимдир ундан Искандарнинг лирасини кўришни истайсанми деб сўраган. Шоҳ, йўқ, мени у ҳеч ҳам қизиқтирмайди, мен Ахилнинг ўзи чертиб, буюк эрларнинг жасоратини куйлаган лирасини излашман, деб жавоб берган.

XVI. БУ ОРАДА Доронинг лашкарбошлари Граник дарёсининг кечув ерига катта кўшин тўплаб тайёр турардилар. Жанг бўлиши муқаррар эди. Чунки бу кечув маълум маънода Осиёнинг дарвозаси эди. Кўшларни дарёнинг чуқурлиги, нариги қирғоқнинг баландлиги, ҳамда шу баландликларни жанг билан олиш лозимлиги ҳавотирга соларди. Яна баъзилари, ҳозир десий⁵ ойида македон шоҳлари юриш бошламасликларини ва бу одатга амал қилиш шартлигини рўқач қилдилар. Бу рўқачни Искандар ойни иккинчи артемисий⁶ деб аташни буюриш билан йўқ қилди. Кун ботаётганда дарёдан ўтиш ўта хавфли деб қатъий туриб олган Перменионга Искандар кўрфаздан ўтиб, Граникдан ўта олмаса Геллеспонт олдида уятга қолишини айтган ва ўн уч иласини⁷ бошлаб ўзини дарёга отган. У аскарларини ўқ ва найзаларга, тик жарликдаги қояларни эгаллаган душманнинг пиёда ва отлиқларига қарши, отлиқларини оқизиб, боши билан кўмиб юбораётган дарё ихтиёрига ташлаганини кўрган киши Искандарни ақл эмас, ақлсизлик етакламоқда, у — телбадир деб ўйла-

¹ Орфей — афсонавий қўшиқчи. Кўшиги билан жонсиз-у жонли нарсаларни ҳаракатга келтирган.

² Геллеспонт — Гелле денгизи (ҳозирги Дарданел кўрфазини).

³ Илион — Геллеспонтнинг Осиё қирғоғидаги шаҳар ва вилоят.

⁴ Ҳомерга ишора (тарж. изоҳи).

⁵ Десий — македонча саккизинчи ой (апрел—май).

⁶ Артемисий — македонча еттинчи ой (март—апрел).

⁷ Ила — олтишга яқин (асосан отлиқ) аскарлардан иборат бўлинма.

ши мумкин эди. Хуллас, Искандар сабот билан кечувни давом эттираверди ва фақат шу сабот туфайли лой ва сирпанчиқ соҳилнинг бир қисмини эгаллади. Шу заҳотиёқ, то бир тартибга солингунга қадар, яккам-дуккам жангчилар олишувга киришиб кетдилар. Ниҳоят дарёни кечиб ўтган аскарлар бир амаллаб сафларга бирланди. Душман отлиқлари — отлиқларга қарши қийқирик билан жангга ташланди. Найзалар синар ва отлиқлар қиличларини ишга солардилар. Ўзининг қалқони, дубулгасидаги султони туфайли бошқалардан ажралиб турган Искандаршоҳга аксарият ёв аскарлари интиларди. Султонининг икки тарафига ҳайратли даражада катта ва оппоқ пат тиқилгани учун у, айниқса, ярқ этиб ажралиб турарди. Искандарга отилган найза эгнидаги зирхни тешиб ўтиб бўртма бурчакка теккани учунгина баданига зарар етмади. Шу ондаёқ Искандарга бирваракай Ресак ва Спитридат деган икки форс лашкарбошиси ташланди. Шоҳ Спитридатга чап бериб, найзаси билан Ресакка ҳамла қилди. Найза зирхга тегиб сингач, қиличини яланғочлади. Олишаётганларнинг биқин тарафида отини тўхтатган Спитридат эгардан кўтарилиб Искандарга шамшир урди. Зарба дубулганинг учини ва патлардан бирини кесиб ташлаб, шоҳнинг сочини ҳам ялаб ўтди. Дубулганинг ўзи эса аранг жойида қолди. Спитридат иккинчи зарбага чоғланган ерида, лақаби Қора бўлган Клит эронийдан чаққонлик қилди ва найзаси билан кўкрагини ёрди. Шу пайтда Искандарнинг қиличидан Ресак ҳам қулади.

Искандарнинг отлиқлари шундай таҳликали жанг олиб борарканлар, македонларнинг фалангаси дарёни кечиб ўтиб, душманнинг пиёдалари билан сўқишувга тушди. Форслар суёт ҳамда узоқ чўзилмаган қаршилик кўрсатдилар; кўп вақт ўтмай форсларга ёлланган юнонлардан бошқа бариси қочишга тушди. Юнонлар бир тепалик атрофида саф тортиб, агар Искандар омонлик ваъда қилса таслим бўлишга тайёр эканликларини билдирдилар. Лекин ақлдан кўра ғазаб таъсирида бўлган Искандар уларга қарши жангни ўзи бошлаб берди-да, отидан жудо бўлди. (Букефал эмас, бошқа от). Худди ана шу — ёлланма юнонлар билан тўқнашувда, умуман жангга нисбатан кўпроқ қурбон берилди, чунки улар жанговар, айниқса, омонликдан умидини узган аскарлар билан тўқнашгандилар. Айтишларича, форслар бу жангга йигирма минг пиёда ва икки ярим минг отлиқ йўқотдилар. Искандар қўшинида, Аристобулнинг ёзишича, бор-йўғи ўттиз тўрт киши ўлди, булардан тўққизтаси пиёда эди. Ҳалок бўлганларнинг ҳаммасига Искандар бронза (тунж)дан ҳайкал ясатдирган.

Ҳайкални Лисиш ясаган. Ғалабанинг маълум қисмини юнонлар билан, айниқса, афиналиклар билан баҳам кўриб, Искандар ўлжадан уч юз қалқонни уларга ажратди. Қолган ўлжага: “Филиппнинг ўғли Искандар ҳамда лакедомонлик юнонлар Осиеда яшовчи варварлардан олган ўлжа”, деган дабдабали ёзув битишни буюрди-да, қадаҳлар, қирмизи мато ва шунга ўхшаш у-бу нарсадан озгина олиб, қолганларини онасига жўнатди.

XVII. БУ ЖАНГ натижасида вазият дарров Искандар фойдасига ўзгарди. Варварларнинг денгизбўйи ерларидаги энг катта таянчи Сард шаҳрини Искандар жангсиз олди. Шунингдек, кўпчилик шаҳар ва вилоятлар ҳам Искандарга тобелик билдирдилар. Фақат Галикарнас билан Милет шаҳарлари қаршилик кўрсатди. Бу шаҳарларни куч билан забт этиб, улар атрофидаги ерларни ўз итоатига ўтказгач, Искандар бундан буёғига нима қилиш кераклиги ҳақида кўп ўйлади ва қарорларини ҳам кўп марта ўзгартирди. Гоҳ Доро билан тезроқ тўқнашиб, ҳал қилувчи жангни ўтказмоқчи бўлар, гоҳ эса бу бой соҳилбўйи ўлканинг неъматларидан фойдаланиб қолиш, бунинг ёрдамида тагин-да куч йигиб, сўнгра Дорога қарши юришни ўйларди.

Ликиядаги Ксанга шаҳрининг яқинида бир булоқ бор. Айтишларича, ўша кунлари бу булоқ ҳеч қандай сабабсиз бирдан ҳаракатга келган, кейин тўлиб-тошиб оққан ва қаъридан қадимги ёзув излари сақланган мис тахтани чиқариб ташлаган. Бу ёзувларда Эрон давлатининг тугаши ва бу тугатилиш юнонлар томонидан амалга оширилиши ёзилган экан. Ушбу белгидан руҳланган Искандар, денгиз бўйи ўлкасини то Финикия ва Киликиягача форслардан зудлик билан тозаллаган. Македонларнинг Памфилия ичра бу каби тезликда сурилиб бориши кўпгина тарихчиларга турли уйдирмаю дофларни кўшиб-чатиб ёзишлари учун асос бўлган. Тарихчиларнинг: одатда ўз тўлқинларини тўхтовсиз соҳилга уриб, фақат қояларгагина дахл қилолмайдиган денгиз худонинг иродаси билан Искандар олдида чекиниб, унга йўл берган, деган чўпчаклари бунга мисол бўла олади.

Барча ишни уддалайман Искандар каби
 Бировни изласам — ўзи келар лоп этиб дарров.
 Денгиз ошмоқ бўлсам — сув узра кетаман мен ров.

Менандр ўзининг комедияларидан бирида шу сатрларни айтиб кулганда, шубҳасиз, тарихчиларнинг юқоридаги уйдирмасини назарда тутган. Шу хусусда Искандарнинг ўзи хатларида бу каби мўъжизалардан ҳеч бир оғиз очмайди, лекин Фаселидадан чиқиб, “Зина”дан ўтиб кетганини таъкидлаб ўтади. У бир неча кунни шаҳарда ўтказган. Яқинда вафот этган (асли Фаселидалик бўлган) Теодентнинг бозор майдонидаги ҳайкалини кўрган. Кечки овқатдан кейин шўх улфатлар билан маст ҳолда яна ҳайкални зиёрат қилгани борган ва унинг пойига гулчамбарлар уйиб ташлаган. Мана шундай вақтичоғлик ҳамда ҳазил-хузул аралаш Арасту ва фалсафа машғулоти туфайли танишган бу одамнинг ҳурматино бажо келтирган.

XVIII. ШУНДАН кейин шоҳ ўзига қаршилик кўрсатган Писидия аҳолисини бўйсундирди ва Фригияни эгаллади. Искандар қадимдаги Мидасшоҳнинг ватани деб юритилган Гордий шаҳрини олганда машҳур икки ғилдиракли жанг аравасининг кўриб қолган. Бу жанг аравасининг якка шотисидаги бўйинтуруқ қизил дарахтнинг пўстлоғи билан маҳкам боғланган бўлиб, афсонага кўра (варварлар унинг чинлигига тўла-тўқис ишонишган) кимки бўйинтуруқнинг тугунини еча олса, унга жаҳонгирлик насиб этар экан. Аксар ёзувчиларнинг ҳикоя қилишларича, тугун шунчалик чалкашган, учлари эса маҳорат билан яширилганлигидан Искандар уни еча олмай қилич билан чошиб ташлаган. Чопилган жойдан яна бириктирилган учлар кўринган. Лекин Аристебулнинг айтишича, Искандар якка шотининг олд тарафидан бўйинтуруқнинг тасмаси маҳкамланадиган ҳестор (hestor) деб аталувчи илгакни олиб ташлаб, бу масалани осонгина ҳал этган.

Бу воқеадан бир оз вақт ўтиб, Искандар Пафлагония ва Каппадокияни ишғол этгач, форсларнинг денгиз бўйи улусларидаги лашкарбошиларидан бири Мемноннинг ўлганлигини эшитган. Бу хабар Искандарнинг мамлакат ичига юриш ниятини янада кучайтирган, чунки Мемнон Доронинг одамлари ичида энг кўп қийинчилик туғдириши мумкин бўлган лашкарбоши эди.

Бу пайтда Доро Суздан чиқиб, денгиз томон келарди. У кўшинининг кўшлигига ишонарди (олти юз минг лашкари бор эди). Бундан ташқари яқинда кўрган туши, айниқса, муғларнинг бу тушга қилган таъбирлари уни жуда руҳлантирган эди. Менимча, муғлар таъбирни — ҳақиқатни очиш эмас, шоҳга ёқиш нишабида амалга оширганлар. Доронинг тушига эса, ҳар тарафдан ўт ичида қолган македон фалангаси ва унга хизматкорлик қилаётган Искандар кирган. Искандарнинг эгнида эса, шоҳнинг чопари бўлган чоғида кийиб юрган кийим (стола) эмишу кейин Искандар Бел¹ эҳромига кириб ғойиб бўлган эмиш. Афтидан, худолар бу туш билан македонларнинг оламга донғи кетадиган порлоқ галабасини, Доро чопар бўлиб юриб, бирдан шоҳ бўлиб қолгани каби, Искандарнинг бутун Осиёга ҳукмрон бўлишини ва шундан кўп ўтмай шон-шуҳратга кўмилган македонлар подшосининг умр дафтари ёпилишини маълум қилмоқчи бўлганлар.

XIX. ИСКАНДАРнинг Киликияда узоқ қолиб кетганини эшитган Доро буни кўрқоқлик аломати деб билиб, янада дадиллашган. Аслида эса, бунга Искандаршоҳнинг касаллиги сабаб эди. Баъзиларнинг айтишга кўра, касаллик толиқишдан, баъзиларнинг маълумотига кўра эса, Кидна дарёсининг муздек сувида чўмилиш оқибатидаги шамоллашдан келиб чиққан. Хасалик жуда оғирлигидан шифо топилмаса македонларнинг газабига учрашдан кўрққан табибларнинг биронтаси ҳам Искандарни даволашни бўйнига олмаганлар. Ёлғиз акарнанлик Филипп деган табибгина Искандарнинг аҳволи ниҳоятда мушкуллигини кўриб, унинг бошига тушган хавфни баҳам кўрмасликни жиноят деб ҳисоблаб, дўстликни ҳамма нарсадан устун қўйиб, жонини хатарга қўйиб бўлса-да — охири иложини синаб кўришга қарор қилган. У бир дори тайёрлаб, агар урушни давом эттириш учун тузалишни истаса, ҳар қандай гумонни четга суриб шуни ичиш лозимлигини уқтирган. Бундан сал бурунроқ, македонлар қароргоҳида юрган Парменион Искандарга хат ёзиб, Доро томонидан катта совғалар ҳамда қизларидан биттасини бериш эвазига Искандарни ўлдиришга кўндирилган Филиппдан эҳтиёт бўлиш кераклиги ҳақида огоҳлантир-

¹ Бел — Ассирия ва Бобилнинг олий худоси.

ганди. Шоҳ бу хатни ўқиб, дўстларидан биронтасига ҳам кўрсатмай ёстиғининг остига яшириб қўйганди. Келишилган пайтда Филипп шоҳ дўстларининг қуршо-вида, дорилик идиш билан кириб келган. Искандар хатни узатгану, ҳеч бир икки-ланишсиз идишни олган. Одам умр бўйи фақат ушбу ондаги ҳолатни томоша қилиш учун яшаса арзийди. Филипп хатни ўқиётган дақиқаларда Искандар дорини ичган. Кейин иккови бир-бирига бирдан тикилган. Лекин уларнинг ҳолатлари бир хилда эмас эди. Искандарнинг нуруний юзида Филиппга нисбатан ҳайрихоҳлик ва ишонч акс эгарди. Табиб сифатида тўхматдан аччиқланган Филипп эса, гоҳ қўлларини кўкка чўзганча худоларни шоҳидликка чақирар, гоҳ эса шоҳ тўшагига тиз чўкиб, Искандардан иродасини жамлаб, ўзига ишониши лозимлиги ҳақида ёлворарди. Дори Искандарга жуда қаттиқ таъсир қилди. Гўёки, танининг кучларини ичкарига ҳай-дагандек у тилдан қолиб, ҳушидан кетди. Жони борлиги элас-элас сезиларди. Бироқ, тез орада Филипп Искандарни ҳушига келтириб олди. Хуллас, Искандар қув-ватга кирди ва ниҳоят македонлар қошига чиқиб, уларнинг ғам-андуҳларига чек қўйди.

XX. ДОРНИНГ қўшинида ўз юртидан қочган, Искандар феълени яхши била-диган Аминт исмли бир македонлик бор эди. У Доронинг Искандар устига тор тоғ даралари орқали қўшин тортмоқ ниятидалигини кўриб, ҳеч қаёққа бормаи жойида туришни, ниҳоятда катта лашкарнинг афзалликларидан кенг майдонда фойдала-ниш кераклигини маслаҳат қилди. Доро бунга жавобан душманларининг қочиб кетишидан, Искандарни қўлга туширолмаи қолишидан хавфсираётганини айтган. “Бу нарсадан хавфсирамасанг ҳам бўлади, — деб жавоб берган Аминт. — Искандар сенга қарши, албатта, юриш қилади. Балки, йўлга чиққандир ҳам”. Бироқ, Аминт Дорони кўндиролмади ва эронийлар қароргоҳдан кўзғалиб, Киликияга йўналди-лар. Искандар эса бу пайтда уларга қарши Сурия орқали тушди. Тунда улар бир-бирларини кўрмаи, ёнма-ён ўтиб кетишади-ю, лекин буни фаҳмлаб қолиб орқала-рига қайтишади. Искандар бахт қулиб боққанидан суюниб, эронийларни даралар ичида босишга, Доро эса бу торликлардан тез чиқиб, тарк этган қароргоҳига қай-тишга шошилади. Доро бу жар ва қояликлардан иборат, бир томонини тоғ, бир томонини денгиз сиқиб турган, боз устида Пинар дарёси кесиб ўтадиган, кўп сонли отлик қўшини учун ноқулай, аксинча кам сонли душманлар учун жуда боп маконга кириб, катта хато қилганлигини англаб етган эди. Искандарга қулай вазиятни тақ-дир етказганига қарамай, барибир ғалабага фақат омад туфайли эмас, қўмондонлик маҳорати туфайли ҳам эришди. Варварлардан бир неча баробар кам қўшинга эга бўла туриб, қуршаб олишларига имкон бермай, аксинча, ўзининг бўронғори билан эронийларнинг суронғорини айланиб ўтиб, ҳужумга ташланди ва юзма-юз турган варварларни қочишга мажбур қилди. Искандар биринчи сафларда жанг қилиб, со-нидан қилич билан яраланган. Харетнинг ёзишича, иш иккита шоҳнинг бирга-бир сўкишмасигача бориб етган ва Искандарга Доро жароҳат етказган. Бироқ, Искан-дарнинг ўзи бу жанг ҳақида Антипатрга ҳикоя қиларкан, сонига кимнинг яроғи кирганини айтмайди. У сонига ханжар урилганини ва жароҳатнинг хавфли эмасли-гини ёзади, холос.

Искандар жуда муҳим ғалабага эришди. Душманнинг бир юз ўн мингдан ортиқ аскарини қириб ташлади-ю, бироқ Дорони қўлга туширолмади. Искандар уни қувар-кан бор-йўғи тўрт-беш стадий¹ масофагина Дорони кутқариб қолди. Искандарнинг қўлига Доронинг жанг араваси ва камони тушди, холос. Эронийлар қароргоҳига қайтаркан Искандар унинг македонлар тарафидан таланаётганини кўрди. Гарчи эронийлар асосий заҳира бойликларини Дамашқда қолдириб, жанг майдонига ен-гил-елпи чиққанларига қарамай турли-туман қимматбаҳо нарсалар жуда кўп эди. Македонликлар Искандар учун зеб-зийнат, бойлик ва кўп сонли хизматкорларга лиқ тўла бўлган Доронинг чодирини ажратиб қўйгандилар. Искандар дарҳол қурол-яроғини ечиб: “Жангдаги чангу терни Доронинг ҳаммомида ювиб ташлаймиз”, де-ганча ҳаммомга йўналди. “Доронинг эмас, Искандарнинг, — деди унинг дўстлари-дан бири. — Ахир мағлубнинг мулки голибники ҳисобланишидан ташқари, унинг номи билан ҳам аталади”. Искандар тилладан усталик билан ишланган турли ма-қомдаги кўзалар, тослар, баданга суртиладиган хушбўй дармонмойлар солинган

¹ Стадий — 177,6 ёки 192,27 метр.

бошқа идишларни кўрганда, хушбўй ўтлар ва мойларнинг ҳидини туйганда ва ниҳоят чодирнинг улканлигини, баландлигини, ётар жой курсиларга кўзи тушганда дўстларига ўгириди-да: “Подшоҳлик қилиш, афтидан, мана шунақа бўлса, керак!” деди.

XXI. ИСКАНДАР эндигина овқатга ўтираман деб турган пайтда, асирга олинган Доронинг онаси, хотини ва турмуш қурмаган икки қизи — Доронинг жанг араваси ва камонини кўришиб, уни ўлган ҳисоблаб, кўкракларига уриб фарёд чекаётганлари хабарини етказишди. Искандар узоқ вақт жим қолди. Зеро, Доро оиласининг бахтсизлиги уни ўз тақдирдан ҳам кўпроқ ҳаяжонга соларди. Ниҳоят у, Леоннатни аёллар олдига жўнатиб, Доро тирик, аёллар Искандардан кўрқмасликлари керак, чунки у дунё ҳокимлиги учун фақат Доро билан уруш олиб боряпти, сизларга эса Доро ҳукмронлиги давридагидек, ҳамма нарса муҳайё этилади, деб айтишни тайинлади. Искандарнинг бу сўзлари аёлларга катта марҳамат ва хурмат бўлиб туюлди. Лекин бундан одамийроғи — Искандарнинг уларга нисбатан қилган ишлари бўлади. У аёлларга ҳалок бўлган эронийлардан истаганча кишини кўмишга ва бунинг харажатлари учун ўлжа олишган кийим-кечак ва зеб-зийнатларни ишлатишга руҳсат берди. Шунингдек, Доро оиласининг хурматини, хизматчи сонини худди бурунгидек сақлашга фармон берди. Оиланинг сарф-харажатларини эса аввалгидан ҳам ошириб қўйди. Аммо, банди бўлиб тушган бу олижаноб ва покиза аёлларга нисбатан Искандар кўрсатган муруватларнинг энг гўзали ва шоҳонаси шу бўлдики, улар номусларига тегиши мумкин бўлган биронта хатти-харакатни, хавфни сезмадилар, биронта ҳақоратомуз сўз эшитмадилар. Уларнинг олдига бирон кимса кироимасди ҳам, кўролмасди ҳам. Улар душман қароргоҳида эмас, муқаддас ва покиза харамда яшагандек яшадилар. Шуни назардан қочирмаслик керакки, одамларнинг айтишича, Доронинг хотини маликалар ичида энг гўзали, Доронинг ўзи ҳам эркаклар ичида энг баланд ва кўрками эди ва қизларни эса иккови биргалашиб туққанга ўхшарди. Афтидан, Искандар, шоҳнинг ўзини тута билиши — жанговарлик санъатидан ҳам устун туради, деб ҳисоблагани учун банди аёлларга тегмаган. Умуман олганда Искандар то уйлангунига қадар Барсинадан бўлак бошқа аёлни билмаган. Мемноннинг беваси бўлмиш Барсина Дамашқ остоналарида банди қилинган эди. У юнонча тарбия олган бўлиб...¹ хушфезлиги билан ажралиб турган. Барсинанинг отаси Артабаз — шоҳ қизларидан бирининг ўғли бўлган. Аристократнинг ёзишича, гўзал ва олижаноб Барсинага яқинлашишни Парменион маслаҳат қилган. Гўзал ва сарвқомат бошқа асирларини кўрганда Искандар ҳазиллашиб, форс аёлларининг қиёфаси кўз учун азобдан бошқа нарса эмас, дер экан. Форс аёлларининг мафтункор кўринишларига Искандар ўзининг сабр ва покизалигини қарши қўяркан, гўё уларни тирик гўзаллар эмас, жонсиз ҳайкалларга ўхшатиб, заррача аҳамият бермасди.

XXII. КУНЛАРДАН бир кун денгиз бўйида жойлашган қўшинларнинг қўмондони Филоксен Искандарга хат ёзиб, унинг қароргоҳида тарентинлик Феодор деган бир кимса юрганини ва у иккита чиройли болани сотмоқчи эканлигини айтиб, мабодо, Искандар уларни сотиб олишни истамасмикан, деб сўраган. Искандар буни ўқиб, ниҳоятда нафратланиб норози бўлган. Наҳотки, Филоксен менинг ҳақимда бу қадар ёмон фикрдаки, бу қадар маразлиқни таклиф этади, деб дўстларига шикоят қилган. Филоксеннинг ўзини эса, хат ёзиб жуда қаттиқ койиган ва Феодорни ҳайдаб юборишни буюрган. Коринфдаги энг гўзал ва машҳур Кробил деган баччани совға сифатида олиб бормоқ ниятидалигини хатида ёзган Гагнонни ҳам Филоксендан баттар қилиб сўккан. Яна бир мисол: Парменион қўл остида хизмат қилувчи, Дамон ва Тимофей отли икки македонликнинг қайсидир ёлланма аскарларнинг хотинларига тажовуз қилганларини эшитиб, Парменионга хат ёзган ҳамда бу масалани яхшилаб текширишни, рост чиқса, икковини ҳам инсон зотининг бошига бало сифатида яратилган ҳайвонлардек ўлдириб ташлашни буюрган. Уша хатида шоҳнинг айнан шундай гаплари бор: “Ҳеч бир инсон зоти менга Доронинг хотинини кўрган, уни кўришга интилган, ёки унинг гўзаллиги ҳақидаги гапларни эшитган деб, айб қўя олмайди”. Искандар, буюк инсонларни ҳам хор қилувчи энг зарарли одатлар — уйку ва хотин билан, алоқа қилишдир, чунки ҳорғинлик ва маишатпарастлик инсоннинг ожизлиги оқибатида пайдо бўлади, деб кўп марта такрорлаган.

¹ Матн бузилган.

Искандар овқат масаласида ҳам қаноатли бўлган ва бунга жуда кўп далиллар mavжуд. Далиллардан бири, тутинган она деб атаб, Карияга подшоҳ қилиб қўйган Ада деган аёлга айтган сўзларидир. Бу аёл Искандарга ҳурмат ва миннатдорчилигини изҳор қилиб, ҳар кун лаззатли овқатлар ва ширин пишириқлар жўнатиб турган. Кейин эса, унга энг уста ошпаз ва нонвойларини юборган. Искандар аёлга маҳсус одам жўнатиб, бундай нарсаларнинг биронтасига ҳам эҳтиёжи йўқлигини, чунки тарбиячиси Леонид тайинлаган энг яхши ошпазларнинг овқатига, яъни: камтарин нонуштага ўрганиб қолганлигини айттирган. “Тарбиячим ўзининг одати бўйича, — деган Искандар, — онам биронта ширинлик, ёки маъёрдан ортиқча егулик яшириб қўймаганмикин деб тўшакларимни, кийимларимни синчиклаб текшириб чиқарди”.

XXIII. МАЙ ичишга ҳам Искандар одамларнинг шов-шувига нисбатан анча кам ружу қўйганди. Одамларнинг шов-шувига эса шоҳнинг базм дастурхони атрофида узоқ ўтириб қолишлари сабабчидир. Аслида, Искандар бу ўтиришларда ичкиликдан кўра суҳбатлашишга интиқ бўлган ва ҳар бир қадаҳга узун лутф дебоча қилган. Базмларни ҳам фақат бўш вақти жуда кўп бўлганда уюштирган. Аммо, масала ишга бориб тақалганда, бошқа саркардаларнинг ҳаракатларида кўп марта учратилганидан фарқли ўлароқ, Искандаршоҳга на май, на уйку, на кўнгили очиш, на аёлларга иштиёқ тўсиқ бўлолмаган. Бунининг қисқа, бироқ иродаси туфайли буюк ва бисёр қахрамонликларга тўлдирилган ҳаёт йўли ҳам кўрсатиб турибди. Бўш кунлари Искандар уйқудан тургач, аввало худоларга қурбонлик келтирган, сўнгра дарҳол ўтириб¹ нонушта қилган. Кун давомида ов қилган, баҳсли масалаларни кўриб чиққан, қўшин хусусида топшириқлар берган ва китоб ўқиган. Сафар чоғи, агар шошилинч бўлмаса, у камон отишда, жанг аравасини тўхтатмасдан, сакраб тушиш ва қайтиб ўтиришда маҳоратини ошириб борган. Унинг кундалиқлариغا қараганда, Искандар кўпинча тулки ва қўшларни овлашни ёқтирган. Ҳордиқ кунларида Искандар чўмилган, ёки баданига хушбўй доривор нарсалар суртган. Шу орада ош ва нонга қарайдиган ишбошилардан кечки таомнинг қайсилари тайёр—тайёр эмаслигини синчиклаб суриштирган. Одатда Искандар ёнбошлаб олиб овқатланишга киришганда аллақачон қоронғу тушиб бўларди. Дастурхон атрофида улфатларидан биронтасига у-бу нарса тегмай қолмаслигини, ёки эътиборсизликдан хафаланмаслигини ўта зийраклик билан кузатиб, меҳрибончилик қилган. Юқорида айтилганидек, Искандар суҳбатни яхши кўрганидан май устидаги базмларда ўтирган. Қолган пайтларда хушмуомалалиги билан бошқа шоҳлардан устун турган ҳамда мулозамати билан истаган одамни ром эта олган. Искандарнинг одамларга оғир ботадиган бир заиф жиҳати бор эди: у дастурхон устида ўзини мақташни хуш кўрарди. У ўзини мақташ билан чекланиб қолмай, тилёғламачиларнинг мақтовини илҳақ бўлиб эшитган. Бу эса дастурхон атрофидаги тўғри кўнгили, олижаноб кишиларни ноқулай аҳволга солган. Улар бир томондан тилёғламачилар билан мусобақа қилишни, иккинчи томондан улардан ортда қолишни истамасдилар. Бири улар учун шармандалик, иккинчиси эса хатарлик эди. Базмдан кейин Искандар чўмилган ва эртасига пешингача ухлаган, баъзан эса кечгача тўшакдан турмаган.

Искандар роҳат луқмаларга, нозик овқатларга бефарқ қараган. Соҳил бўйидан унга агаб жўнатишган анвойи мева ҳамда балиқларни кўпинча ўзига битта ҳам қолдирмай дўстларига улашган. Бироқ, унинг ўзи уюштирган базмлар ҳаминиша тўкинсочин ва гўзал бўлиб, уларга сарфланадиган харажатлар ҳарбади муваффақиятлари ортган сари ортиб борган. Лекин бу харажат ўн минг драхмадан² ошмаган. Бундан ортиқ шоҳ ҳеч қачон сарф қилмаган ва ўзини меҳмонга чақирганларга ҳам бундан ортиқ сарфга руҳсат этмаган.

XXIV. ИССАДАГИ жангдан кейин Искандар Дамашққа қўшин жўнатиб, форсларнинг пулларини, бойиқларини, хотин ва болаларини қўлга олди. Ўлжанинг катта қисми жангда айрича жонбозлик кўрсатган фессалиялик отлиқларга тегди. Искандар фессалияликларнинг бойиб олишларига имкон яратиб учун атайин уларни жўнатганди. Қўшиннинг бошқа қисмлари ҳам ошиб-топиб кетишганди. Македонликлар шу аснода биринчи марта олтин, кумуш ва аёлни қадрлашни ўргандилар,

¹ Ёнбошлаб эмас маъносида.

² Драхма — пул (оғирлик) бирлиги, 4,366 гр.

варварларча яшаш лаззатини тотиб кўрдилар ва ҳид олган исковуч итлардек, форсларнинг барча бойликларини олиш учун шоша бошладилар.

Бироқ, Искандар аввалига денгиз бўйи юртларни бўйинсундиришга қарор қилди. Тез кунда унинг олдига Кипрнинг подшоҳлари бўйин эгиб келишди. Тир шаҳридан ташқари бутун Финикия итлоаткорлик изҳор этди. Искандар, тупроқдан кўтарма уюмлар, манжаноқ ва бошқа ҳарбий иншоотлар қуриб, денгиздан икки юзта триера қўйиб, Тир шаҳрини етти ой қамал қилиб турди. Қамал кунларидан бирида, деворда турганча қўл чўзиб уни чорлаётган Геракл тушига кирди. Худди шу кунларда тирликларнинг кўпчилигининг тушига Ашполон кириб, мен Искандаршоҳ тарафига ўтиб кетаман, чунки шаҳардаги воқеалар ёқмаяпти, деган. Шунда тирликлар, худди душман тарафга қочиб ўтишда қўлга тушган одамдек, Ашполоннинг каттакон ҳайкалини арқонлаб “Искандарпараст” деб ўзларича ҳақоратлаб, тошсупага боғлаб ташлаганлар. Искандар эса яна бир туш кўрган: тушида бир сатир¹ узоқдан туриб, унга ҳар хил қилиқлар, имо-ишоралар қилиб ҳазиллашган. Искандар уни ушламоқчи бўлса, чаққонлик билан қочиб кетаверган. Анча оварагарчиликдан сўнг, илтижолар қилгандан кейингина қўлга тушган. Таъбирчилар бу тушни “Са” (сеники) “тир” деб шарҳлаб беришган. Қамал пайтида Искандар Антиливан тоғларида яшовчи араблар устига юриш қилган. Бу юришда тарбиячиси Лисимах сабабли, ҳаётини жуда катта хавф остига қўйган. Лисимах ўзини Фениксдан кам жойим йўқ, деб ҳисоблаб, доимо Искандарга эргашиб юрарди. Тоққа яқинлашган аскарлар отларини қўйиб, яёв кетишди. Чарчаб қолган Лисимах ҳаммага етиб юролмади. Қоронғу туша бошлагани ва яқин орада ёв жангчилари изғиб юргани учун Искандар қарияни ёлғиз қолдиришни истамади. Чолга гап билан далда бериб бораркан, улар бутунлай ортда қолиб кетишди. Қоронғу тушиб, қаттиқ изғирин бошланди ва Искандар озгина аскар билан ана шундай хавфли ерда тунаб қолишга мажбур бўлди. Узоқда у ер-бу ерларда душман аскарлари ёққан гулханлар кўринарди. Ҳамиша шахсий ўрнак кўрсатадиган ва шу йўл билан македонликлар руҳини кўтаришга эришадиган Искандар, ўзига катта баҳо бериб, энг яқиндаги душман гулханга қараб югуриб борди. У ерда ўтирган икки арабни қиличи билан абгор этиб, ёниб турган ўтин бўлагини олди-да, қайтиб келди. Македонликлар шундай катта гулхан ёқишдики, ёғийларнинг анча қисми кўрқиб қочишди. Хужум қилишга юраги бетлаганларни македонлар даф қилишгандан сўнг, туннинг қолган қисмини бежавотир ўтказишди. Бу воқеани Харет ёзиб қолдирган.

XXV. ТИР қамали қуйидагича тугади. Кўп уринишлардан кейин Искандар асосий ўзак қўшинларига дам берган, бироқ душманни тинчитмаслик учун шаҳар деворларига кичик бўлиналарни юбориб турарди. Худди шу кунларда фолбин Аристандр қурбонлик қилиб, жониворнинг ичак-чавоғига қараб ром очди-да, атрофидагиларга, шаҳар, албатта, шу ойда олинади деб эълон қилди. Йиғилганлар унинг гапини кулги билан кутиб олдилар, чунки шу кун ойнинг охири эди. Доимо фолбинчиликка оталик қилиб келган Искандар — Аристандрнинг мулзам бўлиб турганини кўрди-да, бу кунни ойнинг ўттизи эмас йигирма саккизи деб ҳисоблашни буюрди. Сўнгра жанг қарнаини чалишга буюриб, аввалчиларига нисбатан жуда катта шиддат билан Тир деворларига ташланди. Хужум шундай шиддатли тус олдики, қароргоҳда қолдирилган аскарлар ҳам беихтиёр жангга қўшилиб кетдилар. Тир аҳли қаршиликни тўхтатди ва шаҳар эгалланди.

Бу воқеалардан кўп ўтмай, Искандар Суриянинг энг катта шаҳри бўлмиш Газони қамал қилиб турган пайтида учиб ўтаётган қуш унинг елкасига бир парча тупроқ ташлаб ўтди. Сўнгра манжаноқлардан бирининг устига қўнди-да, арқонлар устидан боғланадиган чарм чилвирларга ўралашиб қолди. Бунинг таъбирини Аристандр тўғри ечиб берганди: тез орада Искандар елкасидан яраланди, аммо шаҳарни қўлга киритди.

Бу шаҳардан қўлга кирган ўлжанинг катта қисмини Искандар Олимпиадага, Клеопатрага ва дўстларига жўнатди. Болаликдаги бир орзуси эсига тушиб қолиб, тарбиячиси Леонидга беш юз талант ладан ва юз талант мирра инъом қилди. Болалик пайти қурбонлик маросимида муаттар моддаларни ҳовучлаб оловга ташлаётган Искандарга Леонид: “Мушки анбарлари тўкин-сочин бўлган мамлакатларни босиб олганингда бунақа ёқасан. Ҳозирча борини тежашга ўргангин”, деб танбеҳ берган

¹ Сатир — маъбудлар, одатта маишатпарастликнинг тимсоли бўлишган.

эди. Инъомларга қўшиб Искандар “Бундан буён қурбонлик пайтида зикналик қилмаслиги учун ладан билан мирра бериб юбордим”, деган хатни ҳам илова қилган.

XXVI. КУНЛАРДАН бир кун Дородан олинган ўлжаларни тафтиш қилаётганлар назарига бир қутича тушди-да, улар буни нарсалар ичидаги энг ғаройиби ҳисоблаб Искандарга келтирдилар. Искандар дўстларидан бу қутичада қайси қиммат баҳо буюмни сақлашни маслаҳат берасизлар, деб сўради. Дўстларидан бири у, бири бу деди. Лекин шоҳ, бунинг ичида “Илиада”ни сақлайман деб жавоб берган экан. Унинг шундай деб жавоб берганига жуда кўп ишончли кишилар гувоҳлик берадилар. Хуллас, сафарларда Искандарга Ҳомер кўп марта ҳамроҳ бўлган. Айтишларича, Искандар Мисрни босиб олгандан кейин бу ерда аҳолиси юнонлардан иборат улкан шаҳар қуришни, унга ўзининг номини қўйишни ният қилган экан. Меъморларнинг маслаҳати билан шаҳар қуриладиган ерни танлаб, уни ўраб бўлгандан кейин ажойиб бир туш кўрган. Тушида бир ошпоқ сочли нуроний қария унинг қошига келгану қуйидаги шеърни ўқиган:

Чеки йўқ денгизда туради Мисрга юзма-юз

Бир орол, сўргандик, дедилар — отидир Фарос.

Искандар шу заҳоти уйғонгану Фаросга қараб йўл олган. Бу Каноб дарёсининг денгизга қўйилиши еридан оқорирокда бўлиб, у пайтларда орол эди. Кейинчалик кўтарма ясаб уни соҳилга улаганлар. Искандарнинг кўзи олдида ҳар томонлама қулай бир манзил намоён бўлган. Катта кўрфаз бўлажақ бандаргоҳ учун ҳам қулай эди. Кенггина тупроқли ер соҳилдаги катта кўлни денгиздан ажратиб турарди. Буни кўриб Искандар: ҳар бир соҳада қойил қолишга лойиқ Ҳомер, боз устига моҳир меъмор ҳам экан, деб хитоб қилди. Сўнг шу заҳотиёқ, ернинг шакли-шамойилига мослаб шаҳар режасини чизишга буюрган. Қўл остиларида бўр бўлмагани учун арца унидан фойдаланиб, икки чекаси тўғри чизиклар билан тортилган улкан икки параллел ёй шаклларини ерга белгилаб чиқишган. Бу чизик жангга тайёр турган қўшин шаклини олган. Искандар лойиҳа чизгиларидан хурсанд бўлиб турганда осмондан сонсиз-саноқсиз турли тоифадаги қушлар ёпирилиб урни еб битиришган. Бу аломатдан Искандар ниҳоятда таъвишланган, бироқ таъбирчиларнинг шаҳар гуллаб-яшнайдми ва турли ўлка одамларини кўп йиллар боқади, деган гапидан кўнгли жойига тушган. Искандар қурилишни назоратчиларга топшириб, Аммон эҳромига йўл олади. Эҳром олис, машаққатли ва тинкани қуриладиган эди. Айниқса, сувсизлик ва кучли жанубий шамол йўловчиларга катта хавф соларди. Чунки улар қумлари кўчиб юрувчи ва оёқ ботиб кетадиган чексиз саҳро узра кетардилар. Айтишларича, қадимда бу шамол Камбиз қўшини атрофига каттақон гов ясаб, қумни бошдан-оёқ ҳаракатга келтириб, эллик минг кишини қўмиб ҳалок қилган экан. Бу ҳодисаларнинг бари деярли барчага маълум бўлса-да, Искандар бир нарсани режалаштирганда уни тўхтатиб бўлмас эди. Ҳамиша ишларига ҳайрихоҳ бўлаётган тақдир уни ўжар қилиб қўйганди. Искандар нафақат бирон марта марлубиятга учради, балки кўпинча макон ва замонни ҳам енгиб ўтарди. Бу эса табиий шухратпарастлигини тағинда жўштириб, янги-янги жўшқин ниятлар сари етакларди.

XXVII. БУ уқубатли сафарда илоҳиётдан келган ёрдам, оракулларнинг кейинроқ қилган бапоратларидан ҳам кўпроқ одамларнинг Искандарга бўлган ишончлари кучайтирган. Мисол учун Зевс юборган ёмғирларни олинг. Шу узоқ муддатли ёмғир сабабли одамлар сувсизлик азобидан, ташналиқдан ўлиб кетиш кўркувидан қутулдилар. Ёмғирлар қизиб ётган қумни совутди, юзасини, қотирди, ҳавони тозалаб, нафас олишни енгиллаштирди. Бироқ қарвонбошилар учун қўйиладиган йўлкўрсаткичлар йўқ қилинганлиги маълум бўлди. Македонликлар адашиб кета бошладилар. Шу пайтда пайдо бўлган қарғалар йўл кўрсатди. Улар олдинга учиб ўтиб кўнардилар-да, орқада қолиб кетганлар етиб келганча кутиб турардилар. Каллисфеннинг ёзишига кўра, энг қизиги шу эдики, қарғалар тунда қағиллаб тарқалиб кетганларни бир жойга тўшлардилар ва то улар йўлни топиб олмагунча қағиллайверардилар.

Ниҳоят саҳро ортда қолиб, Аммон эҳромига яқинлашишганда, қоҳин Искандарга, тангри аммон сени ўғли сифатида олқишлади, деб мурожаат қилган. Шоҳ отамнинг қотилларидан биронта жазосиз қолгани борми, деб сўради. Қоҳин унга куфрлик қилишини таъқиқлаб, унинг отаси боқийлар сирасидан эмаслигини айтди. Шунда Искандар саволни ўзгартириб: Филишнинг қотилларидан жазосиз қолга-

ни борми, деб сўради. Сўнг эса, дунёдаги барча инсонларнинг ҳукмдори бўлиш унга насиб этадими, деб қўшимча савол берди. Ҳа, ҳукмдор бўлиш насиб этади. Филиппнинг қасоси эса тўлиғича олинган деб жавоб берди тангри. Искандар тангрига ажойиб тухфалар ато этиб, одамларга пул улашди.

Коҳиннинг жавоби ҳақида кўпчилик тарихчилар шундай ёзадилар. Бироқ, Искандарнинг ўзи онасига ёзган хатида, унга қандайдир яширин иқтидор берилганлигини, уйга қайтгач, бир-бир ўтириб айтиб беришини таъкидлаган. Айримларнинг ёзишича, коҳин Искандарга дўстона меҳрибонлигини кўрсатмоқчи бўлиб, юнонча: “Эй, пайдион!” (“Эй, фарзанд!”) деб мурожаат этган. Аммо ўзининг варварча таллаффузи туфайли (“Эй пай Диос!”) (Эй, Зевс боласи!) деб юборган. Искандарга унинг бу чалкаштириши маъқул келган. Тангри Искандарни Зевснинг ўғли сифатида эълон қилган, деган ривоят эса шу ердан бошланади. Яна айтишларича, Искандар Мисрда файласуф Псаммоннинг суҳбатини олган. Файласуфдан эшитганлар орасида, барча одамларни худо бошқаради, зеро, ҳар бир инсондаги бошқарувчилик салоҳиятининг келиб чиқиши — худодандир. Бу масаладаги Искандарнинг ўз фикри эса, бундан ҳам донороқ эди: тангри — ҳамма инсонларнинг умумий отасидир, ёрлақганларни ўзига яқинлаштиради, деб айтарди.

XXVIII. УМУМАН олганда Искандар варварларга нисбатан худди насли-насаби худолардан келиб чиққандек ва бунга ўзи ҳам қаттиқ ишонгандек, ўзини жуда мағрур тутарди. Юнонларга эса варварларга қараганда бир оз камтаринроқ муносабатда бўлар ва ўзини худо деб аташларини талаб қилавермасди. Афиналикларга Самос хусусида шундай хат ёзганди: “Бу овоз ва шавкатли шаҳарни сизларга ҳеч ҳам бермаган бўлардим. Модомики, уни ҳукмдорларинг бўлмиш отамдан олган экансизлар, майли эгалик қилаверинглар!” Бу ўринда у Филиппни назарда тутган. Кейинроқ, камон ўқидан яраланиб, қаттиқ азоб тортаётган пайтда шундай деган:

“Бу оқайтган қондир, дўстларим.

Осмон аҳли вужудила югурувчи оби зам-заммас!”

Кунлардан бир кун кучли момақалдиरोқ бўлиб йиғилганларни ваҳимага солганда ўша ерда ҳозир бўлган софист Анаксарх Искандарга “Эй, Зевс ўғли, шунга ўхшаган бир иш қўлингдан келадами?” деб мурожаат қилган. “Келса ҳам қилмайман. Дўстларимни қўрқитиб нима қиламан? — деган Искандар. — Сенга менинг дастур-хоним ёқмайди, чунки унда сатрапларнинг калласини эмас, балиқларни кўрасан”. Ҳақиқатан ҳам ёзишларича, Анаксарх Искандарнинг Гестеионга юборган балиқларига қараб: ҳаётини хавф остига, жонини азобга қўйиб шон-шўҳратга эришадиганлар лаззатланиш ва айш масалаларида оддий одамлардан фарқ қилмайди ёки жуда кам фарқ қилади деб, юқоридагига ўхшаш пичинг тўла бир гап айтган экан. Хуллас, булардан кўриниб туриптики, насл-насаби худолардан эканлигига Искандарнинг ўзи ҳам ишонмаган ва бу билан мақтанмаган. Бу уйдирмадан бошқа юртларни забт этишда фойдаланган, холос.

XXIX. МИСРДАН Финикияга қайтгач, Искандар худоларга қурбонликлар қилган, тантанали намойиш ва киклик ҳамда трагик хорларнинг мусобақаларини ўтказган. Бу мусобақалар — хореларнинг¹ Кипрлик подшоҳлар эканлиги назарга олинса, тантанаворлиги билангина эмас, кескинлиги билан ҳам қизиқ эди. Худди филалардан² қуръа ташланиб сайланган оддий афиналиклардек, шоҳлар ҳайрон қоларлик даражада жонбозлик кўрсатардилар. Айниқса, саламинлик Никокреонт билан солийлик Пасикрат ўртасидаги мусобақа жуда қизғин ўтган. Қуръа ташлаш билан аниқланганда, улар чекига энг машҳур актёрлар: Пасикратга — Афинодор, Никокреонтга — Фессал тушган. Искандар Фессалнинг ғалабасига қизиқса ҳам, овоз бериш билан Афинодор ғолиб деб топилгунча ўзининг қайси тарафдалигини билдирмаган. Фақат охирида театрни тарк этаётганда, ҳакамларнинг танловини тан олишини, лекин Фессали нағмул ҳолда кўрмаслик учун подшолигининг бир бўлагини беришга ҳам тայёрлигини айтган. Бундан қатъий назар, Дион шаҳри шарафига бағишланган мусобақаларга таклиф қилишганига қарамай бормаган Афинодорга афиналиклар жарима солганларида у Искандардан ҳимоя қилувчи хат юборишни сўраган. Искандар хат ёзмаса-да, унинг жаримасини тўлаворган. Шунингдек, сахналарни гуллатган машҳур актёр — скарфийлик Ликон, қайсидир комедияда роль ўйнаб

¹ Хорел — хор бошлиғи.

² Фила — Аттикадаги худудий бўлинма.

туриб, асар матнига ўн талант пул сўраш ҳақидаги илтимосини ҳам қўшиб юборган. Искандар кулиб юбориб, актёрнинг илтимосини қондирган.

Бу орада Доро дўстларини бир хат билан Искандарнинг олдига жўнатиб, асирлар учун ўн минг талант пул, Фротнинг бу тарафидаги ҳамма юртларни, қизларидан бирини ҳамда ўзининг дўстлигини таклиф қилган. Искандар бу таклиф билан яқинларини таништирганда Парменион: “Искандар бўлганимда бу шартларни қабул қилардим”, деган. Искандар эса: “Зевс номи билан қасам чоаманки, Парменион бўлганимда мен ҳам шундай қилардим!” деб жавоб берган. Дорога эса, агар у македонлар қошига келса, олий даражада кутиб олинишини, акс ҳолда унинг ўзи форслар шоҳи олдига боришини айтган.

XXX. ЛЕКИН тез орада Искандар бу жавобидан пушаймон бўлган. Чунки Доронинг хотини янги фарзанд тўлғоғида ўлган. Искандар одамгарчилик қилишнинг катта бир имкониятини йўқотганидан жуда қаттиқ куюнган. Маликанинг дафн маросимини шоҳона қилиб ўтказиш, бунинг учун ҳеч нарсани аямаслик ҳақида буйруқ берган. Эрони аёллар билан бирга қўлга тушган Тирей отли бир ҳарам ходими бекасининг ўлими ҳақида хабар етказиш учун македонлар қароргоҳидан қочиб, отда кўп йўл юриб, ниҳоят Доронинг олдига етиб борган. Доро хабарни эшитгандан сўнг бошига уриб йиғлаганча хитоб қилган: “О, форсларни таъқиб этувчи золим тақдир! Шоҳнинг хотини ва синглиси тирикликгича душман қўлига тушди, оламдан ўтиб эса шоҳона дафнга ҳам насиб бўлмади!” “Йўқ, шоҳим! — деб унинг гапини бўлган харам ходими. — Дафн маросимида ҳам, маликаларга лозим бўлган иззат-ҳурматда ҳам тақдирдан шикоят қилишинга асос йўқ. Бекам Статира, онанг, қизларинг бирон нарсада камчилик сезмадилар. Улар сенинг нурафшон сиймоингдан баҳра олишдан бўлак барча хусусда бурунгидек роҳат-фароғатда яшадилар. Тангримиз Хурмузнинг инояти билан сенинг бошинга яна ёруғ кунлар қайтиб келажак. Бекам Статира ўлганда унинг иззати йўлида қилинмаган биронта маросим қолмади. Ҳатто душманлар ҳам кўз ёш тўкдилар. Ахир Искандар жангда қанчалик шафқатсиз бўлса, асирларга мурувват соҳасида шунчалик саховатлидир”. Бу гапларни эшитгач, ҳаяжон ва ғам-андуҳ таъсирида Доронинг кўнглида кучли шубҳа уйғонган. Ҳарам оғасини бир чеккага олиб шундай деган: “Агар сен ҳам форсларнинг ҳарбдаги омадидек македонлар тарафига ўтиб кетмаган, бурунгидек мени — Дорони ўзининг ҳукмдоринг деб ҳисобласанг, Митранинг буюк нурини ҳамда шоҳининг ўнг қўлини ўртага қўйиб, ёлвориб сўрайман, айт-чи, мен ўйлагандек Статира ғам-андудан адои-тамом бўлладими? Хўрлигу ҳақоратлар уни эзиб қўймадими? Унинг ор-номуси йўлида қонхўр ва ваҳший душманга қарши кўрқмасдан жангга отлансам бўлмасмиди? Хотинимга ростдан ҳам кўз олайтиришмадими? Агар муносабатлари пок бўлса, ёш йигит душманининг хотинига шунчалик иззат-икром кўрсатармиди?” Доро шу сўзларни айтиши билан Тирей Искандарни бекорга айбламасликни, хотини ва синглисининг ор-номусига тухмат қилмасликни айтиб, юзтубан йиқилиб ёлворган.

Бахтсизликка учраганда одам ўзи учун энг катта юпанчини, яъни сени мағлуб этган кимса — ғайриинсоний даражада қудратли эканини инкор этмаслик керак, деган. Яна Тирей, Дорони Искандарнинг форс аёлларига муомаласидаги камтарлиги, форс эркалари билан тўқнашувлардаги жасоратидан ҳам устун эканлигига тан беришга ундаган. Сўзларининг ростлигини исботлаш учун қасамлар ичган ва Искандарнинг маишатда камтарлигига, олижаноблигига қўшлаб мисоллар келтирган. Шунда, Доро мулозимлари олдига қайтиб, қўлларини чўзганча худоларга илтижо қилган: “Эй, менинг авлод-аждодимга ва подшоҳлигимга оталик қилувчи худолар! Кулфатга тушганимда яқинларимга Искандар кўрсатган мурувватга мос мурувватлар қайтаришим учун форсларнинг буюклигини тиклашга, салтанатимни илгаригидек қутлуғ қилишга, ғалаба қозонишимга имкон беринг! Бордию, пешонамга бахти қаролик ёзилиб, буюк ўзгаришлар оқибатида форс салтанати қулайдиган бўлса, Қайхисрав тахтига Искандардан бўлак ҳеч ким ўтирмасин”. Кўпчилик ёзувчилар бу воқеа ва илтижони худди ана шундай ёзиб қолдирганлар.

XXXI. ФРОТГАЧА бўлган ерларни босиб олгач, Искандар ўзига қарши миллионга етадиган қўшин билан келаётган Доро томон юриш бошлади. Йўлда унинг яқинларидан бири, шоҳнинг кўнглини чоғ қилиш учун орқадаги юкчиларнинг топган ўйинини гапириб берди. Улар икки бўлиниб, ўзларича бири Доро, иккинчиси Искандар аталган қўмондон сайлаб, бир-бирларига кесакчалар отиш мусобақасини

бошлашган. Сўнгра қизишиб кетиб, муштлашувга ўтишган, ундан сўнг эса, сўйилу гавронларга ва тошларга ўтиб, ишни ҳақиқий жангга айлантирворишган. Бу гапни эшитиб, Искандар иккала қўмондоннинг бирга бир олишув қилишларини буюради. Ўзи “Искандарни” қуроллантиради, Филот эса “Дорони”. Бу олишувни келажак каромати ҳисоблаб бутун аскар аҳли кузатади. Қаттиқ, тинкани куритадиган олишувдан кейин Искандар деб аталгани ғолиб чиқади. Шоҳ унга ўн иккита қишлоқ совға қилиб, эронийларнинг кийимини кийиш ҳуқуқини беради. Бу ҳақда Эратосфен ёзиб кетган.

Доро билан ҳал қилувчи катта жанг кўпчиликнинг ёзиши бўйича Арбел¹ эмас, Гавгамэл остоналарида бўлиб ўтган. Маҳаллий шевада бу “Туянинг уйи” деганидир. Қадим подшоҳлардан бири, душманларидан бир ўркачли туяда қочиб қутулиб, уни шу ерда қолдирган ва унинг таъминотини бир неча қишлоққа тайинлаган.

Боздромион² ойда тахминан афиналиклар инс-жинсларга боғлиқ маросим ўтказадиган пайтда ой тутилиши рўй берган. Ой тутилишининг ўн биринчи куни, қўшинлар бир-бирига кўринадиган ҳолатда ойдин паллада, машъалалар ёруғида Доро қўшинини сафга тизиб қўйиб, кўрик ўтказган. Македонлар ухлаб ётардилар. Искандар эса фолбин Аристандр билан ўзининг чодирни олдида қандайдир сирли ва муқаддас удумларга амал қилиб, худо Фобосга³ қурбонлик келтирарди. Нифат билан Гордией тоғлари ўртасидаги текислик бутунисича варвар қўшинларининг машъали билан ёритилган эди. Форсларнинг қароргоҳи тарафидан худди чексиз денгизнинг овозига ўхшаб бир маромдаги бўғиқ гувиллаш келарди. Искандар яқинларининг энг кўзга кўринганлари, душманнинг кўплигидан ҳайратга тушиб, бу қўшинни очиқ жангда енгиб бўлмас-ов деб, бир-бирларига гап уқтиришарди. Айниқса Парменион шундай фикрда қатъий эди. Улар шоҳнинг қурбонлик маросимини тугатганини кўриб, унга яқинлашдилар-да, македонлар кундузи душман лашкарининг кўплигини кўриб ваҳимага тушишлари мумкин, ваҳиманинг сабабчисини яширувчи қоронғилиқдан фойдаланиб, тунда ҳужумга ўтишни маслаҳат бердилар. Искандарнинг “Мен ғалабани ўғирламайман!” деган барчага машҳур бўлиб кетган жавоби атрофдагиларга енгилтаклик ва хатар олдида жуда ўринсиз туюлди. Бошқа бировлар эса Искандар ўз кучига тўлиқ ишонган ва келажакни аниқ кўра олган деб ҳисоблайдилар. Аслида Искандар, аввалги мағлубиятларига тоғни, денгизни ва умуман майдоннинг торлик қилганини баҳона қилиб юрган Доронинг бу гал, қоронғиликни баҳона қилишини яна бир қарра юрак ютиб жангга отланишини истамасди. Искандар шунчалик буюк қудратга ва шунчалик катта мамлакатга эгалик қилувчи Доронинг, қурол-яроғ ёки жангчи етишмаслиги вазидан урушни тўхтатмаслигини, у фақат очиқ майдонда, очиқ жангда енгилиб, мардлигига путур кетганидан, ғолибликка умиди узилгандан кейин урушни тўхтатишини яхши англаб етганди.

XXXII. ЯҚИН боёнлари кетишгач, Искандар чодирга кириб мизғиб олиш учун чўзилган-у, айтишларича шундай қотиб ухлаганки, одатига хилоф равишда сахарда уйғонмаган. Бундан ҳайрон бўлган саркардалар нонушта қилишга ўзлари буйруқ берганлар. Шоҳнинг ҳали ҳам уйғонмаганини, ортиқ кутиш имкони йўқлигини кўрган Парменион чодирга кирган ва Искандарнинг ёнига келиб икки-уч қарра чақирган. Уйғонганини кўриб, олдинда энг буюк жанг турибди-ю, сен худди ғолиб чиққандек ухлайсан, деган. Искандар жилмайган ва шундай жавоб қилган: “Ҳа, нима бўлди? Жанг қилишдан қочиб юрган Дорони улкан сўнгсиз мамлакат бўйлаб қувиб юришдан қутулганимизнинг ўзи ғалаба эмасми?”

Фақат жанг олдидан эмас, жанг пайтида ҳам Искандар мардона руҳини йўқотмайдиган буюк саркарда сифатида ўзини намоён қилди. Жанг пайтида қўшинларнинг Парменион бошчилигидаги суронғор қисми Бақтрия отлиқларининг суронли ҳужумига дош беролмай пала-партиш ҳолда чекина бошлади. Бу орада Мазейнинг отлиқлари қўшинни биланиб ўтиб, заҳира аравалари кўриқчиларига ташланишди. Парменион зудлик билан олдинги жанговар сафлардан одам олиб ёрдамга юбормаса, қароргоҳ ҳам, заҳира нарсалар ҳам душман қўлига ўтиши ҳақида Искандарга хабарчи юборди. Искандар бу пайтда ўзини ўраган жангчиларга ҳужумга ўтиш ҳақида

¹ Арбел шаҳри ва ундан 100 км шимолий ғарбда жойлашган Гавгамел қишлоғи Дажла дарёсининг ортида, ҳозирги Ироқнинг шимолида жойлашган эди. Жанг м. ав. 331 йил 1 октябрда бўлиб ўтган.

² Боздромион — сентябр-октябрга тўғри келади.

³ Фобос — даҳшат, қўрқув худоси. Арейнинг ҳамроҳи.

буйруқ бераётганди. Ёрдам ҳақидаги илтимосни эшитиб, Парменион ақлдан озибди, ҳаяжонланиб-шошиб қолганидан голибга мағлубнинг мол-мулки бутунисича ўтишини, мағлуб эса бойлиги ва қуллари ҳақида эмас, курашда тик туриб мардона ўлишни ўйлаши кераклигини унутибди, деган.

Шу гапни Парменионга етказишни буюриб, Искандар дубулғасини кийди. Бошқа ҳамма анжомларини у аввалроқ, чодиридан кийиб чиққан эди: Сицилияда ишланган камарлик гипендиум¹, Иссадаги жангда ўлжа тушган, асосида икки қават бўз қўйиб ясалган совут. Теофилининг қўлидан чиққан темир дубулға худди кумушдек ялтирарди. Дубулғага қимматли тошлар тўғналган темир тахтачаси қадалган бўлиб, у бўйин ҳимоясига мўлжаланган эди. Тоби жуда мустаҳкам енгил хитой қиличи Искандарнинг доимий ҳамроҳи бўлиб, у хитой подшосининг совғаси эди. Одатда жангда қилич Искандарнинг асосий қуроли бўларди. Унинг эғнидаги энг бой ва кўркам нарса бу Геликонлар авлодининг тўнғичи қўлидан чиққан илашч бўлиб, буни Родос шаҳрининг аҳолиси ҳурмаг рамзи сифатида тўхфа этган эди. Жангга киришдан аввал Искандар уни доимо анжомлари устидан кийиб оларди. Сафларни кўздан кечириб, буйруқлар бериб, жангчиларни руҳлантириб, тайёрлик даражасини текшириб айланаркан, у Букефални эмас, бошқа отни минарди. Чунки машҳур дуддулининг ёши ўтиб қолганидан кучини аяб ишлатиш керак эди. Қўшин ҳолатини кўриб чиқиб, бевосита жангга кириш олдидан Букефални келтиришар ва унга мингачгина Искандар жангга ташланарди.

XXXIII. КАЛЛИСФЕННИНГ ёзишича, хитоблар билан варварлар устига тезроқ ҳужум бошлашга ундаётган фессалияликлар ва бошқа юнонлар билан қилган узоқ мулоқот Искандарнинг азмини янада қувватлантирди. Найзани сўл қўлига олиб, ўнг қўлини тепага қўтарганча, агар у ҳақиқатда Зевс ўғли бўлса, юнонларга ёрдам беришни, уларнинг юракларига мардлик туйғуларини юборишни худолардан сўради. Эғнига опшоқ либос, бошига эса олтин чамбар кийиб, Искандарла ёнма-ён от чоптираётган фолбин Аристандр тепада душман томонга парвоз қилиб кетаётган бургутни қўли билан кўрсатди. Буни кўрган барча аскарлар янада руҳландилар. Бир-бирларига, ҳай баракалла, дейишиб аввал отликлар, кетидан эса фалангалар ёв устига ташландилар. Варварлар юнон пиёдаларининг биринчи сафлари жангга киргунга қадар чекинишга тушдилар. Искандар ёвни таъқиб қиларкан, уларни марказга, Доро жойлашган томонга қисиб борарди. Яркираган қуролларини шайлаб, шоҳларини ҳимоя қилишга тайёр отликлар қуршовида ўзининг баланд жанг аравасида турган Доронинг келишган, барваста ва гўзал қиёфасини Искандар эронийларнинг бошлари орасидан аллақачон илғаб олганди. Чекинаётганларни ортга қайтариб, ҳали бузилмаган сафларни ҳам ёриб, фақат Дорога қараб интиларкан, бу билан Дорони қуршаб турган хос жангчиларини ҳам саросимага солди, сўнгра эса улар пароканда бўлиб кетишди. Форсларнинг чекинаётганлари билан жангга шай турганлари бир-бирига халақит берардилар. Хос жангчиларнинг фақат энг олижаноблари ва мардларигина Доронинг атрофида қолиб, охири нафасларигача шоҳларини ҳимоя қилдилар. Яраланиб, ҳолдан тойиб йиқилаётганларида ҳам, жон талвасасида ҳам грек отликларига ташланиб ўлардилар. Бу билан подшоларини таъқиб қилишга имкон бермасдилар. Воқеаларнинг бари Доронинг кўз олдида бўлаётганди. Вазият шундай эдики, у жанг аравасини орқага ҳам бурулмасди, ўликлар кўпайиб кетганидан отлар осмонга сапчир, аравакаш ҳам ҳеч бир иш қилолмай қолганди. Айтишларича, буни кўрган Доро, қуролларини ва жанг аравасини ташлаб, яқинда кўзи ёриган бияга миниб қочган. Аслида, Пармениондан ёрдам сўраб жўнатилган чопар келиб қолмаганда Доро бу гал ҳам қутулиб кетолмасди. Парменион уларнинг қанотида душман ҳали кучли жанг қилаётгани ва ёрдам берилмаса бўлмаслигини айтириб юборганди. Умуман олганда Парменионни бу жангда сусткашлик, фаолиятсизлик қилганликда айблашди. Бунга сабаб сифатида бировлар, қариб қолганидан илгариги жанговарлиги сусайган дейишса, Каллисфаво буни Искандарнинг шон-шухрати ортиб бораётганлигини кўролмасликдадир деб кўрсатади. Нима бўлганда ҳам Парменионнинг ёрдам сўраётганидан аччиқланган Искандар, жангчиларга асл сабабни айтмай, Дорони таъқиб қилишни тўхтатиш ҳақида буйруқ берди. Жангчиларга, қоронгу тушиб қолганлигини, беҳуда қон тўкиш лозим эмаслигини баҳона

¹ Гипендима — баданнинг пастки қисмига кийиладиган кийимнинг бир тури.

қилди. Парменион тарафга ташланаркан, душманларнинг батамом тор-мор ва пароканда этилганлигини йўлда эшитди.

XXXIV. ЖАНГНИНГ галаба билан тугаши форсларнинг қудрати батамом синдирилди деган гап эди. Осиё шоҳи деб эълон қилинган Искандар тантанавор қурбонлик — худойилар берар, дўстларига қимматбаҳо совғалар, бойликлар ва саройларни тарқатар, бутун-бутун вилоятларни инъом этарди. Юнонларнинг ҳурматини қозониш учун ҳамма ердаги якка тиранлар ҳокимияти тугатилиши лозимлиги, барча давлатлар эркин ва тенг ҳуқуқли эканлиги ҳақида махсус номалар юборарди. Шунингдек, у платейликларга-да алоҳида нома юбориб, бир вақтлари уларнинг ота-боболари Юнонистон озодлиги йўлидаги жангларга ўз ерларини бўшагиб берганлиги учун шаҳарларини қайтадан қуриб беражagini ваъда беради. Искандар Италиянинг Кротон шаҳрига ҳам алоҳида мурувват кўрсатиб, форслардан тушган ўлжанинг бир қисмини жўнатади. Чунки, италияликларнинг бари юнонларнинг галаба қилишига ишонмай қўйишганларида Фаилл исмли атлет ўз ҳисобидан кема жиҳозлаб, хавф-хатарда бирга бўлиш учун Саламинга¹ етиб келганди. Искандар мардликни, ватан учун кўрсатилган жонбозликни ана шундай қадрлар ва ёдда тугатарди.

XXXV. ҲЕЧ ҚАНДАЙ қаршиликсиз таслим бўлган Бобилистондан ўтаётганда...² даги жарликдан отилиб чиқаётган оловга ва жарликдан сал нарироққа бориб кўл ҳосил қилган нефтга, айниқса, ҳайрон қолганди. Нефт дегани тоғ мўмига жуда ўхшайдиган, лекин ўтга жуда таъсирчан суюқлик бўлади. Ўт уёқда турсин ундан чиққан ёруғликнинг ўзиданоқ ёниб, атрофдаги ҳавони ҳам ёқиб юборади. Варварлар нефтнинг табиий кучини Искандарга кўз-кўз қилиш мақсадида, шоҳ қўноғининг айланасига бошдан-оёқ нефт қуйиб чиқдилар-да, қоронғу тушгач, уни нариги бошидан туриб ёқиб юбордилар. Нефт дарров алангалади ва бу аланга кўз очиб юмгунча кўчанинг охиригача етиб ловуллаб ёна бошлади.

Искандарни ювинтириб, баданларининг парваришига қарайдиган, шу билан бирга турли мутойиба ва қилиқлари билан димогини чоғ қиладиганлар орасида афиналик Афинофан дегани ҳам бўларди. Бир куни ўта хушовоз бўлса-да, хунук Стефан деган қизиқчи бола ҳам Искандарнинг ҳаммомига чақирилганди. Шунда Афинофан Искандарга: “Шоҳим, истасанг шу суюқликни Стефаннинг баданида синаб кўрамиз? Агар нефт боланинг баданига юқса, боз устига ёнганда ўчмаса, унинг кўрқинчли ва енгилмас кучига шак-шубҳасиз ишонардим”, деган. Стефаннинг ўзи ҳам тажрибани ўтказишга бажонидил рози бўлган. Лекин болага нефт суркаб, ўт қўйишган ва у бошдан-оёқ ёна бошлагач, Искандар жуда кучли хавотир ва даҳшатга тушган. Агар ўша пайтда чўмилиш учун тайёрланган сув идишлари қўлиларида турган бир неча хизматкор бўлмаганда бола баданидаги оловни ўчириб бўлмасди. Сувнинг ва одамларнинг тайёрлигини ҳисобга олганда ҳам олов жуда қийинчилик билан ўчирилди ва бола анча вақтгача жуда азоб чекди.

Афсоналарни ҳақиқат билан яқинлаштиришга уринувчи баъзи бировлар, фожевий асарлардаги мадҳ этилган Медеянинг гулчамбар ва пеплосга суртган суюқлиги айнан шу нефтдир деб, ишонч билан айтадилар. Уларнинг тахминларича, Медеянинг совғаларидан ўт отилиб чиқмаган ёки у нарсалар ўзидан-ўзи ёниб кетмаган, балки олов ёки ёруғлик яқинлаштирилгандан кейин ёнган дейишади. Чунки, деб давом этишади улар, узоқдан келган нур ва ёруғлик айрим нарсаларни фақат ёритади ва иситади, айрим қуруқ, пўк ёки ёғлиқ суюқлик шимдирилган нарсаларда эса тўпланади ва охирида ёна бошлайди.

Нефт... ми³ ёки аслида ёғлиқ ва иссиқ бўлган ернинг қаъридан оқиб чиққан суюқлики деган маъноларда жуда кўп баҳслар бўлган. Бобилистоннинг иқлими жуда иссиқ ўлка. Бу ернинг аҳолиси иссиқ пайтларда сув тўлдирилган чарм тўшакларда ухлашади. Бобилистонда ноиб қилиб қолдирилган Гарпал шоҳ саройини ва сайргоҳларни Юнонистондан келтирилган ўсимликларни кўкартириб безамоқчи бўлганда анча муваффақиятларга эришган. Фақат плюшни тупроқ қабул қилмаган. Чунки плюш салқин ва нам ҳавода ўсади. Ўлканинг оби ҳавоси иссиқ ва қуруқ. Бу икки нарсани эса бир-бирига қўшиб бўлмайди.

¹ Саламин — Саламин жанги Искандардан юз йилларча аввал бўлиб ўтган эди. (Таржимон изоҳи).

² Матн бузилган.

³ Матн бузилган.

XXXVI. ИСКАНДАР Сузни эгаллаганда ундаги шоҳ саройидан қирқ минг талант тангага, турли қимматбаҳо идишларга, тошларга эга бўлди. Ҳикоя қилишларича, саройдан Гермиянда ишланган беш минг талант пур-пур¹ топилган бўлиб, у хазинада бир юз тўқсон йилдан бери сақланса-да ҳали ўзининг рангидаги ёрқинликни ва сифатини йўқотмаган экан. Таҳмин қилишларича, бунчалик яхши сақланишига сабаб, қирмизи матога рангни асал асосида, оқ рангни эса мой асосида тайёрлашган эмиш. Зероки, бу икки нарса матонинг тиниқ ва ёрқин рангларини узоқ муддат сақлар экан. Дионнинг айтишига кўра, форс шоҳлари бутун дунёни тобе қилганларини, қудратларининг чексизлигини, давлат чегарасининг ниҳоятда катталигини доимо эслатиб туриши учун хазиналарида Нил ва Истра дарёларидан келтирилган сувларни сақлар эканлар.

XXXVII. ПЕРСИДАГА юриш катта қийинчиликлар билан боғлиқ эди. Чунки у юрт етиб бориш мушкул бўлган тоғликлардан иборат бўлиб, бундан ташқари уни атоқли форс лашкарбошилари ҳимоя қилардилар (Доронинг ўзи қочиб кетганди). Бироқ Искандарнинг омади келиб, айланма ва қисқа йўлларни биладиган сарбон топилди. Отаси ликиялик, онаси форс бўлган бу одам икки тилни ҳам яхши биларди. Искандарнинг болалигидаёқ форсларга қарши юришида...¹ ликиялик йўлбошловчилик қилади, деб фол очганида Пифия ана шуни назарда тутган экан. Искандар бу жангда асир тушганлардан жуда кўшини ўлдиришга буйруқ берган. Ҳикоя қилишларича, Персидадаги топилган бойлик Сузадагидан қолишмасди. Бу ердан ўн мингга ҳаҷир арава, беш мингга туяга ортилган бойлик ва хазина олиб чиқиб кетилган.

Саройга ҳар томондан оқиб келаётган оломон томонидан ағдариб ташланган Ксеркснинг (Кайхисрав) ҳайкалига қараб, Искандар худди тирик одамга мурожаат қилганидек гап қотган: “Нима қилай? Юнонларга қарши уруш очганинг учун ётган ерингда қолдираверайми ёки кўрсатган матонат ва олижанобликларинг учун кўтариб кўяйми?” Шу сўзларни айтиб, у хаёлга чўмиб узоқ турган, сўнг индамай узоқлашган. Аскарларига дам бериш учун бу шаҳарда тўрт ойча қолган. Бу қиш ойлари эди.

Ҳикоя қилишларича, тилла бериб тикилган чодир остидаги тахтга биринчи бор ўтирганда Филиппнинг ҳамда Искандарнинг эски дўстларидан бўлган коринфлик Демарат чолларга хос йиғи қилиб шундай деган экан: “Оҳ, бечора шаҳид бўлган юнонлар, улар Искандарнинг Доро тахтида ўтирганини кўриш бахтидан бебаҳра кетдилар”.

XXXVIII. БИР қуни, яна Доронинг кетидан қувишга тушиш арафасида, Искандар дўстлари билан базм уюштириб шоду хуррамлик қиларди. Бу базмда ўзларининг севиқлиларига эргашиб келган аёллар ҳам ҳозир эдилар. Шоду хуррамликда келиб чиқиши аттикалик бўлган, кейинчалик шоҳлик тожини кийган Птолемейнинг маҳбубаси Таида, айниқса, ажралиб турарди. У гоҳ Искандарни нафосат билан мадҳ қилиб, гоҳ унинг устидан ҳазил-мутойибали кулиб, майнинг кайфи таъсирида лутф айтишга қарор қилган. Бу лутф она шаҳридаги урф-одатларга батамом мос бўлса-да, унинг табиатига зид эди. У бугун, калондимоғ форс шоҳларининг маконларини таҳқирлаб, мазах қилиб ўтираркан, Осиё бўйлаб дарбадар юрганларида тортган машаққатлари учун мукофот олаётгандек ҳис қилаётганини гапирган. Бутун шоҳнинг кўзи олдида, Афинага ўт қўйиб, кунпаякун қилган Ксеркснинг саройига ўз қўлим билан ўт қўядиган бўлсам, хурсандчилигим бундан ҳам ортали деган. Искандарга эргашиб юрган аёллар, давом этган у, Юнистон учун қуруқликдаги ва денгиздаги машҳур лашкарбошилардан ҳам яхшироқ қасос олдилар деб, одамлар гапириб юрсин”. Аёлнинг бу гаплари — хайрихоҳ ғала-ғовур, кучли олқишлар билан кутиб олинди. Дўстларининг тинмаётган ҳайбаракалласи таъсирида Искандар дик этиб тургану, бошига гулчамбарини кийиб, қўлига машғала олиб, йўл бошлаган. Унга эргашганлар ғовур-ғувур, тўполон билан қасрни ўраб олишган, гап нимадалигини эшитган бошқа македонияликлар ҳам машғалалар билан югуриб келишган. Искандар эроншоҳнинг қасрига ўт қўйиб йўқ қилмоқчи экан, демак, варварлар орасида қолиб яшашга эмас, уйга қайтишга қарор қилибди деб севишилган. Ёнғин ҳақида баъзи бировлар юқоридагидек ҳикоя қилишади. Баъзилар эса,

¹ Пур пур — тритоний ва қирмизи чиганоқдан олинган бўёқ билан бўялган мато.

² Матн бузилган.

ёнгин аввалдан, ҳушёрлик пайтида пухта ўйлаб амалга оширилган дейишади. Лекин бу икки тараф ҳам, Искандар дарров фикридан қайтиб ёнгинни ўчиришга буюрган, деган фикрда яқдилдирлар.

XXXIX. САЛТАНАТИ ва қудрати буюклашгандан сўнг Искандарга табиатан хос бўлган саҳийлик хусусияти яна кучли намоён бўла бошлади. Саҳийлик эса меҳр билан қўшилганда ҳақиқий қиммат касб этади. Искандарда ана шулар мужассам эди. Бунга баъзи бир мисолларни келтириб ўтаман. Душман жангчисини ўлдириб, узилган калласини кўрсатган пеонияликлар қўмондони Аристон Искандарга шундай деган: “Бу каби совға бизларда олтин қадаҳга лойиқ деб ҳисобланади”. “Бор-ўғи бўш қадаҳами, — деб сўраган кулиб туриб Искандар, — сенга уни бераман. Лекин аввал уни тўлдириб соғлигинг учун ичиб олай”. Бир македониялик оддий жангчи бир куни хазинага тегишли тиллани ҳачирга ортиб ҳайдаб борарди. Ҳачир ҳолдан тойиб юролмай қолганда жангчи юкни ўзи кўтариб олади. Шоҳ унинг чекаётган азобини кўриб, гап нимадалигини суриштиради ва юкни ерга қўймоқчи бўлган жангчига шундай дейди: “Бардам бўл, яна озгина чидагин-да, юкни ўз чодирингга олиб борақол”. Умуман олганда Искандар совға сўрайверадиғанлардан кўра, совға берганда рад этувчилардан кўпроқ аччиқланарди. Фокионга ёзган хатида, агар Фокион бундан кейин ҳам кўрсатилган мурувватдан воз кечавераркан Искандар у билан дўстлик алоқаларини узишини билдирган. Ўзи билан ҳамиша тўп ўйнашда шерикчилик қиладиган Серапион деган йигитчага у ҳеч қандай мурувват кўрсатмас экан, чунки у йигитча бу ҳақда сўрамас ҳам экан. Бир куни тўп ўйинда Серапион унга ҳеч тўп оширмапти. Искандар ундан сўрабди: “Нега манга бугун тўп оширма-япсан?” Серапион шундай деб жавоб беришти: “Ахир сен сўраётганинг йўқ-ку”. Искандар кулиб юборибди-да, йигитчага катта совғалар берипти. Базмларда ҳазил-мутойиба қилиб, лагифалар билан шоҳ кўнглини чоғ қилиб юрадиган Протей, ўзининг шоҳга ёқмай қолганини сезипти. Дўстларини ўртага солиб илтимос қилдириб, ўзи йиғлаб кечирим сўрапти. Искандар, кечирдим, депти. “О, шоҳим, — депти Протей, кечирганингни билдирувчи бирон нарсангни менга бер”. Искандар беш талант тилла бериб юборишни буюрган экан.

Искандарнинг дўстларига, ясовулларига, тунқотарларига қилаётган инъомларининг не човлик катталигини онаси Олимпиаданинг унга ёзган хатидан ҳам билса бўлади. “Дўстларингга мурувват ва меҳрибончилик қилишнинг бошқа йўлини топгин. Бу аҳволда сен уларни шоҳга тенглаштириб қўймоқдасан. Уларга дўст ва мулозим орттиришга имкон бериб, ўзингни ёлғизликка мубтало қилаётгирсан”. Бу мазмундаги хатларни Искандар Олимпиаданинг тез-тез олар, бироқ уларни сир сақларди. Фақат бир марта, Гефестион одати бўйича муҳрни бузиб, онанинг хатини ҳам ўқиб бермоқчи бўлганда Искандар уни тўхтатмади-ю, бироқ қўлидаги узугини ечиб, муҳри тарафини унинг лабига теккизиб қўйди.

Доронинг энг атоқли кишиларидан бири Мазейнинг ўғлига Искандар аввал инъом этган сатрапиясига қўшимча тариқасида яна битта, ундан ҳам бойроқ ва кенроқ сатрапияни инъом қилганда у олмаган ва шундай жавоб берган: “Бурун битта Доро бор эди, сен эса бир неча Искандарни яратдинг”. Парменионга Искандар беш минг талантлик кийим-кечак ўлжа олинган Багойнинг қасрини инъом этган. Антипатрга ёзган хатида Искандар унга душманлардан сақланиш учун танқўриқчилар ёллашни маслаҳат беради. Онасига у жуда кўп тўхфалар жўнатган, бироқ давлат ва ҳарб ишларига аралаштирмаган ва онасининг бу хусусдаги таъналарини индамай эшитаверган. Антипатрнинг Олимпиада устидан шикоят қилиб ёзган жуда узун хатини ўқиб бўлиб, “Онанинг бир томчи кўз ёши бунақа хатларнинг мингтасини унуттириб юборишини Антипатр билмайди-да”, деган экан.

XI ИСКАНДАР ўз яқинларининг ялқовлашиб, ҳашаматга ҳаддан ортиқ берилиб кетганликларини кўриб турарди: теослик Гагنون этикларига кумуш миҳлар ишлатарди, Леоннатнинг гимнасийи учун кумни Мисрдан туяларга ортиб келтиришарди; Филотниқиди ов матраплари шунчалик кўп тўпланиб қолгандики, уларни ёзса юз стадийча чиқарди; ҳаммомда шоҳнинг дўстлари баданларига зайтун ёғидан кўра кўпроқ турли-туман хушбўй ёғларни ишлатардилар, қаерга борсалар ходими-гарларини, ётарда уқаловчиларини бирга олиб юрардилар. Буларнинг бари учун Искандар дўстларини юмшоқ қилиб, лекин топиб-топиб, ақл билан койирди. Ҳўв, шунча қақшатқич жанглари кўргансенлар, зафарбардорлар мағлублардан кўра ширинроқ ухлашини наҳотки унутдинглар, деб ҳайронлик билдирарди. Ҳўв, биз-

нинг ва форсларнинг ҳаё тарзини солиштириб ўз баданида синаб кўрганлар! Зебзийнатга фарқ бўлган ялқовлик — қулларга хос, меҳнат эса шоҳларга хос эканлигини билмайсанларми?” “Инсоннинг энг қимматли нарсаси — ўз баданини ўз қўли билан парвариш қилиш эканини наҳотки унутдинглар? — дерди у, — Отига ўзи қарай оладиган, найза ёки дубулғасини ўзи созлай оладиган қолдими ичларингда? Ғалабанинг бизлар учун том мақсади мағлублар қилгани қилмаслик эканлигини билмайсанларми?” Искандарнинг ўзи эса, юриш ва ов пайтлари илгаригига нисбатан ҳам ортиқроқ ўзини хавф-хатарга урар, ўзини ҳар жиҳатдан тобларди. Бир куни овда унинг катта арслонни ўлдирганини кўриб, бирга бўлган лакон элчиси: “Искандар, сен шоҳлик салтанати учун ажойиб жанг қилдинг”, — деган экан. Бу ов жангининг тасвирини чизган Кратер, асарини Делфага бахшида этган. Бу тасвирдаги арслон, итлар, жанг қилаётган шоҳ, ёрдамга югуриб келаётган Кратернинг ўзини кейинчалик Лисиш ва Леохар ҳайкал қилиб ясаган.

XLI. ЎЗИГА меҳнат ва машқ машаққатларини юклаб, бошқаларни матонатга ундаркан, хавф-хатарлардан ўзини тортмасди. Бироқ унинг дўстлари бойиб кетганларидан кейин манманликка берилиб, фақат маишатни, хузур-ҳаловатни ўйлайдиган бўлиб қолдилар. Дарбадарлик ва ҳарб ишлари уларга оғирлик қила бошлади. Шу кайфиятда улар аста-секин шоҳга танбеҳ берадиган, у ҳақда ёмон фикрлар айтиш даражасига бориб етдилар. Аввалига Искандар буларга унчалик парво қилмади. Яхшиликлари эвзига маломатлар эшитиш — шоҳлар учун янгилик эмаслигини гапириб юрди. Дарҳақиқат, яқин ёр-биродарларига қилган мурувват ва меҳрибончиликлари Искандар уларни не чоғлик севганидан далолат беради. Мен улардан баъзи мисолларни келтириш билан чекланаман. Ов пайтида айиқдан жараҳат еган Певкестга хат ёзиб, ҳамма ёр-дўстлар буни билибди-ю, мени беҳабар қолдирибсан, деб танбеҳ беради. “Энди, — деб илтимос қилади Искандар, — ўзингнинг соғлигинг ҳақида, шунингдек, овдаги хатарли дақиқада сени ташлаб қочган дўстларинг ҳақида менга ёзиб юбор. Зероки, бундай одамлар жазоланишлари керак”. Иш билан қаёққадир кетган Гефестионга хат ёзиб, ов пайтида мангустани гиж-гижлаб туришганда Пердикка беҳосдан найзаси билан Кратерга жараҳат етказганини хабар қилади. Хасталиқдан соғайиб чиққан Певкестнинг табибига махсус хат ёзиб, унга миннатдорчилик билдиради. Тушида Кратернинг касалланганини кўриб, эртасига қурбонлик беради ва Кратернинг ўзига ҳам худойи қилиб юборишини илтимос қилади. Кратерни чемерица билан даволамоқчи бўлган Павсанийга ҳавотирланиб хат ёзади ва чемерицадан фойдаланиш йўларини маслаҳат қилади. Гарпалнинг сотилиб қочиб кетгани ҳақида биринчи хабарни берган Эфиалт билан Киссни тўхмачилар деб кишанбанд қилдиради. Искандар хасталанган ва ёши ўтган жангчиларни ватанга қайтараётганда эглик Эврилох деган жангчи касаллар рўйхатига кириб олди. Бироқ унинг ёлғони фош бўлади. Шунда Эврилох Телесиппани севиб қолганидан, у билан бирга денгиз бўйига кетиш ниятидалигини айтади. Искандар у аёлни кимлигини сўрайди ва озод гетера¹ эканлигини эшитгач, шундай дейди: “Эврилох, биз сенинг севгинга ҳайрихоҳмиз. Лекин Телесиппани туққанлар озод кишилар экан, шунинг учун уни гап билан ёки совға билан ёнингда қолишига кўндириб кўр”.

XLII. УНИНГ ёр-биродарларига диққат-эътибори кишини ҳайратга солади. Дўстларига тегишли энг майда-чуйда нарсаларгача назардан қочирмай хат ёзишга имкон топади. Масалан, хатларнинг бирида Киликияга қочиб кетган Селевкнинг қулини топтиришни буюради. Певкестга эса Кратернинг Никон деган қулини туттиргани учун миннатдорчилик билдиради. Мегабизга йўлланган мактубида, эҳромга кириб паноҳ топган қул ҳақида ёзаркан, бир амаллаб уни эҳромдан алдаб чиқариб банди қилишни, лекин эҳром ичида тегинмасликни маслаҳат беради. Искандарнинг подшоҳлик қилган дастлабки йиллари ҳақида ёзганларнинг ҳикоя қилишларича, ўлим жазосига маҳкум этиладиган жиноий ишларни кўриш пайтида, айбловчи гапирётганда у қўли билан бир қулогини беркитиб ўтираркан. Бунинг мазмуни шуки, айбловчининг таъсирига берилиб кетиб, бетарафлик туйғусини йўқотиб қўймай деркан. Бироқ кейинчалик, ҳақиқатни яшириш, ҳақиқат ўрнини олишга уринувчи уйдирмаю ёлгонларни эшитавериш, кўравериш қаҳри қаттиқ бўлиб қолган. Умрининг ана шу даврида ўзи ҳақида ҳақоратомуз гаплар эшитгудек бўлса

¹ Гетера — оила қурмаган, оилавий вазифалардан озод аёл.

жуда аччиқланадиган, маслаҳат эшитмайдиган, раҳмсиз бўлиб боради. Чунки у шон-шухратни жонидан ва подшоҳликдан ҳам устун қўядиган одам эди.

Доро билан жанг қилиш ниятида Искандар яна сафарга чиқди. Доронинг Бесс томонидан асир олинганлигини эшитиб, у фессалияликларга уйларига қайтишга ижозат берди. Уларга маошларидан ташқари икки минг талант пул ҳада этди. Дорони таъқиб этиш жуда оғир ва машаққатли бўлди. Ўн бир кун ичида уч минг стадий йўл босишга тўғри келди. Жуда кўп отликлар ҳолдан тойиб қолишди. Айниқса, сувсизлик қаттиқ азоб берарди. Шу ерда уларга дарёдан мейшда сув ташиётган қандайдир македонияликлар йўлиқди. Қоқ пешин пайти эди. Искандарнинг сувсираб азоб чекаётганини кўрган мешкобчилар дарров битта дубулғага сув тўлдириб унга беришди. Шоҳ улардан сувни кимга олиб кетишгаётганини сўраганда, улар шундай дейишди: “Ўғилларимизга; лекин сен тирик бўлсанг, биз буларни йўқотсак ҳам майли, бошқаларини туғдириб оламиз”. Қўлида сув тўла дубулғани ушлаб турган Искандар орқасидаги жангчиларга ўғирлиди. Уларнинг бари сувдан кўз узмай турарди. Буни кўрган Искандар бир култум ҳам ичмай дубулғани қайтарди. Миннатдорчилик билдиракан шундай деди: “Мен бир ўзим ичсам буларнинг руҳи чўкади”. Шоҳнинг матонат ва олийжаноблигини кўрган жангчилар отларига қамчи уриб, ҳеч иккиланмай олга бошлайверишини, шундай шоҳлари бор экан, улар толиқишни, сувсашни ўйлашлари ҳам мумкин эмаслигини, ҳатто ўзларини ўладиган мавжудот деб ҳисобламасликларини ҳайқаришди.

XIII. ЖАНГЧИЛАРНИНГ бари бир хилда жонбозлик кўрсатишди. Бироқ душман қароргоҳига шоҳларининг ортидан фақат олтмиш кишигина ёриб қира олди. Олтмишга македониялик атрофда сочилиб ётган олтину, кумушларга ҳам, аравакашлари қочиб қолганидан турли тарафга ўрмалаётган бола-бақра, хотин-халаж ўтирган араваларга ҳам қарамай, олдинда қочиб кетаётганлар кетидан — Доро кетидан интилишарди. Ниҳоят улар Дорони топдилар. У ўзининг жанг аравасида ётар, кўп найза жароҳати олган ва ўлим арафасида эди. Доро сув сўради. Полистрат унга совуқ сув келтирди. Доро чанқоғини қондириб бўлиб шундай деди: “Кўрсатган олийжаноблигинг учун яхшилик қайтараолмаслигим — бахтсизлигимнинг чўққисидир. Сенга буни Искандар қайтаради. Искандарга эса, унинг онамга, аёлимга, болаларимга кўрсатган олийжаноблиги учун худолардан қайтади. Унинг қўлини менинг учун қисиб қўй”. Доро гапни тугатиб, Полистратнинг қўлини олди-да, жон берди.

Искандар мурданинг олдига келиб, изтиробини яшириб ҳам ўтирмай эгнидаги ёпинчигини ечди ва Доронинг устига ётди. Кейинчалик Искандар Бессни топтириб қатл эттирди. Қатл шундай бўлган эди. Икки тик ўсган дарахт букилиб, учлари бирлаштирилди. Уларга Бессни боғлаб қўйиб юборишди. Куч билан тикланган дарахтлар гавдани бўлиб ташлади. Доронинг шоҳона қилиб парвариш берилган жасадини онасига юборишди. Унинг Эксатр исмли укасини Искандар ўзига мулозим қилиб олди.

XLIV. СЎНГ, Искандар аскарларининг энг яхши қисми билан Гирканияга йўл олди. У ерда улар суви бошқа денгизлардагидан чучуқроқ бўлган қўлтиққа дуч келдилар. Кўриниши Понтдан қолишмайдиган бу қўлтиқ ҳақида Искандар ҳеч қандай маълумот ололмади ва уни Местиданинг бир чеккаси бўлса керак, деган фикрга келади. Аслида эса табиатшуносларга бу денгиз маълум эди. Искандарнинг юришидан анча бурун улар Гиркан қўлтиги ёки Хазар денгизининг океаннинг тўртта қўлтигидан энг шимолийси эканлигини ёзиб қўйгандилар.

Бу ерда маҳаллий варварлар тўсатдан отбоқарларга ҳужум қилиб, Букефални обқочиб кетишди. Искандар ҳаддан зиёд аччиқланиб дарахчи орқали, агар оти қайтарилмас экан, бари аҳолини — хотину бола-чақаси билан қириб ташлашини эълон қилди. Аммо отини қайтариб беришиб, шаҳарлар эса ихтиёрлари билан бўйинсунганларидан кейин Искандар уларга жуда яхши қаради. Букефал учун эса ҳатто, товон ҳам тўлади.

XLV. ГИРКАНИЯДАН сўнг Искандар қўшини билан Парфияга ўтди. Худди мана шу ўлкада у ҳарб ишларидан дам олар экан, умрида биринчи марта варварларнинг кийимини кийди. Буни маҳаллий аҳолига ёқиш учун атайлаб қилдимми ёки ўзининг шахсига сифинишни жорий қилиш ниятидами, македонияликларни янги урф-одатларга ўргатмоқчимиди — аниқ айтиш қийин. Аммо нима бўлганда ҳам Искандар ҳаддан ташқари варварча, алмойи-алжойи бўлган мидияча либосни бутуни-

сича қабул қилмади. Мисол учун у шалвар, кандия ва тиарани киймай мидия ва форс кийимларидан кўшиб уйғун бир либос танлади. Бу либос биринчисидан сал камтарроқ бўлса, иккинчисидан сал тантанаворроқ эди. Аввалига Искандар бу либосни фақат варварлар билан учрашганда ёки уйда дўстлари билан суҳбат қурган чоғларида кийиб юрди. Аммо кейинчалик, расмий ташриф ва қабул пайтларида ҳам шу кийимдан фойдаланаверади. Бу нарса македонликларга оғир ботса-да, шоҳларининг бошқа ҳамма соҳадаги мардликлари учун бу қилиғини шунингдек, маишатбозликка берилаётганини ва атайин кўз-кўз қилинадиган тантанаворликларини кечиришарди. Бундан ташқари, ҳикоя қилинаётган давргача бўлган юришларда чеккан заҳматлари ва олган жароҳатларини айтмаганда ҳам у яқингинада тиззасидан камон ўқи билан яраланганди ва бўйнига тош текканди. Тиззасидаги жароҳат шундай кучли эдики, камон ўқи суякни синдириб, ташқарига чиқариб юборганди. Бўйнига теккан тошдан эса узоқ вақтгача кўз олдига парда тортилгандек бўлиб юрди. Буларнинг барини македонияликлар ҳисобга олишарди. Искандар эса ҳамон ўзини жасоратларга ташларди. Мисол учун у сурункали ичкетар касалига мубтало бўлганига қарамай Орексарт дарёсини Танаид деб ўйлаб кечиб ўтди ва скифларни юз стадийгача қувиб борди.

XLVI. КЎПЧИЛИК, шу жумладан, Клитарх, Поликлит, Онесикрит, Антиген, Истрларнинг ёзишича, Искандарга ўша ерларда амазон аёл учраган. Аммо Искандарнинг котиби Харет, шунингдек Арасту, Птолемей, Антиклид, фивалик Филон, теангеллик Филиш, эретрийлик Гекатей, халкидиялик Филипп, самослик Дуридлар бу гапни уйдирма деб ёзишади. Искандарнинг ўзи ҳам бу — кейингиларни тасдиқлагандек бўлади. Антипатрга ёзилган батафсил хатида скифларнинг шоҳи қизини хотинликка берганини ёзади-ю, амазон аёл ҳақида оғиз очмайди. Айтишларича, орадан анча йиллар ўтиб, Онесикрит асарининг амазон аёл ҳақида ёзилган тўртинчи жилдини ўқиб бораётганда, Лисимах (бу пайтда у подшоҳ этиб сайланган эди) мийиғида кулиб туриб, “Қизик, ўша пайтда мен қаерда эканман-а?” деб сўраган экан. Аммо, амазон аёл ҳақидаги гапларга биз рост ёки уйдирма деб қарашимиздан қатъий назар, Искандарнинг шахсига қойиллигимиз камаймайди ҳам, кўпаймайди ҳам.

XLVII. ИСКАНДАР македонияликлар руҳан чўкиб, сафарни давом эттиришни истамай қоладилар деб кўрқарди. Шунинг учун у кўшиннинг қолган қисмини безовта қилмай, ўзи билан Гирканиядан ўтган йигирма минг пиёда ва уч минг отлиқни бир жойга тўплаб, мурожаат қилди. Шу пайтгача, деди у, варварлар македонияликларни худди тушларида кўргандек бўлдилар. Энди эса, Осиёни алғов-далғов қилиб қўйиб, македонияликлар бу юртни ташлаб, қайтиб кетадиган бўлса, варварлар уларни кўрқоқлар деб ҳисоблаб шу заҳотиёқ орқадан ташланадилар. Искандар, қайтмоқчи бўлганларни ушлаб қолишга ҳаракат қилмайди. Лекин, кейинчалик худолар шоҳид бўлсинки, македонияликлар уни, бутун дунёни македонияликларга олиб беришни ният қилган Искандарни бир тўда дўстлари ва кўнгилчилар билан ёлғиз ташлаб кетган бўладилар. Искандар Антипатрга ёзган хатида ҳам ўз нутқини тахминан мана шу мазмун ва ибораларда баён қилади. Шу хатида, ўз мурожаатини тугатгандан сўнг жангчиларнинг бари уни баралла олқишлаб, дунёнинг чеккасида у билан боришга тайёр эканликларини изҳор этишганини илова қилади. Кўшиннинг ана шу қисмида муваффақият қозонгач, унинг қолган катта қисмини кўндириш унчалик қийин эмасди. Аскарларнинг бари шоҳ ортидан боришга кўндилар.

Шу пайтдан бошлаб Искандар бир томондан ўз турмуш тарзини маҳаллийчага мослаштиришни, иккинчи томондан маҳаллий аҳолини македонча турмушга яқинлаштиришни кучайтирди. Чунки шу яқинлаштириш ва аралаштириш орқали ўз ҳокимиятини куч билан эмас, яхшилик билан мустаҳкамлайман ва узоқ ўлкаларга юриш қилсам, бу жуда асқотади деб ҳисобларди. Яна шу мақсадда у маҳаллий болалардан ўттиз мингтасини танлаб олиб, юнонча билимга ва македонча қурол-яроғни ишлатишга ўргата бошлади. Уларга устозликка жуда кўп одамларини жалб этди. Қизларнинг жўр ўйинида учратиб, бир кўришдаёқ севиб қолган гўзал ва сарвиқомат Роксанани никоҳига олгани ҳам унинг ниятларига мос келарди. Бу никоҳ Искандарни варварлар билан алоқасини мустаҳкамлади. Ўзини асир этган қизни ноқонуний йўл билан олишга уринмай, ҳисларини тизгинлаб, одоб сақлагани варварларнинг шоҳга бўлган ишончи, муҳаббатини жуда кучайтирди.

Энг яқин дўстларидан бири Гестеионнинг Искандарнинг варварларга яқинлашаётганини маъқуллаб, ўзи ҳам тақлид этаётганини, иккинчи дўсти Кратернинг эса македон одатларига содиқ қолаётганини кўриб уни ҳам маъқуллади. Варварлар билан ҳамма муомаласини Гестеион орқали, юнон ва македонлар билан эса Кратер орқали олиб бора бошлади. Биринчисига жуда қаттиқ меҳр қўйиб, иккинчисини эса жуда хурмат қилиб: Гестеионни — Искандарнинг дўсти, Кратерни эса шохнинг дўсти деб атарди. Шу сабабдан унинг иккала дўсти бир-бирига адоват кўзи билан қарашар, тез-тез жанжаллашиб туришарди. Бир куни Ҳиндистондалик пайтларидида бу иккаласининг жанжали бир-бирига қилич яланғочлашгача бориб етди. Шу заҳотиёқ икковининг тарафдорлари ҳам бир-бирларига қарши шайланди. Лекин Искандар отига қамчи уриб етиб келди-да, Гестеионни барчанинг олдида: агар Искандарини йўқотса ҳеч нарсага арзимайдиган одамга айланишини тушунмайдиган эси паст, аҳмоқ ҳеч, бақириб урушди. Кратерга ҳам қаттиқ танбеҳ берди. Сўнг икковини хузурга чақириб, яраштирди-да, Аммон ва бошқа худолар номи билан қасам ичиб, тириклар ичида энг яхши кўрадиган одам иккови эканлигини, бироқ агар яна уришишганини билиб қолса — икковини ёки жанжални биринчи бошлагани албатта, шахсан ўлдиражагини айтди. Ҳикоя қилишларича, шу танбеҳдан сўнг иккови на ҳазил билан, на иш ёки ҳаракат билан бир-бировини хафа қилишга уринмаган экан.

XLVIII. ФИЛОТ Парменион ўғли македонияликлар орасида мард, иродаси муштаҳкам одам сифатида катта обрў қозонганди. Саҳйилик ва меҳрибончиликда Искандардан кейин ундан ўтадиган одам топилмасди. Ҳикоя қилишларича бир кун ундан бир дўсти пул сўраганда, у уй бошқарувчисига бериб юбор, деб буюрган. Уй бошқарувчиси пул йўқлигини баҳона қилганда, Филот: “Нималар деяпсан ўзи? Биронта қадаҳ ёки либосинг ҳам топилмайдими?” деган экан. Аммо калондимоглиги, ҳаддан зиёд бойлиги, олий зотга таалуқли бўлмаса-да, олий зотга хос тарзда яшаши, баданини парваришлаш усулларининг ўта назокатли эканлиги, иззатталабликда кўпол, рашга тегадиган даражада меъёрдан ошиши одамларда ҳасад ва адоват уйғотганди. Ҳатто, отаси Парменион ҳам унга “Ўғлим, сал пастроқ тушсанг бўларди”, деб танбеҳ берган эди. Хуллас, шу Филот Искандарнинг ҳам қора рўйхатига тушган эди. Доронинг Киликиядаги мағлубиятидан кейин Дамашқдаги бойликлар билан бирга, қароргоҳда минглаб бандилар келтирилди. Улар ичида гўзаллиги билан ажралиб турадиган пидналик Антигона деган қиз ҳам бўлиб, уни Филот ўлжа сифатида олганди. Барча эркаклар каби май ичиб олгач, Филотнинг тили очилиб кетарди. Антигонага ўзининг жасоратлари хусусида мақтанар, буюк ғалабаларига ўзим ва отам туйайки эришдим, Искандар эса болакай, бутун шон-шухратининг сабабчиси отам иккимиздир, дерди. Аёл бу гапни танишларидан бирига, таниши эса ўз танишига, хуллас, барча миш-миш каби ўрмалаб, охири Кратернинг қулоғига етган ва Кратер аёлни яширин равишда Искандарнинг қошига келтирган. Аёлни эшитиб бўлиб, Искандар унга Филот билан учрашувларини давом эттиришни ва нимаки гап бўлса шахсан унга етказиб туришни тайинлаган.

XLIX. БУ ВОҚЕАДАН хабари йўқ Филот, Антигонанинг олдида бурунгидек мақтанаверган ва қизишиб кетган чоғларида шох ҳақида номаъқул гапларни ҳам айтаверган. Филотга қарши жиддий айблар қўйилаётганига қарамай, Искандар Парменионнинг садоқатига ишонганидан, ё ота-боланинг куч-қудратидан ҳайиққанидан индамай юраверган. Бу орада Македониянинг Халастра шаҳарчасидан чиққан Димн деган одам Искандарга нисбатан хуфёна фитнани бошлаб юборган. Фитнага ўзининг Никомах отли баччасини ҳам тортмоқчи бўлган. Никомах тақлифдан воз кечиб, бор гапни акаси Кебалинга айтиб берган. Кебалин эса укасини эргаштириб Филот қошига борган ва ака-укани шохнинг хузурига обкиришни, жуда муҳим гаплари борлигини айтган. Не сабабданлиги номаълум, бироқ Филот шохнинг бундан муҳимроқ ишлар билан бандлигини айтиб, пайсалга солган. Бу ҳол иккинчи марта такрорлангач, ака-ука бошқа одамга мурожаат этишган. Шу одам ёрдамида Искандар хузурга киришган ва Димн ҳақида бор гапни айтиб беришган, гап орасида Филотнинг шох билан учраштиришни икки марта пайсалга солганини ҳам гуллаб қўйишган. Искандарнинг қони қайнаб, Димнни ҳибсга олиш учун аскар жўнатган.

Димн қаршилиқ кўрсатгани учун уни ўлдиришдан бошқа илож қолмаган. Бу хабардан Искандар бадтар шубҳага тушган, чунки Димннинг ўлдирилиши фитнанинг очилишидаги энг муҳим гувоҳни йўқ қилиш билан баробар деб ҳисоблаган.

Парменионинг ўглини азалдан ёмон кўриб юрган одамлар фиску фасодни кучайтиришган. Искандар фиску-фасод тарқатувчиларни бир жойга тўплаб, уларнинг вазларини эшитган. Тўшланганлар қандайдир ҳеч ким назарига илмайдиган Димннинг ўзи бундай катта жиноятга қўл уролмайди, унинг орқасида катта кучлар бор. Ана ўшалар бу ишнинг сир бўлиб қолишидан манфаатдордир дейишган. Шоҳ жим туриб эшитган. Хуллас, Филотга қарши яна мингта айбни юклаб ташлашган. Ниҳоят, шоҳ Филотни банди қилишга буйруқ берган. Филотни шоҳнинг дўстлари иштирокида азоблаб сўроқ қилишган. Искандарнинг ўзи парданинг орқасида эшитиб турган. Ҳикоя қилишларича, Филот инграб Гефестиондан шафқат сўраганда, “Қандай қилиб сен — Филот, шундай иродасиз ва қўрқоқ бўла туриб, фитна қилишга жазм қилдинг?” деб юборган экан Искандар.

Филотнинг ўлимидан кейин Искандар шу заҳотиёқ Мидияга отаси Филиппнинг ўнг қўли ва ўзининг ҳам энг ишончли дўстларидан бири, ўзини Осиёга юриш қилишга рағбатлангирган садоқатли Парменионни ўлдиришга одам юборди. Парменионнинг уч ўли билан бир эди. Иккитаси жангларда ўзининг кўзи олдида ҳалок бўлганди. Учинчиси эса ўзи билан бирга ўлдирилган.

Буларнинг бари Искандарнинг дўстлари орасида даҳшатли қўрқув уйғотди. Айниқса, Антипатр ваҳимага тушганидан этолияликларга яширин одам юбориб сулҳ тузиб қўйди. Этолияликлар бир пайтлар Эниадани вайрон қилганларида, Искандар: “Бу иш учун эниадаликлар эмас, шахсан ўзим қасос оламан”, дегани учун ундан жуда қўрқардилар.

L. БУ ВОҚЕАЛАРДАН кейин тез орада Клит ҳам фожеали ўлдирилди. Агар Клитнинг ҳалокатини батафсил баён қилмасам, бу ўлим Филотнинг ўлимидан ҳам кўра шафқатсизлик ва ёвузлик намунаси бўлиб туюлиши мумкин. Аксинча, барча сабаб ва ўша пайтдаги вазият қандай бўлганлиги айтиб берилса, унинг қасддан эмас, тасодифан ўлдирилганлиги, шоҳнинг кайф устида жаҳл отига миниши бу фожеага шунчаки тасодифий сабаб бўлгани ойдинлашади. Воқеа бундай бўлган эди. Денгиз оша келган қандайдир одамлар Искандарга Юнонистондан мевачевалар совға қилганлар. Меваларни кўриб кўзлари қувонган шоҳ уларни тақсимлаш ва улашиш учун Клитни чақиртирган. Клит бу пайтда худойи қилаётган эди. Шоҳнинг буйруғи келган заҳоти худойини тўхтатган-у, йўлга тушган. Шунда қурбонликка аталган ва май сепилиб, ҳалолланган учта қўй унинг кетидан эргашган. Бундан хабар топган шоҳ бу ҳолатни шархлаш учун фолбинлардан Аристандр билан лакедомонлик Аристоменга мурожаат этган. Улар бунинг ёмон аломат эканлигини айтишган. Искандар зудлик билан Клитнинг ўрнига қурбонлик қилишни буюрган. (Гап шундаки уч кун бурун Клит Искандарнинг тушига кирган. Клит Парменионнинг ўғиллари билан бирга қора кийимда бўлган ва ҳаммаси ўлган эмиш.) Хуллас, Клит худойисини тугатмай; унинг номидан Диоскурларга худойи қилаётган Искандарниқига зиёфатга етиб келган. Базм авжига чиққанда, кимдир Праниха деганинингми, ёки Писрион деганинингми, шеърларига битилган қўшиқларни айта бошлаган. Қўшиқларда илгари замонда варварлардан енгилган айрим кекса қўмондонлар мазах қилинган эди. Базмдагилардан ёши улугроқ жангчилар шоирни ҳам, яллагани ҳам жаҳллари чиқиб сўка бошлаганлар, лекин Искандар ва ёш жангчилар қўшиқни хурсанд бўлиб эшитишган ҳамда давом эттираверишни буюришган. Табиатан ўжар ва тизгини бўшроқ, боз устига кайфи ошиб қолган Клит бундан қаттиқ норози бўлган. Варварлар ва душманларнинг ичида македонлар устидан кулиш олийжаноблик эмас, ўша кекса македонлар жангда енгиланликларига қарамай, ҳозир устидан кулаётган мишиқлардан анча олийжаноброқ бўлганлар, деган у. Искандар, эса балки қўрқоқликни олийжаноблик деб ўзингни окламоқчидирсан, деб луқма ташлаган. Клит сапчиб туриб хитоб қилган: “Эй, худолар бандаси, Спитридат шамшири орқа тарафдан бўйнингни узишга тайёр турганди, сени ана шу қўрқоқлигим асраб қолган! Македонларнинг қони ва мана бу чандиқлар эвазига сен шундай ман-ман бўлиб қолдинг-ки, онанг Филиппдан юз ўгириб, ўзингни Аммоннинг ўғли деб атамоқдасан!”

Ll. ГАЗАБ ИСКАНДАРНИНГ кўзини кўр қилиб қўйган. “Сен ярамас ҳар бир вазиятдан фойдаланиб, мени ҳақорат қилиб келасан? Ҳар бир қулайликдан фойдаланиб, македонларни итоатсизликка ундайсан? Қачонгача бу давом этади?” “Ҳа, биз ўз заҳматларимизнинг бундай “ширин-шакар” меваларидан хурсанд эмасмиз, — деб хитоб қилган Клит. — Биз македонларни Мидия қамчиси билан савалаётган-

ларини кўрмай, ўз подшолари ҳузурига кириш учун форслардан рухсат олишга мажбур бўлаётган македонларни кўрмай ўлиб кетганларни бахтиёр македонлар деб ҳисобламоқдамиз!” Бундай дадил, лекин шоҳга нисбатан кўпол гаплардан кейин ирғаб жойларидан туриб кетган Искандар тарафдорлари Клитни ўртага олиб койий бошлашган, ёши улугроқлар икки тарафни тинчлантиришга киришишган. Искандар эса Ксенодох Кардийлига ва Артёмий Колофонлига қараб: “Назарингларда юнонлар македонлар орасида ўзларини ёввойи ҳайвонлар ичида юрган яримхудолар каби ҳис қилмаяптиларми?” — деб сўраган. Клит шундан кейин ҳам тилини тиймаган ва Искандардан фикрини очиқ ифода этишни талаб қила бошлаган, акс ҳолда, деган шоҳ бундан кейин базмларига фикрини очиқ айтишга ўрганган озод одамларни эмас, ўзининг форсий белбоғи билан оқ хитонига сажда қиладиган варварлар ва қулларни тақлиф қилаверсин. Искандар ортиқ чидолмаган, олдидаги олмани олиб, Клитга отгану ханжарини қидира бошлаган. Аммо, танқўриқчилардан бўлмиш Аристофан ханжарни вақтида яшириб қўйган эди. Бошқалар уни ўраб олиб, тинчитишга уринишган. Аммо Искандар салчиб тургану македончалаб шоҳнинг хос қўриқчиларини чақирган (бу энг сўнгги хавфли ҳолат белгиси эди), карнайчига қароргоҳни азот кўтариш мақомини чалишни буюрган, карнайчининг пайсалланаётганини кўриб, унинг башарасига мушт туширган. Кейинчалик эса карнайчи босиқлик қилгани ва бутун қароргоҳни оёққа туришдан сақлаб қолгани учун обрўси опиб кетган. Ҳамон жавраб ётган Клитни дўстлари итариб ташқарига чиқариб ташлашган, бироқ у бошқа эшиқдан кириб, сурбетлик билан Эврипиднинг “Андромаха”сидан ямблар ўқий бошлаган:

Элинларнинг шундай бир ёмон сдати бор...

Искандар ёнида турган қўриқчининг найзасини олиб, эшик пардасини энди бир чеккага суриб ичкарига кирган, Клитга қаратиб отгану, найза эса унинг қоқ кўкрагини тешиб ўтган. Клит йиқилиши билан Искандар аччиқ устида нима иш қилиб қўйганини сезган, ўзини босиб олгач, ҳайкалдай қоғиб қолган дўстларини кўриб, мурдага санчилган найзани суғуриб олгану ўз томоғига тиқиб, ўзини жазоламоқчи бўлганда уни ушлаб қолишган. Танқўриқчилари куч ишлатиб, уни хоб хонасига обкириб кетишган.

LII. ТУН билан фарёд қилиб, йиғлаб чиққан Искандар эртасига ҳам қимирламай ётаверган. Хобхонадан онда-сондагина ожиз инграниш эшитилган, холос. Унинг индамай ётишидан хавотирланган дўстлари рухсатсиз киришга мажбур бўлганлар. Лекин уларнинг гаплари ҳам кор қилмаган. Фақат Аристанд фолбин, Клитни кўрган тушини ҳам худойидаги хунук белгиларни эслатиб, бу нарсалар тақдири азал эканлигини, ундан қутулиб бўлмаслигини айтгандан кейин Искандар бир оз ўзига келган.

Шундан сўнг Искандарнинг олдида абдерлик Анаксарх билан Арастунинг қариндоши бўлмиш файласуфни киритишган. Каллисфен қисқа ва илиқ ваъз айтиб, шоҳнинг кўнглини олишга ҳаракат қилган. Анаксарх эса, умумжамият қонун-қоида ва урф-одатларига менсимай қарайдиган фалсафадан бошқасини назар-писанд қилмайдиган одам эди. Каллисфендан кейин Искандарга яқинлашган Анаксарх шоҳга шундай дея мурожаат этган: “Бутун дунё халаскори дея кўз тикиб турган Искандарнинг аҳволи ҳали шуми? Буни қаранг, у бир ожиз кўлдек маломатлардан даҳшатга тушиб, хотинчалиш кайфиятда мотам тутиб ётибди. Ваҳоланки, ҳақиқат ҳам, қонун-қоида ҳам, йиғлатувчи ҳам унинг ўзи. У ахир қиз боладай ҳиқиллаб ётиш учун ярим дунёни забт этгани йўқ-ку? У амр этиш ва ҳатто қатл этиш учун дунёга келмаганмиди, ахир илоҳий отаси Зевс ўз ёнига ҳақиқат ва Аддияни ўтқизиб қўйганини унутдимми? Анаксархнинг бу гаплари шоҳни анча юпантирган. Бироқ бора-бора бундай мақтовлар Искандарнинг янада димоғдор ва қонунларни менсимайдиган бўлиб қолишига хизмат қилган. Шу тахлит Анаксарх шоҳнинг ишончига кириб олгач, нафсини тийишга, камтар юришга ундаб, танбёҳ беравергани учун шоҳга ёқмай қолган Каллисфенни бадтар ёмон кўрсатишга уринган. Ҳикоя қилишларича, базмларнинг бирида фасллар ва оби ҳаво ҳақида баҳс кетган. Осиёдаги оби ҳаво Юонистондагига нисбатан совуқроқ деб ҳисобловчи Каллисфен ўзига эътироз билдирган Анаксархга: “Айниқса, сен эътироз билдирмаслигинг лозим эди. Чунки Юонистонда қишни битта унниқиб кетган хирқада ўтказардинг, бу ерда эса уч

қаваг гилам ёпиниб ётасан!” деган ва бу билан Анаксархнинг бадтар газабини қўзган.

LIII. КАЛЛИСФЕН ўзининг ростгўйлиги, пурмаъно гаплари, гард юқтирмайдиган даражада покиза ҳаёт тарзи ва ялтоқлик қилмаслиги билан ёшу қарининг меҳрини бирдай қозонган одам эди. Худди ана шу сабабли уни софистлар ва ялтоқи лаганбардорлар жуда ёмон кўришарди. Искандарга она шахрини тиклаш ва тўзиб кетган аҳолисини қайта тўшлаш учунгина эргашиб юрибман деб айтган гапларига умр бўйи содиқ қолганлиги рост. Душманлари унинг шон-шухратига ҳасад қилишарди. Шу билан бирга у бу гапларга ўзини тутishi билан янги-янги гийбатларга имконият туғдирарди. У кўпинча шоҳ базмига қилинган таклифни рад этар, мабодо қатнашгудек бўлса-да, қаҳрли қиёфаси ва хўмрайиб ўтириши билан базм ёқмаётганлигини ошкора билдириб ўтирарди. Шунинг учун Искандар унга қарата бир ибора айтганди:

Ҳар қанча донишманд бўлмасин ўз фойдасини билмайдиган доно, менга ёқмайди.

Ҳикоя қилишларича, жуда кўп киши тўпланган базмлардан бирида Каллисфенга македонларни олқишлаб қадаҳ сўзи айтишни тошширишган. Файласуф шундай маъноли ва чиройли сўз айтган-ки, ҳамма ўрнидан туриб, уни олқишлаган, гулчамбарларга кўмиб ташлаган. Шунда Искандар Эврипиднинг, гўзал нарса ҳақида гўзал сўз айтиш қийин эмас, деган гапини келтириб: “Энди сен ўз нуқсонларини эшитиб тузатиб олишлари учун македонларнинг камчиликлари ҳақида ҳам сўз айт” деб буюрган. Каллисфен шу заҳотиёқ бояги мақтовнинг мутлақо тескарисини гапира бошлаган. Гаплари самимий, мантиқли бўлган. Филиппнинг кучайиб, бутун Юнонистонни забт этишига юнонлар орасидаги низолар ва уларнинг тарқоқлиги сабаб бўлди, деган ҳамда қуйидаги шеърни келтирган:

Билгин, хосдир тўс-тўполон замонга,
Шон-шухратнинг берилиши ёмонга.

Бу нутқи билан Каллисфен македонларнинг жуда кучли газабини уйғотган. Искандар эса, Каллисфен бу сўзлари билан уста нотиқлигини ва шу билан бирга македонларни қанчалик ёмон кўришини исбот қилди, деган.

LIV. ГЕРМИППНИНГ айтишича, Стреб бу воқеани айтиб берган. Гермиппнинг гувоҳлик беришича ўшанда Каллисфен шоҳнинг жаҳли чиққанини сезган ва унга қарай-қарай чиқиб кетаркан, қуйидаги сатрни такрорлаган, Сен-ку сен, сендан қудратлироқ бўлган Патрокл ҳам ўлди.

Арасту, Каллисфенга ажойиб воиз, лекин тилни тийишни билмаган ноқис деб баҳо берганда янглишмаган экан. Каллисфен ўзини ерга урмай шоҳнинг ҳузурда юзтубан йиқилиб таъзим қилиш одатига қарши курашавериб ва энг кекса ва олижаноб македонлар кўнглидаги гапларни битта ўзи тикка ва очиқ гапиравериб, юнонларни шармандалиқдан, Искандарни эса ундан ҳам катта шармандалиқдан сақлаб қолган бўлса-да, ўзини адоий тамом қилди. Чунки у шоҳ олдида ўз гурурини ерга уриб иззат-икром кўрсатиш, қулларча ялтоқланишдек осийча одатларни қабул қилмасликка Искандарни кўндиришга кўндирди-ю, шу билан бошига бало ҳам орттирди.

Митиленлик Харет шундай ҳикоя қилади: базмларнинг бирида Искандар косадаги майдан хўшлаб уни дўстларидан бирига узатган. Дўсти косани олиб қурбонлик қилинадиган жойга ўтган, майдан ичиб, Искандар олдида пешонасини ерга теккизиб, сўнг уни ўпган. Йиғилганларнинг бари бирин-кетин унинг ҳаракатини такрорлаганлар. Каллисфеннинг навбати келганда эса у косани олиб (шу сонияда шоҳ ким биландир гапга чалғиган), майдан ичгану ўпишмоқ учун шоҳга яқинлашган. Шу пайт Фидон лақабли Деметрий: “О шоҳ, уни ўпма, ичимиздагилардан битта шу пешонасини ерга теккизмади”, деб шивирлаган. Искандар бошини орқага тортиб, ўпишишдан воз кечганда Каллисфен баланд овозда шундай деган: “На илож, бисотимда бир ўпич кам бўларкан-да”.

LV. ЎЗИНИНГ хатти-ҳаракатлари билан Каллисфен Искандарни қаттиқ газаблантирган. Шунинг учун Гефестион, Каллисфен шоҳнинг қошида юзтубан ётишга сўз бериб ваъдасини бажармади, деганда Искандар чиппа-чин ишонган. Гефестиондан кейин Лисимах билан Гагنون ҳам Каллисфенга туҳмат қилишган. Каллисфен, дейишган улар, барча ғалаба ўзи туфайли содир бўлаётгандай гердайиб юради.

Бутун кўшин ичида битта шугина эркинлигини, ҳур фикрлилигини сақлаб қолган, деб ҳисоблайдиган ёш йигитчалар олис шаҳарлардан келиб, унга мафтун бўлиб юришипти. Шунинг учун бўлса керак, Гермолайнинг фитнаси фош этилганда Каллисфеннинг душманлари тўқиган айбларда шоҳга ҳақиқат бордек туюлган. Душманлар Искандарга Гермолайнинг қандай қилиб машҳур одамга айланиш мумкин деган саволига, Каллисфен: “Бунинг учун энг машҳур инсонни ўлдириш керак”, дея жавоб берганини етказишган. Каллисфен гўё Гермолайни амалий ишларга ундаш учун, у машҳур инсонларнинг ётоғи олтин дегани уларнинг жони темирдан дегани эмас, эсингда турсин-ки, у ҳам бошқа ҳамма одамлар қатори касал бўлади, жароҳатланади деб кўйнига пуфлаган каби иғволар кўпайиб кетган. Бу миш-мишларга қарамай даҳшатли қийноқларга солинса-да, фитначиларнинг биронтаси ҳам Каллисфенни айблашмаган. Искандарнинг ўзи ҳам бир оз вақтдан кейин Кратер, Аттал ва Алкетларга ёзган хатида, қийноқ пайтида фитначиларнинг бари айбни ўзига олиб, бошқа шериклари бўлмаганлигини айтишди, деб тан олган. Бироқ, анча вақт ўтгандан кейин Антипатрга ёзган хатида Каллисфенга-да айб кўяди: “Фитначиларни македонлар тошбўрон қилишди, — деб ёзади у. — Менга тажовуз этиш ниятида юрган фитначиларни ўз шаҳарларида кучоқ очиб кутиб олаётганларнинг барини вақти келиб жазосини ўзим бераман”. Бу мактубда Арастуга аниқ ишора бор, чунки Каллисфен унинг холаваччаси Геро исми аёлнинг ўғли бўлиб, Арастунинг уйида тарбияланган эди. Каллисфеннинг ўлими ҳақида турлича миш-миш юради. Биров уни Искандар дорга остирган деса, иккинчилари қамоқда касал бўлиб ўлган дейишади. Харетнинг ёзишича эса, Каллисфенни кейинчалик Арастунинг қошида суд қилиш учун кишанбанд этиб, назорат остида етти ой қамоқда сақлашган. Ва у шу ерда шишиб кетиб, бит босиб ўлган. Унинг ўлими Искандарнинг Ҳиндистонда жароҳат олган кунларига тўғри келган.

LVI. БУ воқеалар анча кейинроқ содир бўлган. У кунлари эса коринфлик Демарат мункиллаб қолганига қарамай Искандарнинг қошига боришга жазм қилган. Шоҳ ҳузурига кириб, Искандарнинг Доро тахтида ўтиргани кўрмай ўлиб кетган юнонлар буюк бахтдан бебаҳра қолдилар, деб айтган. Демаратга шоҳнинг илтифотларидан узоқ вақт баҳра олиш nasib этмади. Қазоси етгач, у жуда катта тантана билан кўмилишга сазовор бўлди, холос. Унинг шарафига аскарлар саксон қулоч баландликда тушроқдан кўрғон ясашган. Жасади эса ҳашамдор қилиб безатилган жанг аравасида денгизга олиб борилган.

LVII. ИСКАНДАР Ҳиндистонга юришни ният қилганида ўлжа кўпайиб кетганлигидан кўшин оғирлашиб, ҳаракатланиш қобилияти сусайганини сизди. Бир куни озонда ўлжаларни араваларга юклашни буюрди-да, аввал ўзи ва дўстларининг араваларига ўт кўйди. Сўнг бошқа македонликларнинг араваларига ўт кўйишни буюрди. Бу ишга қарор қилиш қийин кўчган бўлса-да, амалга ошириш осон кўчди. Жуда оз кишилар норозилик билдиришди. Кўпчилик эса муҳтожларга асқотадиган нарсаларни тарқатишди-да, ғайритабиий шодлик ва қийқириқлар остида барча ортиқча нарсаларни ўтга ташлашди. Бу ҳол Искандарни руҳлантириб, қарорини янада қатъийлаштирди. Ушбу пайтга келиб, у ҳақли чиққанда атрофдагиларни зир титратадиган, айбдорларни жазолашда бешафқат одамга айланганди. Қайсидир қалъадаги бўлинмага бошлиқ этиб тайинланган ўзининг яқинларидан бўлмиш Менандр деган кимсани, шу қалъада қолишини истамагани учунгина қатл эттирди. Хоинлик қилган варвар Орсодатни у шахсан камондан отиб ўлдирди. Тахминан шу пайтларда бир қўзичоқ туғилди. Қўзичоқнинг бошида ранги ва шакли худди тиарага¹ ўхшаб кетадиган ўсимтаси бўлиб, ўсимтанинг икки тарафида бир жуфтдан мояк ҳам бор эди. Искандар буни ҳосиятсиз ҳисоблаб, покизаланишга қарор қилди. Бунақа ишларга одати бўйича бобилликларни жалб этди. Дўстларига эса, буни мен ўзимни ўйлаб эмас, сенлар учун қилаётирман, зероки ўлганимдан сўнг тожи-тахт бир зоти пастрининг қўлига ўтиб кетишидан хавотирдаман, деб айтди. Аммо тез орада бошқа ишора келиб, Искандарнинг қайғусини тарқатди. Шоҳ оромгоҳларининг бошлиғи, македонлик Проксен деган одам Окс дарёсининг бўйида Искандар чодирини учун жой тайёрлаётиб, қуюқ ва ёғлиқ суюқлик сизиб чиқаётган булоққа дуч келди. Булоқнинг уст қисми тозалангач, ундан мазасию ҳиди худди зайтун мойига ўхшаган тиниқ ва тоза суюқлик отилиб чиқа бошлади. Бунинг яна бир қизик томони шу

¹ Тиара — Ассирия, Вавилония, форс шоҳларининг бош кийим.

эдики, бу ерлар зайтун ўсмайдиган ерлар эди. Айтишларича, Оксинг суви жуда юмшоқ экан, чўмилганларнинг териси ёғлиқ бўлиб қоларкан. Бу ишорадан Искандарнинг не чоғлик хурсанд бўлганлигини Антипатрга ёзган мактубидан билиш мумкин. Умрим бўйи, тангри томонидан берилган ишораларнинг энг буюғи шудир, деб ёзади у хатида. Ромчилар буни бўлажак юришнинг ниҳоятда шарафли, аммо оғир ва уқубатли бўлажagini каромат қилганлар. Зеро, тангри машаққатни енгиллатиш ниятида зайтун мойи юборди, дейишган улар.

LVIII. ЖАНГЛАРДА Искандар ўзини кўп хавф-хатарга ураб ва бир неча карра оғир жароҳатлар олганди. Лашкар эса ҳаммасидан ҳам озиқ-овқат етишмаслигидан ва оби-ҳавонинг оғирлигидан азобланарди Искандар тақдир қийинчиликларини дадиллик билан, кучни эса — мардлик билан енгишга интиларди. Зеро, мардлар учун ҳеч қандай тўсқин йўқ, кўрқоқлар учун ҳеч қандай таянч йўқ, деб ҳисобларди. Ҳикоя қилишларича, Искандар Сисимитр ҳимоя қилган қояни узоқ вақт ололмаган. Жангчиларнинг руҳи тушиб, умидларини узишган. Шунда Искандар Оксиартдан, Сисимитр мард кишими, деб сўраган. Сисимитр — энг кўрқоқ одамлардан биридир, деган жавобни эшитгач: “Демак, биз қояни олишимиз мумкин. Чунки унинг чўққиси бўш экан”, деган гапни айтган ва Сисимитрнинг юрагига гулгула солиб, ғалабага эришган. Бошқа бир ерда, худди юқоридагидек чиқиб бўлмас бир тоғ чўққисини қамал қилганда, ёш македон жангчиларини олға жўната туриб, улардан бирининг оти Искандарлигини билгач: “Сенинг отинг — мард бўлишингни тақозо этади”, деган. Бояғи йигит мардларча жанг қилиб ҳалок бўлганини эшитиб, Искандар жуда қаттиқ изтироб чеккан.

Нисо деб аталадиган бир қалъага яқинлашганларида македонияликлар олдиларидан чиққан дарё бўйида тўхтаб қолганлар. Соҳилга яқинлашган Искандар: “Эҳ, мен аҳмоқ, нега сузишни ўрганмаганман-а!” деб хитоб қилган. Шунга қарамай, қўлига қалқонини олиб, дарёга ташламоқчи бўлган...¹ Искандар жангни тўхтатган пайтда унинг қошига қамалдаги шаҳарнинг элчилари келишган. Искандарни оддий кийимда, қўлида қилич ушлаган ҳолда кўришиб, элчилар аввалига жуда кўрқинган. Лекин шу орада ёстиқ келтиришган ва Искандар элчиларнинг бошлиғи Акуфидни ёстиққа ўтиришга таклиф қилган. Искандарнинг олижаноблиғи ва хушмуомалалигидан лол қолган Акуфид, сен билан тотувликка нима эвазига эришувимиз мумкин, деб сўраганда шундай жавоб олган: “Юртдошларинг сени ўзларига ҳоқим этиб тайинласинлар ва энг яхши одамларингиздан юз кишини бизга жўнатсинлар”, Акуфид кулиб юбориб жавоб берган экан: “Эй шоҳ, сенга энг яхши юзтани эмас, энг ёмон юзтани жўнатсам, ҳукмронлик қилишим осон бўлади-ку!”

LIX. ХАБАР қилишларича, Таксил Ҳиндистонда умум майдони Мисрдан қолишмайдиган, серҳосил, яйловлари бой бир мамлакатга подшоҳлик қиларкан, ўзи эса донишманд киши экан. У Искандарни хушмуомалалик-ла кутиб олган ва шундай деган: “Искандар, иккимиз сўқишиб нима қиламиз? Сен бизнинг сувимизни ва бошқа тириклик воситаларимизни тортиб олмоқчи эмассан? Ақли одамлар эса фақат шунинг учун урушсалар арзийди. Модомики, еримиз, сувимиз керак эмас экан, бошқа ҳамма нарсаларимни, агар сендан бойроқ бўлсам, сен билан баҳам кўришга тайёрман ва агар камбағалроқ бўлсам, ташаккурлар айтиб, сенинг туҳфаларингни қабул қилишга тайёрман”. Бу сўзларни завқ билан эшитган Искандар, Таксилга ўнг қўлини узатган ва шундай деган: “Бу самимий сўзларинг туфайли ўртамизда жанг бўлмайди деб ўйлаяпсан, шекилли? Янглишмаяпсанми? Сен билан мурувват бобида жанг қиламан, зероки, саҳийликда мени енголмаслигинг учун”. Таксидан катта совғалар олган Искандар ундан ҳам ошириб совғалар қайтарган ва охирида минг талант танга қўшиб берган. Ана шу — танга бергани дўстларини қаттиқ хафа қилган бўлса-да, жуда кўп сонли варварларни у томонга оғдирган. Ҳиндларнинг энг жанговар ёлланма аскарлари шаҳардан шаҳарга ўтиб, Искандарга анчагина талафот етказардилар. Шаҳарларнинг бирида Искандар улар билан сулҳ тузди, бироқ шаҳар ташқарисига чиққанларида ҳужум қилиб уларни банди этди-да, битта қўймай ўлдирди. Бу Искандар номига доғ туширувчи ягона воқеадир. Қолган ҳамма урушларни у ҳалоллик билан шоҳона олиб борган. Ҳинд файласуфлари ҳам Искандарга катта ташвиш ва талафотлар келтирдилар. Улар Искандар тарафга ўтган

¹ Матн бузилган.

подшоҳларни ёзгириб, эркин элатларни кўзғолон кўтаришга чақирардилар. Шу боисдан жуда кўп файласуфлар Искандарнинг буйруғи билан дорга осилгандилар.

LX. ПОР билан бўлган урушни Искандарнинг ўзи хатларида батафсил ёзиб қолдирган. Икки қароргоҳнинг ўртасидан Гидасп дарёси оқиб ўтарди, деб ёзади Искандар. Филларини анча олдин чиқариб қўйган Пор, кечувни тинмай кузатиб турарди. Искандар эса ўз қароргоҳида ҳар кун шовқин кўтаришни буюрарди. Мақсад — варварларни бу шовқинга кўниктириш эди. Бир куни, ҳаво совуқ, ойдинсиз кечада Искандар бир қисм пиёдаларни ҳам сара отлиқларини олиб бир чеккага кетди-да, дарёдаги унча катта бўлмаган оролга кечиб ўтди. Шу пайтда қаттиқ шамол туриб, жала ёғди. Чақмоқ қақиб ўқтин-ўқтин қароргоҳга яшин тушарди. Яшин Искандарнинг кўзи олдида бир неча жангчини ўлдириб кулга айлантди. Бироқ, Искандар барибир кечувга киришди. Ёмғир сувлари туфайли Гидасп тўлиб-тошиб кутурарди. Соҳилнинг кўп ерлари ўпирилиб тушган, ўпирилган жойларга ўкириб сув кирар, дарё тубидаги янги балчиқ туфайли оёқда туриш анча қийин эди. Онесикритнинг айтишича, Искандар ўзининг “О, афиналиклар, сизларга маъқул бўлиш учун ўзимни қандай хатарларга ураётганимни билсангиз эди!” деган гапини шу дақиқада айтган экан. Искандарнинг ўзи эса, солларни тарк этиб, яроқларни қўлга олиб, кўкрак бўйи сувни кечиб кетишганини ёзади. Қирғоққа чиқишгач, шоҳ отлиқлар билан олға интилган. Пиёдалардан йигирма стадийча ўзиб кетган Искандарнинг фикрича, агар душман отлиқларини жангга солса, уларни осон енгишни, агар пиёдаларни солса, ўзининг пиёдалари этиб келишини мўлжаллаган. Бу икки тахминдан биринчиси амалга ошган. Искандар ўзига қарши чиққан мингта отлиқ ва олтимишта жанг аравасини осонликча тўзатиб, барча аравани қўлга киритган. Отлиқлардан тўрт юзтаси ҳалок бўлган. Пор душманнинг дарёдан кечиб ўтганини англаб, бутун кўшини билан кўтаришган. Искандарнинг қолган кўшинидан огоҳ бўлиб туриш учун қароргоҳида бир бўлинма қолдирган, холос. Искандар ўзига қарши келаётган филларни, шунингдек кўшиннинг жуда кўп сонли эканлигини кўриб, кўрқиб кетганидан ўзи биринчи жангга киришган. Искандар душманнинг сўл қанотига ташланиб, Кенни ўнг қанотга йўналтирган. Иккала қанотда душман зил кетган, аммо филлар олдига қайтиб бориб, зич саф бўлиб жангга қайтган. Бу аҳвол ҳадеб такрорланганидан жанг, гоҳ у томоннинг, гоҳ бу томоннинг устунлиги билан давом этаверган. Фақат саккиз соатдан кейин ҳиндларнинг қаршилиги сўндирилган. Жангнинг тарихини, бу жангнинг сабабчиси бўлган инсон ўз хатларида ана шу тарзда баён этади. Кўпчилик тарихчилар бир-бирига монанд равишда: тўрт билак ва бир кафт бўйи, шунингдек бақувват гавдаси туфайли Пор филнинг устидалигида отлиқ билан баравар кўринарди¹, гарчи унинг мингани энг катта филлардан бири бўлса-да, бу филнинг ақллилиги, эгасига кўрсатадиган ғамхўрликлари кишини лол қолдирадиган даражада эди. Шоҳ шиддат билан жанг қиларкан фил уни ҳимоя қилади, лекин шоҳнинг жароҳатланиб ҳолдан тойганини сезгач, унинг йиқилиб тушишининг олдини олиб, тиз чўқди ва эгасининг баданига санчилиган кўпгина калта найзаларни хартуми билан бирин-кетин суғуриб олиб ташлай бошлади. Порни банди қилиб келтиришганда Искандар унга қандай муомала жоизлигини сўради. “Шоҳона”, деб жавоб берди Пор. Балки яна биронта фикр қўшарсан, деб сўради Искандар. “Шоҳона”, деган бир сўзда барча фикр мужассам”, деб жавоб берди Пор. Искандар уни ўзининг сатрапи этиб тайинлаб, илгари мустақил яшаган ҳиндлардан бир қисмини ҳам унга тобе қилиб, ерларни кўпайтириб берди. Айтишларича, Порнинг подшолигида ўн беш миллат истиқомат қилувчи беш мингта шаҳар ва жуда кўп қишлоқлар бўлган экан. Порнинг еридан уч марта катта бўлган бошқа бир вилоятга, Искандар ўзининг энг яқин дўстларидан бўлган Филиппни сатрап қилиб қўйди.

LXI. ПОР билан бўлган жангда Букефал ҳам ҳалок бўлганди. Кўп тарихчиларнинг ёзишича, Букефал шу жангдан сўнг дарров эмас, олган жароҳатларини даволаш жараёнида, кейинроқ ўлган. Онесикритнинг ёзишича эса, Букефал ўттиз ёшида қариллик туфайли ўлган. Искандар севики отини йўқотганда мисоли энг яқин одамидан ажралгандек жуда қаттиқ қайғурган. Отининг шарафига Гидасп бўйида шаҳар қуриб, унга Букефалия деб ном берган. Яна ҳикоя қилишларича, Искандар ўзи кичкиналигидан катта қилган Перит исмли ити ўлганда ҳам итнинг шарафига

¹ Матнда қандайдир чалкашлик бор (тарж. изоҳи).

шаҳар бино этган экан. Бу ҳақда Сотиион гапириб, воқеани Потамон Лесбосслидан эшитганини хабар қилади.

LXII. ПОР билан бўлган жанг македонларнинг попугини анча пасайтириб, Ҳиндистоннинг ичкарасига юриш истаklarидан воз кечтирди. Бор-йўғи йигирма минг пиёда, икки минг отлик аскарни жангга солган Порни македонлар зўр-базўр енгандилар. Шунинг учун улар Искандарнинг Гангни кечиб ўтиш ниятига қарши жуда қаттиқ туриб олдилар. Улар Ганг дарёсининг кенлиги ўттиз икки стадийлигини, чуқурлиги юз оргий эканлигини, нариги қирғоқ эса қуролланган пиёдалар, отлик ва фил минган аскарларга тикилиб кетганини эшитгандилар. Шунингдек, нариги соҳилда уларни гандартилар билан пресийларнинг подшоҳлари саксон минг отлик, икки юз минг пиёда, саккиз минг жанг арава, олти мингга жанговар филдан иборат қўшин билан кутиб тургани ҳақида миш-мишлар етиб келганди. Бу миш-мишларнинг туғилишига асос ҳам бўлса керак. Чунки орадан бир оз вақт ўтиб, тахтта ўтирган Андрокотт беш юз филни Селевкка инъом этган ва у олти юз минглик қўшин билан бутун Ҳиндистонни ўзига тобе қилганди.

Искандар ғазаб ва алам алангасида чодирда қамалиб ётиб олди. Гангдан ўтолмаслигига амин бўлгач, бурунги галабалар ва қаҳрамонликлари ҳам кўзига кўринмади. Орқага қайтишни у мағлубият деб ҳисобларди. Бироқ дўстларининг ишонарли қилиб келтирган далиллари, шунингдек жангчиларнинг чодир бўсағасида йиғлаб ўтиришлари, охири унинг кўнглини юмшати ва у қароргоҳдан кўчишга розилик берди. Кетишдан аввал эса шон-шухратини янада орттириш йўлида бир ҳийлани амалга оширди: унинг буйруғи билан улкан-улкан, оғир-оғир от сувлуқлари ҳамда қурол-яроқлар ясалиб, атрофга сочиб ташланди. Худоларга атаб бир неча қурбонлик жойлари қурилди. Бу қурбонлик жойларига пресийларнинг подшоҳлари шу кунгача келиб сигинадилар ва юнон урфи бўйича қурбонликлар қиладилар. Искандарни кўрганда ўсмир бўлган Андрокотт: Искандар дарёнинг нариги бетидаги мамлакатни ҳам қийналмай эгаллаши мумкин эди, чунки аҳоли — разил ва таги паст бўлгани учун ўз подшоҳларидан нафратланарди, деб бир неча бор тақорлаган экан.

LXIII. ОКЕАНИИ кўриш илинжида Искандар кўп соллар ҳамда эшқакли кемалар ясаптирди. Македонлар уларга ўтириб дарё бўйлаб аста сузиб кетдилар. Бироқ сузиш жараёнида Искандар бекор ўтирмас, ҳарб ишларини давом эттирарди. Соҳилга тез-тез тушиб, шаҳарларга ҳужум қилар, маъмур жойларни эгалларди. Ҳиндларнинг ичида энг жангариси ҳисобланган маллар юртида Искандар бир ўлимдан омон қолди. Қалта найзалар отиб душманларни қалъа деворидан ҳайдаган Искандар биринчи бўлиб нарвондан чиқа бошлади. Лекин нарвон тўсатдан синди ва девор остида турган варварлар уни ҳамда унинг ёнидаги кам сонли аскарларни ўққа тутта бошладилар. Искандар душман ғуж-ғуж бўлиб турган ерга сакраб тушганда, омади келиб, тез тик туриб олди. Қилич соллаб душманга ташланганда варварларнинг кўзига ундан нур таралаётгандек кўриниб кетган. Аввалиги улар тумтарақай қочадилар. Аммо Искандарнинг ёнида фақат иккитагина македониялик борлигини кўриб, бирдан унга ёпириладилар. Искандар жон-жаҳди билан қаршилик кўрсатишига қарамай, қилич ва найзалар анчагина жараҳатлар етказадилар. Варварлардан бири сал нарироқдан туриб камондан пундай кучли зарб берадики, ўқ совутни тешиб ўтиб, эмчак остидаги суякка кириб қолади. Жараҳатдан Искандар икки букилади. Бунни кўриб, ўқ отган варвар ўзининг варварча қиличини яланғочлаб шоҳга яқинлашди. Лекин Певкест билан Лимний ўзларини қалқон қиладилар. Иккови ҳам қаттиқ жараҳатлар оладилар. Лимнийнинг шу заҳотиёқ жони узилади. Певкест оёғида тик қолишга ўзида куч топади. Варварни эса Искандарнинг ўзи ўлдиради. Кўп жойдан жараҳатланган шоҳ устига-устак, бўйнидан сўйил зарбасини ҳам ейди ва бағамом холсизланиб, юзини душманларга бурганча қалъа деворига суянади. Лекин шу пайтда бошқа македонлар етиб келишади ва хушидан кетган Искандарни кўтариб чодирга келтиришади. Шу заҳотиёқ қароргоҳда шоҳ ўлди деган гап тарқалади. Табиблар ўқнинг ёғоч дастасини арралаб, минг машаққатлар билан совутни ечадилар ва яна минг машаққатлар билан ўқнинг суякка кирган темир учини чиқариб оладилар. Айтишларича, ўқнинг бу темир учи уч бармоқ кенликда ва тўрт бармоқ узунликда бўлган. Бу дақиқаларда Искандар ҳеч нарсани билмай ётган ва жони қил устида турган. Лекин ўқ олиб ташлангач, ўзига келган. Искандар бу жараҳат оқибатида кўп вақт мадорсиз бўлиб ётган, тинчлик хотиржамликка муҳтож бўлиб, узоқ даволанган. Ана пундай кунларнинг бирида чодирининг бўсағасида,

бир гуруҳ македонларнинг, шоҳни кўришимиз шарт, деган маънода қилаётган тўполонларини эпитиб қолади. Устига ёпинчигини ташлаб чиқади-да, худолар шаънига қурбонликлар беради. Сўнг яна шаҳар ва ўлкаларни забт этгани сафарга отланади.

LXIV. ИСКАНДАР Саббани хиёнат қилишга ундаётган гимнасофистларнинг энг ападийларидан ўнтасини асирга олади. Булар македонларга катта зарар етказётган эдилар. Ҳар қандай саволга қисқа ва аниқ жавоб бера олишлари билан машҳур бўлган бу кишиларга Искандар бир шарт қўйди. Шарт бўйича, уларга қийин саволлар бериларди. Қайси бири нотўғри жавоб қилса — аввали шу киши ўлдирилади, сўнгра эса навбати билан қолганлари қатл этилади. Гимнасофистларнинг энг каттасига қозилик қилиш топширилди. Бу дунёда тириклар кўпми ё ўлганларми деган саволга биринчи гимнасофист: тириклар, чунки ўлганлар йўқдирлар, деб жавоб берди. Иккинчи гимнасофист, энг йирик ҳайвонини ер ўстирадами — денгизми, деган саволга: ер, чунки денгиз ернинг давомидир, деб жавоб берди. Учинчисига Искандар, энг айёр ҳайвон қайси, деб савол берди. У, энг айёр ҳайвонни одамзот шу пайтгача учратгани йўқ, деб жавоб берди. Саббани хиёнат қилишга на сабабдан ундадинг, деган савол тушган тўртинчиси: Саббанинг гўзал яшашини ёки гўзал ўлим топишини истамди, деб жавоб берди. Бешинчисига, кун тўнғичми, тунми, деган савол тушди. У, кун — бир кун аввалроқдир, деган жавобни берди, сўнг шоҳнинг ҳайрон бўлиб турганини кўриб, ғалати саволлар берувчи — ғалати жавоблар олади, деб қўшиб қўйди. Олтинчи гимнасофистга Искандар, меҳр-муҳаббат, шон-шухрат қозонишда энг биринчи бўлиш учун одам ўзини қандай тутиши лозим, деган савол билан мурожаат этди ва шундай жавоб олди: меҳр қозонишда биринчи бўлиш учун энг қудратли бўла туриб, одамлар қалбида кўрқинч уйғотмаслик лозим. Қолган уч гимнасофистнинг бири: инсон қандай қилиб худо бўлиши мумкин, деган савол олиб, қачонки одам — одам боласи қилолмайдиган ишни қилолса, шунда худога айланиши мумкин деган жавобни берди. Иккинчиси, ҳаёт кучлими — ўлимми, деган саволни олиб: модомики, шунчалик машаққатларни кўтариб юришга қодир экан — ҳаёт кучлидир, деб жавоб берди. Сўнгги софистдан Искандар, одам қачонгача яшаш лозим деб сўради. Софист: токи, яшагандан ўлганим яхшироқ, деган қарорга келгунча, деб жавоб берди. Охирида Искандар қозига юзланиб, қани, ҳукмингни айт, деди. Қози, буларнинг бари нотўғри жавоб қилишди, деганида, Искандар: “Бу ҳукминг учун сен биринчи бўлиб ўлдирилишинг керак”, деб хитоб қилди. Софист эътироз билдириб: “Унда сен ёлгончи бўласан, эй шоҳ. Ахир, биринчи бўлиб энг хато жавоб қилганини ўлдираман деб ўзинг айтдинг-ку”, деди.

LXV. ИСКАНДАР буларга совғалар бериб, озод қиларкан, гимнасофистларнинг узлатга чекинган энг машҳурларини таклиф этиш учун уларнинг қошига Онесикритни жўнатди. Онесикритнинг ўзи ҳам кичик Диогеннинг мактабидан чиққан файласуф эди. Онесикритнинг ёзишча, Калан уни калондимоғлик билан совуқ кутиб олган. Хитонни ечиб, яланғоч ўтириб суҳбатлашмаса, Зевснинг элчиси бўлсанг ҳам гаплашмайман, деб айтган. Дандамид эса анча хушмуомалалик билан кутиб олган. Онесикритнинг Сукрот, Пифагор, Диоген ҳақидаги гапларини эшитиб, бу одамларнинг афтидан, ўта иқтидорли эканлар-у, бироқ қонунларни жуда ҳурмат қилишган, дея баҳо берган. Бошқа тарихчиларнинг айтишига кўра, Дандамид: “Искандар шундан-шунга нима мақсадда келди ўзи?” деган бир жумладан бошқа сўз айтмаган.

Таксил Каланни Искандар қошига келишга ниҳоят кўндирган. Бу файласуфнинг асл оти Сфин бўлиб, ҳамма билан “кале, кале” деб ҳиндчасига саломлашгани учун юнонлар уни Калан деб атаворишган. Айтишларича, Калан Искандар подшолигининг чин моҳиятини кўрсатиб берган экан. У ўзи билан олиб келган қуриб, қотиб кетган пўстакни ерга ташлаган-да, бир чеккасини босган. Пўстак эса худди тоғорага ўхшаб кўтарилган. Калан пўстакни гир айланиб, чеккасини босаверган, бу қайтарилаверган. Сўнг Калан пўстакни ўртасидан босганда пўстак қимирламаган. Бу билан Калан Искандар ўз подшолигининг ўртасида мустақамланиши, ундан узоқлашмаслигини айтган экан.

LXVI. ДАРЁ оқимида сузиш етти ой вақтни олди. Океанга етишганда Искандар, ўзининг айтиши бўйича, Скиллустида (бошқаларнинг айтишича Псилтука) оролида тўхтаган. Соҳилга чиқиб худоларга қурбонликлар қилган ва имкони етганда денгиз ва соҳил табиати билан танишган. Кейин у худоларга илтижо қилиб, ўз қўшини

билан қадами етган чегарадан нариёғига ҳеч бир одам боласини ўтказмасликларини сўраб дуолар ўқиган. Шундан сўнг ортга қайтиш тараддудига тушган. Кемалар кўмондони этиб Неархни, дарғабоши қилиб Онесикритни тайинларкан, Ҳиндистонни ҳамиша ўнг тарафларида ушлаб сузишни тайинлаган, ўзи эса қуруқликдан йўлга тушган. Оритлар ўлкасидан қўшини билан ўтаркан Искандар жуда оғир кунларга қолди. Сафар бошида юз йигирма минг пиёда, ўн беш минг отлиқ аскарлари бўлса, шундан тўртдан бирини ҳам олиб ўтолмади. Касалликлар, овқат сифатининг ёмонлиги, чидаб бўлмас жазира, айниқса, очлик — одамларнинг кўпчилигини бу ўлкада умрбод олиб қолди. Ўлка эса ниҳоятда унумсиз, мол-мулки уч-тўртта ориқтириқ қўйдан иборат аҳолиси қашшоқ эди. Қўйларини аҳоли денгиз балғи билан боққани учун гўшти сасиқ, таъми ёмон эди. Ундан ўтиб олиш учун Искандарга олтмиш кун керак бўлди. Гедрозия ўлкасига етиб келгандан кейингина мўл-кўлчиликка эришди. Чунки бу ердаги сатраплари ва яқин атрофдаги шоҳлар унинг дарганини эшитиб, ғамини еб қўйишганди.

LXVII. КУЧ-ҚУВВАТЛАРИНИ тиклаб олган македонликлар етти кун давомида шод-хуррамликка кўмилган қарвон мисоли Кармания ўлкаси бўйлаб йўл босдилар. Кечаю кундуз тинмай айш-ишратга берилган Искандар саҳна мисол шоҳсупада дўстлари билан жойлашиб олганди. Шоҳсупани саккизта от шошилмай тортиб боради. Унинг ортидан соябонлари қирмизи ҳамда гулдор гиламлар, ёки тинмай алмашлаб турилган ям-яшил шоҳ-шабба билан ёпилган аравалар қарвони борарди. Бу араваларда Искандарнинг бошқа дўстлари, саркардалари гулчамбарларга безанганча базм қилиб боришарди. Ҳеч қаерда совут, қалқон-найзалар кўринмасди. Коса, кружка, шоҳқадаҳ тутган аскарлар йўл-йўлакай пифос¹ ва кратерларга² идишларини ботирганча май олиб бир-бирларининг соғлиқлари учун ичиб боришарди. Уриштириб ичганларининг бири яна йўлга кетар, иккинчилари йиқилиб қолаверарди. Чор атрофдан най ва сурнай наволари, ашулалар эшитилар, онда-сонда аёлларнинг ҳирсий қийқириқлари бунга жўр бўларди. Бу тартибсиз сафарнинг бошидан-охиригача ана шундай тизгинсиз ўйин-кулгу давом этди-ки, мисол Вакхнинг ўзи қатнашиб, ўзи бош бўлаётганга ўхшарди. Гедрозиянинг марказига етиб келишгандан сўнг Искандар аскарларига яна дам берди ва байрамлар ташкил қилди. Айтишларича, бир куни маст ҳолда Искандар жўровоз ашулачиларнинг мусобақасида бўлган. Хорларнинг бирида Искандарнинг эркаси Багой раҳбар эди. Багой ғолиб, деб топилгандан кейин шу турган либосида театрни кесиб ўтиб, Искандарнинг ёнига ўтириб олган. Томошабин македонлар уни олқишлаб, Искандар Бағойдан бир ўпич олишни сўрай бошлаган ва то Искандар Бағойни қучоқлаб ўпмагунча қўйишмаган.

LXVIII. ДЕНГИЗ бўйлаб жўнатилган Неарх шу байрам устига келиб қолган. Жуда хурсанд бўлган Искандар, Неархдан сафар ҳикояларини эшитган ва бирдан Фрот оқимида сузиб денгизга тушишни, Арабистон ярим ороли билан Африкани айланиб ўтишни ва Геракл устунлари орқали Ички денгизга кириб келишни ният қилган. Бироқ бу пайтга келиб, Ҳиндистон ичкарасига қилинган сафарнинг ниҳоятда оғир кечганлиги, малл элати билан бўлган жангда Искандарнинг жароҳатланганлиги, аскарларнинг кўпчилиги қирилиб кетганлиги ҳақида миш-мишлар бутун империя бўйлаб тарқалиб кетган эди. Шоҳнинг тирик қайтиши гумонлиги ҳақида фикрлар айтилди. Бу нарсаларнинг бари бўйсундирилган халқларни қўзғолон кўтаришга ундар, сатраплар, шунингдек жойларда қолдирилган лашкарбошиларни эса адолатсизлик ва ўзбошимчаликка мойил қила бошлаганди. Умуман жойларда хотиржамлик йўқолиб, бебошликка интилиш руҳи ҳукмрон бўлганди. Олимпиада ва Клеопатранинг Антипатр билан батамом жанжаллашиб, подшоликни иккига бўлишганлари ҳам худди шу вақтларга тўғри келганди. Олимпиадага — Эпир, Клеопатрага — Македония текканди. Бундан хабар топган Искандар: онам ақлироқ экан, чунки македонлар ўзларига хотин кишининг подшолик қилишига тоқат қилолмайдилар, деб луқма ташлаганди. Вазиятни ўрганиб чиққан Искандар, Неархни яна денгизга қайтариб, соҳилбўйи юрларни қиличдан ўтказиб, талон-тарож қилишни буюрди, ўзи эса бебошлик қилган лашкарбошиларни жазолаш учун йўлга чиқди. Абулитнинг ўғилларидан бири Оксияртни у ўз қўли билан найза санчиб ўлдирди. Абулит эса ем-хашак тайёрламасдан унинг қошига уч минг талант хос танга совға

¹ Пифос — винони сувга аралаштирадиган кичикроқ бочка.

² Кратер — винони сувга аралаштирадиган катта бочка.

келтирди. Искандар Абулитга бу тангаларни отларга ташлашни буюрди. Отлар турган гап бу “оziққа” бурилиб қарамадилар. Искандар: “Сенинг озуқангдан бизга не фойда!” деб хитоб қилганча Абулитни зиндонга тиқишни буюрди.

LXIX. ПЕРСИДА ўлкасига келганда Искандар бурунги шоҳларнинг одатини бузмай аёлларга пул тарқаттирди. Аввалги шоҳлар қадам ранжида қилганларида, бу ерлик аёлларга бир тилладан улашиб чиқарканлар. Айтишларича, худди шу одат борлиги учун баъзи шоҳлар Персидага жуда кам қадам ранжида қилганлар. Ох¹ эса, зиқналиги учун бир марта ҳам ташриф буюрмай, ўзини ўзи бу ўлкадан бадарга қилгандай бўлган экан.

Кирнинг мақбараси талон-тарожга учраганлигини ва буни Поламах қилганлигини билиб, гарчи Поламах бу ўлканинг энг атоқли одамларидан бири бўлишига қарамай уни қатл эттирган. Кирнинг қабридаги ёзувни ўқиб, Искандар унинг юнончасини ҳам ўйиб ёздирди. Мазмуни шундай эди: “Эй инсон, киму қаердан бўлишингга қарамай, зероки сенинг, албатта, келишингни биламан — мен, форслар салтанатини курган — Кирман. Жасадимни ёпиб ётган бир кафт тупроқдан мени маҳрум этма”. Бу сўзлар Искандарга жуда чуқур ва қаттиқ таъсир қилди. Инсон тақдирининг не чоғлик омонат эканлиги хусусида қайғули фикрларга чулғанди.

Кўпдан бери қорин оғриғи билан азобланиб юрган Калан шу қабрга яқин жойда ўзи учун ўтин қалашни ва ёқшни илтимос қилди. Ёна бошлаган гулхан яқинига от устида келди. Отдан тушиб дуо ўқиди, гўё қурбонликка аталгандек ўзи устига сув сачратди, сочидан, бир тутам ва тирноқларини кесиб худоларга бағишлади. Кейин гулхан тепасига чиқиб, агрофдаги македонлар билан вудолашди. Улардан ва шоҳдан бугунги кунни қувноқ май базми қилиб ўтказишларини илтимос қилди. Искандарга алоҳида мурожаат қилиб, ўзини тез орада Бобилда учратажани айтди. Сўнг бошдан-оёқ ёпиниб олиб, жим қолди. Олов унга тобора яқинлаша бошлади, бироқ Калан, на жойидан жилди, на оёқ ёки қўлини қимирлатди. Шундай қилиб, ҳинд юртидаги донишмандларнинг қадимий одатлари бўйича ўзини худоларга қурбонлик қилди. Орадан кўп йиллар ўтиб, Цезар мулозимлари орасида юрган бир ҳинди ҳам Африка босқинида худди шундай қилган экан. Уша ерга қурилган ва “ҳиндининг қabri” деб ёзилган кичик мақбарани ҳозир ҳам кўриш мумкин.

LXX. КАЛАННИНГ ўзини қурбонликка тиккан маросимидан қайтишгач, Искандар дўстлари ва кўмондонларини базмга чақиради. Базмда у голибга гулчамбар соврини белгиланган май ичиш мусобақасини таклиф қилди. Мусобақада тўрт хой май ичган Промах ютиб чиқди. Унга бир талант қимматига гулчамбар берилди. Бироқ Промах уч кундан кейин ўлди. Харетнинг ёзишича, Промахдан бошқа яна қирқ бир киши ўлган. Майхўрликдан сўнг уларни қаттиқ безгак тутган.

Сузга келганда Искандар Доронинг қизи Статирага уйланди, ўзининг энг яхши жанчи дўстларига форсларнинг энг гўзал қизларини олиб бераркан, ўзининг ва дўстларининг тўйини бир вақтнинг ўзида ўтказди. Хотини бор македонлар учун умумий базм уюштирди, айтишларича, бу ерга таклиф этилган тўққиз минг кишининг ҳар биттасига биттадан тилла қадаҳ совға этилди. Шоҳнинг ҳотамтойларча сахийлиги барча аскарларининг қарзларини тўлиб юборганида ҳам кўринади. Айтишларича бу қарзни тўлаш учун Искандарнинг ёнидан тўққиз минг саккиз юз етмиш талант ақча кетган экан. Яна айтишларича, Антиген Биркўз бундан фойдаланиб қолиш ниятида ўзининг номини ҳам қарздорлар рўйхатига киритган ва курсининг олдида қарз берган киши сифатида бир одамни етаклаб келган ва пулни олиб кетган. Лекин бу ёлғон тез орада фош бўлган ва аччиқланиб кетган шоҳ Антигенни саройдан қувиб, кўмондонликдан маҳрум этган. Бу Антиген дегани зўр жангчи сифатида танилганди. Ҳали ёш йигитлик даврида Перинтни қамал қилаётган Филиппнинг аскарлари сафида бўлган. Кўзига камон ўқи келиб текканлигига қарамай, то душман қочиб, чиққан дарвозасига киритиб юборилмагунча ўқни олдирмай жангни давом эттираверган. Антиген шарманда бўлганидан жуда қаттиқ изтироб чеккан ва ўзини ўзи ўлдиришга ҳам тайёрланган. Бундан хавфсираган шоҳнинг кўнгли юмшаб, пулни ўзида қолдиришга ижозат берган.

LXXI. ИСКАНДАР танлаб олиб, тарбиялаш ва чиниқтиришга топширган ўттиз минг бола бақувват, келишган эканликларидан ташқари, ҳарбий ишларга моҳир ва чаққон бўлиб етишиб қолгандилар. Искандар буни кўриб жуда қувонар, лекин энди

¹ Артаксеркс III м. ав. 360-337 й. й. форс шоҳи (тарж. изоҳи).

бизнинг қадримиз тушади, деб ўйлаётган македонлар эса қаттиқ ташвишланардилар. Шу сабабдан-да, Искандар касал ва майибларни денгиз бўйига жўнатишга қарор қилганди, македонлар буни ўзларига иснод ҳисоблаб ранжидилар. Сувимизни сиқиб, қўлимиздан келадиган ҳамма ишни қилиб бўлганимиздан кейин шармандаларча бир четга чиқариб ташлаётти. Ота юртимиздан, туққанларимиздан бизни лашкарликка олганида қандоқ эдик, энди бутунлай кераксиз бўлиб қолганимизда бизни ҳайдаяпти. Шоҳ барча македонларни кераксиз деб қайтариб юборақолсин, ўша она суғи оғзидан кетмаган раққослари билан қолаверсин дейишган. Македонларнинг бу гаплари Искандарга алам қилди. Аччиқ-аччиқ урушиб, барини ҳайдади-да, танқўриқчиларни, туғ ва асо тутувчиларни ҳам форслардан танлаб олди. Искандарни форслар қуршовида, ўзларини эса шармандали қувғин ва кераксиз аҳволда кўриб, македонларнинг жуда руҳи тушиб кетди. Бир-бирлари билан ҳасратлашарканлар, уларни чулғаган ғазаб ва алам ақлларида оздириши мумкинлигини тан олишарди. Ниҳоят эс-хушларини йиғдилар-да, қурол-яроқсиз эғниларига фақат хитон кийган ҳолда Искандар ҳодир томон йўл олдилар. Етиб келгач, имон-ихтиёрларини шоҳга топширганларини, энг ярамас кўрнамаклар сифатида жазоланишга лойиқ эканликларини, йиғлаб-сиқтаб айта бошладилар. Искандарнинг кўнгли бир оз юмшаса-да, уларни қабул қилмади. Бироқ македонлар икки кеча-кундуз сабр билан фарёд қилдилар ва ўз ҳукмдорларини чақирдилар. Учинчи куни ниҳоят, Искандар македонларга пешвоз чиқди ва уларнинг бу қадар ночор аҳволдалигидан ўзи ҳам йиғлаб юборди. Сўнг уларга юмшоққина таъна қилиб, барига катта совғалар берди ва ҳарбага ярамай қолганларини уйларига жўнатди. Антипатрга хат ёзиб, ҳар қандай мусобақаю театр томошаларида бу жангчилар ҳамиша гулчамбарларга безанган ҳолда биринчи қаторларда ўтириши лозимлигини, шунингдек, ҳалок бўлганларнинг маошлари болаларига тўланиши шартлигини тайинлади.

LXXII. МИДИЯНИНГ Экбатанига келганда Искандар салтанатга оид ишларни саранжомлаб яна театр ва байрамларга қатнай бошлади. Чунки бу пайтда Юнонистондаги уч минг актёр унинг паноҳига келган эди.

Шу кунларда Гефестион оғир хасталикка учради. Ёшлиги, бунинг устига жангчилик феълидан келиб чиқиб, бу йигитча табиби Главкнинг белгиланган қатъий тартибига чидай олмайди. Бир куни табиби театрга кетганида нонуштага қайнатиб пиширилган хўрозни бутунича еди, устидан катта жомдаги майни ичди. Шу сабаб бўлиб ўзини ёмон сезди ва тез орада ўлди. Буни эшитган Искандар қайғусининг чеки-чегараси бўлмади. Мотам белгиси сифатида барча ва от хахирларнинг ёллари кесишни, қалъа девори дананаларини олиб ташлашни буюрди, бечора табибни тўртмихга торттирди, қароргоҳда най чалишни бутунлай таъқиқлади. Шу даврда уруш унинг учун аламбости дорисига айланди. Бироқ урушни ҳам у одам овлашга айлантирди. Коссейлар қабиласини енгиб, яроқ тақишга лойиқ барча аъзоларини ўлдирди. Буни Искандарнинг яқинлари марҳумга аталган қурбонлик деб аташди. Гефестионни кўмишга, қабрига ясалажак кўрғонга, барча маросимлардаги тартиб ва тозаликка, йиғиштириш ишларига Искандар ўн минг талант харажат режалаштирди. Аммо маросимларнинг, ҳамма русумларнинг тўқис ва тартиблилиги харажатдан ортиқ бўлишини талаб этди. Бошқа барча усталардан кўра Искандар Стасикратни қадрларди. Бунга сабаб, Стасикратнинг режалари дабдабалилиги, бировда учрамайдиган янгликни киритишда дадиллиги, ёрқинлиги билан ажралиб туришида эди. Бу воқеалардан бир оз бурун Стасикрат Фракиядаги Афон тоғини бошқалардан фарқи ўлароқ, инсон қиёфасига солиш осонроқ ва агар буюрса, шу тоғдан Искандарнинг энг улкан ва энг мустаҳкам ҳайкалин ясаб бериши мумкинлигини ва бу ҳайкал бир кўли билан катта шаҳарни, иккинчи кўли билан эса денгизга қуйилаётган серсув дарёни қучиб туражани таклиф қилганди. Ўшанда бу таклифни рад этган Искандар, кейинги воқеаларда нукул усталар билан юрар, бир-биридан галати, бир-биридан серхарж ғояларни тўқиб чиқаришдан бўшамасди.

LXXIII. БОБИЛ тарафга йўл олишганда Буюк денгиздан кемалари Фротга кириб келган Неарх Искандарга қўшилди. Неарх йўлда қандайдир халдейлар билан учрашганини ва улар, шоҳ Бобилга кирмасин деб илтимос қилишганини айтди. Бироқ Искандар бунга эътибор бермади. Бобил деворларига келганида, шоҳ тепада катта қарға галасини кўрди. Қарғалар қағиллаб бир-бирлари билан жанжаллашар, жон-жаҳдлари билан чўқишардики, айримлари таппа-таппа ўлик ҳолда оёқ остига тушарди. Орадан кўп ўтмай Бобилдаги қўшин қўмондони Аполлодор кур-

бонликка сўйилган моллар ичак-чавоғидан Искандарнинг тақдирини кўрмоқчи бўлганлигини хабар қилишди. Искандар бу воқеада ромчилик қилган Пифагорни чақирди ва ичак-чавоқларнинг қандай бўлганлигини сўради. Молнинг жигари касал чиққанини эшитиб: “Афсус, — деди Искандар, — бу ёмон аломат!” Пифагорга ҳеч нарса қилмай қўйиб юборди, лекин Неархга кулоқ солмагани учун ўзини қаттиқ койиди. Искандар кўп вақтини Бобидан ташқарида, турли ерларда қароргоҳлар қуриб ўтказар. Фрот бўйлаб кемаларда сайр қиларди. Бўлаётган воқеаларни ишорат билиб, ҳар биридан хавфсирай бошлади. Ҳайвонотхонадаги энг катта ва чиройли шерга эшак ҳужум қилиб, тепиб ўлдириб қўйди. Бир куни Искандар баданга мой суртиш учун ечинди-да, тўп ўйнай бошлади. Кийиниш вақти келганда, тўп ўйинда шериклик қилаётган йигитчалар — тожни кийиб индамай ўтирган бир кишини кўриб қолишди. Кимлигини сўрашганда у анчагача гапирмади. Ниҳоят, ўзига келиб, оти Дионисийлигини, мессенияданлигини, бир жиноятда айбланиб, денгиз орқали бу ерга келтирилганлигини, узоқ вақт кишанбанд ётганлигини, ҳозиргина бу ерга Серапис олиб келганини, шоҳнинг либосларини ва тожини кийишни, сўнгра тахтда миқ этмай ўтиришини буюрганини айтди.

LXXIV. ИСКАНДАР фолбинларнинг маслаҳатига кўра бу одамни қатл эттирди-ю, бироқ тушқунлиги янада ортди. У худоларнинг мададидан умидини узди, дўстларига ишонмай қўйди. Айниқса, Антипатрдан ва унинг ўғилларидан қаттиқ хавотирда эди. Антипатрнинг Иол деган бир ўғли кўпдан Искандарнинг бош соқийси бўлиб хизмат қилар, яна бир Кассандр дегани эса яқинда хизматга келганди. Мана шу Кассандр бир куни шоҳнинг олдида юзтубан йиқилиб таъзим қилаётган иккита варварни кўриб қолди-ю, эллин руҳида тарбияланиб, бунақа аҳволни учратмагани учун кулиб юборди. Аччиқланган Искандар икки қўллаб Кассандрнинг сочидан ушлаб калласини деворга бир неча бор урди. Бошқа бир куни, Кассандр — Антипатр устидан шикоят қилиб, айблаган кишиларга қаршилиқ қилмоқчи бўлди. Искандар уни шарт кесди: “Нима деб чалғитяпсан? Бирор алам ўтмаса, булар шунча узоқ йўлни бекорга босиб келармиди?” Кассандр эътироз билдирди, худди ана шу узоқ масофа айбнинг ҳаққоний эмаслигини кўрсатади, чунки буларни текшириб бўлмайди, деди. Искандар кулиб юбориб шундай деди: “Аристотелча софизмларнинг, бир нарсани ҳам яхши, ҳам ёмон дея олиш санъатларинг бир кун бошларингни ейди — агар бу одамларни заррача хафа қилганларинг фош бўлиб қолса!” Ёзишларича, Искандардан кўрқиб Кассандрнинг вужуд-вужудига жуда қаттиқ сингиб кетган экан. Бир куни, орадан йиллар ўтиб, Кассандр македонларнинг шоҳи, бутун Юнистоннинг ҳукмдори бўлган даврда, Дельфада сайр чоғида, қатор ҳайкалларни томоша қилиб юриб, ногоҳ Искандарнинг ҳайкалини таниб қолиб, боши айланиб, аъзойи баданига қалтироқ кириб, базўр ўзига келган экан.

LXXV. ХАВОТИРЛАНАВЕРГАНИДАН довдираб қолган Искандар турли ғаройиботларга ишонувчан бўлиб қолди. Салгина меёрдан четга чикувчи, галатирок ҳодиса юқоридан келган ишорат бўлиб кўринаверарди. Шоҳ саройида ҳар хил қурбонликлар қиладиган, покизаланиш удумларини амалга оширадиган, кароматчи одамлар ёғилиб кетди. Худоларга ишонмаслик, уларни назар-писанд қилмаслик не чоғлик ҳалокатли бўлса, сувга ўхшаб пастқамликка сизадиган удумпарастлик ҳам ундан бадтар ҳалокатлидир.

Бу воқеалар бир бўлиб, боз устига Гестеионга тааллуқли ишорани Аммондан олгач, Искандар мотамни тўхтатди-да, яна диний байрамларга қатнаб, базмларга ружу қўйди. Бир куни Неарх ва унинг сафдошлари шарафига ўтказилган қабул базмидан сўнг Искандар одати бўйича ётиш олдидан ванна қабул қилган ва ётишга ҳозирланган. Лекин Медийнинг ёлворишларидан ўтолмай униқига базмга борган. Базмда Искандар шу кеча ва эртанги куннинг охиригача май ичган. Кечкурунга бориб уни безгак тугган. Айрим ёзувчиларнинг таъкидлашича, Искандар Гераклнинг қадаҳини сиқоргану шу заҳоти кураги остида найза зарбасига ўхшаш оғриқ сезган. Ёзувчилар билиб туриб, буюк драмага фожеъвий ва ҳаяжонлангирувчи хотима тўқиб чиқариш лозимдир деб, Геракл қадаҳи воқеасини ёқлайдилар. Аристобул эса оддийгина қилиб ёзади: Искандар безгакдан кучли азоб чекканидан тапналик сезади, кўп май ичади. Сўнг эса иситмалаб алаҳсирай бошлайди ва десий ойининг ўттизинчи куни оламдан ўтади.

LXXVI. “Кундаликлар”да Искандарнинг бетоблиги ҳақида қуйидагилар ёзилган. Десний ойининг ўн саккизинчи куни ҳаммомдалик пайтида у баданида кучли

ички қалтироқ сизди ва ўша ерда ухлаб қолди. Эртасига эрталаб ювиниб оромгоҳига ўтди ва бутун кунни Медий билан соққа ўйнаб ўтказди. Кечқурун ванна қабул қилди, кундалик қурбонлик келтирди, овқатланди. Кечаси уни безгак тутди. Ойнинг йигирманчи кунни у ванна қабул қилди, кундалик қурбонлик келтирди ва ҳаммомда ётганича, Неарх билан суҳбатлашди. Неарх унга Буюк денгизга қилган сафари ҳақида сўзлаб берди. Йигирма биринчи кунни ҳам у худди шундай ўтказди. Лекин иссиғи ошди ва кечаси ўзини ёмон ҳис қилди. Эртаси кунни бўйи безгак тутиб ётди. Катта ҳаммомга олиб ўтилган Искандар қўмондонлар билан қўшиндаги бўшаган мансабларга муносиб кишиларни тайинлаш ҳақида суҳбатлашди. Ойнинг йигирма тўртинчи кунни Искандарда кучли безгак хуружи бошланди. Қурбонлик қилиш учун уни кўтариб боришга тўғри келди. У юқори лавозимдаги қўмондонларнинг барига саройда қолишни, таксиарх ва пентаксиархларга тунни сарой атрофида ўтказишни буюрди. Йигирма бешинчи кун, саройнинг бошқа қисмига олиб ўтилган Искандар бир оз ухлади, лекин қалтираши тўхтамади. Олдига қўмондонлар келганда у бир офиз сўз ҳам айтолмади. Йигирма олтинчи кунни ҳам шу ҳол такрорланди. Македонлар, шоҳ ўлгану булар биздан яширяпти деган гумонда қилиб, гетерлардан¹ саройга киритишни талаб қилишди. Ниҳоят улар айтганларини қилдирилар. Сарой дарвозалари очилди. Эгниларига фақат хитон кийган македонлар битта-битта шоҳнинг тушаги атрофидан айланиб ўтишди. Шу кунни яна, Серапис эҳромига Питон билан Селевк жўнатилди. Улар маъбуддан, Искандарни эҳромингга кўчиришимиз жоиз эмасми, деб сўрашлари керак эди. Маъбуд Искандарни жойида қолдиришни буюрди. Ойнинг йигирма саккизинчи кунни кечга бориб Искандар ўлди. (LXXVII.) Буларнинг барини “Кундаликлар”да сўзма-сўз ўқиш мумкин.

Ўша кунларда Искандар заҳар бериб ўлдирилган, деган шубҳа ҳеч кимда туғилмаган. Бироқ, ҳикоя қилишларича, беш йил ўтгандан кейин миш-мишга ишонган Олимпиада кўп кишиларни қатл эттирган. Заҳарни берган шу деб, ўлганига анча бўлган Иол жасадининг қолдиқларини гўрдан чиқариб отишни буюрган. Заҳарни Антипатр юборган, Антипатрга бу маслаҳатни Арасту берган деювчилар Гагнотемид деган кимсанинг ҳикоясига суянадилар. Гагнотемиднинг ўзи эса буни Антигоншоҳдан эшитганман деб, унга илова қилади. Айтишларича, заҳар тариқасида Нонакрид яқинидаги қоядан шудрингга ўхшаб томчи-томчи бўлиб оқиб тушадиган муздек сув ишлатилган. Бу сувни эшак туёғидан қилинган идишда тўплаб, ўшанинг ўзида сақлашаркан. Жуда муздек ва ўткир бўлгани учун ҳар қандай идишни ўйиб емириб ташларкан. Лекин бошқа кўпчилик солномачи-ёзувчилар бу нарсалар тўқима, ҳеч қандай заҳарлаш бўлмаган деб айтишади. Бу гапнинг ишончли исботи сифатида, лашкарбошилар бир-бирлари билан жанжаллашиб марҳумни эсдан чиқариб юборганларидан бир неча кун иссиқ ва дим жойда қолиб кетган жасадда зиғирча ҳам заҳар асорати кўринмагани, у ҳозиргина жони чиққан жасаддек турганини далил қилишади.

Роксана бу пайтда иккиқат бўлгани учун македонлар орасида ҳурмати жуда катта эди. Ўта рашкчилиги учун Статирани жуда ёмон кўрганидан, бир кунни сохта мактуб ёрдамида Статирани синглиси билан уйига авраб келтиради-да, икковини ҳам ўлдириб, жасадларини кудуққа ташлаб кўмиб юборади. Пердикка буни билибгина қолмай, ўзи ёрдам ҳам берган. Пердикка Искандарнинг ўлиmidан кейин катта кучга эга шахс бўлиб қолганди. Чунки қасрга борса-да, Арридейни бирга олиб юрган. Арридей Филипнинг бузуқ хотин Филипнадан туғилган ўғли эди. Хасталик оқибатида телбанамо бўлиб қолган ва тахтда ўтирган қўғирчоқдан бошқа нарса эмасди. Арридейнинг хасталиги туғма эмасди, боз устига ўзидан-ўзи пайдо бўлмаганди. Айтишларича, Арридей болалигида соғлом бўлган, олижаноблик, саҳоватлилик каби хислатлари кўрина бошлаган. Кейинчалик, ҳар хил ўт-ўландан эзибичкилар беравериб, уни шу аҳволга Олимпиада солган²...

¹ Гетер — ўзга. Бу ерда сарой хизматини эгаллаб олган бошқа миллат вакиллари маъноси-да (тарж. изоҳи).

² Искандар Мақидунли “Умр йўли”нинг охириги парчалари йўқолган.

ТАБАРИЙ

ИСТИЛО

88 (707-708)-ЙИЛ

Кутайба (Кутайба ибн Муслим ал-Бохилий Абу Хафс — 705-715 йилларда халифанинг Хуросондаги ноиб — тарж.) Марвада Башар бинни Муслимни ўз ноиб этиб қолдирди ва 88-йилда Кумушкентга юриш қилди. Шаҳар аҳолиси пешвоз чиқиб, Кутайба улар билан сулҳ имзолади. Сўнг Ромитан сари отланиб, унинг аҳолиси билан ҳам сулҳ тузди ва ортига қайтди. Лекин турклар сўғдийлар ва фарғонийлар билан биргалашиб, мусулмонлар

йўлини тўсишди. Қўшин ортдаги лашкарбошиги Абдурахмон бинни Муслим Ал-Бохилийга етиб олди. Кутайба билан илғор қўшин эса Абдурахмондан бир чақирим нарида эди. Душманлар яқинлашиб қолгач, Абдурахмон ўз аҳволи тўғрисида хабар бериш учун Кутайбага чопар йўллади. Турклар унга (Абдурахмон лашкарига) қарши ҳужум бошлаб, жангга киришди. Кутайба ҳузурига чопар келгач, у одамлари билан ортига қайтди. Абдурахмон турклар

Абу Жаъфар Муҳаммад Бинни Жарир Ат-Табарий — ислом оламининг энг мўътабар муаррих ва муҳаддисларидан бирidir. Улуғ аллома ҳижрий 225 (милодий 839) йилда Табаристон пойтахти Омул шаҳрида аслзодалар оиласида таваллуд топди. Етти ёшида Қуръони Каримни ёд олди, саккиз ёшидан бошлаб ҳадисларни ёзиб ола бошлади. Араб халифалигининг илм-маданият марказларига сафарлари давомида замонасининг билимдон шайхлари оғзидан юз мингдан зиёд ҳадис ҳамда тарихий маълумотларни ёзиб-кўчириб олди. Ат-Табарийнинг йигирма жилдлик “Тафсир ал-Қуръон” ва “Таърих ар-Расул ва-л-мулк” (“Пайғамбарлар ва подшолар тарихи”) китоблари ишончли манбалар асосида яратилган улкан қомусий асарларидир. Мазкур асарнинг талай қисмини Мовароуннаҳр ва Хуросон ҳудудларида еттинчи ва тўққизинчи асрларда содир бўлган муҳим тарихий воқеалар баёни ташкил этади. Мазкур қисми таниқли арабшунос В. Беляев рус тилига ўгирган. Таржима қўлёзмаси олимнинг архивидан олиниб, Э. Юсупов, М. Хайруллаев, С. Азимжонов, О. Болшаков ва А. Холидовдан иборат таҳрир ҳайъати раҳбарлигида, Ўзбекистон Фанлар Академияси Шарқшунослик институти томонидан Тошкентда “Фан” нашриётида атиги 1100 нусхада чоп этилган. Журналхон диққатига ҳавола қилинаётган парчалар ушбу китобнинг бевосита Мовароуннаҳр тарихига оид қисмларидан танлаб олиниб, таржима этилди. Уларда шу ўлканинг фатҳ қилиниши воқеалари ёритилади.

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

175

билан олишиб, устун келётган аснода, Кутайба етиб келди. Кутайбани кўриб, одамларнинг руҳлари кўтарилди... Жанг тушгача давом этди... ва Оллоҳ туркларни қувди-қувди қилиб, уларни тарқатиб юборди. Кутайба ортига қайтиб, Марв сари йўл олди. Термиз яқинида дарёдан ўтиб, Балхга жўнади, сўнг Марвга кириб борди...

(Шу йили) мусулмонлар икки юз минг киши билан чиққан Курмағунун Туркий, яъни подшо ас-Сино синглисининг ўғли бошчилигидаги туркларга дуч келишди, аммо Оллоҳ мусулмонларга улар (турклар) устидан ғалаба ато этди.

89 (708-709)-ЙИЛ

Худди ўша (88) йили Кутайба Бухорога юриш қилиб, Ромитанни фатҳ қилди, сўнг Балх орқали ўтган йўлдан ортига қайтди. Фарёбда турганида ал-Хажжож (ал-Хажжож бинни Юсуф-Араб халифалиги шарқий қисмининг навоби — тарж.)дан Вардонхудога қарши юриш қилғил, деган мазмунда хат олди. Шу боис Кутайба 89-йилда ортига қайтиб, Заммга келди-да, дарёдан кечиб ўтди. Сўғдийлар, Кисса ва Насаф аҳолиси саҳродаги йўлда Кутайбага қарши чиқиб, жанг бошлади. Кутайба улар устидан зафар қозониб, Бухоро сари йўл олди. Улар эса катта қўшин билан унга (Кутайбага) қарши чиқишди. У (Кутайба) улар билан икки кечаю икки кундуз жанг қилди, пировардида Оллоҳ улар устидан Кутайбанинг қўлини баланд қилди.

Кутайба 89-йилда Бухоро подшоиси Вардонхудога қарши юриш қилди, аммо уни енга олмади, ўша мамлакатнинг бирон-бир қисмини ҳам эгалламади. Кейин Марвга қайтиб, бу тўғрида ал-Хажжожга хат ёзди. Ал-Хажжож эса (унга жавобан) шундай хат йўллади: “Ўша (мамлакатнинг) тарҳини менга чизиб юборгил”. Кутайба унга (ўша мамлакатнинг тарҳини) чизиб юборди. Шунда ал-Хажжож унга хат ёзди: “Яйловингга қайтиб, Оллоҳга тавба қилгил ва фалон жойдан унга (ўша мамлакатга) бостириб киргил...”

90 (709-710)-ЙИЛ

...90-йил Кутайба Бухорога юриш қилди. Вардонхудо сўғдийлар, турклар ва уларнинг

қўшинларидан мадад сўраб, чопар йўллади ва улар ёрдамга келишди.

Аммо Кутайба Бухорога илдамлаб, унинг аҳолисини қамал қилди, буларга мадаккор кучлар етиб келгач, улар (мусулмонлар) жанг қилиш мақсадида уларга (сўғдийларга) рўбарў келиб туришди. Аздийлар (араб қабиласининг номи — тарж.): “Уларни ўзимизга қўйиб бер, улар билан жанг қилайлик”, деб илтимос этишди. Кутайба: “Олга!” деб буюрди. Шунда аздийлар улар (душманлар) билан жангга отланишди. Кутайба эса қурол-аслаҳаси устидан порлоқ тусли чопонини кийиб ўтирарди. Ҳар иккала тараф матонат билан узоқ олишишди. Мусулмонларнинг суворийлари чекинишди, мушриклар эса улар ортидан елкама-елка отларида елиб, сафларини бузиб юборишди, Кутайба қароргоҳига ёриб кириб, шу қалар илдамлаб кетишидани, аёллар чекинаётганларнинг отлари бошига мушглаб уриб, хўнг-хўнг йиғлашарди. Шунда мусулмонлар қарши ҳужумга ўтиш учун сафта тизилишди. Ҳар иккала қанот қўшинлари туркларга қарши чиқиб, бирлашиб олишди ва туркларни аввал турган жойларига қисиб боргунларига қадар жанг қилишди.

Турклар тепаликка ўрнашиб олди, шунда Кутайба: “Қани, ким бизларни деб, анавиларни жойидан суриб ташлайди” деб мурожаат қилди. Аммо ҳеч ким жойидан қўзғолмади. Барча қабилалар тек туришарди. Шунда Кутайба томимийларга (араб қабиласининг номи — тарж.) деди: “Эй, Томима авлодлари! Сизлар ал-Хутомийга совути каби мустаҳкамсиз. Сизлар учун бу кун шон-шухрат кунидир! Отам садағангиз бўлсин!” Воқий қўлига байроқ олиб, хитоб қилди: “Ё Томима валадлари, бугун сиз менинг оргиндан борурмисиз? “Улар: “Йўқ, Абу Муттариф!” деб жавоб қилишди. Ҳуройм бинни Абу Таҳмо ал-Мужоший — томимий суворийлари кўмондонни, Воқий эса улар (қабила) бошлиғи эди. Барча тек турар, ҳеч ким жангга киришни истамас эди. Шунда Воқий: “Ё Ҳуройм, сен биринчи бўлиб борасан!” деди ва унинг қўлига байроқ бериб, қўшиб қўйди: “Суворинларингни олға бошла!” Ҳуройм олға юрди, Воқий пиёда лашкар билан унинг ортидан йўлга чиқди. Ҳуройм уларни душмандан ажратиб турган дарё ёқасига етиб бориб, тўхтади. Шунда Воқий: “Ҳуройм, мард бўл! Олга!” деб буюрди. Ҳуройм Воқийга дарғазаб туя каби қараб

қўйди-да: “Ўз суворий лашкаримни мана шу дарёга гарқ қилишим шартмикан? Улар чекинса, кунимиз битди-ку! Оллоҳга қасамки, ғирт аҳмоқ экансан!” деди. Воқий: “Эй... Наҳот буйруғимга шак келтирсанг! Наҳот шунга жазм этсанг!” деб бақирди-да, қўлидаги гурзини унга (Хуроймга) қараб отди. Шунда Хуройм отини ниқтади-да: “Бундай шармандалиқдан кўра шу афзалроқ!” деб оти билан ўзини дарёга отди ва суворийлари билан дарёни кечиб ўтди. Воқий эса дарё бўйига бориб, ғўлалар олиб келишга буюрди. Дарё узра кўприк ўрнатдириб, одамларига деди: “Ораларингиздан кимда-ким ўлимни бўйнига олса, дарёдан кечиб ўтсин, йўқ дейдиганлар жойидан силжимасин!” Воқий атиги саккиз юз нафар пиёда жангчи билан дарёдан ошди. Уларга бош бўлиб, йўлга чиқди, батамом ҳолдан тоймагунларига қадар дам бермади, то душманга яқинлашиб қолмагунларича шундай йўл тутди. Суворийларни қанот қўшин орасига жойлаб, Хуроймга деди: “Мен анавилар сафини ёриб ўтаман, сен эса уларни биздан чалғитиб турсанг, бас! “Сўнг жангчиларига: “Бардам бўлинг!” деди. Улар душман билан аралаш-қуралаш бўлиб кетгунларига қадар йўлдан оғишмай жадал бораверишди. Хуройм эса душманга қарши суворийларини ишга солиб, найзабозликни бошлаб юборди. То душманларни эгаллаб турган жойларидан силжитмагунча матонат билан жанг қилишди. Қутайба: “Душман чекинаётир! Наҳот кўрмаётган бўлсангиз?!” деб хитоб қилди. Аммо душман қочмагунига қадар ҳеч ким ўша дарёдан кечиб ўтмади. Қутайба эса: “Бир бош кесиб келтирганга — юз дирҳам!” деб эълон этди... Ўша кунни хоҳон ва унинг ўғли ярадор бўлди. Қутайба Марвга қайтиб, ал-Ҳажжожга: “Абдураҳмон бинни Муслимни (жангга) йўллаган эдим, Оллоҳ унинг воситасида бизга ғалаба ато этди”, деб ёзиб юборди. Худди шу йили Қутайба ўзи билан Сўғд подшоси Торхун ўртасида тузилган сулҳни янгиллади.

93 (712-713)-ЙИЛ

Хоразмшоҳ заиф эди. Шу боис укаси Хуррозод ундан ёшлигига қарамай, устунликка эришиб, ҳукмдорликни ўз қўлига олган эди. У Хоразмшоҳнинг яқинларидан бўлмиш бирон-бир кишида жория, от ёхуд қимматбаҳо буюм бўлса, ҳаммасини ўз тасарруфига олиш

учун одам юборарди. Ёхуд шулардан биронтасининг чиройли қизи, ҳамшираси ёки завжаси борлигини билиб қолса ҳам кишисини йўллаб, зўрлик билан торғиб оларди. У истаган нарсасини қўлга киритар, истаган кишисини қамоққа ташлар, ҳеч ким унинг раёйига қарши бора олмас, ҳатто Хоразмшоҳ ҳам тўсқинлик қила олмасди, бу ҳақда оғиз очиб сўзлашган пайтларда ҳам: “Унга кучим етмайди”, деб жавоб берар, аммо укасидан ғоят газабланарди. У узоқ вақт бу каби ишларга чидаб келди ва ниҳоят Қутайбани мамлакатига (Хоразмга) чорлаб, унга ёрлиқ жўнатди. Мақсади — ўлкасини Қутайба қўлига топширмоқ эди. У Қутайбага Хоразмдаги шаҳарларнинг калитларини, яъни учта олтин калитни юборди, укасини ва ўзига қарши бўлган барча кишиларни Қутайба ихтиёрига беришини шарт қилиб қўйди, токи Қутайба улар тақдирини ўз билганича ҳал этсин... У элчиларини шундай мазмундаги хат билан жўнатиб, Қутайбага нималар ҳақида ёзганини марзбонлари ва деҳқонларидан биронтасига билдирмади.

Элчилар Қутайба ҳузурига қиш охирида қолган пайтда етиб борди. Қутайба эса бу фурсатда юришга шай бўлиб турар эди. У ўзини Сўғд сари юришга тайёрланаётгандек қилиб кўрсатди. Элчилар Хоразмшоҳга мақбул бўладиган хатни Қутайбадан олиб, қайтиб келишди. Қутайба Марвда Муслим мавлуси Собит Қийишқини муовини етиб тайинлаб, йўлга чиқди.

Хоразмшоҳ ўзига тобе шоҳлар, аллома-ю деҳқонларни йиғиб, деди: “Қутайба бизга эмас, Сўғдга қарши юриш қилмоқчи. Келинглар, шу баҳор ичи умримизни роҳат-фароғатда ўтказайлик”. Улар ўзларини ҳужум хавфидан қутилгандек сезиб, еб-ичиб, маишпат қила бошлашди. То Қутайба Хазораспда, дарё ёқасига келиб тўхтамагунига қадар улар ҳеч нарсадан беҳабар эди. Шунда Хоразмшоҳ ўз тарафдорларидан: “Сизларнинг фикрингиз қандай?” деб сўради. “Қутайба билан жанг қилиш керак”, деган жавоб бўлди. Хоразмшоҳ деди: “Менинг фикрим бошқа. Биздан зўрроқ ва ботирроқ кишилар ҳам унинг (Қутайбанинг) қаршисида беҳолдурлар. Менимча, унга бирон нима берсак, қутиламиз-қўямиз”. Ҳамма бу фикрни маъқуллади.

Қутайба Хоразмшоҳ қўлига укаси Хуррозод ва унга қарши чиққан кишиларни топширди ва у (Хоразмшоҳ) буларни жазолаб, молмулкни мусодара етиб, Қутайбага юбортирди. Қутайба ал-Фил шаҳрига кириб, сулҳ битимида шартлашилган нарсаларни Хоразм-

шоҳдан қабул қилиб олиб, Хазораспга қайтди... Шу йили Қутайба бинни Муслим Хоразмдан қайтишида Самарқандга юриш қилиб, уни эгаллади...

Қутайба Сўғда етиб келди, ундан илгарироқ Абдураҳмон бинни Муслим йигирма минг кишига бош бўлиб, бу ерда ўринлашган эди. Қутайба хоразмийлар ва бухорийларга раҳнамо бўлиб, то Абдураҳмон сўғдийлар билан юзма-юз келгунига қадар йўл юриб, уч-тўрт кундан сўнг унга етиб олди ва шундай деди: “Чиндан ҳам биз уларнинг ҳовлиларига (яъни устларига) тушганда, ўша огоҳлантирилган кимсаларнинг кунлари жуда ёмон бўлур!” (Қуръон, 37-сура, 177-оят). Қутайба уларни (сўғдийларни) бир ой қамал қилиб турди ва улар қамал ҳолатида (шаҳарнинг) бир томонидан чиқиб, мусулмонлар билан кўп маротаба жанг қилдилар. Узоқ вақт қамалда қолишдан чўчиб, улар Шош подшоси ва Фарғона ихшидига хат йўллашди: “Араблар бизни мағлуб этишса, бизнинг бошимизга келган кунни сизларнинг ҳам бошингизга солурлар. (Бундан буён) ўз ғамингизни еяверинг!” Шунда булар уларга (сўғдийларга) қўшилишга аҳд қилиб, хат йўллашди: “Уларни (арабларни) чалғитиб турадиган одамлардан юборингиз! Токи биз тун пайтида улар қароргоҳига ҳужум бошлайлик”. Улар марзбонларнинг ўғиллари, паҳлавонлар, забардаст баҳодирлар орасидан суворийларни саралаб олиб, тунда улар (араблар) қароргоҳига ҳужум қилиш юзасидан буйруқ жўнатилди. Мусулмонларнинг айғоқчилари эса бу ҳақда ўз одамларини огоҳ қилишди. Қутайба уч юз ёхуд олти юз нафар мард йигитни танлаб, уларга Солиҳ бинни Муслимни бошлиқ этиб, улар (душманлар) келиб қолиши эҳтимол тутилган йўлга жўнатди. Солиҳ айғоқчиларини ишга солди ва булар душман тўғрисидаги маълумотларни етказиб туришди. Солиҳ душман қароргоҳидан икки фарсаҳ нарида ўринлашган эди. Айғоқчилар у (душман) шу тунда Солиҳ турган ерга етиб боражанин маълум қилишди. Солиҳ суворийларини уч дастага бўлиб, икки жойда пистирма ясади, ўзи эса йўлнинг қоқ ўртасига бориб турди. Тунда мушриклар (турклар) улар (араблар) устига бостириб келишди. Улар Солиҳ қаерда турганидан бехабар: “Биз то қароргоҳга етиб боргунимизча ҳеч ким бизга юзма-юз чиқмайди”, деб ишонилган, то Солиҳ (турган жой)га етиб боргунларига қадар Солиҳ қаерда турганлигини билишмас эди. Улар арабларга ҳужум бошлашди. Ўзаро найзабозлик авж олиб тур-

ган бир пайтда пистирмадан икки даста қўшин чиқиб, жангга кирди. Буржум қабиласига мансуб бир киши шундай ҳикоя қилган эди: “Мен ўша жангда қатнашганман ва душманлар подшозодалар каби шиддату матонат билан жанг қилганини аввал кўрмаган эдим. Биз уларни қириб ташладик ва уларнинг камдан-кам одами кўгилиб, омон қолди... кўшларини асир олдик. Улардан биз ўлдирган одамлар кимлигини сўрагандик, улар: “Сизлар подшозодаларни, аслзодаларни, баҳодирларимизни маҳв этдингиз, ҳар бири юз жангчига бас келадиган эрларни ўлдирдингиз”, деб жавоб беришди. Биз (уларнинг номларини) эслаб қолдик. Кейин қароргоҳга етиб келдик. Эртасига орамизда биронта жангчи топилмадики, у бирон-бир машҳур зотнинг бошини (кесиб) келтирмаган бўлсин. Биз яхши-яхши қурол-яроғлар, қимматбаҳо буюмлар, олтин камарлар ва югурук отларни қўлга киритдик. Қутайбанинг ижозати билан буларнинг барини ўзимизники қилиб олдик. Бу эса сўғдийларни синдирди. Қутайба манжаниклар ўрнатиб, душманларни ўққа тутди, улар билан қаттиқ туриб жанг қилди. Хузурдаги бухорийлар билан хоразмийлар унга маслаҳат бериб туришар, ўзлари ҳам матонат ва жонбозлик билан жанг қилишар эди. Шунда Фурак (Фурак — 710-737 йилларда Сўғд шоҳи (ихшиди) — тарж.) унга шу гапни етказди: “Сен араб бўлмаган биродарларим ва қариндошларим ёрдамида менга қарши жанг қилаётирсан, менга қарши арабларингни ишга сол!” Қутайба даргазаб бўлиб, ал-Жадалини чақирди-да, деди: “Қўшинни кўриқдан ўтказиб, жасурларини саралаб олғил!” Ал-Жадали шундайларни бир ерга тўплади. Қутайбанинг ўзи уларни кўриқдан ўтказиб, оқсоқол (ориф)ларни хузурга чорлаб, жангчиларнинг номини бирма-бир айтишни буюрди ва (оқсоқолдан) сўради: “Сенинча, бу жангчи қалай?” Оқсоқол: “Мард йигит”, деб жавоб берди. Қутайба яна сўради: “Буниси-чи?” Оқсоқол: “Ўртача”, деди. Қутайба сўради: “Униси-чи?” Оқсоқол деди: “Ўлардай кўрқоқ”. Қутайба кўрқоқларни сассиқ, деб сўқди, бундайларнинг оти ва қурол-яроғини тортиб олиб, мард ҳамда ўртача жангчиларга улашиб берди, анавиларга эса қуролларнинг носозини қолдирди. Кейин улар, яъни суворийлар пиёдалар қуршовида жангга сафланиб, душманга қарши уруш бошлашди, шаҳарни манжаниклардан ўққа тутиб, тешик очишди, аммо тешикни тариқ солинган қоплар билан беркитилди. Бир киши тешик ёнида туриб, Қутайбани бўралаб сўка бошлади.

Қутайбанинг олдида тирандозлар турарди, буларга деди: “Орангиздан икки кишини танлан!” Улар танлашди. У деди: “Қайси бирингиз ёй отиб, анави одамга теккизсангиз, ўпанга ўн минг бераман, теккиза олмасангиз, қўлингизни кесаман!” Улардан бири сусткашлик қилди, бошқаси эса олдинга чиқиб, ёй отдида, ўша кишининг нақ кўзига теккизди. У (Қутайба) унга ўн минг беришни буюрди.

Эртаси кун тонгда шаҳарни ўққа тутиб, тешик очдилар. Қутайба деди: “Тешикдан ўтиб олмагунингизга қадар шаҳарни босинг!” Ва улар то ёриқ жой орқали шаҳарга ёриб кирмагунларигача урушдилар. Сўғдийлар камонлардан ёй отар, улар (араблар) эса қалқонлари ила ҳимояланар, кўзларини қалқон билан яшириб, олға боришар эди. Ниҳоят ёриқ жойгача етиб боришганида, улар (сўғдийлар): “Бугунчалик бизларни тинч қўйинг, эртага сизлар билан сулҳ тузамиз”, дейишди. Қутайба деди: “Жангчиларимиз ёриқ жойга ўтиб олсин, манжаниқларимиз сизларга ва шаҳарларингизга хатар солиб турадиган бўлсин, ўшандагина сулҳ турмуз!”

Қутайба: “Қуллар даҳшатда! Биз ғалаба қозондик! Шундай бўлса-да чекинингиз!” — деди. Эртасига у мазкур шартлар билан сулҳ тузди: “Ҳар йили икки юз минг дирҳам тўлаш (бу рақам — хатготнинг хатоси, аслида ал-Куффия ёзишича, сулҳ матнига кўра Самарқанд икки минг дирҳам ва ҳар йили ўн минг дирҳам тўлаш мажбуриятини зиммасига олган — тарж.). Жорий йилда унинг (Қутайбанинг) ихтиёрига ўттиз минг кишини юбориш (булар орасида болалар, қариялар, майиб-мажруҳлар бўлмаслиги шарт). Шаҳарни Қутайба (ихтиёри)га топшириш, унда биронта ҳам жангчи қолмаслиги шарт. Бу ерда Қутайба шарафига масжид қуриш, у масжидга кириб намоз ўқийди, масжидда минбар ясаиб, Қутайба минбарда туриб, хутба ўқийди, сўнг тушлик кириб, (шаҳарни) тарк этади”. Сулҳ битими тузилгач, Қутайба (кўшинининг) ҳар беш қисмидан икки нафардан ўн кишини йўллади ва улар сулҳ битимида келишилган нарсаларни олиб келди. Қутайба деди: “Уларнинг биродарлари ва фарзандлари энди бизнинг қўлимизда, улар (бизга) тобеъ бўлишди”. Кейин улар мадина (шаҳар)да ёлғиз қолиб, масжид қуришди, минбар ўрнатишди ва у (Қутайба) намоз ва хутба ўқиди, тушлик қилди. Сўнг Сўғд аҳолисига мазкур сўзларни етказиш учун одам юборди: “Қимки ўз нарсаларини олиб кетмоқчи бўлса, майли, олсин. Мен шаҳарни тарк

қилмоқчи эмасман. Сизларга шундай мурувват қилдим, зеро сизлар билан тузилган шартномада кўрсатилганидан ортиқча нарсани олмоқчи эмасман, аммо қўшининг ўзи шаҳарда қолади”.

Сўнг Қутайба Самарқандда Абдуллоҳ бинни Муслимни ноиб этиб қолдириб, Марвга отланди. Абдуллоҳ бинни Муслимга каттагина қўшин, кўплаб қурол-яроғ ташлаб кетди ва шундай деди: “Ўтпарастларга, қўлида муҳри бўлмаса, Самарқанддан чиқишни таъқиқлаб қўй! (Шаҳарга) киргунига қадар лой қуриса — уни ўлдири! Темир пичоқ ёхуд шу каби бирон нарсаси бўлса, ўлдири! Тунда дарвозани тамбалаб қўй, унда (дарвозада) улардан бирон-бир киши борлигини сезиб қолсанг, уни ҳам ўлдири!”

94 (713—714)-ЙИЛ

Шу йили Қутайба Шош ва Фарғонага (шундай) юриш қилдики, (натижادا) Фарғонанинг икки шаҳри — Хўжанд ва Косонгача етиб борди. Қутайба 94-йили юриш қилиб, дарёдан ўтди-да, Бухоро, Кисса, Насаф, Хоразм аҳолиси зиммасига йигирма нафардан жангчи етказиб бериш мажбуриятини юклди. Булар у билан бирга Сўғдга ўтиб, Шош сари йўл олишди, унинг ўзи эса Фарғонага жўнади. То Хўжандга етиб боргунича йўлда давом этаверди. Хўжанд аҳолиси қўшин тўплаб, унга қарши чиқди. Ўзаро қайта-қайта жанг қилиб, ҳар гал ғалаба мусулмонларга насиб бўлаверди...

Сўнг Қутайба Фарғонадаги Косон шаҳрига келди. Шошга жўнатган лашкарлари (булар аллақачон уни фатҳ этиб, каттагина қисмини ёндириб юборишганди) ҳам уни кутиб олишди. Қутайба эса Марвга отланди.

Шу йили Қутайба бинни Муслим Хурсон ҳукмдори бўлди, Ироқ билан бутун Шарқ эса ал-Хажжожга тобеъ эди.

95 (714—715)-ЙИЛ

Шу йили Қутайба Шошга юриш қилди. Ал-Хажжож Ироқдан қўшин юборди, бу қўшин Қутайба қўл остига 95-йилда етиб келди... Шаввол ойида ал-Хажжож қазо қилди, деган хабар олинди. У (Қутайба) мазкур ҳодисадан гам-андух чекиб, Марвга, ортига қайтди.

Одамлари билан (Марвга) қайтгач, уларни дасталарга ажратди-да, бирини Бухорода қол-

дириб, бошқа бир дастани Кисса ва Насафга жўнатди. Сўнг бу ерда муқим туриб қолди. Унга ал-Валид (Валид бинни Абдулмалик — 705—715-йилларда халифалик қилган — тарж.)дан мазкур ёрлик келди: “Амир ал-мўминин мусулмонларнинг душманларига қарши урушда сенинг матонат ва ғайрат намойиш қилаётганиндан хабардордур. Амир ал-мўминин сени юксак қадрлайдур ва ўзингга муносиб мурувват кўрगाздур. Юришларингни давом этдиргил ва Ҳақдан марҳамат тилаб, Амирал-мўмининга муттасил мактублар битиб тургил, токи мен сенинг мамлакатингни ва ўзинг яшаб турган чегара вилоятни ўз кўзим билан кўриб тургандек бўлайин”.

110 (728-729)-ЙИЛ

Шу йили Ашрос (Ашрос бинни Абдуллоҳ ас-Суломи — 727-729-йилларда Хуросон ноиб — тарж.) Самарқанд ва Мовароуннаҳр зимийларидан жузя солиғини олмаслик шарт билан уларни исломга даъват этди. Улар бунга рози бўлишди. Исломни қабул этганларида эса у яна жузя солди ва улардан жузя тўлашни талаб қила бошлади. Шунда улар унга (Ашросга) қарши уруш очдилар. Хабарларга кўра, Ашрос Хуросонни идора этиб турган вақтда бундай деган: “Менга тақводор ва муносиб бир одамни кўрсатинг, мен уни дарёнинг нариги томонидагилар ҳузурига жўнагай, токи уларни исломга даъват этсин”. Унга Бану дабб мавлуси Абуссайда Солиҳ бинни Ториғни тавсия қилишди. Бу эса: “Мен форсчага уста эмасман”, деди. Шунда унга ар-Раби бинни Имрон ат-Томимини кўшиб кўйишди. Абуссайда деди: “Мен шу шарт билан бораманки, исломни қабул этганлардан жузя олинмасин, ахир Хуросоннинг бутун хирожи — одамлардир”. Ашрос бунга кўнди.

...Бухоро деҳқонлари Ашрос ҳузурига келиб: “Ҳамма одамлар араб бўлиб олишса, кимдан хирож оласан?” деб сўрашди. Шунда Ашрос Хони ва молиячиларга: “Кимлардан хирож олаётган бўлсанг, ўшалардан олавер”, деди. Улар исломни қабул этганларга яна жузя солишди.

Сўғдийлар қаршилик кўрсатиб, улардан етти минг (шаҳардан) чиқиб кетди ва Самарқанддан етти фарсах нарида қароргоҳ тузишди. Уларга Абуссайда, Раби бинни Имрон ат-Томими, ал-Қосим аш-Шайбони, Абу Фотима ал-Азди, Вишир бинни Журмуз ад-Даби,

Ҳолид бинни Абдуллоҳ ан-Наҳвий, Башир бинни Зунбур ал-Азди, Амир бинни Кушайр ёки Башир ал-Хўжанди, Бойон ал-Анбари ва Исмоил бинни Уқбо ёрдамга келишди. Шунда Ашрос ибн Абул Амарратани ҳарбий ишларга раҳбарликдан олиб, ўрнига ал-Мужошшир бинни Музоҳим ас-Суломини тайинлади ва унинг ихтиёрига Умайра бинни Саъд аш-Шайбонини йўлади. Ал-Мужошшир Самарқандга келганида, Абуссайдага хат ёзиб, уни тарафдорлари билан бирга ҳузурига чорлади ва Абуссайда билан Собит Қутно келганида, уларни қамаб қўйди. Абуссайда унга: “Сизлар хиёнат қилиб, аҳлингиздан қайтдингиз”, деди. Хони эса: “Қон тўкилишнинг олдини олиш — хиёнаткорлик эмас”, деб жавоб берди. У Абуссайдани Ашрос ҳузурига олиб жўнади, Собит Қутнони эса уйига қамлади. Абуссайдани олиб кетишгач, тарафдорлари йиғилишиб, Хони билан жанг қилишмоқчи бўлишди-да, Абу Фотимани ўзларига саркарда қилиб кўтаришди. У деди: “Мен Ашрос номига хат ёзиб юбормагунимча, жим турингиз, токи у ҳам ўз фикрини маълум қилсин, шунда у нимани буюрса, шуни қилурмиз”. Улар Ашросга хат йўллашди. Ашрос эса: “Уларга хирож солинг” деб ёзиб юборди. Абуссайда тарафдорлари қайтиб келишди, улар бошлаган иш барбод бўлди, ишбошиларнинг эса изидан тушиб, қўлга олишди ва Марвга келтиришди. Собит қамоқда қолаверди.

Ашрос Бану-уфав мавлуси Сулаймон бинни Абуссорини Хони бинни Хони билан бирга хирож йиғиш ишларига бошлиқ қилиб тайинлади, унинг амайдорлари беаёв хирож йиғишар, араб бўлмаган аслзодаларни менсичмас эди. Ал-Мужошшир Умайра бинни Саъдга деҳқонларни идора қилиш вазифасини топширди. Уларни йиртиқ-ямоқ кийимда, бўйинбоғ боғланган ҳолда унинг (Умайра бинни Саъднинг) ҳузурига олиб келишди. Исломга ўтган (шундай) қашшоқ одамлардан ҳам жузя йиғаверишарди. Сўғд ва Бухоро аҳли исломдан қайтиб, туркларни ёрдамга чақиринишди. Ашрос юриш қилиб, Омулда тўхтади ва бу ерда уч ой туриб қолди. У Қотон бинни Қутайба бинни Муслимини сафарбар этди ва у ўн минг (қўшин) билан дарёдан ўтди. Сўғд ва Бухоро аҳолиси (хоқон ва турклар мазкур аҳоли билан бирга эди) араблар устига бостириб келиб, Қотон бинни Қутайбани ўра-хандақ қазилган қароргоҳида қамал қилишди. Хоқон ҳар куни бир суворийни саралаб олар ва у бир гуруҳ турклар билан дарёни кечиб ўтарди...

Улар отларини эгар-жабдуқсиз ҳайдаб, дарёдан сузиб ўтишар ва ўтлаб юрган моллар ҳамда одамларни талашар эди. Ашрос қамоқдаги Собит Қутнони Абдуллоҳ бинни Бистом Масъуд бинни Амр қафолатига топшириб, уни суворий қўшинга бошлиқ қилиб юборди. Улар туркларга етиб олиб, то улар талаб кетган мол-ҳолларни қўлга киритмагунча жанг қилишди. Турклар улар ортидан қайтиб, дарёдан ўгиб келишди. Ашрос эса одамлари билан Қотон бинни Қутайба томонига сузиб ўтди. У Ҳаййод ўғилларидан бири — Масъуд исмли бир кишини суворийлар дастасига бошлиқ қилиб тайин этди, душман мазкур дастага қарши чиқиб, у билан жанг бошлади. Талай мусулмонлар ҳалок бўлиб, Масъуд қочди ва Ашрос ҳузурига қайтиб келди.

Душман яна ҳужум қилиб, мусулмонларга яқинлашиб қолган ҳам эдики, булар унга рўбарў чиқиб, жанг қилишга мажбур бўлишди. Жангда кўплаб мусулмонлар шаҳид бўлди. Улар чекинишди, кейин яна ортга бурилиб, матонаг билан урушишди. Мушриклар қочди. Ашрос то Бойкенд остонасига етиб боргунига қадар олға бораверди. Душман уларнинг сув келадиган йўлини тўсди. Ашрос ҳам бир кечакундуз ўз қароргоҳида мусулмонлар билан бирга қолди. Тонг отди. Қарашса, сув ғойиб бўлиб қолибди! Улар қудуқ қазий бошлашди, аммо сувни тортиб олишолмади. Ташналик азоб бера бошлади. Улар сув йўли тўсилган шаҳар томон йўл олишди. Қотон бинни Қутайба мусулмонлар илғор дастасига бошлиқ эди. Душман буларга рўбарў чиқиб, жанг бошлашди. Лекин ташналик эзиб қўйди ва улардан (мусулмонлардан) етти юз киши шаҳид бўлди. Одамларнинг жанг қилишга ҳоллари келмасди. Ар-рибоб қабиласи сафида фақат етти киши омон қолганди. Ал-Хорис бинни Суруйж уларни жангга унлаб, дерди: “Эй, одамлар, бу дунёда ташналик азобидан ўлгандан кўра қилич азобидан шаҳид бўлмоқлик афзалроқдур ва бу ишингиз сизларни Оллоҳнинг зўр раҳматига сазовор этгай!” Ал-Хорис бинни Суруйж, Қотон бинни Қутайба, Валиднинг жияни — Исҳоқ бинни Муҳаммад томим ва қайс қабилаларига мансуб суворийлар билан олға босиб, туркларни сув ёқасидан ҳайдаб чиқариб юбормагунларига қадар жанг қилишди. Шунда кишилар сувга ўзларини отиб, ташналикни қондирдилар. Собит Қутно Абдулмалик Дусор ёнидан ўтиб бораркан, деди: “Охираг мукофоти учун жиҳод жангида иштирок этиш нақадар яхши! “У эса: “Ажалимдан ав-

вал таҳорат қилиб, баданимга худбўй мойлар суртиб олишга фурсат берсанг бўлгани!” деб жавоб берди. Собит бинни Қутно Абдулмалик (таҳорат қилиб) чиққунига қадар кутиб турди, сўнг ҳаммани жангга ундади. Улар душман сари отилишди, жанг қаттиқ бўлди. Собит бинни Қутно бир гуруҳ мусулмонлар билан шаҳид бўлди... Шунда Қотон бинни Қутайба билан Исҳоқ бинни Муҳаммад бир томчи қонлари қолгунгача жанг қилишга қасамёд қилган томим, қайс қабилаларига мансуб суворий дасталарни жамлаб, душманга ташланишди. Жанг билан уни чекинишга мажбур этишди, улар ортидан қувиб, тумтарақай бўлгунларигача савалашди.

Ашрос Бухорога яқинлашиб, аҳолисини камал этди.

Ашрос дарёдан ўтиб, Пойкенд яқинида ўринлашди, аммо бу ердан сув топаолмади. Шу боис тонг отгач, юриш бошлади. Бухорхудот қўрғонига яқин келиб қолганларида (унинг турар жойи бир чақирим нарида эди) уларга минг нафар суворий қарши чиқиб, қўшинни қуршаб олди. Шунчалик чанг кўтарилдики, одам одамни танимай қолди. Қўшиндан олти минг киши ажралиб, Бухоро қўрғонларидан бирининг олдидан чиқиб қолди. Улар орасида Қотон бинни Қутайба билан Фурак ҳам бор эди. Улар Ашросни шаҳид бўлди, деб ўйлашди. Аслида Ашрос Бухоро қўрғонлари ичида эди. Улар икки кундан сўнггина бир-бирлари билан учрашишди. Бу орада Фурак турклар тарафига қайтиб ўтиб кетди, шу тобгача у Қотон билан биргаликда қўрғонга кирган эди. Қотон унинг ҳузурига ўз одамини йўллади, аммо улар (турклар) Қотон элчисини қўлга олишди ва у туркларга қўшишди.

Мовароуннаҳр одамлари ичида энг айёри Бозгари икки юз киши билан келди, ҳатто хоқон ҳам унга бас келолмасди. Хоқоннинг хешларидан икки киши у билан бирга келди. Ашроснинг сара суворий қўшинидаги отларни етаклаб олиб келишганди. У (Бозгари) шундай деди: “Жонимиз омон сақланишига кафилик берсангиз, токи ҳузурингизга бориб, хоқон мен орқали сизларга айттириб юборган шартларни ўртага ташлайлик”. Араблар уларга омонлик кафилини беришди. У (Бозгари) шаҳарга яқинлашиб келаверди, улар (мусулмонлар) эса уни юқоридан кузатиб туришди. У билан бирга (туркларга) асир тушган араблар ҳам келганди. Бозгари деди: “Эй, араблар! Ораларингиздан бир одамни ҳузуримга туширинг, мен у билан хоқон йўллаган хат ҳақида

сўзлашайин”. Унинг ҳузурига Даркин (Даркайн) фуқароларидан бўлмиш маҳрийларнинг миждози — Ҳабибни туширишди. Сухбат бошланди, аммо Ҳабиб тил билмасди. Бозгари деди: “Ҳузуримга гапимни тушунадиган бошқа бир одамни туширсангиз”. Унинг олдига туркчани сал-пал биладиган Йазид бинни Саъд Бохилийни туширишди. Бозгари деди: “Булар — сара лашкар суворийлари, манави ҳамроҳларимиз эса бизга асир тушган энг аслзода араблардур. Хоқон мазкур сўзларни сизга етказиш учун мени ҳузурингизга йўллади: ораларингизда кимда-ким олти юз дирҳам маош олаётган бўлса, мен унга минг дирҳам берурмен ва сизлардан ҳеч бир нарсани аямасмен”. Йазиднинг жавоби шундай бўлди: “Бўлмагур иш! Қандай қилиб бўри араб қўй турк билан ҳамтовоқ бўлсин? Орамизда сулҳ бўлиши мумкинмас!” Бозгари ғазаб отига минди. Ҳамроҳларидан икки нафари эса: “Калласини сапчадек узиб ташласак-чи?” деб сўради. Аммо у (Бозгари) деди: “Асло! Ахир у ҳузуримизга омонлиги кафилланган ҳолда туширилган”. Йазид бу гапларнинг гагига етиб, деди: “Яхши, Бозгари! Аммо шу шарт биланки, бизларни икки қисмга ажратурсиз. Ярми бизнинг юк арава билан қолур, қолган ярми эса қайтиб кетур. Хоқоннинг қўли баланд келса, биз у билан бирга булурмиз. Акс ҳолда бошқа сўғдий шаҳарларининг ҳолига тушурмиз”. Бозгари ва бошқа икки турк унинг (Йазиднинг) сўзларини маъқуллашди. Бозгари деди: “Ўзаро келишув шартларини одамларга етказсангиз”. Йазид арқоннинг учини маҳкам ушлаб олди, у шаҳар девори устига чиқиб олгунига қалар арқонни тортиб туришди. Шунда у (Йазид) хитоб қилди: “Эй, Қамаржа аҳли! Тўшлангиз! Сизларни иймондан иймонсизликка қайтишга даъват қилувчи кишилар ҳузурингизга келишибди. Сизлар мазкур даъватга қандай жавоб берурсиз?” Улар деди: “Асло! Биз бунга тамомила қўшилмаймиз!” Йазид давом этди: “Манавилар сизларни мушриклар билан бирлашиб, аҳли мусулмонга қарши урушга даъват этадурлар!” Улар: “Бундан кўра ўлганимиз яхши!” деб жавоб беришди. “У ҳолда бу гапларни анавиларга ўзингиз етказсангиз”, деди Йазид. Улар душманларга қарата шундай дейишди: “Эй, Бозгари! Қўл остингдаги асрларни сотсанг эди, биз сотиб олган бўлурдик. Аммо сенинг таклифингни рад қилурмиз”. Бозгари жавоб қилди: “Ўзингизни ўзингиз биздан сотиб олганингиз маъқул эмасми? Наҳот ўз аҳволингиз қўлимиздаги асирлар аҳволдан фарқ қилади, деб ўйласангиз?” Ал-Ҳаж-

жож бинни Ҳумайд ан-Нодири улар (турклар) қўлида эди, унга қарата (араблар) шундай хитоб қилишди: “Эй, Ҳажжож, нега индамайсан?” “Мени назорат этиб туришибди”, деб жавоб берди Ҳажжож.

Хоқон дов-дарактларни кесишга буюрди. Кишилар ҳўл ўтинларни ҳандақ устига ота бошлашди. Бу пайтда Қамаржа аҳолиси қоққурук ўтинларни ҳандаққа улоқтиришарди. То ҳандақ ер билан баббаравар бўлмагунча шундай қилаверишди, мақсад — нариги томонга ўтиш эди. Улар ҳандаққа ўт ёқиб юборишди. Шу аснода Оллоҳ кучли шамол кўзгаб, аланга ўтинларни ўз домига тортди. Олти кун мобайнида бунёд этилган нарсалар бир соат ичида қўлга айланди-қолди. Араблар душманларига қарата найзалар отиб, яралор қилишди, бемалол ҳаракат қилишларига йўл қўйинмади. Бир найза Бозгарининг қорнига тегди, унинг сийдик йўли тўсилиб, ўша заҳоти жон таслим этди.

Кун тикка келган вақтда улар (турклар) асирларни бошлаб келишди. Турклар юз нафар бўлиб, Абулавж ал-Отоҳини дўстлари билан бирга қуршаб олишганди, буларни ўлдирди. Мусулмонлар қўлида гаров сифатида ушлаб турилган икки юз мушрик боласи бор эди, буларни (араблар) қириб ташлашди. Оқибатда икки орада жанг қизиб кетди... Подшолардан бири Муҳаммад бинни Ришайхга шундай деган экан: “Қизиқ, Мовароуннаҳрда мендан бўлак бирон-бир подшо қолмадики, Қамаржа жангида қатнашмаган бўлсин. Мен ўз тенгқурларим билан бирга жанг қилиб, ботирлик кўрсатмаганимдан фоят афсусдаман” ...Қамаржа қамали эллик саккиз кун давом қилган. Айтишларича, улар ўттиз беш кун мобайнида туяларини сугоришмаган.

112 (730—731)-ЙИЛ

Шу йили ал-Жунайд (Ал-Жунайд бинни Абдурахмон ал-Мурри — 729—734-йилларда Хуросон ноиб — тарж.) нинг хоқон бошчилигидаги турклар билан дарадаги жанги бўлиб ўтди. Ал-Жунайд Тоҳаристонга йўл олиб, 112-йилда юриш бошлади. Балх дарёси бўйида тўхтаб, Умара бинни Хуроймни Тоҳаристонга — ўн саккиз минг, Иброҳим бинни Боссом ал-Лайсини — ўн минг қўшин бошчилигида бошқа бир ерга юборди. Турклар қўшин тўлаб, Самарқандга келишди.

Душманларнинг илк дасталари кўзга ташланиб қолган пайтда араблар нонушта қили-

шаётган эди. Убайдуллоҳ бинни Зуҳайр бинни Хаййон (туркларни) кўриб қолди, аммо (араблар) тановул қилиб бўлгунча уларни душмандан огоҳ қилгиси келмади. Абузаййон эса ортига ўтирилиб, (туркларни) кўрди-ю: “Душман!” деб бақириб юборди. Шунда улар ал-Жунайд турган томонга от суриб кетишди. Ал-Жунайд томимий ва ал-яздийларни ўнг қанотга, рабийларни эса тоғ томонда турган сўл қанотга йўллади. Икки томон тўқнашди. Рабийлар тоғ томондаги торгина бир манзилда туришар, ҳеч ким улар тарафига келмасди. Душман томимий ва ал-яздийларнинг ўнг қаноти турган кенг дара сари интилишарди. Бу ерда суворийларнинг бемалол жанг қилиши учун майдон бор эди. Улар (мусулмонлар) душманга ташланиб, уни чекинишга мажбур этишди. Бироқ турклар ортига қайтиб, яна ҳужум қила кетишди ва уларни (мусулмонларни) қириб ташлашди, шу ерда турганларнинг биронтаси ҳам омон қолмади. Ўнг қанот эса гоҳ ҳужум бошлар, гоҳ чекина эди... Байроқ кетма-кет ўн саккиз кишининг қўлидан қўлига ўтди, аммо барчаси ҳалок бўлди, ал-яздийлардан эса жаъми саксон нафари шаҳид бўлди.

Ҳамма то ҳолдан тойгунча матонат билан жанг қилди, қиличлар батамом ишдан чиқди. Қуллар жанг қуроллари — тўқмоқларини ерга уриб, синдириб ташлашди. Бу ҳол ҳар иккала тараф мадори қуригунча давом этди. Кейин яккама-якка жанг қилиб, тарқашди. Хоқон шу куни бундай деди: “Чиндан ҳам араблар мушкул аҳволда қолишса, ўзларига ажал излашадди. Майли, улар майдони ҳарбдан чиқиб кетишига имкон беринг, йўлига гов бўлманг...”

Фурак хоқонга деди: “Кун жазирама келадур, шунинг учун араблар билан то офтоб жингиртоб қилгунига қадар жанг бошламай тургил. Улар қурол-аслаҳа тақиб олишган, бу ҳам уларга зилдай оғирлик қилиб қолади ҳали”. Хоқон Фуракнинг маслаҳатига кириб, ҳужум бошламай турди. Ўт-ўланларни ёқиб юбориб, (мусулмонларни) сувдан ажратиб қўйди. Ўзи эса жойидан силжмай тураверди.

...Араблар ҳужум қилиб қолди, турклар эса чекина бошлади. Шундай чанг-тўзон кўтарилдики, ҳеч ким ҳеч нарсани кўролмади. Турклар ортида жарлик бор эди, душманлар ҳам, мусулмонлар ҳам жарга ағдарила бошлашди... Зулмат тарқалгач, одамлар ҳар томонга тарқалиб кетишгани аён бўлди. Турклар уларни (мусулмонларни) қиличдан ўтказиб, қириб ташлашди. Булардан икки минг, баъзилар айтишича, бир минг кишигина омон қолган,

холос. Ал-Жунайд дарадан чиқиб келди, у (турклардан) илгари Самарқандга етиб боришни мўлжаллар эди. Ал-Мужошшир унга: “Оллоҳ номини тилга олиб сўрайман, сен шу ерда қолгил”, деди. Ал-Жунайд эса тўхтамай кетаверди. Ал-Мужошшир буни кўриб, ал-Жунайд минган отнинг жиловидан тутди-да, деди: “Оллоҳга қасамки, сен Самарқандга бормайсан! Бизларни нобуд қилишингга йўл қўймаймиз! Отдан туш!” У отдан тушди, бошқалар ҳам пиёдаланди... Шу пайт турклар пайдо бўлиб қолди. Ал-Мужошшир деди: “Уларга йўлда дуч келганимизда эди, бизларни битта-ма-битта қириб ташлашмасмиди?” Кун ёришгач, жанг бошланди. Турклар қўшини чекинди. Мусулмонлар улар ортидан от суриб кетишди. Ал-Жунайд қичқирди: “Эй, одамлар! Ёнғиндан эҳтиёт бўлингиз!” Улар ортларига қайтишди. Ал-Жунайд одамларидан бирига: “Қуллардан кимки жангга борса, ўша озод бўлур!” деб эълон этишни буюрди. Қуллар шундай қаттиқ жанг қилишдики, ҳамма бунга ҳайрон эди. Баъзилар наमतни ўртасидан кесиб, ёригидан бошларини чиқариб, ўзларини ҳимоя этишар, матонат кўрсатиб, арабларни мамнун қилишарди. Душманлар яна ҳужум бошлашди, то мусулмонлар тор-мор этмагунларича маҳкам туришди-да, сўнг тарқалиб кетишди...

Ал-Жунайд Самарқандга жўнаб, Савра бош бўлган одамларнинг оилаларини Марвга олиб кетди. У Сўғдада тўрт ой турди... Турклар ўз мамлакатларига жўнашди. Ҳишом (Ҳишом бинни Абдулмалик — умавийларнинг 724—743-йиллардаги халифаси — тарж.) ал-Жунайдга шундай хат йўллади: “Мен аввалроқ хузурингга йигирма минг: Амр бинни Муслим бошчилигида — ўн минг басрийни, Абдурахмон бинни Нуайм бошчилигида ўн минг кувейнли ёрдамчи куч сифатида йигирма минг найза ва яна шунча қалқон билан юборгандим. Маошнинг ўзим тарқатаман, ўн беш минг (киши)га ҳам тўлайман, деб ташвиш чекишининг ҳожати йўқ”. Шу (112) йил ичи ал-Жунайд Самарқандда яшади, хоқон эса Қотон бинни Қутайба қўл остидаги Бухорога жўнади.

121 (739—740)-ЙИЛ

Шу йили Наср бинни Сайёр (Наср бинни Сайёр ал-Лайсий — 738—748-йилларда Хуросон ноиб — тарж.) икки марта Мовароуннаҳрга юриш қилди, сўнг учинчи марта ҳужум бошлади. Мовароуннаҳрга Темир дарвоза ор-

қали ўтиб борди-да, кейин Марвга қайтди. “Мен Мансур бинни Умар бинни Абдулхарқани ноиб этиб тайинлайман ва унга сизларга нисбатан адолатли бўлишни буюраман,— деб ваъз билан мурожаат қилди у кишиларга. — Демак сиз, мусулмонлардан жон солиғи олишмайди ёки кимгадир хирож тўлаш оғирлик қилган тақдирда, мушрикдан эса худди шу миқдорда енгилроқ солиқ олинаётган бўлса, бу ҳақда Мансур бинни Умарга етказсин, токи у мазкур солиқни тўлашни мусулмон зиммасидан олиб, мушрик зиммасига юкласин”.

Ҳали кейинги жума куни келмаган ҳам эдики, жон бошига жузя тўлаб кетган ўттиз минг мусулмон ва жузядан халос этилган саксон минг мушрик Насрнинг хузурига келди. Наср ҳамма мусулмонлардан жузя олишни бекор қилиб, уни мушриклар зиммасига юклади. Сўнгра хирожни лозим миқдорда тақсимлаб, даражалар бўйича тартибга солди. Кейин табиий мажбуриятлар (ал-вазифани) ҳам тасдиқладики, бу шарт сулҳ битимининг асосини ташкил этарди. Умавийлар замонида Марвдан одатда хирождан ташқари юз минг дирҳам солиқ ундирилди.

Сўнгра у Варағсор ва Самарқандга иккинчи бор юриш қилиб, (Марвга) қайтиб келди. Кейинроқ эса Марвдан Шош сари учинчи марта юриш уюштирди, аммо Қурсул (Туркаш қабиласининг бошлиғи) ўн беш минг киши билан чиқиб, Шош дарёсидан кечиб ўтди-да, (душманни) ўтқазмади. Бу одамларнинг ҳар бирига Қурсул ойига бир жўра ипак мато бераман, деб ёллаганди, ўша пайтда шунча мато йигирма беш дирҳам турарди. Ҳар икки томон ўртасида отишма чиқди, аммо Қурсул Наср бинни Сайёрнинг Шошга дарёдан сузиб ўтишига имкон бермади. Ал-Хориж бинни Суруйж (араб саркардаси, Хуросон хорижийларининг бошлиғи — тарж.) ўша пайтда турклар мамлакатига яшаб, улар билан бирга келганди. У Наср бинни Сайёрнинг рўбарўсига чиқиб, Насрга қарата калта ўқ ёй ёғдирди. Наср бу вақтда дарё бўйида, ўз тахти устида ўлтирар эди. Ўқлардан бири Насрга таҳорат қилишда ёрдамлашиб турган ёш қулнинг лабига тегди. Наср тахтидан тушиб, сурияликлардан бирининг отига қараб ўқ узди ва от ўлди. Қурсул қирқ киши билан бирга дарёдан сузиб ўтиб, тун чоғи қароргоҳда турган кишиларга ҳужум уюштирди ва қўшиннинг орт қисмида турган Бухоро аҳолисига мансуб одамларнинг талай қўйларини ҳайдаб олиб кетди ва зимзие тунда қароргоҳни қуршаб олди.

Наср билан бирга Бухоро, Самарқанд, Кеш ва Ушрусано аҳолисидан жазми йигирма минг одам келган эди. Наср бинни Сайёр қўшиннинг ҳамма беш дастасига шуларни эълон этишни буюрди: “Ҳар қандай ҳолатда ҳам ҳеч ким чодирдан чиқмасин! Ўз жойидан қимирламай турсин!” Аммо Осим бинни Умайр (у Самарқанд аҳолисидан йиғилган қўшин қўмондони эди) Қурсул суворийлари ўтиб бораётган пайтда чодирдан чиқди. Турклар узоқдан шовқин-сурон кўтаришди. Шунда қароргоҳда турган одамлар туркларнинг ҳаммаси дарёдан сузиб ўтибди, деб ўйлашди. Қурсул суворийлар дастаси ёнидан ўтаётганида Осим бинни Умайр дастанинг охириги қисмига хурж қилиб, бир кишини асир олди. Бу — тўрт минг чодир соҳиби бўлмиш шоҳлардан бири бўлиб чиқди. Уни Наср хузурига олиб келишди. Наср ундан сўради: “Кимсан?” “Қурсулман” деб жавоб берди чол. Наср деди: “Оллоҳга шукурки, сендек Оллоҳ душманини қўлга туширишни насиб этди”. Шоҳ деди: “Чолни ўлдириб, бир нима ундирмоқчимисан? Минг бош туркий туя, минг бош от берайин, қўшинингга мадад бўлади. Мени эса қўйиб юбор”. Наср атрофида турган суриялик ва хуросонликлардан сўради: “Сизлар нима дейсиз?” “Уни қўйиб юборилг”, дейишди. Наср унинг ёшини сўради. Чол: “Билмайман”, деб жавоб берди. Наср сўради: “Қанча юришда қатнашгансан?” “Етмиш икки”, деди чол. Наср яна сўроққа тутди: “Ташналик кундаги жангда иштирок қилганмисан?” “Қатнашганман!” Наср деди: “Сен менга қуёш нури тушадиган жазмики нарсаларни берганингда ҳам ўша жангда қатнашганлигингни билганимдан кейин сени қўйиб юбормайман!” Сўнг Осим бинни Умайрга буюрди: “Ундан ўлжаларни тортиб ол!” Қурсул ўлдирилажагига амин бўлиб, сўради: “Мени ким асир қилди?” Наср ҳазил аралаш деди: “Йазид бинни Каррон ал Ханзоли!” ва унга ишора қилди. Қурсул: “Бунинг ҳатто ўз кетини ҳам ювомайди-ку!.. Ростини айт, ким мени асирликка олди? Ахир етти қара қатлга муносиб одамман!” Шунда: “Осим бинни Умайр” деб жавоб беришди. У деди: “Мени қўлга туширган одам араб баҳодурларидан бири бўлса эди, кўксимга тиг урсалар ҳам миқ этмасдим!” Наср Қурсулни ўлдириб, дарё ёқасида чормихлаб қўйди. Қурсул ҳалок этилгач, турклар саросимага тушиб, унинг чодирларини ёқиб юборишди, қулоқ учларини кесиб, юзларини тимдалаб, узоқ йиғи-сиғи қилишди. Кеч киргач, Наср бинни Сайёр йўлга чиқди ва одам ёллаб, бир идиш қорамой би-

лан Қурсулнинг жасадини ёндиртириб юборди, кишилари Қурсулнинг устухонини олиб кетишмасин, деб шундай қилди. Бу тадбир туркларга Қурсулнинг ўлдирилишидан ҳам кўпроқ таъсир этди. Наср эса Фарғона устига отланиб, ундан ўзи билан бирга ўттиз минг асирни олиб кетди...

Наср Самарқанд томон яқинлашиб, унда ўринлашди. Бу воқеа у Хорис бинни Суройж билан учрашган йили содир бўлди.

Бухорхудотга шаҳарни қўриқлаб туриш вазифаси топширилган эди. Бухорхудот (Тоғшода) ва у билан бирга ортига қайтаётган икки бухоролик деҳқон (булар аввалроқ Наср туфайли исломни қабул қилишган эди) Наср ҳузурига келишди. Улар Бухоро ноибни Восил бинни Амр ал-Қайсни ва Тоғшода исмли бухорхудотни ўлдириш учун тил бириктиришган эди. Сабаби — бухорхудот (Тоғшода) уларни ранжитганди. Бухорхудот Насрга деди: “Оллоҳнинг ўзи амирни асрасин! Биламан, бу иккови исломга сен туфайли ўтишган. Хўш, нега у ҳолда белларига осма қилич тақиб юришади?” Наср анавилардан сўради: “Нечук хан-жар осиб юрибсиз? Ахир аллақачон исломга ўтгансиз-ку!” Булар дейишди: “Биз билан бухорхудот ўртасида адоват бор. Биз ундан хавф-сираймиз”. Наср сулойм қабиласининг мижози Хорун бинни ас-Сиевушга (у бир неча бор амирнинг сара қўшинига бошчилик қилган эди) буйруқ бердики, деҳқонларни ҳузурига чорлаб, қайтиб кетишларига йўл қўймасин. Шунда улар: “Шарифлар каби шаҳид бўлайлик!” деб, бири Восил бинни Амрга ташланди-да, қорнига пичоқ уриб, яралади. Восил деҳқоннинг бошига қилич уриб, қоқ ўртасидан бўлиб ташлади. Иккинчи деҳқон эса бухорхудот томон яқинлашиб кела бошлади. Бу вақтда яна бир марта азон товуши эшитилди. Бухорхудот курсида ўлтирарди. Наср бинни Сайёр ўрнидан сакраб турди ва чодирга кириб кетди. Сўнг бухорхудотни ҳузурига таклиф этишни буюрди. Бухорхудот чодир эшиги олдида қоқилиб кетувди, иккинчи деҳқон қилич уриб, яралади. Ал-Жузажон бинни ал-Жузажон унга ташланиб, гурзиси билан уриб ўлдириди. Бухорхудотни кўтариб, Насрнинг чодирга олиб киришди ва у Наср буйруғига биноан келтирилган ёстиққа суяниб ётиб қолди. Табиб Курьо келиб, уни даволай бошлади. Шу соатда бухорхудот Наср фойдасига васият этиб, жон таслим қилди. Восилни чодирда кўмишди. Наср жаноза ўқиди. Тоғшоданинг

эса суягини этидан ажратиб олиб, Бухорога олиб кетишди.

Наср Шошга юриш қилди... Шошга келганида унинг шоҳи Қадар сулҳ битимига кўра, уни бўнак, совға-салом ва қуллар билан кутиб олди. Наср бинни Сайёр унга мамлакатидан ал-Хорис бинни Суройжни чиқариб юборишни шарт қилиб қўйди, сўнг Қадарнинг ўзини Форобга ҳайдади. Амр бинни ал-Осининг мижози Низак бинни Солиҳни Шошга ноиб этиб тайинлади.

123 (741—742)-ЙИЛ

Турклар ўзаро уруш-жанжаллардан сўнг тарқаб кетишди. Сўғдийлар эса ўз ўлкаларига қайтишни истаб қолишди, айримлари Шошга кетишди. Наср бинни Сайёр ҳукмронликни ўз қўлига олгач, уларга одам юбориб, унга бўйсуниб, ўз мамлакатларига қайтиб боришга даъват этди, улар нимани талаб қилишса, шуни беришга онт ичди. Аввалроқ сўғдийлар шундай шартларни ўртага қўйишгандики, Хуросон амирлари рад қилишганди. Мазкур шартлар қуйидагилардан иборат эди: мусулмонликка ўтиб, сўнг исломдан қайтганларга жазо бермаслик, қарз-қаволаси борлиги учун таъқиб этмаслик, ҳазина мажбуриятларини бажармаганлик учун ҳеч кимни жазоламастик, асир тушган мусулмонларни фақат қозининг фатвоси ҳамда ваколатли гувоҳлар сўзи бўйича мулкидан мосуво этиш.

Одамлар Насрнинг ваъдаси учун ёмонлаб, юзига солишарди. Наср эса уларга эътироз билдириб, бундай дерди: “Оллоҳга қасамки, агар сизлар турклар қуч-қудратини, мусулмонларга етказган зарар-зиёнларни менчалик кўрганингизда эди, мазкур (битим)ни маъқуллаган бўлардингиз”. Шунда у (Наср бинни Сайёр) ушбу масала юзасидан Ҳишомга элчи йўллади. Элчи Ҳишом ҳузурига кирди. Ҳишом Наср бинни Сайёрнинг юқорилдаги сиёсатни тасдиқлашдан воз кечди. Элчи унга дейди: “Эй, амир ал-мўминин! Бу одамлар (туркийлар) билан ярашишга интилгил, уларга нисбатан бардошли бўлгил, негаки сен уларнинг мусулмонларга етказган зарарларини англаб-билиб олдинг”.

Шунда Ҳишом у (элчи) сўраган нарсани (битимни) тасдиқлади...

*Илҳом СУЛТОНОВ
таржимаси.*

Назира АБДУАЗИЗОВА

тарих фанлари доктори

Маънавиятимиз сарчашмаларида

XIX асрнинг иккинчи ярмида Россия мустамлакаси ҳисобланган Ўрта Осиёнинг, жумладан, жабрдийда ўзбек халқининг баркамол ижодкор вакиллари истибодот туфайли даҳшатли қисматни бошдан кечиргани тарихдан маълум. Рус ҳукмрон доиралари ўз қилмишларини яшириш ниятидами ёхуд ҳар қандай йўл билан ўз нуфузларини ошириш мақсадидами — ҳар ҳолда асримиз бошида Туркистоннинг йирик шаҳарлари Тошкент, Самарқанд, Фарғонада газета ва журналлар нашр этиш йўлини туттишди.

Рус мустамлака сиёсатининг моҳияти ва мақсади, маънавиятимизга таъсири ҳақидаги муаммолар тўғрисида жуда кўп фикрлар баён этилган. Аммо табиий равишда: "Бу сиёсатни рус зиёлилари қандай бажарганлар ва қандай йўналишни маъқул топганлар?" деган савол кўндаланг бўлади. Булар ҳақидаги ишончли далилларни ўрганиш, уларнинг келиб чиқиш илдизларини илмий таҳлил этиш айниқса муҳим аҳамиятга молик. Шуни ҳисобга олиб, асримизнинг дастлабки чорагида нашр этилган айрим журналлар мисолида маънавиятимиз илдизларига назар ташлашни лозим топдик.

Чор истибодоти ҳар қанча кучли бўлмасин, у халқнинг руҳини ўлдира олмади. Ўтган асрдаёқ ўлкадаги ҳарбий-сиёсий тазйиқ туфайли ўзбек халқининг сабр косаси тўлганлигини чор амалдорларигина эмас, балки баъзи илғор рус зиёлилари ҳам тушунишган эди. Масалан, профессор Н. И. Веселов-

ский ўша вақтда, аниқроғи, 1885 йилда тадқиқотчига хос зийраклик билан шундай ёзган эди: "Биз маданият олиб келдик деб ўйлаймиз. Бўйсундирилган осиеликларга тинчлик ва осойишталик бердик деб ўзимизни овутамиз. Аммо булардан ҳам юксак бир олий туйғу борки, бу — миллат ва унинг миллий ифтихоридир. Мусулмонлар ҳолини тушунишимиз керак. Сиёсий ўлим оғир, миллий ўлим эса ундан ҳам оғирроқ. Бизнинг ҳукмронлигимизда эса улар шундай ҳолга тушдилар. Бас, шундай экан, ҳукмронлигимизга қарши галаёнлар рўй берса, ажабланишга ўрин йўқ. Шундай миллий манфаатлар борки, улар халқ оч ёки тўқлигидан қатъий назар, бир кунмас бир кун ўзини намоеън этажак"¹.

Ўтган асрнинг охирида чиққан "Средне-Азиатский Вестник" Ўрта Осиёдаги дастлабки журнал ҳисобланади. "Туркестанские ведомости" газетаси шундай хабар қилади: "Смирновга Тошкент шаҳрида цензуранинг дастлабки ижозати билан "Средне-Азиатский Вестник" ойлик илмий-адабий журналини ва унинг "Новости дня" номли иловасини Гейер ҳамкорлигида нашр қилишга рухсат этилди"².

Таҳририят олдида мураккаб вазифа турар эди: у илмий маълумотлар тўплаш, Туркистоннинг кундалик ҳаёти масалаларига оид далил ва илмий изланишларни умумлаштириш йўли билан туб маҳаллий аҳолининг ўзига хос ҳаётидан олинган ёрқин,

¹"Фан ва турмуш", 1990, 1-сон, 14-бет.

²"Туркестанские ведомости", 1896, №18.

жонли манзаралар воситасида Ўрта Осиё тўғрисида аниқ-равшан тасаввур беришга интилди.

Бу адабий нашр шу даврдаёқ ижобий баҳоланган эди. “Баъзи соҳаларда Ўрта Осиё чекка ўлкаси, афтидан, Осиёдаги бошқа ўлкаларимизга нисбатан анча тез маданий муваффақиятларга эришмоқда. На Кавказ, на Сибир, на Амур ўлкаси рус тилида ўзининг маҳаллий илмий-адабий журналига эга эмас”, дейилади Рус археологик жамиятининг Шарқ бўлими ахборотида¹. Шунингдек, “Средне-Азиатский Вестник” ҳақида “Санкт-Петербургские ведомости” газетаси журнал “ёқимли таассурот² қолдирмоқда деб, “Русская мысль” эса “узок чекка ўлкаларда жиддий матбуот органи пайдо бўлгани”ни табриклар, “У мамлакатни ўрганиш учун кўп иш қилиши мумкин”³, деб ёзди.

Нашр этишга кеч рухсат берилганлиги сабабли журналнинг биринчи китоби 1896 йилнинг мартида дунё юзини кўрди. Январь ва февраль ойларида журнал ўрнида Ўрта Осиё тўғрисидаги мақолаларнинг илмий-адабий тўплами чиқарилди. “Ўрта Осиё” деб аталган бу тўплам Тошкент шаҳрида Евгений Тимофеевич Смирнов тахрири остида чоп этилган эди.

Журналда билимнинг ҳамма соҳалари-га, асосан Ўрта Осиёнинг тарихи ва археологияси, географияси ва топографияси, статистикаси ва этнографиясига оид илмий мақолалар, шунингдек, маҳаллий обзор, библиография ва эълонлар босилар эди. Бироқ маҳаллий мусулмон аҳолисининг турмушини тадқиқ қилгани ҳамда тарих ва археологияга оид мақолалар бериб боргани журналнинг асосий фазилати эди. Е. Смирновнинг “Тошкент шаҳри атрофидаги қадимги жойлар”, М. Андреевнинг “Туркистоннинг археологик жиҳатдан қизиқарли жойлари” мақолалари, Н. Ликошиннинг “Археология ишқибозлари Туркистон таъсис этилгунга қадар Туркистон ўлкасида олиб борган археологик қидиришлар тўғрисида” очерки, номаълум муаллифнинг “Рус отряди даштда”, “Хива юриши лавҳаси”, В. Бартольднинг “Ўрта Осиёда орийлар маданияти тўғрисида бир неча сўз”, Н. Н. Касьяновнинг “1873 йил майда Амударёдаги рус эшакли фло-

тилияси ва Хива юриши тўғрисидаги бошқа хотиралар” каби ишлари шулар жумласидандир. Туркистон ўлкаси ҳаётидан олинган манзаралар насрий асарларда гоё жонли қилиб тасвирланади. Журналнинг ижтимоий масалаларга муносабати — “жамоат фойдаси байроғи остида ўз шахсий фароғати манфаатларини кўзлаб” иш кўраётган кишиларни қаттиқ танқид қилганлиги, шахсий нодонлиги ва ғариблигидан азоб чекаётган қашшоқ кишиларга билдирган хайрихоҳлиги диққатга сазовордир.

“Средне-Азиатский Вестник” журналида босилган материаллар Ўрта Осиёнинг маҳаллий тарихини ўрганиш учун муайян асос бўлди. Унда Туркистон халқлари турмушига доир ноёб материаллар жамланган эди.

Тарихий манба сифатида журналнинг роли гоё улкан бўлса-да, ammo унга танқидий ёндашиш лозим. Чунки журнал муаллифлари археологик маълумотларни умумлаштириб, талқин қилиб берар эканлар, тарихий жараённинг бориши ва моҳиятини, рус императори ислоҳларини кенг тарғиб этишга, чор сиёсатини батафсил ёритишга ҳаракат қилдилар.

Мазкур журнал фаолиятида машҳур шарқшунос В. В. Бартольднинг (1869-1930) хизмати катта бўлди. Шарқ тилларини яхши билган бу олим Ўрта Осиё тарихига доир кўплаб нодир манбаларни синчиклаб ўрганган эди. Унинг мақолалари Ўрта Осиё ўтмишини ўрганиш ишига кўшилган улкан ҳиссадир.

“Средне-Азиатский Вестник” атиги бир йил чиқиб турди ва асосан маърифат гоёларини тарғиб қилди.

Асримиз бошида “Средняя Азия” адабий-илмий журнали чоп этила бошлади. Ойлик бу журнал 1910-1911 йилларда А. Л. Кирснер тахрири остида босилиб чиқди (5-сонидан 8-сонигача муҳаррир ўрнига журналист Е. Ф. Баранов имзолаган).

Журналда тарих, география, этнография, мусулмончилик, иқтисодий, ижтимоий ҳаёт, адабиёт бўлимлари бор эди. Унда чет эл ва ички ҳаёт шарҳи, янги асарлар рўйхати ва эълонлар мунтазам ёритиларди. Унинг илк саҳифасида Г. Андреевнинг “Туркистон лавҳалари”, В. Орловнинг “Ўш қалинлари”,

¹ Записки Русского археологического общества, Восточное отделение. Т.Х. 1896, 203-205-бетлар.

² “Средне-Азиатский Вестник”, 1896, №10, 139-бет.

³ Ўша жойда.

М. Коцюбинскийнинг "Миноралар аро" мақолалари, А. В. Алматинскаянинг "Афсона" шеъри, А. Сунгуровнинг "Ширин қиз" дostonи босилган.

1910 йил февраль ва март ойларида босилган журналнинг 2 ва 3-сонлари асосан сиёсий ва этнографик йўналишга эга эди. Ушбу мавзуда chop этилган Н. Остроумов қаламига мансуб мақолаларда Туркистон халқларининг аянчли аҳволи акс этган.

Ив. Марк Омичнинг "Икки хаёт" номли ҳикоясига катта рамзий маъно сингдирилган. Унда озодликдан маҳрум бўлган йигит ва ёлғизликка мубтало лайлакнинг эрк ҳақидаги орзулари баён этилади. Ҳикоя сўнггида ҳалокатга маҳкум икки дўстнинг қайгули қисмати таъсирли, ёрқин тасвирлаб берилади.

Г. Андреевнинг "Қайнота" ҳикояси юқоридаги асарга ҳамохангдир. Ҳикоя Шарқ аёлларининг тақдирига бағишланган бўлиб, унда Жаҳон образи орқали ҳам иқтисодий, ҳам маънавий хўрланган аёлнинг қалб изтироблари ифодаланган. Бу ёзувчининг Урта Осиё воқелигига доир долзарб мавзулардаги асарлари журналда кўп ёритилган.

Е. Барановнинг "Чокунча" номли йирик асарида подшо амалдорлари томонидан олиб борилган суд жараёни тасвирланади. Уларнинг мақтанчоқ, бефаҳм, шафқатсиз кимсалар эканлиги ҳаққоний бўёқларда чизилади. Бу асар журналнинг саккиз сониде босилган. Е. Баранов маҳаллий кишилар орасидаги норозиликлар русларнинг уларга "паст табақа" деб қарашлари туфайли келиб чиқаётганлигини исботлашга ҳаракат қилади.

Айни чоқда "Средняя Азия" журнали ўзбек халқининг адабий меросига ҳам кенг ўрин берди. Бу жиҳатдан шарқшунос олимлар В. П. Наливкин, Н. П. Остроумов, Н. П. Васильев, В. В. Бартольд ва Н. С. Ликошинларнинг асарлари диққатга сазовордир. Илғор рус зиёлилари ўзбек мумтоз адабиёти асарларини рус тилига таржима қилиб, журналда тарғиб этдилар. Жумладан, Машраб, Хувайдо, Умар Хайём шеърлари рус китобхонларига ҳавола этилди. Баъзи шеърлар насрий таржима қилинди.

"Средняя Азия" журналида Эдвер Холдон қаламига мансуб "Буюк Темурланг" асарининг босиб чиқиши катта қимматга моликдир.

Кейинчалик Тошкентда рус тилида "Туркистон чаёни" (1907), "Туркистон қора курти" (1911) каби ҳажвий журналлар, ўзбек тилида эса "Оина" (1913-1915), "Ал-ислоҳ" (1915) каби миллий журналлар ҳамда "Ализоҳ" (1917) ва "Чўл сароблари" (1914) каби альманахлар ҳам пайдо бўлди.

Туркистонда давр тақозасига кўра рус тилидаги вақтли нашрлар асосий ўринни эгаллади, ижтимоий-сиёсий йўналишдаги журналлар чиқарилди. Ўтган асрнинг сўнги чорагида нишонлар бериб, XX асрнинг аввалларида ўзининг катта тараққиёт йўлига чиққан жадидчилик ҳаракати Туркистон истиклол, озодлик ва маърифатпарварлик ғоялари билан чамбарчас боғланиб кетган эди.

Жадидчилик ўзидан бирмунча олдинроқ юзага чиққан маърифатчилик замирида ўсиб-унди, уларнинг аънаналарини давом эттирди. Жадидлар ўз халқларининг тақдирини билан боғлиқ ижтимоий масалаларни дадил ўртага ташладилар. Эркинлик ва мустақиллик шиорини кўтардилар. Айниқса, миллий маориф, миллий адабиёт ва миллий маданиятни яратиш, эзилган халқларнинг иқтисодий аҳволини яхшилаш борасида изландилар ва кенг маънода ислохотчилик ғояларини илгари сурдилар. Улар мактаблар, театрлар очдилар, миллий матбуот асосларини яратдилар, илмий-техник тараққиётни тарғиб қилдилар, Европа маданиятидан ўрганишга қаҳирдилар.

Туркистон маърифатпарварларининг отаси Маҳмудхўжа Бехбудий юрт, миллат тараққийси йўлида ўзининг бор кучу-ғайратини, илму амалини сарф этди. У миллатнинг кўзини очиш, уни асрий куллик кишанларидан озод этиш йўлида "Оина" журналини нашр қилди. Ушбу журнал саҳифаларида Туркистон мусулмонларини дунё янгиликларидан огоҳ этди, тараққиёт ва озодликнинг ёрқин йўлларини кўрсатиб борди. Ўша давр мактаблари орасида янгилик саналиб, кўпчиликнинг эътиборини қозонган усули жадид мактабларининг биринчи назариётчиси ва амалиётчиларидан бўлди.

Бехбудий 1913 йилда асос солган "Оина" журнали Абдулла Авлоний ёзганидек, "журналларнинг энг биринчиси ва энг яхшиси эди".

Оми халқ орасида зиё тарқатишнинг яна бир катта ва кулай йўли, бу — кутубхона ташкил қилиш эди.

Самарқандда кутубхона ташкил этиш каби хайрли ният туғилганлиги ҳақида “Туркистон вилоятининг газети” да (1908 йил, 22 июнь сони) Бехбудий имзоси билан йирик бир мақола босилади.

“Бехбудий бу йўлда ҳам фаол ҳаракат қилиб, жадид мактаблари учун ўнга яқин дарсликлар яратди. Аянчли Абулқодир Шакурий домланинг мактабини ўз ховлисига кўчириб келтирди. Мактабни моддий ва маънавий жиҳатдан қўллаб турди. Бехбудий илк бор Самарқандда “Бехбудий” нашриётини тузди, унда бир қанча китоблар ва рисоалар чоп эттирди”¹.

1913-1915 йилларда жадидларнинг “Оина” журнали исломни маълум даражада ислоҳ қилиб, уни замонавий шароитга мослаш йўлидаги интилишларни ҳам акс эттирар эди.

Жадидлар мамлакатдаги кучларни бўғиб ётган империализм зулмига, миллий зулмга қарши отландилар. Улар юрт мустақиллиги учун курашдилар. Шунинг учун ҳам жадид зиёлиларининг мустақиллик учун бўлган кураши асосан, тараққийпарварлик, миллий озодлик руҳида эди.

Дарҳақиқат, жадидлар — янгилик тарафдорлари, маърифатпарвар, тараққийпарвар зиёлилардан ташкил топиб, феодал-монархия тузумининг қолюқликларига, саводсизлик, жаҳолат, хурофот, бидъатчиликка қарши курашдилар, демократик эркинликларни жорий этиш учун майдонга чиқдилар. Эскилик деганда улар гафлатни, жоҳилликни, ўзлигини англамасликни кўзда тутардилар. Мазкур нуқсонларга қарши курашиш учун улар янги усул мактаблар очиш, унда диний илмлар билан бирга аниқ фанларни ўқитиш, ёшларга оврупоча таълим-тарбия бериш, матбуот эркинлиги, сўз эркинлигига эришиш, миллий мустақилликни таъмин этиш каби илғор ғояларни тарғиб қилдилар. Айниқса, мустамлакачиликдан қутулиш учун оммавий кураш олиб бориш жадидлар ҳаракатининг олий мақсади эди. Эркинлик ўз-ўзидан келмайди, уни курашиб олинади, деган ғояни бу ҳаракат намояндалари ҳамisha уқтирдилар. Айтиш мумкинки, ана шу қарашлар “Оина” журналида бир қадар ўз ифодасини топди.

Жадид адабиётининг ёрқин намояндаси Абдурауф Фитрат “Сайха” (1910), “Мунозара”, “Раҳбари нажот” (1915), “Сайёҳ ҳинди” (1912) асарларида миллатнинг иқтисодий ва маданий ривожига ҳақидаги ўз фикр-мулоҳазаларини кенг тарғиб этди. Фитрат бу йилларда йирик ислохотчи ва юрт озодлиги учун фидойи курашчига айланган эди.

Муфти Маҳмудхўжа Бехбудий ўз васиятида шундай мурожаат қилган эди: “Ўртоқларим — Сиддиқий, Айний, Фитрат, Қурбий ва Ақобир махзум ва ўғилларим — Вадуд махзум ва Абдуқодир Шакурий!

Сизларга васият қиламан: “Туркистон болаларини илмсиз қўйманглар! Ҳар иш қилсангиз, биргалиқда қилингизлар! Ҳаммага озодлик йўлини кўрсатинглар... Озодликни тезлик ила юзага чиқарингизлар!” Бу оташин чақириқ жадидларнинг асосий дастурига айланган эди.

1914—1915 йилларда адабиётга эндигина кириб келаётган ёш Чўлпон ҳам мустамлака зулмидан халос бўлиш, жаҳолат ботқоғидан қутулиш имконларини қидиради ва “Нажот йўли маърифатдаир”, деган хулосага келади. “Доктор Муҳаммадёр” ҳикоясининг қаҳрамони буни шундай ифодаляди:

“Халқ ўз фойдасини англаса, миллий мактаб ва мадрасалар очса, Оврупо дорилфунунларига болаларини юборса, доктор, адвокат, муҳаррир ва ҳунарманд, савдогар ва муҳандислар чиқса, буларнинг ҳар бири ўз вазифаларида туриб, ишларини тартиб ила юргизсалар, халқимизнинг фойдасини кўргазсалар, нақадар олий ва нақадар гўзал бўлур эди”.

Туркистон тақдири, истиқболи ҳақида куюнчаклик билан қайғурган Чўлпон илк ижодидаёқ ҳаётбахш ғояларни илгари сургани туфайли Бехбудий, Абдулла Авлоний, Абдурауф Фитрат, Тавалло Хўжамёров каби маърифат дарғалари сафидан ўрин олди.

Фавқулудда истеъдод эгаси бўлган Чўлпон инқилобдан кейин ижоднинг турли соҳаларида ғоят самарали фаолият кўрсатди ва ўзбек халқининг миллий уйғонишига катта ҳисса қўшди.

1917 йил февраль ойида буржуа-демократик революцияси содир бўлган кунларда

¹ З. Аҳророва. “Бехбудия” кутубхонаси. “Ўзбекистон адабиёти ва санъати”, 1995 йил 17 февраль.

² “Инқилоб” журнали, 1922, 1-сон.

Ҳамза номи билан боғлиқ “Кенгаш” ва “Хуррият” номли журналлар пайдо бўлди. Бироқ маърифатпарварларнинг бу журналлардаги иштироки қисқа бўлди. Чунончи, Ҳамза: “Буржуа ҳукуматининг “Хуррият” каломи, сўз, матбуот ва ижод эркинлиги ҳақидаги сафсаталари куруқ гап эканлигини тушунди ва у ҳукуматни “янгидан бўлган истибод”, деб атади.

Жадидларнинг матбуот нашрлари “Ал-Ислох” ва “Ал-Изоҳ” 1918 йилнинг баҳорида барҳам топди, 1917 йил Октябрь тўнтаришидан сўнг ўзбек адабий-бадий журналистикасини вужудга келтириш, Туркистондаги барча ижодий кучларни ўз атрофига тўплаш учун янги матбуот нашрлари керак эди. “Инқилоб”, “Янги йўл”, “Ер юзи”, “Аланга”, “Маориф ва ўқитувчи”, “Билим ўчоғи” каби адабий-бадий журналлар шу тарзда юзага келди. Улар ўзбек миллий адабиёти ривожига, маънавиятимизга хизмат қилиш имконини яратди.

Бу журналларда кўзга кўринган давлат арбоблари: Акмал Икромов, Йўлдош Охунбобоев, Файзулла Хўжаевларнинг мақолалари босилиб турди.

20-йиллардаги ўзбек адабий-бадий журналларида кўплаб ёзувчилар — Абдулла Авлоний, Абдулла Қодирий, Фитрат, Элбек, Боту, Садриддин Айний, Ойбек, Вадуд Маҳмуд, Фози Юнус, Фафур Фулом, Ҳамид Олимжон, Уйғун, Файратийлар фаол иштирок этдилар.

Маҳаллий зиёлилар 20-йилларнинг бошларига келиб тарбиявий, ташкилий, мафкура ишларини йўлга қўйишга жиддий киришдилар. Бу соҳада матбуот катта роль ўйнаши лозим эди. 1925 йилда Ўзбекистонда умумий тиражи 92 минг нусха бўлган 24 номда газета ва 22 номда журнал чоп қилиниб турди.

Адабий журналларнинг энг йириги ҳисобланган “Инқилоб” 1922—1924 йиллар мобайнида Тошкентда нашр этилди.

У жуда мураккаб бир шароитда, қизил империянинг буюк давлат шовинизми бош кўтарган, миллий зиёлилар мафкуравий кураш баҳонасида қаттиқ таъқиб этила бошлаган бир даврда дунёга келган эди.

Журнал 2000-3000 нусха атрофида нашр қилинарди. Даставвал у ойда икки марта чиқаришга мўлжалланган эди. Матбаачилик ишларининг қийин аҳволдалиги ҳамда оғир таъйиқлар туфайли ойда бир мартадан чиқариладиган бўлди. Баъзан оралиқдаги вақт икки-уч ойма ҳам чўзилиб кетар эди.

Журнал ишини йўлга қўйиш ва муҳаррирлик вазифаси Марказий Комитет саркотиби Назир Тўрақуловга топширилди. У ишга тажрибали матбаачи ва журналистлар, ёш қаламкашларни жалб қилади. Дастлабки таҳрир ҳайъати Ходи Файзий, Шариф Бойчура, Булат Солиевлардан иборат эди. Журнал материалларини таҳлил этиш ва мусахҳиҳлик қилиш учун котиб ёрдамчиси сифатида Абдулла Қодирий таклиф этилади¹.

Биринчи сон чиқиши муносабати билан таҳририят ўз ўқувчиларини журнал ишига фаол иштирок қилишга даъват этди ва уларга шундай сўзлар билан мурожаат қилди:

“Шарқнинг инқилоби жаҳондан насибадор бўлмагани тилаб хоҳ адабиёт, хоҳ ижтимоиёт ва хоҳ сиёсий водийларида қалам тебратадиган қанча миқдордаги маслақдош бўлса, ҳаммалари бу олий ишга жалб этиладилар”².

Журнал атрофига аста-секин Ўрта Осиёда яшовчи халқларнинг кўзга кўринган зиёлилари тўплана борди.

“Бухородан Садриддин Айний, шоир Фитрат ва бошқалар эндигина ташкил этилган журнал редакциясига келиб туришарди, — деб эслайди журналнинг дастлабки сонларини чиқаришда иштирок этган татар журналисти Шариф Бойчура. — Бир пайт Файзулла Хўжаевнинг ҳам редакцияга келиб кетганлиги эсимда. Шунингдек, Тошкентнинг ўзида яшовчи зиёлилар ҳамда Фарғонадан, Самарқанддан ва бошқа шаҳар ҳамда қишлоқлардан қайси бири оврупоча кийинган, қайси бири эса миллий чопон кийиб, бошига салла ўраган ҳолда редакцияга келиб туришар эди”³.

Журнал ўз саҳифаларида фақат сиёсий, илмий мақолалар бериш билангина чекланиб қолмади. Унда турли долзарб фелетонлар, очерк, ҳажвиялар мунтазам боси-

¹ Қаранг: Шариф Бойчура. Назир Тўрақулов ҳақидаги хотираларим. “Шарқ юлдузи”. 1968, 11-сон, 221-бет.

² “Инқилоб”, 1922, 1-сон, 1-бет.

³ “Шарқ юлдузи”, 1968, 11-сон, 221-бет.

ларди. Журнал саҳифаларида роман, қисса, драма, дoston, ҳикоя ва шеър каби хилма-хил адабий жанрларнинг мавжудлиги эса адабиёт бўлими катта мавқе эгаллаганини кўрсатади.

“Инқилоб” да жаҳоннинг энг муҳим сиёсий воқеалари, Туркистонда ва Россиянинг бошқа бурчакларида содир бўлиб турган янгиликлар ҳозиржавоблик билан ёритиларди. Чоп этилган хабарларнинг деярли ҳаммаси моҳир журналист Вали Алломов қаламига мансубдир.

Журналда ўтмиш адабий меросининг энг яхши намуналари бериб борилди. Ўша пайтларда бош кўтарган пролеткультчилар ва вульгар социологларнинг ўтмиш меросидан бутунлай воз кечиш керак, деган шиорларига қарама-қарши ўлароқ, журнал саҳифаларида ўтмишдаги файласуфлар, мумтоз шоирларнинг илғор фикрлари тарғиб қилинди.

“Инқилоб” хотин-қизларни маърифатга чорловчи. “Хотин-қизлар, ўқингиз, инсониятнинг энг ёвуз душмани жаҳолатдур!” — деган шиорни илғари сурди.

“Инқилоб” таҳририяти халқнинг миллий онгини юксалтиришга катта эътибор билан қаради.

“Мустамлакачилик руҳи, мустамлакачилик табиати, ахлоқ ва одати бирдан йўқ бўлмас, — деб ёзади Назир Тўрақулов “Туркистон коммунистлар партиясининг 6-конференцияси ва унинг берган натижалари” мақоласида. — Балки батадрий, шул маҳкум бўлиб келган миллатлар ўзларининг маданий, сиёсий-ижтимоий ўсиши ва тараққий этиши билан озайиб, йўқолади”¹.

С. Исфандиёровнинг “Янги иқтисодий сиёсат даврида миллий масала” номли мақоласида НЭП даврида туғиладиган энг катта қийинчиликлардан бири “миллат масаласи” дир деб таъкидланади.

Муаллиф ўз мақоласида буюк давлат шовинизми ва маҳаллий миллатчиликни қоралайди, уларга қарши муросасиз кураш олиб боришга ундайди.

Журнал ўз даврининг энг муҳим сиёсий, иқтисодий ва миллий масалаларини ёритишда ҳаммаша ўз дастурига содиқ қолди.

“Инқилоб”нинг 3-4-сонларида Садриддин Айнийнинг “Бухоро жаллодлари” повес-

ти босилди. Абдулла Қодирийнинг “Ўтган кунлар” романи биринчи марта мана шу журналнинг 9-10, 13-14-сонларида чоп этилиб, дунё юзини кўрди. Мазкур асар ўзбек маданияти тараққиётида катта роль ўйнагани маълум. У халқимизнинг миллий онгини юксалтириш, миллий руҳини кучайтиришдек буюк вазифага сафарбар этилган эди.

Биродарлик, қардошлик, дўстлик оҳанглари ўзбек адабий журналлари саҳифаларида, хусусан, “Инқилоб” журналидан кенг ўрин олди. Журнал қардош халқларнинг мумтоз адабиёти намуналари билан ўқувчиларни ҳар доим таништириб борди. Бундай яхши анъана ҳозирда чиқиб турган адабий нашрлар учун ҳам муштарак хусусиятдир.

“Инқилоб” журналида Абайнинг “Оқин”, А. Тўқайнинг “Жарчи тонг” асарлари, Тавфиқ, Фикрат, Ризо Тавфиқ шеърлари, Робиндранат Тагорнинг “Чироқлар” шеъри (Чўлпон таржимаси)нинг босилиши муҳим аҳамиятга эга бўлди.

“Инқилоб” таҳририяти: “Ўзбекчага яқин қардош қозоқ, қирғиз, татар каби адабиётлардан намуна тариқасида баъзилар босилиб турар”², — дея мурожаат қилган эди ўз ўқувчиларига.

Журнал бу анъанага содиқ қолди ва қардош халқлар адабиётини тарғиб қилиш борасида хайрли ишларни амалга оширди.

“Инқилоб” журналида босилган Элбекнинг “Эрк куши”, Шокир Сулаймоннинг “Инқилоб”, Сайдалихўжанин “Булоқ” каби шеър ва лавҳалари ҳам ўқувчиларга манзур бўлганини алоҳида таъкидлаш зарур.

Умуман, 20-йиллардаги журналларда бадий адабиётга кенг ўрин берилгани катта маданий ҳодиса эди. Мазкур нашрлар фидойи адиб ва шоирларимизнинг айрим хур фикрларини, маслак ва мақсадларини тарғиб қилиш борасида катта хизмат қилди. Бу йилларда матонат билан матбуот соҳасида камарбасталик қилган ва халқимизнинг ўзлигини сақлаб қолиши учун заҳмат чеккан ёзувчи ва журналистларнинг асосий кўпчилиги 30-йилларнинг охирида “миллатчи”, “халқ душмани” деган тамға остида маҳв этилди.

20-йилларда “Инқилоб” типидagi “Билим ўчоғи” ва “Маориф ва ўқитувчи” журналла-

¹ “Инқилоб”, 1922, 3-сон, 5-бет.

² “Инқилоб”, 1922, 6-сон.

ри бой материаллар билан чиқиб турди. Ўз навбатида уларда хизмат қилган ёзувчи, шоирларнинг бадиий маҳорати юксалди. Абдулла Қодирийнинг "Инқилоб" журналида ишлаши, ижтимоий ҳаётнинг энг қайноқ жойларида бўлиши ва "Муштум" журнали таҳририятида ходим ва муҳаррирлик қилиши адибнинг маҳорат сирларини янада тегран ўзлаштиришига катта кўмак берди. Ижтимоий ҳаёт ҳодисаларига ҳозиржавоблик билан муносабат билдиришга ўргатди.

Шу йилларда чиқа бошлаган "Ер юзи" ва "Янги йўл" каби адабий журналлар ҳам халқ онгини кўтариш, уларни янги даврнинг янги вазифалари руҳида тарбиялаш, хотин-қизлар озодлиги, маданий инқилоб каби қатор ҳаётий масалаларни ёритишда катта жонбозлик кўрсатди. Бироқ "Ер юзи" журнали Октябрь тўнтариши, коммунистик мафкура, унинг "даҳо"лари гоёларини кўпроқ тарғиб қилишга "енг шимариб" киришганлигини ҳам айтиб ўтиш лозим. Бинобарин, 20-30-йиллардаги журналларда ана шундай материаллар кўп ёритилганидан кўз юмиб бўлмайди.

"Янги йўл" журнали ўз саҳифаларида ёш шоирларнинг шеър ва ҳикояларига кенг ўрин бергани, мамлакатдаги ўзгаришларни холис тасвирлаб, хотин-қизларни давлат ва ишлаб чиқаришга жалб қилиш жараёнларини бадиий акс эттиришда кўп ташаббуслар кўрсатганлигини алоҳида таъкидлаш даркор.

Шу ўринда рус тилида нашр этилган журналлар тўғрисида ҳам қисман тўхталиб ўтиш жоиз. Масалан, адабиёт ва санъат масалаларига бағишланган "Отклики" (1922), бадиий фикр ва театр журнали — "Искусство и жизнь", Туркистон Республикаси халқ маорифи комиссарлигининг "Наука и просвещение" (1922) ойлик журнали, "Туркестанская правда" ва "Костры" газе-

тасининг икки ҳафтада бир марта чиқадиган адабий-бадиий иловаси; "Правда Востока" газетасининг ҳафтада бир бор чиқадиган "Семь дней" иловаси (1926), "Ўзбекистан на стройке" расмли ойномаси ва бошқа журналлар ҳам республикамиздаги маданий қурилиш жараёнларини кенг ёритишга муносиб ҳисса қўшди. Улар муайян даражада миллий адабиётларнинг ривожланишига ва ижодий кучларни бирлаштиришга туртки берганлигини адолат юзасидан айтиб ўтиш лозим.

Ҳеч муболағасиз айтиш мумкинки, 20-30-йилларда чоп этилган журналлар ўзбек адабиёти, маданиятини бойитди, ижодкор зиёлиларни ҳаётни чуқурроқ ўрганишга, мураккаб, баъзан эса зиддиятли ҳодисаларни моҳирона акс эттиришга даъват этди.

20-30-йиллар журналларининг ютуқларидан бири — ўзбек мумтоз ҳамда фольклорини тарғиб қилишда яққол кўринди. Бинобарин, миллий адабиёт ўз миллий адабий меросини ўрганмай туриб, унинг энг яхши анъаналарини ривожлантирмай туриб, муваффақиятли олға силжий олиши мумкин эмас эди. Зотан, "Наслу насабини билмаган киши инсон саналмайди. Неча йиллар бизни тарихимиздан, динимиздан, маънавий меросимиздан ғофил этишга уриндилар.

Аммо биз ҳурриятни орзу этишдан, ҳуррият учун курашишдан чарчамадик, Маслагимизни, наслу насабимизни доимо ёдда сақладик"¹.

Дарҳақиқат, ўтмишни чуқур ўрганиш, босиб ўтган йўлимизда рўй берган барча зиддиятлар ва мураккабликларни таҳлил қилиш, улардан зарур сабоқлар чиқариш халқимиз мустақилликка эришган ҳозирги шароитда янада муҳим аҳамият касб этади.

¹ И. А. Каримов. Ижобий ишларимизни охирига етказайлик. Тошкент, "Ўзбекистон" нашриёти, 1994, 19-бет.

Туркистон мустақиллиги учун кураш

АҲМАД ЗАКИЙ ВАЛИДИЙ ТЎҒОН

Бўлингани бўри ер. Хотиралар: "Адолат" нашриёти, Тошкент, 1997.

Маълумки, ўтмишда юксак маданият ва тараққиёт марказларидан бири бўлган Турон замини тарихи жуда қадим замонлардан бошлаб жаҳон адабиёти ҳамда тарихшунослигида алоҳида диққат-эътибордаги мавзулардан бири бўлиб келган. Ватанимизнинг яқин тарихи, яъни 1865—1924 йиллардаги, аниқроғи эса Туркистон ўлкаси деб юритилган даврдаги тарихи ҳам бир қатор мамлакатларда, инглиз, немис, француз ва турк тилларида яратилган кўплаб тадқиқотларга мавзу бўлган. Юртимиз тарихига нисбатан жаҳон миқёсидаги бундай эътибор инсониятнинг маънавий ва маданий тараққиётида муҳим ўрин тутган буюк Туронда Россия мустамлакачилиги ва унинг асоратли оқибатларини ўрганишга қизиқиш билан изоҳланади. Россия империяси (1965—1917) ва большевиклар ҳукмронлигининг ўрнатилиши (1917—1924) тарихини қамраб олган бу даврда том маънодаги мустамлакачилик тузуми ҳукм сургани, большевиклар Россия империясининг меросхўри сифатида ўз зулмини 1991 йилга қадар ўтказиб келгани яхши маълум. Ватанимиз тарихининг айнан шу даври тарихига оид хорижий тадқиқотлар мустабид тузум ҳукмронлиги даврида атайин эътибордан четлатиб келинди. Чунки бу тадқиқотлар коммунистик мафкура тазйиқи остида яратилган сохта тарих ва адабиётларга мутлақо зид мазмунда эди. Уларда мустабид тузум зўрлик билан ўрнатилганлиги рўйи-рост айтилган эди.

Ана шундай асарлардан бири профессор Закий Валидий Тўғоннинг 1969 йилда Туркияда турк тилида чоп этилган "Хотиралар"и бўлиб, мустақиллик шарофати билан халқимиз унинг ўзбекча (тўлиқ бўлмаган) нашри билан танишиш имконига эга бўлди.

Йирик шарқшунос олим, Европадаги қатор мамлакатлар Фанлар Академияларининг фахрий аъзоси Аҳмад Закий Валидий Тўғон 1917—1923 йилларда собиқ Совет давлати, хусусан Туркистон ва Бошқирдистондаги кескин сиёсий жараёнларда фаол иштирок этган таниқли давлат ва жамоат арбоби эди. У большевиклар тузуми ва коммунистик мафкурага муросасизлиги, миллий мустақиллик, туркий халқлар озодлиги учун курашга фидойилиги билан эътибор қозонган шахс ҳисобланади. Бошқирдистон ҳукуматининг раҳбари ва умуман, мамлакатда кечаётган жараёнларнинг бевосита гувоҳи сифатида Совет ҳокимиятининг зўрвонлик, мустабидлик сиёсати, мустамлакачилик мақсадлари, шовинистик руҳидан яхши хабардор бўлган Закий Валидий мазкур ҳукумат ва тузумга қарши кураш жабҳаси ўтади ва Туркистонда олиб борилаётган миллий озодлик ҳаракатига қўшилади. Бу ҳақда у ўз "Хотиралар"ида шундай ёзади: "...марказ собиқ мустамлакаларда бундан буюн ҳам рус пролетариати вакилларига таянажаги, биз эса уларнинг "раҳбарлигига қанчалик итоат ва садоқат кўрсатсак, шу даражада ишонч қозонишимизни, бизга ишонмай қараш Россияда социализм тўлиқ галаба қозонгандан кейин ҳам сақланиб қолишини... Лениннинг ўз оғзидан эшитдим... Буларнинг бари Лениннинг фикрлари бўлиб, менга равшан бўлдики, шарқдаги социализм куриш йўлига кирган мазлум миллатларнинг ишчилари ҳеч қачон рус коммунистлари ишончини қозонолмайдилар. Бу ҳол бизни Советларга қарши жиддий ва очиқ кураш бошлаш заруриятига келтириб қўйди... 1920 йилнинг 29 июнида Лениндан қочиб, унга

қарши очикдан-очик кураш байроғини кўтарганча Туркистон тоғу даштларига чекиндим”.

Совет ҳукуматига қарши курашга отланган Закий Валидий мазкур ҳукумат арбоблари — Ленин, Сталин, Троцкий ва Риковга РКП(б) Марказий Қўмитасига мактуб йўллайди. Мактубда Закий Валидий Совет ҳукумати тутган йўлни шундай баҳолайди: “РКП(б) Марказий Қўмитаси бошлаган сиёсатдан маълум бўлишича, сиз ҳам... Шарқ халқларига нисбатан сиёсатингизда ҳақиқий рус шовинистларининг фикрларини асос қилиб олурсиз... янги рус империализми сиёсати ҳукмронлик қилаверади. ...Эски, аънавий рус империализми йўлидан бориш иши партия аъзоси бўлган ўртоқларимизнинг қўли билан ҳал этилиши кераклиги, Туркистон халқлари ўртасида синфий қарама-қаршилик сунъий равишда кучайтирилажаги, Рискулов, Валидов каби маҳаллий миллатчилар, ерли ишчиларнинг душмани сифатида кўрсатилажаги, маҳаллий зиёлилар орасида рус империализмига садоқатли “октябристлар” деб аталмиш одамлар тайёрланажаги... Туркомиссияси йиғилишларида очик айтилган. Фақат билиб олинки, биз маҳаллий деҳқонларнинг мутлақ синфий душмани эмасмиз ва умуман, таҳқирланишга бош эгиб турмаймиз... Туркистонликларнинг ҳуқуқларига тажовуз фақат маҳаллий рус коммунистларининг (яъни Туркистондаги рус коммунистлари назарда тутиляпти — Д. З.) иши эмаслигини, бу сиёсат Марказий Қўмитанинг ўз сиёсати эканлигини Бокудаги Шарқ халқлари конгрессида қатнашган ўртоқлар очик-ойдин кўрсатдилар...”

Адолатли миллий сиёсат, мустақил тараққиёт тарафдори сифатида совет арбоблари билан бунга қадар ҳам кескин мунозаралар олиб борган ва ўз танқидий фикрларини ошқора баён этган Закий Валидий Тўғоннинг Туркистондаги миллий-озодлик ҳаракатидаги фаолияти, унинг билим доираси, салоҳияти ва обрў-этибори ҳукумат учун катта хавф-хатар туғдиришини яхши англаган давлат раҳбарлари ундан қутулиш учун барча чора-тадбирларни ишга солганлар. Таъқиб ва тазйиқлар тез орада Закий Валидийни Туркистонни тарк этишга мажбур қилди. 1923 йилда Закий Валидий Туркистондаги яширин ташкилот — Туркистон

Миллий Бирлигининг махсус топшириғи билан ўлкани тарк этиб, хорижга чиқиб кетади. Бу топшириққа биноан у Туркистонда содир бўлган воқеалар, Совет ҳокимияти олиб борган сиёсат ва унинг мустахлакчилик моҳияти ҳамда бунга қарши маҳаллий халқлар олиб борган миллий озодлик курашлари ҳақидаги ҳақиқатни жаҳон жамоатчилигига етказиши, бу курашни қўллаб-қувватлаш учун хориждан имкон излаш билан машғул бўлиши лозим эди.

Мазкур топшириқни бажаришга киришган Закий Валидий 1929 йилда Мисрда, 1942 йилда эса Туркияда Туркистон ва унинг яқин тарихига бағишланган асарини чоп этишга муваффақ бўлади. 1969 йилда Туркияда чоп этилган “Хотиралар”и да ҳам Туркистон масалаларига кенг эътибор берилган бўлиб, унда қайд этилган маълумотлар юртимизда мустақиллик учун олиб борилган кураш воқеаларининг янги, номалум саҳифалари билан таништиради. Туркистонда мустақил Совет ҳукуматига қарши мустақиллик учун олиб борилган кураш воқеаларида миллий зиёлилар ва маҳаллий арбоблар (яъни совет муассасаларида хизмат қилганлар) қандай ўрин тутгани, бу курашга қандай муносабатда бўлгани ва умуман, қандай мақсадларни кўзлаганини ойдинлаштиришга хизмат қилувчи маълумотлар айниқса эътиборга лойиқдир. Хужжатли асосга эга бўлмаса-да, миллий зиёлилар ва маҳаллий арбоблар билан яқин алоқада бўлиб, воқеаларда бевосита иштирок этган замондошнинг гувоҳлиги сифатида тан олинмишга ҳақли бўлган бу маълумотлар бизнинг ушбу муаммога доир мавҳум, тўлиқ бўлмаган тасаввурларимизга қўйидагича янгилик ва аниқлик киритади:

— Туркистонда миллий-озодликка эришиш истаги ўша даврдаги ҳеч бир замондошни (маслаги, дунёқарашидан қатъи назар) бефарқ қолдирмаган. Ҳатто мустақил совет ҳокимияти муассасаларида фаолият кўрсатган маҳаллий вакиллар, Т. Рискулов, Ф. Хўжаев, Усмонхўжа Пўлатхўжаев каби раҳбар ходимлар ҳам бу курашга хайрихоҳлик билан қараб, уни уюшган сиёсий кураш даражасига кўтаралишини истаганлар. Чунончи, Закий Валидийнинг ўз хотираларида таъкидлашича, Совет ҳокимиятига қарши олиб борилган курашларни Туркистон

¹ Prof. Zeki Velidi Togan. Hatıralar. Istanbul. 1969.

миқёсида уюштириб, унга миллий ғояларни сингдириш мақсадида 1921 йилда тузилган яширин ташкилот — “Туркистон Миллий Бирлиги”нинг дастлабки йиғилишларида Файзулла Хўжаев ҳам иштирок этган, ташкилотнинг умумий раҳбар қўмитаси ва раисини сайлашда Ф. Хўжаев билан Абдулқодир Муҳиддинов орасида тортишувлар бўлган, пировардида раисликка Закий Валидий тайинланган, Усмонхўжа Пўлатхўжаев эса уни табриклар юборган мактубида бу ташкилот фаолиятига ўз хайрихоҳлигини билдирган.

Ташкилот раиси Закий Валидий ўз хотираларида расмий вазифаларда, совет муассасалари ва партия ташкилотларида ишловчи дўстлар, вакилларнинг ёрдамлари, улар билан ўзаро алоқалари ҳақида бир неча бор қайд этиб ўтади. Чунончи, бу ҳақда у қуйидагиларни қайд этади: “Биз яширин иш олиб бораётган бўлсак-да, бу курашни совет муассасаларида ва коммунистлар партиясида ишлаётган дўстларимиз билан тўла маслаҳатлашиб бир йўналишда давом эттирдик... расмий вазифаларда ишловчи ўртоқларимиз Туркистон мусулмонларидан тузилган расмий қизил миллий аскарий бўлимларни кучайтириши, совет муассасаларида ва партия сафида мусулмон зиёаларини сонини купайтириши... керак эди. “Бу маълумотлар ўша даврда Туркистоннинг ватанпарвар, эркесвар фарзандларининг катта бир қисми қўлга қурол олиб мустақиллик учун қуролли курашга киришган бўлса, маълум бир қисми бу мақсадга бошқа йўл билан — миллатнинг, халқнинг ҳарбий қудрати, маърифатини мустаҳкамлаши билан хизмат қилишга киришган, деган хулосаларга олиб келади. Энг муҳими улар орасида ўзаро бирлашган, келишган ҳолатда иш олиб боришга интилиш бўлган.

— Туркистонда мустақиллик учун олиб борилган курашларда миллий зиёлилар — жадидлар алоҳида ўрин эгаллаган. Уларнинг вакиллари бу курашга уюшган сиёсий кураш тусини бериш йўлида фаол ҳаракат олиб борганлари, бу курашнинг сиёсий ва мафкуравий асосларини ишлаб чиққанлари жадид тараққийпарварлари партиясининг дастури, Мунаввар Қори Абдурашидхонов каби зиёлиларнинг фаолиятлари мисолида аниқ намоён бўлади. Чунончи, Закий Валидийнинг “Хотиралар”ида таъкидланишича, “Туркистон Миллий Бирлиги”нинг аъзолари

бу бўлган қатор миллий зиёлилар Совет ҳукуматига қарши курашаётган гуруҳларнинг сардорлари ёнига сиёсий маслаҳатчилар сифатида юборилганлар, Мунаввар Қори Абдурашидхонов ташкилот низомини ишлаб чиқишда барча конгресс-йиғилишларда фаол иштирок этган. Закий Валидий ўз асарида жадид тараққийпарварларининг 19 банддан иборат дастурини келтириб ўтади. Дастурнинг қуйидаги бандлари алоҳида эътиборга лойиқдир:

1. Ўз миллий маданиятига эга бўлиб, мустақил миллат сифатида яшаш ҳаётнинг асоси бўлмоғи керак. Бу барча миллатларнинг орзусидир. Мақсадимиз Туркистонни мустақил қилиб, миллий ҳукумат тузишдан иборат. Миллат тил, дин, маданият, адабиёт, урф-одат бирлигига асосланади.

2. Озод Туркистонда давлат тузилиши ва идораси жумҳурият шаклида бўлиб, ҳокимият асосини демократия йўли билан сайланган миллат мажлиси ташкил қилади.

3. Марказий ҳукумат аъзолари миллат мажлисининг розилиги билан Жумҳурият раиси (Президент) томонидан, вилоятлардаги бошлиқлар эса марказий ҳукумат тарафидан тайинланажак... Миллат мажлиси, Жумҳурият раиси, вилоят мажлисларини сайлаш тартиби мустақил Туркистоннинг биринчи қурултойи томонидан белгиланажак.

5. Туркистон миллий ҳукумати Туркистон миллий аскарига таянажак; ҳарбий хизмат мажбурий.

7. Мамлакатда виждон эркинлиги тўла таъминланажак...

8. Матбуот ва нашриёт эркинлиги ҳамда шахс эркинлиги давлатнинг асосий қонунлари томонидан таъмин этилажак...

12. Туркистоннинг озодлиги иқтисодий мустақиллик асосидагина амалга оширилуру...

16. Адлия масаласида тўла мустақиллик ва ҳар ким учун тенг ҳуқуқлилиқ. Дини ва дунёқарашидан қатъи назар, ҳар бир киши замон қонунлари билан ҳимоя этилиши таъминланажак.

17. Маориф соҳасида бепул бошланғич таълим олиш имконлари яратилажак...

18. Туркистонда энг аввало ҳунар мактаблари йўлга қўйилажак. Оврупога ўқувчилар юборилишига аҳамият берилажак.

19. Қадимий маданият ўчоғи бўлган Туркистонда асрлар мобайнида юзага келган

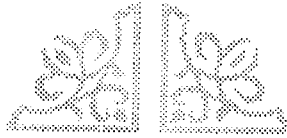
маданият ёдгорликлари ҳимоя остига оли-
нажак, улар миллий маданиятнинг ўсишига
хизмат этажак.

Қайд этилган вазифалар ва мақсадлар
амалга ошган тақдирда Туркистонда иқти-
содий, миллий мустақилликка, маданият ва
маориф тараққиётига имкон яратилиши, де-
мократик йўл очилиши шубҳасиз эди. Минг
афсуски, бу мақсад ва ғоялар қозғаларда
қолиб кетди, мустабид тузум зўравонлиги
туфайли амалга ошмай, аждодларимиз қал-
бида армонга айланди. Мустақил ва демок-
ратик давлатнинг асосий шартлари сифа-
тида мамлакатимизда қарор топиб, изчил
суръатда амалга оширилаётган бу вазифа-
лар, муаммолар бундан 80 йил муқаддам
жадид тараққийпарварлари томонидан ил-
гари сурилгани уларнинг салоҳияти, билим
даражаси нақадар кенг, пухта, замонавий,

асосли бўлганлигини намоён этиб, истиқ-
лолимизнинг маънавий илдизлари ниҳоят-
да чуқур эканлигидан далолат беради.

Ана шундай муҳим ва қизиқарли маълум-
отлардан иборат бўлган бу асар Закий
Валидий ва унинг сафдошлари, маслақдош-
лари, замондошлари орзу қилган истиқлол
туфайли ўзбек китобхонларига тақдим эти-
лишга мушарраф бўлди. Таниқли олим Ше-
рари Турдиевнинг хизматлари туфайли
ўзбек тилида чоп этилган ушбу асар аждод-
ларимиз шижоати, салоҳияти, буюк орзу-
истаклари, кураш йўлидаги машаққатлар,
панд берган хато ва иллатлар, фидойи ин-
сонларнинг тарихий хизматларидан огоҳ
этиб, Туркистон мустақиллиги учун кураш
тарихини тиклашда муносиб ва муҳим ўрин
тутиши шубҳасиздир.

*Доно ЗИЁЕВА,
ЎЗРФА тарих
институтининг докторанти.*



Агата КРИСТИ

Тилсимли шахмат

Хикоя

Кўпинча биз Пуаро билан Соходаги мўъжазгина ресторанчада овқатланардик. Бир куни кечқурун биз у ерда эски қадрдонимиз — инспектор Жепни кўриб қолдик. Столимизда бўш ўрин бўлгани сабабли, у бизнинг ёнимизга келиб ўтирди.

— Биз томонларга бормай кўйдингиз, — деб ундан ўпкалади Пуаро. — Сарик ёсуман ишидан кейин ҳеч кўришмадик сиз билан, ўшандан бери, мана, дарров бир ой ҳам ўтиб кетибди.

— Мен шимолга бориб келдим. Ўзингизнинг ишларингиз қалай? Катта тўртлик иш кўрсатиб ётибдими?

Пуаро бармоғи билан уни яниб қўйди.

— Сиз бекорга менинг устимдан куляпсиз. Катта тўртликнинг мавжудлиги аниқ.

— Ў-ў, мен бунга шубҳа қилмайман. Лекин улар, сиз таърифлаганчалик, дунёнинг устунни ҳам эмас-да.

— Дўстим, сиз қаттиқ янглишасиз. Ҳозирги пайтда бутун дунёга ёвузлик уруғини ўта фаоллик билан сочаётган шу Катта тўртлик бўлади.

Уларнинг мақсади нимага қаратилгани ҳеч кимга маълум эмас, лекин шу пайтгача бундай ўта жинойи ташкилот дунёда бўлмаган. Бу ташкилотта Хитойнинг энг йирик заковат соҳиби бошчилик қилади, унинг таркибиди америкалик миллионер ва франсиялик олима бор, ташкилотнинг тўртинчи рақамли аъзоси масаласига келсак...

Жеп унинг сўзини бўлиб деди:

— Биламан, биламан. Ҳозир сиз фақат ўша тўртинчи рақам ҳақида ўйлаяпсиз. Эҳтиёт бўлинг, месье Пуаро, тагин у бутун эс-хушингизни олиб қўямасин. Келинг, яхшиси, бошқа бирон нарса устида гаплашайлик. Сизни шахмат қизиқтирадимми?

— Ҳа, ўйнаганман.

— Сиз кеча юз берган воқеа ҳақида ўқидингизми? Дунёга машҳур бўлган икки шахматчи ўртасида бўлган матчни айтяпман, улардан бири ўйин чоғида ўлиб қолган.

— Ҳа, кўрувдим бу ҳақдаги мақолани. Биринчи шахматчи — рус чемпиони доктор Саваронов, иккинчиси — юрак хуружи касалидан ўлгани — америкалик истеъдодли йигит Гилмор Уилсон.

*Русчадан
Қодир
МИРМУҲАМЕДОВ
таржимаси.*

Инглиз адибаси Агата Кристи (1891-1976) ўнлаб романлар, пьесалар, жуда кўплаб хикоялар муаллифи. Унинг қахрамонлари Эркюль Пуаро ва мисс Марплни дунёдаги барча китобхонлар танийди. Агата Кристининг китобларини, жанр нуқтаи назаридан, "мувоқабавий", яъни "интуитив" детектив асарлар дейиш мумкин; бундай асарларда жиноят мавжуд далиллар ва тахминларни тадқиқ этиш йўли билан эмас, балки фақат терговчиларнинг гайриоддий зийраклиги ва фаросати туфайли фош этилади.

Бугун сиз адибанинг шундай хикояларидан бири билан ташишмоқдасиз.

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

www.ziyouz.com kutubxonasi

— Жуда тўғри. Бир неча йил бурун Саваронов Рубинштейн билан ўйнаб уни ютган ва рус чемпиони бўлган. Уилсонни эса иккинчи Капабланка деб айтишарди.

— Жуда аломат ҳодиса, — деди Пуаро ўйчанлик билан. — Янглишмасам, бу иш билан сиз шуғулланиясиз, шекилли?

Жеп ийманиб кулиб қўйди.

— Жуда тўғри топдингиз, месье Пуаро. Лекин мен калаванинг учини тополмай қийналяпман. Уилсон соппа-соғ одам эди — унда ҳеч қачон ҳеч қандай юрак хасталиги бўлмаган. Унинг ўлими сабабини изоҳлаб бўлмаяпти.

— Уни доктор Саваронов, йўлимга ров бўлмасин, деб гумдон қилган, демокчи-мисиз? — дедим мен дангалига.

— Бунга ишонип қийин, — деб куруққина жавоб қилди Жеп. — Битта одамнинг, ҳатто у рус бўлганида ҳам, — бошқа бир одамни, фақат шахматда ютқазиб қўймаслик учун ўлдиришига кўзим етмайди. Умуман олганда, менимча, бунинг акси бўлганда, ҳақиқатга яқинроқ бўларди. Чунки доктор Савароновни Ласкердан¹, кейин дунёда иккинчи ўринга қўйишади.

Пуаро ўйчанлик билан бош ирғаб қўйди.

— Хўш, унда ғоячангиз нимадан иборат? — деб сўради у. — Нима мақсадда у Уилсонни заҳарлаган? Менимча, сиз уни айнан заҳарланган, деб фараз қилиясиз — шундай эмасми?

— Шак-шубҳасиз. Бу ўринда юрак хуружи дарди юракнинг уришидан тўхтаганини билдиради, халос. Бу врачнинг расмий хулосаси, аммо у мен билан қилган суҳбатиди, бундай хулоса уни қониқтирмаслигини айтди.

— Мурдани қачон ёришмоқчи?

— Бугун кечкурун. Уилсон фавқулудда ўлган. У соппа-соғ бўлган, дона суриб туриб бирдан жони узилиб йиқилган.

— Бунақа тез таъсир қиладиган заҳарлар жуда кам учрайди, — деди Пуаро.

— Биламан. Эҳтимол жасад ёрилганда масала ойдинлашар. Лекин мен бир нарсага ҳеч тушунолмапман: кимга керак экан Гилмор Уилсонни гумдон қилиш? У камтарин, безор йиғит эди. Кўшма Штатлардан яқинда келган эди. Унинг бирон-та ҳам душмани бўлмаса керак бу дунёда.

— Ҳа, жуда ақл бовар қилмайдиган ҳодиса, — дедим мен.

— Нега энди? — деди Пуаро жилмайиб. — Кўриб турибман, Жепнинг ўз тахминлари борга ўхшайди.

— Бор, месье Пуаро. Менинг тахминимча, заҳар Уилсонга эмас, бошқа одамга мўлжалланган.

— Савароновгами?

— Ҳа. Саваронов инқилоб арафасида большевикларга қарши курашган экан. Бир пайтлар уни ҳалок бўлган деб ҳам ҳисоблашган. Лекин, аслида, у ўлимдан жон сақлаб қочиб қолган ва уч йилгача Сибирнинг энг хилват гўшаларида бениҳоя оғир шароитда кун кечирган. У жуда кўп азоб чеккани сабабли соч-соқоли оқариб, таниб бўлмайдиган даражада ўзгариб кетган ва мункиллаган чол бўлиб қолган. Айтишларича, ёр-дўстлари, таниш-билишлари ҳам уни зўрға танишибди. У ногирон, уйдан жуда кам чиқади, Вестминстерда жияни Соня Давилова ва бир рус хизматкори билан туради. Бу беллашувда қатнашишни у сира-сира хоҳламаган ва таклифни бир неча марта рад этган, лекин газеталар, Савароновнинг бу ўжарлигини спортчи учун ярашмаган қилиқ, деб шов-шув кўтарганларидан кейин, у рози бўлибди. Иккинчи томондан, Гилмор Уилсон ҳам чинакам янкиларга хос тихирлик билан уни беллашувга чақиравериб, ахири ниятига етибди. Биласизми, месье Пуаро, нима учун Саваронов мусобақадан бош товлаган? Нимагаки, у омма эътиборини ўзига қаратишни истамаган. Тагин бирон киши пайимга тушмасин, деб кўрққан. Менинг фикрим шу — Гилмор Уилсонни адашиб заҳарлаб қўйишган.

— Айтинг-чи, Савароновнинг ўлимини тиловчи биронга гаразгүй шахс борми?

— Бундай шахс фақат унинг жияни бўлиши мумкин. Саваронов яқинда жуда катта бойликка меросхўр бўлган. Бунинг мадам Бону мерос қилиб қолдирган. Эски тузум пайтида Бонунинг эри қаңд заводининг хўжайини бўлган экан. Айтишларича, бир вақтлар Бону билан Саваронов бир-бирларини севишган ва Бону жазманининг ўлгани ҳақидаги хабарга ҳеч қачон ишонмаган.

¹ Ласкер Эмануэль (1868-1941) — немис шахматчиси, фалсафа ва математика фанлари доктори. Шахмат бўйича жаҳон чемпиони (1894—1921).

— Матч қаерда бўлибди?

— Савароновнинг квартирасида. Сизга айтгудим — у ногирон.

— Анча одам йигилибдими?

— Ўн-ўн иккита. Балки ундан ҳам кўпроқдир.

Пуаро афтини маънодор буриштирди.

— Шўрингиз қурисин, Жеп, олдингизда жуда оғир вазифа туришти.

— Уилсоннинг захарлангани аниқ аён бўлгани ҳамоно ишим юришиб кетиши муқаррар.

— Агар сизнинг, Саваронов қурбон бўлиши керак эди, деган тахминингиз тўғри бўлиб чиқса, унда қотил яна бир марта уриниб кўриши эҳтимолдан холи эмас — сиз бу ҳақда ўйлаб кўрмадингизми?

— Гапингиз тўғри. Ҳозир Савароновнинг квартирасини иккита одамимиз кузатиб турипти.

— Бу тadbирингиз, турган гапки, докторниқига бомба қўлтиқлаб кирмоқчи бўлганларни чўчитиб юборади, — деди Пуаро илтифотсиз истеҳзо билан.

— Сиз бу масалага жиддий қизиқиб қолган кўринасиз, месье Пуаро, — деди Жеп кўз қисиб қўяркан. — Ўликхонага бориб Уилсонни, врачлар қўлига тушмасидан олдин, бир кўздан кечиришни хоҳламайсизми? Ким билсин, эҳтимол унинг галстугига қадалган тўғнағчи сал қийшайиб қолгандир-у, бу нарса сирни очишда ҳал қилувчи бебаҳо далил бўлар.

— Азизим Жеп, бояттан бери қўлим кичиб, сизнинг тўғнағичингизни тўғрилаб қўйгим келяпти. Ижозат берасизми? О! Мана бу бошқа гап. Ҳа, албатта, қани, кетдик ўликхонага.

Бу янги жумбоқ Пуаронинг бутун эътиборини тортиб олгани яққол кўзга ташланиб турарди. Кейинги пайтларда у фақат Катта тўртлик устида бош қотираётган эди, мана, унинг бошқа нарсага қизиқиб қолганини кўриб мен хурсанд бўлдим.

Ўзим бўлсам америкалик бахти қаро йигитнинг қотиб қолган жасадини ва бурушган башарасини кўриб, шўрликка қаттиқ ачиндим. Пуаро мурдани диққат билан кўздан кечирди. Унинг баданида, агар чап қўлидаги кичкина чандиқни ҳисобга олинмаса, ҳеч қандай қийноқ изи йўқ эди.

— Доктор буни кесилган эмас, куйган деб айтяпти, — деди Жеп.

Кейин Пуаро столга териб қўйилган нарсаларга эътиборини қаратди (уларни констебль мурданинг чўнтақларидан олган эди). Буларнинг бари унча аҳамиятга эга бўлмаган нарсалар эди — рўмолча, калитлар, ҳамён ва бу ишга дахли бўлмаган бир неча мактуб. Аммо сал нарироқда алоҳида турган нарса Пуаронинг диққатини ўзига тортди.

— Шахмат донаси-ку! — деб юборди у. — Оқ фил. Нима, бу ҳам унинг чўнтагидан чиқдими?

— Йўқ, уни мурда маҳкам сиқимлаб олган экан. Биз унинг бармоқларини зўрға очиб олдик. Кези келганда, уни доктор Савароновга қайтариб бериш керак бўлади. Бу унинг фил суягидан ясалган жуда бежирим шахмат доналаридан бири.

— Ижозатингиз билан, буни эгасига мен қайтариб берсам. Унинг хузурига кириш учун яхши баҳона бўларди.

— Аҳҳа! — деб чинқириб юборди Жеп. — Сиз бу иш билан шуғулланмоқчисиз — топдимми?

— Ҳа. Сиз жуда усталик билан қизиқиш уйғотдингиз менда бу ишга.

— Жуда яхши-да. Сал бўлса ҳам, фикрингизни чалғитдим. Мана, капитан Хастингс ҳам розига ўхшайдилар.

— Янглишмадингиз, — дедим мен унинг гапини тасдиқлаб.

Пуаро мурда томонга ўтирди.

— Бунинг тўғрисида менга айтадиган бошқа гапингиз йўқми? — деб сўради у.

— Йўқ, шекилли...

— Ҳатто унинг чапақай эканлиги ҳақида ҳам ҳеч нима демайсизми?

— О, сиз сеҳргарсиз, месье Пуаро. Қаёқдан билдингиз? У чиндан ҳам чапақай бўлган. Ҳолбуки, кўраётган ишимизга бунинг ҳеч қандай дахли йўқ.

— Ҳа, мутлақо дахли йўқ, — деб Пуаро шоша-пиша Жепнинг фикрини маъқулади, чунки унинг тараддудлана бошлаганини пайқаган эди. — Бу менинг кичкинагина ҳазилим, вассалом. Биласиз-ку, мен сизни калака қилишни яхши кўраман!

Биз мана шу дўстона ҳазил-хузул гаплар билан хайрлашдик.

Эртаси куни эргалаб биз Вестминстерга, доктор Савароновникига йўл олдик. Эшикни бизга хизматкор очди; унинг юзи худди ўликниқидек ифодасиз эди.

Пуаро унга Жепнинг мухтасар тавсия ёзилган тапширфномани кўрсатди, шундан сўнг бизни ажойиб гулдор матолар ва фаройиб экзотик буюмлар билан безатилган шифти паст, узун хонага бошлаб киришди. Бу хонанинг деворларига антиқа иконалар осилган, ерга эса ҳайратомуз эроний гиламлар тўшалган эди. Столда самовар турарди.

Мен бир иконани томоша қила бошладим: у мени ўзига маҳлиё қилиб қўйган эди. Кейин орқамга ўгирилиб, Пуаронинг ерда ясланиб ётганини кўрдим. Тўғри, гилам ғоятда гўзал эди, аммо уни бу қадар синчковлик билан кўздан кечиришнинг ҳеч ҳожати йўқ эди, менимча.

— Наҳотки у сизни шунчалик ром қилиб қўйган бўлса? — деб сўрадим мен.

— А? О! Гиламми? Дарҳақиқат, бу жуда чиройли буюм, лекин нечун шундай ноёб гиламнинг қоқ ўртасига мих қоқиб тешибдийкинлар, ҳайронман? Йўқ, Хас-тингс, — деди Пуаро менинг унга томон юра бошлаганимни кўриб, — ҳозир мих йўқ. Лекин тешиги қолган.

Шу пайт шарпа эшитилиб, мен орқамга ўгирилдим, Пуаро эпчилик билан сакраб ўрнидан туриб кетди. Остонада турган қиз бизга шубҳа билан боқарди. Бу ўрта бўйли, кўҳликкина аммо маъюс чехрали қизнинг кўзлари кўк, калта кесилган сочи тим қора эди. У гапирга бошлаганида, овози жарангдор ва салобатли экани, талаффузи эса, мутлақо инглизчага ўхшамаслиги маълум бўлди.

— Тоғам сизларни қабул қила олмасалар керак. У ноғирон.

— Афсус, афсус. Балки ўзингиз тоғангизнинг ўрнига менга ёрдам қиларсиз? Сиз мадемуазель Давиловасиз — шундай эмасми?

— Ҳа, мен Соня Давиловаман. Нимани билмоқчи эдингиз?

— Мен ўтган куни юз берган қўнғилсиз ҳодиса — месье Гилмор Уилсоннинг ўлими ҳақида маълумот йиғяпман. Бу ҳақда сиз нима дея оласиз?

Қизнинг кўзлари катта-катта очилди.

— У шахмат ўйнаётганида юрак хуружи дардидан вафот этди.

— Лекин полиция бунинг юрак хуружи эканлигига ишонмайпти, ойимқиз.

— Вой, демак рост экан! — деб чинқириб юборди ваҳимага тушган қиз ўзини орқага ташлаб. — Иван тўғри айтган экан.

— Иван, деганингиз ким? Нима учун сиз, у тўғри айтган экан, деяпсиз?

— Иван ҳали сизларга эшик очди. Унинг айтишича, гўё Гилмор Уилсон ўз ажали билан ўлмаганмиш, балки уни адашиб заҳарлаб қўйишганмиш.

— Адашиб?

— Ҳа, заҳар менинг тоғам учун мўлжалланган экан.

Соня бояги шубҳаларини унутиб, энди бемалол очикчасига гапирарди.

— Нега бундай деяпсиз, мадемуазель? Ким заҳарламоқчи экан доктор Савароновни?

Қиз бош чайқаб деди:

— Билмайман. Мен тоғамнинг фаолиятдан гофилман. У менга ишонмайди. Бу табиий ҳол, менимча. Негаки, тоғам мени деярли билмайди. Бу ерда, Лондонда учрашмасимиздан олдин у мени фақат гўдак чоғимда кўрган. Лекин шуни аниқ биламанки, у нимадандир кўрқади. Айтинг-чи, месье, — деб у Пуарога яқин келди ва овозини пасайтириб сўради: — Сиз “Катта тўртлик” деб юритилувчи жамият ҳақида ҳеч эшитганмисиз?

Пуаро, худди бошидан қайноқ сув куйиб юборилгандай бир сапчиб тушди.

— Нега сиз... сиз нима биласиз Катта тўртлик ҳақида, мадемуазель?

— Демак, шундай ташкилот бор! Мен бунинг дарагини эшитган эдим, кейин бу ҳақда тоғамдан сўровдим... Ё тавба, умрим бино бўлиб, бунчалик қаттиқ ваҳимага тушган одамни кўрмаганман. Тоғамнинг ранги докадек оқариб, бутун вужуди дағ-дағ қалтирай бошлади. У ўшалардан кўрқади, месье, жудаям кўрқади, ишончим комил. Улар америкаликни, — Уилсонни айтяпман, — янглишиб ўлдириб қўйишган.

— Катта тўртлик, — деб гўлдиради Пуаро. — Яна Катта тўртлик! Қандай ҳайратомуз уйғунлик! Мадемуазель, тоғангизнинг ҳаёти ҳали ҳам хавф остида. Мен уни ҳимоя қилишим керак. Шу боис сиз менга ўша куни кечкурун бўлган воқеаларни, имкон қадар, муфассалроқ сўзлаб беришингиз керак. Сиз менга шахмат тахтасини, икки ўйинчи ўтирган столни — ҳамма-ҳаммасини кўрсатинг!

Соня деворга яқин бориб, сирти гоят бежирим столчани гилдиратиб чиқарди, столча устидаги шахмат тахтаси кумуш ва қора рангли квадратлар билан безатилган эди.

— Бунинг бир неча ҳафта бурун тоғамга совға қилиб юборишган ва навбатдаги матчни шу тахтада ўйнашни илтимос қилишган эди. Бу столча мана бу ерда — хонанинг ўртасида турган эди.

Пуаро столни, менинг назаримда, жуда-жуда синчиклаб кўздан кечирди. Лекин менга қолса, терговни бутунлай бошқача усулда олиб борган бўлардим. У берган саволларнинг кўпчилиги мутлақо бефойдадек бўлиб туюлди менга, у энг зарурий ва муҳим саволларни деярли бермади. Фаҳмимча, қутилмаганда Катта тўртликни эса олиними Пуарони каловлатиб қўйган эди.

Пуаро столни ва у турган ерни диққат билан кўздан кечиргач, шахмат доналарини кўрсатишни илтимос қилди, Соня Давилова қутига солинган доналарни кўтариб келди. Пуаро бир-иккита донани қўлида айлантириб кўрди-да, паришонхотирлик билан тўнғилиб қўйди:

— Чиройли доналар.

Лекин қандай ичимликлар ичилгани ёки матжда кимлар қатнашгани ҳақида бир оғиз ҳам сўрамади.

Мен маънодор йўталиб қўйдим.

— Назаримда, сиз Пуаро...

У такаббурлик билан сўзимни бўлди:

— Йўқ, у ҳақда ўйламанг, дўстим. Бунинг менга қўйиб беринг. Мадемуазель, наҳотки тоғангизни кўриш менга насиб этмаса?

Соня хиёлгина жилмайиб қўйди.

— Тоғам сизни қабул қилади, ҳа. Биласизми, даставвал сиз билан мен гаплашиб олишим лозим эди... сиз билан ҳам, ташриф буюрган бошқа ноганиш кишилар билан ҳам.

У ичкарига кириб кетди. Кўшни хонадан гўнғир-гўнғир овозлар эшитилди, бир дақиқадан сўнг қиз қайтиб чиқиб, бизни кўл ишораси билан ичкарига таклиф қилди.

Кухеткада баланд бўйли, қотмадан келган, қошлари бароқ, соқоли ошпоқ — хуллас, зодагонсифат одам ётарди. Унинг сўлгин чехраси кўп қийинчиликлар ва муҳтожликларни бошидан кечирганлигида далолат берарди. Доктор Саваронов обрў-эътиборли шахс кўринарди. Калласининг ғайриоддий шаклда эканлиги диққатимни тортди. Буюк шахматчи улкан заковат соҳиби бўлмоғи шарт. Мен унинг дунёда иккинчи ўриндаги шахматчи эканлигига осонгина ишондим.

Пуаро унга таъзим қилиб деди:

— Доктор, сиз билан ёлғиз гаплаша олишим мумкинми?

Саваронов жияни томонга ўтириди.

— Бизни холи қолдир, Соня.

Қиз итоаткорлик билан чиқиб кетди.

— Кулогим сизда, сэр.

— Доктор Саваронов, сиз яқинда жуда катта меросга эга бўлибсиз. Кечирасиз-у, мабодо ўлиб-нетиб қолгудек бўлсангиз, у бойлик кимга қолади?

— Мен жияним Соня Давилова номига васиятнома ёзиб қўйганман. Сиз ўйлайсизки...

— Мен ҳеч нима ўйламайман, аммо сиз жиянингизни ёш болалик чоғидан бери кўрмагансиз. Бунақа ролни ҳар қандай одам ҳам осонгина ижро этиши мумкин.

Саваронов ҳанг-манг бўлиб қолди. Пуаро эса, пинагини бузмай гапини давом эттирди.

— Бу ҳақда етар. Мен сизни огоҳлантириб қўйдим, холос. Энди сиз менга ўша кунинг кечкурун ўйналган партияни таърифлаб беришингизни истардим.

— Партияни? Сиз нимани назарда тутаясиз?

— Мен ўзим шахмат ўйнашни билмайман. Лекин, билишимча, ўйинни бошлашнинг ҳамма шахматчилар учун одат бўлиб қолган бир қанча турлари бўлар экан — масалан, гамбит. Шунақа дейишади, шекилли?

Доктор Саваронов жилмайиб қўйди.

— Нима демоқчи бўлганингизни тушундим. Уилсон Рюи Лопес ўйинини қўлади — бу ўйиннинг ибтидоси анча бехатар бошланади; кўп турнирларда шахматчилар шу усулни қўллашади.

— Нечта юриш қилган эдинглар фалокат юз бергунга қадар?

— Учинчи ё тўртинчи юришда Уилсон бирдан столга мук тушдию ўлди.

Пуаро ўрнидан турди ва гўё мутлақо аҳамиятсиз бўлган охириги саволини берди; лекин бу саволнинг жуда катта аҳамиятга молик эканлиги менга аён эди:

— У бирон нима еганмиди ё ичганмиди?

— Содали сув омухта қилинган виски ичувди, шекилли.

— Миннатдорман, доктор Саваронов. Сизни бошқа безовта қилмайман.

Иван бизни дам олиш хонасида кутиб турган эди. Пуаро остонада тўхтаб, ундан сўради:

— Сиз билмайсизми, тагингиздаги квартирада ким туради?

— Парламент аъзоси сэр Чарлз Кингвел, сэр. Лекин, билишимча, ҳозир бу квартира ижарага қўйилмоқчи.

— Раҳмат.

Биз кўчага чиқдик, осмонда қиш қуёши чарақлаб турарди.

— Биласизми, Пуаро, — дедим мен ортиқ чидаб туролмай, — менимча, бугун сиз сал айнидингиз. Берган саволларингиз жуда бемулоҳаза бўлди.

— Сиз шундай деб ўйлайсизми, Хастингс? — Пуаро менга таажжуб билан боқди. — Ҳўш, ўзингиз нималарни сўраган бўлардингиз?

Мен Пуарога ўз сўроқларим таркибини баён қилдим. У гапларимни, назаримда, анча эътибор билан тинглади. Менинг бу баёним то уйга етиб боргунимизча давом этди.

— Жуда соз, гоят пухта ўйланган саволлар, Хастингс, — деди Пуаро эшикни очиб зинадан кўтарилар экан. — Лекин, таассуфки, мутлақо кераги йўқ уларнинг.

— Кераги йўқ? — дедим мен ҳанг-манг бўлиб. — Агар у заҳарланганида борми...

— Аҳа! — деб чинқириб юборди Пуаро столда ётган хатга қўл чўзаркан. — Бу Жепдан. Ўзим ҳам шундай ўйловдим.

У хатни менга узатди. Хат қисқа ва лўнда эди. Мурдадан ҳеч қандай заҳар топилмаган, ўлимнинг сабаби мавҳумлигича қолган.

— Ана, кўрдингизми, — деди Пуаро, — сиз бермоқчи бўлган саволларнинг ҳеч кераги бўлмас эди.

— Сиз буни сезганмидингиз?

— Сезгандим.

— Қандай қилиб?

Пуаро қўлини чўнтагига тиқиб оқ фил донасини олди.

— Ие, уни доктор Савароновга қайтариб бериш эсингиздан чиқибдимми? — деб сўрадим мен.

— Янглишдингиз, дўстим. Кечаги фил ҳали ҳам менинг чап чўнтагимда ётипти. Мен унинг бу адашини шахмат доналари солинган қутидан олдим, боя уни мадемуазель Давилова менга лутфан кўрсатган пайтда.

Мен ҳеч нимага тушунмадим.

— Ахир нега уни олдингиз?

— Мен бу иккита филни солиштириб кўрмоқчиман.

У фил доналарини столга ёнма-ён қўйди.

— Кўриниши бир хил. Лекин сиртига қараб хулоса чиқармайлик. Илтимос, менинг жажжи торозчамни олиб келсангиз.

Пуаро иккита донани ниҳоятда синчковлик билан тортиб кўрди, сўнг менга ўгирилиб, қувноқ чеҳра билан деди:

— Мен ҳақ чиқдим. Кўряпсизми, мен ҳақман. Ҳа, Эркюль Пуарони алдаб бўлмайди!

У телефон томон отилиб, шошқалоқлик билан рақамларни терди.

— Жепмисиз? Эркюль Пуаро гапиряпти. Хизматқорни, Иванни кўздан қочирманг. Зинҳор унинг қочиб кетишига йўл қўйманг. Ҳа, ҳа, шунақа.

У гўшакни илиб менга ўтирилди.

— Сиз ҳалиям тушунмадингизми, Хастингс? Ҳозир тушунтираман. Уилсон заҳардан эмас, электр токидан ўлган. Манави иккита донадан бирининг ичига металл стержен ўрнатилган. Матч ўйналадиган стол олдиндан тайёрланиб, полнинг белги-ланган ерига ўрнатилган. Фил кумуш катаклардан бирига қўйилиши билан Уилсоннинг баданидан ток ўтган-у шу заҳоти у жон берган. Унинг қўлида куюк изи қолган — чап қўлида, чунки у чапақай бўлган. “Махсус” стол, аслида, найрангли қурилма. Лекин мен кўздан кечирган стол — аввалгисининг мутлақо беҳатар нусха-

си. Қотиллик юз бергандан сўнг, столни дарҳол ўзгартириб қўйишган. Ҳамма найранг пастдаги квартирадан бошқарилган, эсингизда бўлса, у ижарага қўйилар экан. Аммо жиноятчилардан, йўқ деганда, биттаси Савароновнинг квартирасида бўлган. Бу — унинг жияни — Катта тўртликнинг айроқчиси.

— Иван-чи?

— Иван менинг гумоним бўйича, ўша машхур “тўртинчи рақам”нинг ўзи.

— Нима?

— Ҳа. Бу одам — моҳир актёр. У ҳар қандай ролни ижро этишга қодир.

— Во ажаб, — дедим мен. — Ҳаммаси тўғри чиқяпти. Саваронов ўзига қарши қандайдир фитна уюштирилаётганини сезган, шунинг учун матчда қатнашишдан бош товлаган.

Пуаро менга қараб қўйди, лекин ҳеч нима демади. Кейин у шахт орқасига бурилли-да, хона ичида уёқдан буюққа юра бошлади.

— Сизда, мабодо, шахмат ҳақидаги китоблар йўқми, топ ами? — деб сўраб қолди у бирдан.

— Қасрдадир бор эди.

Мен у китобни қидира-қидира ахири топдим ва Пуарога олиб келиб бердим. У роҳат курсига ўтириб олиб, китобни диққат билан ўргана бошлади.

Тахминан чорак соатлардан кейин телефон жиринглади. Мен гўшакни кўтардим. Жеп кўнғироқ қилаётган эди. Иван каттакон тугун кўтариб уйдан отилиб чиқибди-ю кўчада уни кутиб турган таксига ўтириб жўнаб қолибди. “Қув-қув” бошланибди. Иван таъқиб этувчиларни чалғитиб, “сочиб” юборишга уринган. Ниҳоят, таъқибдан қочиб қутилдим, деб ўйлаган бўлса керак, тўғри Хэмпстеддаги каттакон эгасиз уйга йўл олган. Уй қуршаб олинбди.

Мен буни Пуарога айтдим. У менга худди гап нима ҳақда бораётганини тушунамаётгандай қаради, сўнг китобни менга узатди.

— Мана, кўринг, дўстим. Бу Рюи Лопеснинг ўйинни бошлаш усули. 1. e4 e5. 2. Acnf3 Ac6. Филв5. Энди қоралар бир неча турдаги ҳимоя йўлларида бирини танлашлари лозим эди. Бироқ оқларнинг учинчи юриши — Филв5 Гилмор Уилсонни ўлдирган. Ҳа, атиги учинчи юришдаёқ у ўлган — наҳотки ҳалиям тушунмаган бўлсангиз?

Мен унинг нима демоқчи бўлганига тушунолмаётганимни айтдим.

— Фараз қилинг, Хастингс, сиз мана бу курсида ўтирибсиз ва кўча эшикнинг очилиб ёпилганини эшитдингиз — нима деб ўйлаган бўлардингиз?

— Кимдир уйдан чиқди, деб ўйласам керак.

— Тўғри, лекин ҳар қандай медалнинг орқа томони ҳам бор. Кимдир уйдан чиққан ёхуд кирган бўлиши мумкин, аммо бу мутлақо бир-бирига зид ҳол, Хастингс. Агар сиз нотўғри хулосага келсангиз, бир оздан кейин, албатта, қандайдир кичкинагина тафовут пайдо бўладию сизнинг нотўғри фикр юритганингиз кўринади-қолади.

— Бу билан нима демоқчисиз, Пуаро?

Пуаро ирғиб ўрнидан туриб кетди.

— Айтмоқчиманки, мен ғирт аҳмоқ эканман. Қани, тезроқ бўлинг, кетдик Вестминстерга. Эҳтимол ҳали улгурармиз.

Биз кўчага отилиб чиқиб такси тутдик. Пуаро мен берган саволларнинг биттасига ҳам жавоб қайтармади. Биз етиб бориб, зинадан югуриб чиқдик. Кўнғироқни босдик. Лекин ҳеч ким эшикни очмади. Мен ичкарига қулоқ солиб, у ердан кимнингдир инграётган овозини эшитдим.

Эшикбонда квартиранинг иккинчи калити бор экан, биз унга нима сабабдан Савароновникига кирмоқчи эканлигимизни зўрага тушунтирдик. Ниҳоят, эшикбон рози бўлди.

Пуаро хонага ўқдек отилиб кирди. Димоғимизга хлороформ ҳиди гуп этиб урилди. Ерда оёқ-қўли боғланган, оғзига латта тиқилган Соня Давилова ётарди. Хлороформга бўктирилган пахта унинг оғзи билан бурнини беркитган эди. Пуаро пахтани юлқиб олиб, азда-базда қизни ҳушига келтира бошлади. Салдан кейин врач етиб келди. Пуаро қизни унинг ихтиёрига қолдириб, мени бир чеккага бошлади. Доктор Саваронов ҳеч ерда йўқ эди.

— Нима гап ўзи, Пуаро? — деб сўрадим мен ханг-манг бўлиб.

— Гап шундаки, мен иккита бир-бирига ўхшаш хулосадан нотўғрисини танлабман. Эсингиздами, Соня Давилованинг ролини ижро этиш осон, чунки тоғаси уни жуда кўп йиллардан бери кўрмаган, деб айтган эдим?

— Ҳа.

— Ана ўша хулосамнинг тескариси тўғри чиқди. Айтмоқчиманки, тоғанинг ролини ижро этиш ҳам ҳеч қийин эмас.

— Нима?

— Саваронов чиндан ҳам инқилоб пайтида ҳалок бўлган. Ўзини энг оғир муҳтожликларни бошидан кечирган қилиб кўрсатган, жудаям ўзгариб кетганлиги сабабли, ҳатто ошна-оғайнилари ҳам танийолмай қолган, жуда катта бойликка меросхўр бўлган одам...

— Хўш? Ким экан у?

— “Тўртинчи рақам”. Соня унга Катта тўртлик ҳақида эшитганини айтганида, у бекорга чўчиб кетмаган. Эҳ, у яна қўлимдан чиқиб кетди. Бу жумбоқни ахири ечишимни у сезган, шунинг учун бегуноҳ Иванни, хўжкўрсинга, сохта топшириқ билан жўнатган ва ўзи қизнинг оёқ-қўлини боғлаб қочиб қолган. Аминманки, бу орада у мадам Бонунинг омонатидан катта бир қисмини пулга айлангиришига улгурган.

— Унда, Савароновни ўлдирмоқчи бўлганлар ким экан?

— Уни ҳеч ким ўлдирмоқчи бўлган эмас. Айнан Уилсон эди режадаги қурбон.

— Нега ахир?

— Дўстим, биласиз, Саваронов дунёда иккинчи ўриндаги шахматчи ҳисобланган. Тахминларга кўра, “тўртинчи рақам” шахмат ўйинининг “ш” ҳарфини ҳам билмайди. Турган гапки, у ўз ўйини билан ҳеч кимни лақиллата олмасди. Шунинг учун у матчдан бош товлашга уриниб кўрган. Бу нияти пучга чиққач, Уилсоннинг тақдири ҳал қилинган. Уилсон “буюк Саваронов”нинг ҳатто ўйин қондасидан ҳам беҳабар эканлигини кўрмаслиги керак эди. У Рюи Лопес ўйинининг муқаддимасини маъқул кўриб, шу усул билан ўйнамоқчи бўлган. Лекин “тўртинчи рақам” уни учинчи юришдаёқ ўлимга рўпара қилган — бу билан у навбатдаги дона суришлан, яъни ҳимояга ўтиш масаласини ҳал қилишдан қўтилиб қолган.

— Азизим Пуаро, — деб эътироз билдирмоқчи бўлдим мен, — ахир у тентак эмаску! Мен сизнинг далилларингизга тушиндим, улар тўғри бўлса керак, албатта, лекин фақат ўзининг машўм ролини бундан кейин ҳам ижро этиш мақсадидагина одам ўлдириш — бунга ақлим бовар қилмайди! Бошқа иложини топиш ҳам мумкин эди-ку. Масалан, врач шахмат ўйнашни унга ман этиб қўйганини, ўйнаса, қаттиқ ҳаяжонланиши ва касал бўлиб қолишини айтса бўларди-ку.

Пуаро пешонасини тириштирди.

— Тўғри, Хастингс, — деди у, — бошқа йўллар ҳам бор, лекин улар у қадар ишончли эмас. Қолаверса, сиз одам ўлдирилишини хоҳламаганингиздан шундай қарорга келяпсиз, тўғрими? Аммо “тўртинчи рақам”нинг мулоҳазаси тамомила бошқача. Мен ўзимни унинг ўрнига қўйиб кўряпман, лекин сиз бундай қилолмайсиз. Мен унинг фикрини ўқияпман. У грессмейстерлик ролини ижро этишдан ҳузур қилади. Аминманки, бу ролни пухта ўрганиш учун у шахмат турнирларига бориб ўйинларни кузатган. У қовоқ солиб ўтиради, ўзини ўйинни режалаштираётгандай қилиб кўрсатади, аммо ичида қулиб ўтиради. У фақат иккита юришни билади — ундан кейингисининг кераги йўқ. У, яъни “тўртинчи рақам” мамнун, чунки ҳозир юз берадиган воқеани — рўпарасидаги рақибни, у тузган режага кўра, ўзини ўзи ўлдиришини олдиндан билади... Ҳа, ҳа, Хастингс, мен унинг психологиясини тушуна бошладим.

Мен елкамни қисиб қўйдим.

— Сиз ҳақсиз албатта, лекин ҳайронман, нега у бундай хатарли ишга журъат этдйкин?

— Хатарли иш? — деди Пуаро тўнғиллаб. — Бунинг нимаси хатарли? Нима, Жеп унинг бу жумбоғини еча олармиди? Йўқ. Агар “тўртинчи рақам” кичкинагина бир хатога йўл қўймаганида, ҳеч қандай хатар юз бермаган бўларди.

— У қандай хато экан? — деб сўрадим мен, гарчи эшитадиганим жавобни олдиндан билсам ҳам.

— Моп апи, у Эркюль Пуаронинг миясидаги майда-майда, одмигина ҳужайраларини ҳисобга олмаган.

Пуаронинг фазилатлари кўп, лекин камтарлик бу фазилатлар сафига кирмайди.

Туркияда маданий хаёт

Мамлакатимиз мустақилликка эришганидан кейин Туркия билан алоқалар жадал равнақ топа бошлади. Барча соҳаларда бўлганидек, маданий, маънавий соҳадаги муносабатларимиз кўламлари ортди. Бу борада таълим соҳасидаги ҳамкорлик аниқсиз баракали бўлаётир. Жумладан, бугунги кунда юзлаб ўзбек ёшлари Туркиянинг турли билим юртликларида замонавий билим чўққиларини забт этаётирлар. Қолаверса, Ўзбекистонда туркиялик мутахассислар билан ҳамкорликда ташкил этилган ўзбек-турк лицейлари келажакда буюк давлатимиз учун етук ва баркамол авлодни вояга етказишда муҳим аҳамият касб этаётир. Бугунги кунда Ўзбекистонда йигирмадан ортиқ ўзбек-турк лицейлари фаолият кўрсатаётир. Лицей талабалари ўзбек ва турк тиллари билан биргалликда инглиз тилини ҳам пухта эгаллашлари эътиборга моликдир. Лицей талабалари жаҳон адабиётидан баҳраманд бўлишлари учун яқинда иккита тўплам чоп этилди. Мана шундай хайрли ишларнинг бошида турган Ўзбек-турк лицейлари бош мудирлиги яна бир диққатга сазовор ишга қўл урди. Жумладан, ўзбек маданияти ва тилини биринчи галда мудирлик ходимларига, қолаверса, дунё миқёсида ўргатиш учун "Чет элликлар учун ўзбек тили" ўқув китоби тайёрланди. Чет элликлар ўзбек тилини осон ўрганишлари учун аудио кассеталар билан таъминланган.

* * *

Туркия бугунги кунда ҳам жаҳон миқёсида маданият ва маърифат марказлардан бири бўлиб қолмоқда. Бу кўҳна ўлкада ҳар йили кўпдан-кўп фестивалларнинг ўтказилиши шундан далолат беради. Бу йил май ойида ана шундай фестиваллардан бири

бўлиб ўтди. Халқаро миқёсда ўтган Симфоник оркестрлар кўригида ўзбекистонлик санъаткорлар ҳам иштирок этди. Анқара шаҳрида бўлган фестивалда мамлакатимиздан тўқсондан зиёд симфоник оркестр созандалар қатнашдилар. Фестивалда асосан йигирма-ўттиз қатнашчидан иборат ансамбллар қатнашадилар. Ҳар йили фақат бир мамлакатдан йирик ансамбл таклиф қилинади. Бу йил бундай бахт ўзбекистонликларга насиб этди. Туркияда ана шундай халқаро фестиваллардан бирида Тошкентдаги ёш томошабинлар театри ижодий жамоаси, яна бирида эса Сурхондарё вилоятидаги "Жон болажон" фольклор гуруҳи қатнашчилари ҳам иштирок этиб қайтдилар.

* * *

Аҳолиси асосан мусулмонлардан ва туркийзабон халқлардан иборат бўлишига қарамасдан Наврўз яқин-яқинларгача бу мамлакатда байрам қилинмасди. Собиқ Совет Иттифоқининг тарқалиб кетиши натижасида Туркиянинг Ўзбекистон, Қозоғистон, Қирғизистон, Турманистон, Озарбойжон каби ёш давлатлар билан кенг кўламли алоқаларининг йўлга қўйилиши жуда кўп соҳаларда бўлгани каби маданий-маънавий ҳаётига ҳам муайян янгиланишлар олиб кирди. Наврўз байрам сифатида кенг нишонланишининг йўлга қўйилиши шулардан бири саналади. Чунончи, 1995 йилдан Наврўз Туркияда байрам сифатида қўланаётир.

* * *

Туркияда салмоқли даромад манбаларидан бири саёҳатдир. 75 миллионга яқин мамлакат аҳолисининг ярим миллиондан кўпроғи айни чет эллардан келадиган сай-

ру саёҳат ихлосмандларига замонавий хизмат кўрсатиш билан банд. Туркия жуғрофий жиҳатдан қулай минтақада жойлашгани, энг муҳими эса башарият маънавияти ва маданиятининг бешикларидан бўлган — қадимий юнон обидалари, ёдгорликлари, қолаверса, бетакрор тоғлари, боғ-роғлари, денгиз соҳиллари чет элликларни Туркияга оҳанрабодек жалб этиб келаётир. Туркияга кўплаб ташриф буюраётганлар орасида германияликларнинг салмоғи айниқса юқори. Мустақил Давлатлар ҳамдўстлиги мамлакатларидан бу қадимий ва навқирон ўлкага келаётганлар умумий сайёҳлар салмоғининг салкам йигирма фоизини ташкил этади. Ўтган йили МДХ мамлакатларидан келган сайёҳлар Туркияга назарасига салкам уч миллиард америка доллари миқдорида фойда келтирди. Умуман, Туркия биргина сайёҳликнинг ўзидан йилига етти миллиард америка доллари миқдорида даромад олаётир.

* * *

Туркияда “Туркистон мулкининг шайху машойиҳи” Аҳмад Яссавийнинг ҳаёти ва ижодий меросига катта қизиқиш билан қаралмоқда. Пойтахт Истанбул шаҳрининг Миллат марказий кутубхонасининг ўзида Яссавий қаламига мансуб “Девони ҳикмат”нинг қадимий тўрт қўлёзма нусхаси сақланмоқда. Қолаверса, таниқли олим Ф. Купрулининг “Турк адабиётида илк мутасаввифлар” асари яссавийшуносликка қўшилган салмоқли улушлар жумласига киради. Шу билан бирга Камол Эрарслон “Аҳмад Яссавий. Девони ҳикматдан сочмалар” асарини тайёрлаб нашр эттирган. Туркия Илм, Маданият ва Санъат вақфи томонидан “Аҳмад Яссавий: ҳаёти, асарлари, таъсирлари” манзумаси босмадан чиқди.

* * *

Истанбулда “Эски уйғур туркчаси сўзлиги” (луғати) иккинчи марта нашр этилди. Етти ярим мингдан ортиқ эски уйғурча сўзларни ўз ичига олган бу луғат илк марта бундан ўттиз йил олдин нашр қилинганди. Аҳолиси туркийзабон мамлакатлар билан Туркиянинг турли соҳалардаги ҳамкорлиги кенгайиб бораётгани мана шундай луғатларга эҳтиёжни оширмоқда. Туркиянинг “Силм” ширкати чоп этган ўзбекча-туркча луғат ҳам мана шу хайрли мақсадга қаратилгандир.

* * *

Туркия бугунги кунда ривожланган мамлакатлар сафидан ўрин олиш учун астойдил ҳаракат қилаётган экан, бу хайрли ишлар ўтган асрда бошланганлигини қайд этиш керак. Жумладан, илк ислохотлар мамлакат қуролли кучларининг ансамблини қайта ташкил этишга қаратилганди. Шу тариқа Европа қуролли кучлари орасида дастлабки саналмиш Усмонли салтанатининг Фахрий ансамблини замонавийлаштириш бошлаб юборилади. Умуман, Фарб санъати ва адабиёти аввалига юқори доираларга таъсир кўрсатган. Кейинчалик эса аънавий мумтоз ва халқ санъатида, мусиқа ва адабиётда ўз инъикосини топа бошлаган.

* * *

Бир томони Европа, бир томони эса Шарқ билан чамбарчас боғланган Туркияда йўлларни раво ва ҳар томонлама қулай қилиш устида кенг кўламли ишлар олиб борилмоқда. Асримизнинг 50-йилларидаёқ бу мамлакатда Шох кўчалар дастури ишлаб чиқилган ва унга биноан муайян ишлар амалга оширилган. Бироқ Туркиянинг марҳум Президенти Тургут Ўзал ташаббуси билан 80-йилларда бошланган эркин бозор иқтисодиёти ислохотлари амалга оширилиши билан бу борадаги ишлар ҳам кенг кўлам касб этди.

* * *

Қаҳвахўрликни Европа аҳли турк биродарларидан ўрганишган. Ҳикоя қилишларича, Усмонли салтанатининг қўшинлари Венадан чекинарган, шаҳар дарвозаси олдида қоп-қоп қаҳваларни қолдириб кетадилар. Шу тариқа Фарб қаҳва билан танишган ва Вена каби бесаноқ шаҳарларда қаҳвахоналар пайдо бўлган. Туркияда қаҳва нафақат кўнгилхуши учун, балки никоҳ тўйлари каби маросимларда энг азиз ва аксарият ягона таом сифатида тортилади.

* * *

Туркияда радиоэшиттиришлар бундан етмиш бир йил муқаддам йўлга қўйилган бўлса, телекўрсатувлар ўттиз йилдан сал зиёд вақтдан буён намойиш қилиб келина-

ётир. Туркияда давлат телевидениеси билан бирга қатор хусусий телевизион марказлар ҳам фаолият кўрсатаётир. Қолаверса, сунъий алоқа йўлдошлари воситасида телетомошабинлар дунёдаги турли давлатлар кўрсатувларини томоша қилишлари мумкин. Туркия давлат телевидениеси 1990 йилдан бошлаб ўқувчилар учун махсус канал орқали телесабоқлар бериб келаётир. Айни пайтда телевидениенинг халқ ҳаётига шиддат билан бостириб кириши, телевизорлар ҳар бир хонадоннинг нафақат тўридан, балки одамлар кўнглидан ҳам барқарор жой олаётгани зиёлиларни жиддий ташвишлантирмоқда. Шу мазмунда чизилган ҳазил суратлардан бири эътиборга сазовордир. Хусусан, суратда соат акс этган бўлиб, олтидан кейин ўн иккигача бўлган соат рақамлари ўрнига телеэкран қўйиб чиқилган.

Бу одамларнинг олтидан ўн иккигача бўлган қимматли вақтларини телевизор деган юҳо ямламай ютаётганига аламли ишорадир.

* * *

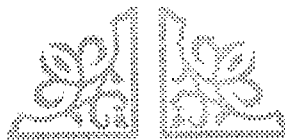
Нобель мукофотида сазовор адиблардан бири Иво Андричнинг ижодида турклар мавзуи алоҳида ўрин тутди. Унинг қаламига мансуб “Жусса” ҳикояси шундан яққол далолат беради. Ҳикояда Усмонли салтанатининг жасур ва қўрқмас саркардаларидан бири Чалабий Ҳофизнинг қисмати ҳақида

сўз боради. Адиб ҳикояга яқун ясар экан, хулоса қилади: “...турк деганинг шунақа бўлади. Уни қиймалаб ташлагин, ўшанда ҳам ҳар бир бўлаги алоҳида яшайверади. Бада-нидаги сўнги заррагача жон таслим қилмайди, бус-бутун турк қайси томонга ҳаракат қилса, ўша томонга силжийди ва судралади. Чўқинган одам эса, бамисоли шиша: унинг бир ерига урганинг заҳоти чил-чил бўлиб кетади. Қани кейин уни бир жойга тўплаб кўр-чи?” Бу машҳур югославиялик адибнинг нафақат туркларга, балки бошқа туркий халқларга ҳам хайрихоҳлигининг ёрқин ифодасидир.

* * *

Турк адиби Умар Сайфиддин атиги ўттиз олти йил умр кўрган бўлишига қарамай касби-коридан қатъий назар, ҳар бир турк севиб мутолаа қиладиган асарлар яратишга улгурди. Адиб бутун умри давомида ўзининг қўйидаги эътиқодига амал қилди: “Адабиётга фақат санъат деб қарашларига мен мутлақо қўшила олмайман. Ёзувчининг бурчи — инсон қалбида ёвузликка нисбатан нафрат туйғусини уйғотиш, уни ҳар хил пасткашликлардан асрашдир”. Қолаверса, ватанпарварлик — Умар Сайфиддин ижодининг энг асосий мавзуларидан бири ҳисобланади. У яратган бошқа асарлар, айниқса бир юз ўттиз олти ҳикоя ҳамон қўлма-қўл ўқиладиганининг сири ана шунда.

Абдуҳамид ПАРДАЕВ
тайёрлади.



КЕЛГУСИ СОНДА:

Эфраим Севела. "ТҶХТАТИНГ САМОЛЎТНИ, ТУШИБ ҚОЛА-
МАН". Қисса.

Ремарк. "УЧ ОФАЙНИ". Роман. Давоми.

Умар Хайём. РУБОИЙЛАР.

Қорақалпоқ шоирлари мушоираси.

Зиё Буниёдов. "ХОРАЗМШОҲЛАР ДАВЛАТИ". Тарихий
рисола.

Қадимги хитой детективи. "ҚИЛНИ ҚИРҚ ЁРИБ". Қисса.

Шунингдек, тарихий-фалсафий мақолалар, янги китоб-
ларга тақризлар, маданий ҳаёт янгиликлари ҳақида хабар-
лар билан танишасиз.

Жаҳон адабиёти 7. 1998

ИНДЕКС 828, 829

Ўзбекистон Республикаси Давлат матбуот қўмитасида
рўйхатга олинган. № 172

Таҳририят манзили:

7000129. Тошкент. Навоий кўчаси, 30.

Телефонлар; 144-41-60. 144-41-61. 144-41-62.

Навбатчи муҳаррир *Назира Жўраева*

Рассом *М. Карпузас*

Техник муҳаррир *В. Барсукова*

Мусахҳиҳ *Т. Орипова*

Теришга берилди 15.06.1998 й. Босишга рухсат этилди 25.08.98й.

Бичими 70×108^{1/16}. Офсет қоғози. Офсет босма. Шартли босма табоқ 18.2.

Нашриёт босма табоғи 20.2. Жами 4000 нусха. К-6292 рақамли буюртма.

Баҳоси шартнома асосида.

Ўзбекистон Республикаси Давлат матбуот қўмитасининг "Ўзбекистон"
нашриётида компьютерда теришиб, Ўзбекистон Республикаси Давлат матбуот
қўмитасининг ижарадаги Тошкент матбаа комбинатида босилди.

Тошкент, 700129, Навоий кўчаси, 30.